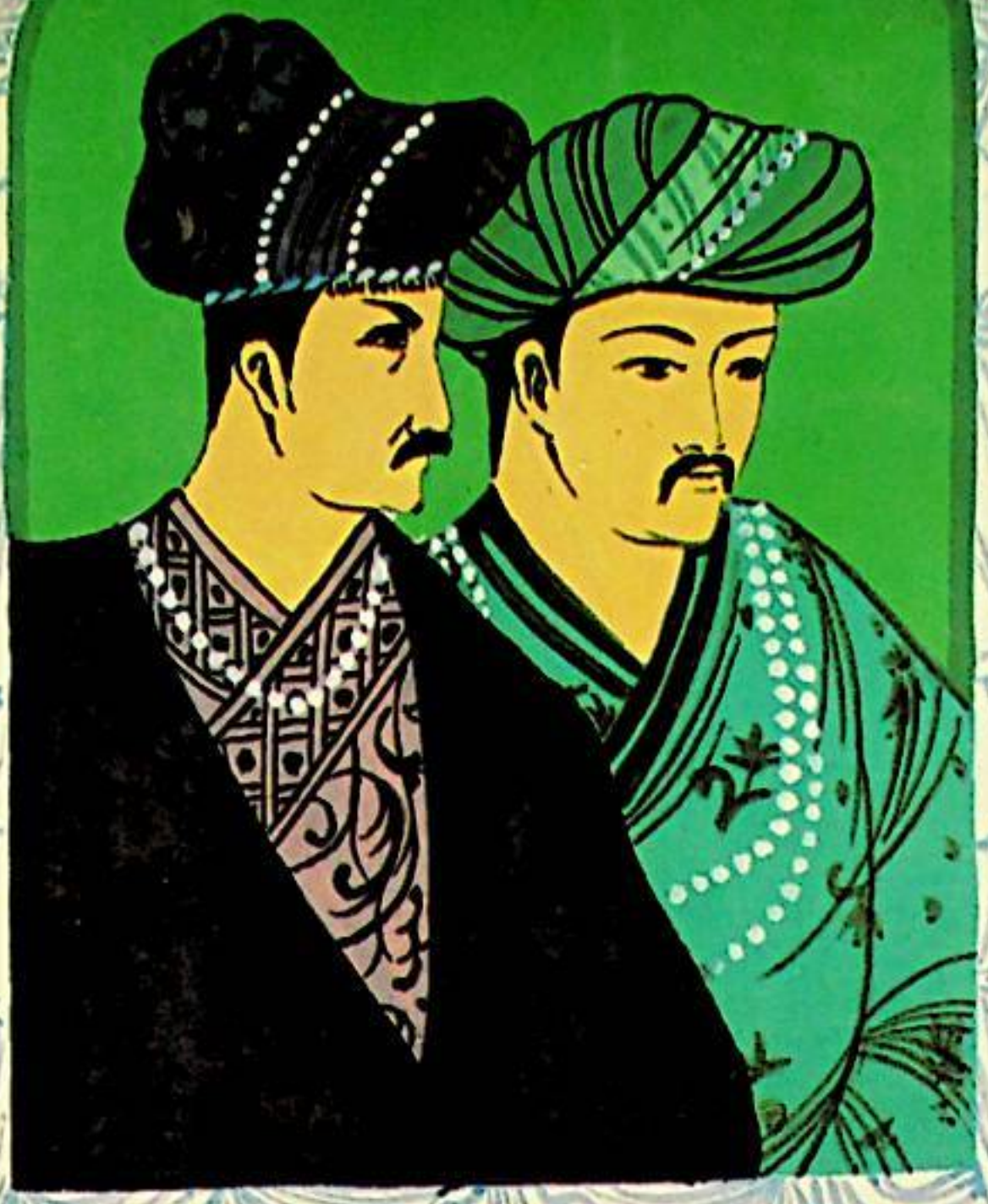

پىرىمقۇل قادىروف (سابىق سوۋېت ئىتتىپاقى)

ھۇمايۇن

(ھۇمايۇن ۋە ئەكبەر)

شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى

پىرىمقۇل قادىروف
(سابىق سوۋېت ئىتتىپاقى)

هۇمايۇن
(هۇمايۇن ۋەئەكبەر)

تەرجىمە قىلغۇچى: سۇلتان هاشىم

شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى

قىسقىچە مەزمۇنى

ئاپتور پىرىمقۇل قادىروف بۇ كىتابنى كەڭ كىتابخانلانىڭ تەلىپىگە ئاساسەن « بابۇر » (يۇلتۇزلۇق تۇنلەر) ناملىق رومانىنىڭ داۋامى سۈپىتىدە يېزىپ چىققان .

ئاپتور بۇ رومانىدا بابۇرنىڭ ئوغلى ھۇمايۇننىڭ تەختىگە ئولتۇرغاندىن تارتىپ تاكى ۋاپات بولغانغا قەدەر باشتىن كەچۈرگەن ئاجايىپ ئىشلىرى ، يەنى دۆلەتنى راۋاجلاندۇرۇش جەريانىدا قىلغان مەغلۇبىيەتلىك ۋە غەلىبىلىك جەڭلىرى ، چەككەن رىيازەتلىرى ، تاريختا ئۆچمەس ئىز قالدۇرغان ئۇلۇغ پائالىيەتلىرىنى ناھايىتى جانلىق ، تەسىرلىك ئەكس ئەتتۈرگەن . ھۇمايۇن كىتابخانلاردا ناھايىتى چوڭقۇر تەسىر قالدۇرىدۇ .

مۇندەرىجە

ئەگرە . ھەمدە بانۇ ئارىسالدىلىقتا 1
گانگ . قىسمەت 66
ئەگرە .نىزامنىڭ تەقدىرىدىكى ئۆزگىرىش 103
سىند . قوغلانغاندا كەلگەن بەخت 140
ئۆممەرقۇت . قەندەھار . ئەكبەر ۋە يەتتە ئانا 180
قەۋزىن . يەر ئاستىدىن ئۆتكەن تاغ 216
قەلەنجەر . قىساسلىق دۇنيا 263
كابۇل . بەھرە . كۆيگەن كۆزلەر 277
سېكرى . بىئەنە . قوزغىلاڭ 344
دېھلى . زەپەردىن كېيىنكى جۇدالىق 361

ئەگرە . ھەمدە بانۇ ئارىسالدىلىقتا

ھىجرىيىنىڭ ①935 - يىلى ئەگرەگە كۆچۈپ كەلگەن خانزادە بېگىم ئون يىلدىن بېرى ھىندىستاندا تۇرۇۋاتقان بولسىمۇ ، ھازىرغىچە بۇيەرنىڭ يىل - پەسىللىرىدىكى ئۆزگىچىلىككە ئۆگىنەلمىدى . ئۇنىڭ نەزەردە ، ئەگرەنىڭ كۈز ۋە قىشى يوق ، باھار بىلەن ياز يىل بويى داۋام قىلىدۇ . كەچ كۈزدە ، خانزادە بېگىمنىڭ ياشلىقى ئۆتكەن پەرغانە ۋادىسىدا دەرەخلەر غازاڭ تاشلىسا ، ئەگرەنىڭ ياپيېشىل خورمىزارلىرى خۇددى يازدىكىدەك مېۋە بېرىدۇ . قىشتا ، سەمەرقەندنىڭ تىنىق كۆك گۈمبەزلىرى ئاپئاق قاردىن لىباس كىيگەن پەيتتە ، جەمنە بويلىرىدا دانلىق زىرائەتلەر باشاق تارتىپ ، ئۇزۇم تەكلىرى بىخ سۈرىدۇ . ھوت ئېيىنىڭ ئاخىرىداتاشكەنتتە قار ئېرىگەن مەزگىلىدە ، ھىندىستاننىڭ جەنۇبىدا ئۇزۇم پىشىدۇ . نورۇز ئېيىدا بولسا بازارغا قوغۇن كىرىپ ، ھىندى دالالىرىدا ئارپا ئورۇمى باشلىنىدۇ.

ئەگرەدىكى زەرەفشان بېغىدا بوي تارتىپ ئۆسكەن گۈلماھۇر دەرەخلىرى بار . نورۇز ئېيىنىڭ ھارپىسىدا بۇ دەرەخلەرنىڭ پۈتۈن يوپۇرماقلىرى بىردىنلا تۆكۈلۈپ ، شاخلىرىدىكى غۇنچىدە غۇنچىلار بىراقلا ئېچىلىپ كېتىدۇ . شۇنىڭ بىلەن ئۇنىڭ يوپۇرماقسىز شاخلىرى قىزىل گۈللەر بىلەن قاپلىنىدۇ . ھەيۋەتلىك گۈلماھۇر دەرەخلىرى قىپقىزىل گۈلخاندەك كۆزلەرنى قاماشتۇرىدۇ . شۇنىڭ ئۈچۈن بۇ ئاجايىپ دەرەخ يالقۇنلۇق ماھۇر دەپمۇ ئاتىلىدۇ.

ئەنە شۇ گۈلماھۇرلار يېنىدىكى ئالتۇن رەڭ سىر بىلەن بېزەلگەن تالارىدا②يېشى ئاتمىشتىن ئاشقان ، چاچلىرى ئاقىرىپ ، قامىتى كىچىكلەپ

---

① مىلادىيە 1528 - يىلغا توغرا كېلىدۇ .

② تالار— بازلىق شىپاڭ .

قالغان خانزادە بېگىم خامۇش بىر ھالەتتە يالغۇز ئولتۇراتتى .

باغ ئىنتايىن گۈزەل ئىدى . تار يوللارغا يۇمشاق قۇملار سېپىلگەن ، مەرمەردىن ياسالغان ئېرىقلاردا سۈپسۈزۈك سۇلار شىرىلداپ ئېقىپ تۇراتتى . تەشتەكلەردىكى ئەڭ ئېسىل گۈللەر خۇش پۇراق تارقىتىپ ئېچىلىپ كەتكەنىدى . لېكىن بۇلارنىڭ ھەممىسى خانزادە بېگىمگە ئامانەتتەك تۇيۇلاتتى . ئىنىسى بابۇر قانلىق جەڭلەردە بەرپا قىلىپ كەتكەن بۇ چوڭ دۆلەت ھازىرغىچە ھىندى زېمىنىدا چوڭقۇر يىلتىز تارتىپ كەتمىگەن . باش ئەگدۈرگەن قىلىچىنىڭ يارىسى تېز ساقايمايدىكەن . . . مەملىكەتنىڭ ھەر قايسى ئۆلكىلىرىدە ھۇمايۇن ۋە ئۇنىڭ ئىنىلىرىغا قارشى كەينى ـ كەينىدىن ئىسيانلار كۆتۈرۈلمەكتە . مۇشۇنداق خەتەرلىك ۋەزىيەتتە ، ئاغا ـ ئىنىلەر ئىناق ئۆتۈشنىڭ ئورنىغا ، بىر ـ بىرى بىلەن ئۆچەكىشىپ ھاكىمىيەت تالاشماقتا . خانزادە بېگىم ئۇلارنى مۇرەسسەگە كەلتۈرەلمەي ئازابلىناتتى . ھازىر باغدا ئولتۇرغان چېغىدىمۇ ئۇنىڭ ئوي ـ خىيالى ئاغا ـ ئىنىلەرنىڭ نىزالىرىدىن نېرى كەتمەيتتى .

خانزادە بېگىمنىڭ پەرىشان نەزەرى چۈشۈپ تۇرغان چىمەنلىك مەيداندا بىر توپ ئاتلىق قىزلار چاۋغان [1]ئويناۋاتاتتى . ئۇلار خانزادە بېگىمدەك مەشھۇر بىكەنىڭ ئويۇنغا قاراپ تۇرغىنىدىن روھلىنىپ ، چاۋغان توپىنى جان ـ جەھلى بىلەن قارشى تەرەپنىڭ دەرۋازىسىغا كىرگۈزۈشكە ئىنتىلىشەتتى .

دەرۋازىنىڭ بىرى بوز ئاتلىق قىزلارغا ، ئىككىنچىسى قارا ئاتلىق قىزلارغا بېرىلگەن . ئويۇنچىلارنى پەرق قىلىش ئاسان بولسۇن ئۈچۈن ، بوز ئاتلىق قىزلار سېرىق رەڭلىك بوغما ئىشتان ۋە كەمزۇل ، قارا ئاتلىقلار بولسا قىزىلىنى كىيىشكەن .

ھىندال مىرزىنىڭ ياش خوتۇنى سۇلتانىم بېگىم سەمەن ئېتىنى مەيدان ئەتراپىدا يورغىلىتىپ ئويۇنغا باشچىلىق قىلماقتا ئىدى . ئۇنىڭ قولىدا زەرگەرلەر بۇلبۇلغا ئوخشىتىپ بەكمۇ چىرايلىق ياسىغان پۇشتەك

---

① چاۋغان ـــ ئات مىنىپ ئوينايدىغان قەدىمىي ئويۇن .

بار بولۇپ ، قائىدىنى بۇزغانلار شۇ پۇشتەك بىلەن ئاگاھلاندۇرۇلاتتى . بىر توپنىڭ بوز ئاتلىقلارنىڭ دەرۋازىسىغا كىرىپ كېتىشى بىلەن ئويۇن تېخىمۇ جىددىيلىشىپ كەتتى . توپ كالتەكلىرىنىڭ بىر - بىرىگە تاق - تۇق قىلىپ ئۇرۇلۇۋاتقانلىقىنى ، بوز ئاتلىقلارنىڭ شىددەت بىلەن ھۇ- جۇمغا ئۆتكەنلىكىنى كۆرگەن خانزادە بېگىم ئىختىيارسىز بىرەر چاتاق چىقمىغىدى ،دەپ ئەنسىرىدى . بۇ ئەنسىزلىك ئۇنىڭ دىققىتىنى ئويۇنغا جەلپ قىلدى .

دۇپۇرلىتىپ ئات چاپتۇرۇۋاتقان خۇش پېچىم قىزلارنىڭ ئارىسىدا گۈلبەدەن بېگىمۇ بار ئىدى . قىزلارنىڭ ھېچقايسىسى خانزادە بېگىمنىڭ كۆز ئالدىدا يېڭىلىپ ئىزاغا قېلىشنى خالىمايتتى . ئۇلارنىڭ ھەر بىرى توپنى باشقىلىرىدىن تارتىۋېلىشقا ئىنتىلەتتى . ئاتلار بىر - بىرىگە ئۇرۇ- لۇپ سەنتۇرۇلەتتى ، بەزى ئاتلار ئۇرۇلۇش زەربىسىدىن ھېلىلا يىقىلىپ كېتىدىغاندەك مۇدۇرەتتى . مۇنداق خەتەرلىك ھالەتلەر خانزادە بېگىمنى تەشۋىشلەندۇرۇشكە باشلىدى . چۈنكى بۇ قىزلار ئەڭ نوپۇزلۇق خان - بەگلەرنىڭ ئائىلىسىدىن ئىدى . ئەگەر بىرەرسىنىڭ يۈز- كۆزىگە چاۋغان توپى تېگىپ يارىلاندۇرۇپ قويسا ، تارتۇق بولۇپ قالسا ، ياكى بىرەرسى ئاتتىن يېقىلىپ تۇياق ئاستىدا قالسا ، مۇتەئەسسىپ شەيخلەر پىتنە - پاساتنى تېخىمۇ كۈچەيتەتتى . ئۇلار قىزلارنىڭ دائىم پەردە ئىچىدە — ئۆي ئەسىرى بولۇپ ئولتۇرۇشىنى تەلەپ قىلىشاتتى . لېكىن پەردە ئىچىدە — ئۆيدىن تالاغا چىقماي ، ئارتۇق ھەرىكەتمۇ قىلماي ياشايدىغان مۇنداق ئاياللارنىڭ تېنى ئاجىز بولۇپ قېلىپ ، بېجىرىم نەسىل قالدۇرالـ مايدىغانلىقىنى خانزادە بېگىم ياخشى بىلەتتى . خانزادە بېگىم بىلەن بۇ يەرگە بىللە كەلگەن ئەل - ئۇلۇسنىڭ قىزلىرى ئەزەلدىن ئاتلىق يۈ- رۈشكە ئۆگىنىپ كەتكەن . خانزادە بېگىم بىلىدىغان ئاياللارنىڭ مۇقىم بىر يەردە تۇرىدىغانلىرىمۇ ئاز . ئۇلار ئەرلەرگە ئوخشاشلا بىردەم خۇرا- ساندا ، بىردەم كابۇلدا كۈن كەچۈرەتتى ، ھېلى بەدەخشانغا كەتسە ، ھېلى ئەگرەگە قايتىپ كېلەتتى . بۇ يىراق ئۆلكىلەر ئارىسىدىكى ئىككى - ئۇچ ئايلىق يولنى قىزلار ئاتلىق مېڭىپ بېسىپ ئۆتەتتى . تەقدىر شۇنداق

بولغاچقا ، قەدىمدىن قالغان ئۇدۇم بويىچە ، قىزلارنى باللىقىدىن باشلاپ چەۋەندازلىققا ئۆگەتسە ، ئۇلارغا بەيگە ـ مۇسابىقىلەرنى ئۆتكۈزۈپ بەرسە ، بۇنىڭ نېمىسى ياماڭ . شۇنداقتىمۇ قىزلارنىڭ ئاتتىن يىقىلىپ مېيىپ بولۇپ قېلىشىدىن ئېھتىيات قىلىش كېرەك .

خانزادە بېگىم مۇشۇلارنى ئويلاپ ، ئويۇننى ھاياجان بىلەن كۆزەتتى . قىزلار ئەمدى خەۋپ ـ خەتەرنى ئۇنتۇپ ، توپقا ئۆزىنى ئاتاتتى . قامچا ئورنىغا توپ كالتىكى بىلەن ئاتلىرىنىڭ ساغرىسىغا ئۇرۇپ ، قارشى تەرەپكە كۈچ كۆرسىتەتتى .

بوز ئاتلىقلاردىن ھەمىدە بانۇ ئىسىملىك قىز ، ئويۇنچىلار غۇۋۇر-مەكلىشىپ كەتكەن توپقا ئېتىلىپ بېرىپ يېرىپ كىردى ـ دە ، ئاتنىڭ تىزگىنىنى قويۇتتىپ ، توپ كالتىكىنى ئىككى قوللاپ تۇتتى . ئاندىن پۇتىنى ئۇزەتكىگە تىرەپ ، ئوغلاقچىلاردەك پەسكە ئېگىشتى . قىز يىلپىزدەك چاققانلىق بىلەن توپنى توپ كالتىكىگە ئىلىندۇرۇپ ئويۇنچىلار توپىدىن ئېلىپ چىققاندا ، زوقلىنىپ كەتكەن خانزادە بېگىم « پاھ » دەۋەتتى . نېرىقى دارۋازا ھىمايىسىز قالغانىدى . ھەمىدە بانۇ توپنى ئايلانـدۇرۇپ شۇتەرەپكە .ئېلىپ ماڭدى . ئۇنىڭ ئېتىمۇ شامالدەك ئۇچماقتا ئىدى . قارا ئاتلىقلار قوغلاپ يېتىپ كەلگۈچە ، ھەمىدە بانۇ توپنى دارۋازىغا شۇنداق چەبدەسلىك بىلەن ئۇرۇپ كىرگۈزۈۋەتتىكى ، بۇنى كۆرگەن خانزادە بېگىم :

ــ باربكاللا ، شىر قىز ، ــ دەپ چاۋاك چېلىۋەتتى .

ئىتنىڭ بۇراپ كەينىگە يانغان ھەمىدە بانۇ خانزادە بېگىمنىڭ گېپىنى ئاڭلىمىغان بولسىمۇ ، ئۇنىڭ چاۋاك چالغىنىنى كۆرۈپ ، ئىنتايىن سۆيۈنۈپ كەتتى .

تالاردا ئولتۇرغان خانزادە بېگىم ، ھەمىدە بانۇغا ئايال زاتى ئىچىدە ئۇنىڭدىن سالاپەتلىك ۋە قۇدرەتلىك ئايال يوقتەك بىلىنىپ كەتتى . سۇلتانىم بېگىم ھەمىدەگە يېقىن كېلىپ :

ــ ئاڭلىدىڭىزمۇ ؟ ـ دېدى ، ــ ھەزرەت ئانام سىزگە « شىر قىز » دەپ ئاپىرىن ئوقۇدى .

— راستمۇ ، ھە؟
— مەنمۇ ئاڭلىدىم ، — دېدى بوز ئاتلىق گۈلبەدەن بېگىم .
ھەمىدە بانۇ ھاياجان ئىچىدە ئېتىنى تالار تەرەپكە بۇرىدى ، قولىنى كۆكسىگە ئېلىپ ، خانزادە بېگىمگە ئېھتىرام بىلدۈردى .
كۆپىنى كۆرگەن خانزادە بېگىمنىڭ دەھشەتلىك پاجىئەلەرنى باشتىن كەچۈرگەنلىكىنى ھەمىدە بانۇ ياخشى بىلەتتى . ئوتتۇز تۆت يېشىدا تۇل قالغان ۋە يالغۇز ئوغلى ھۈررەمشاھتىن ئايرىلغان خانزادە بېگىم ، كېيىنكى ۋاقىتلاردا سۇلتانىمنى بالا قىلىۋالغانىدى . سۇلتانىم ئەسلىمىدە ئەنجانلىق ممار مەۋلانە فەزلىددىننىڭ جىيەن قىزى ئىدى . ئۇ ئىككى ياش چېغىدا ، ئاتا ـ ئانىسى ۋاباغا گىرىپتار بولۇپ ئۆلۈپ كەتكەن ، مەۋلانە ئۇلارغا قاتتىق ئېچىنغانىدى . بۇ ئىشتىن خەۋەر تاپقان خانزادە بېگىم مەۋلانەنىڭ ھۆرمىتىنى قىلىپ ، ئىككى ياشلىق سۇلتانىمنى ئۆزىگە قىز قىلىۋالدى ، ئۇنى پۈتۈن مېھرى بىلەن ئون تۆت يىل تەربىيىلىدى . بۇلتۇر جىيەنى ھىندال مىرزىنىڭ سۇلتانىمگە كۆڭلى بارلىقىنى سېزىپ ، ھۇمايۇننىڭ مەسلىھەتى بىلەن ئۇلارنىڭ تويىنى قىلىپ قويدى . تەنتەنىلىك شۇنداق كاتتا ئۆتكۈزۈلدىكى ، تويغا قاتناشقان مەرتىۋىلىك بېگىملەرگە نازۇ نېمەتلەردىن باشقا كۈمۈش پەتنۇسلاردا بىر سقىمدىن تىللا تارتىلدى . بېگىملەرنىڭ ھەر بىرى سقىمىغا سىغقىنىچە تىللا ئالغىنىنى ، ياش قىزلارغا چاچقۇ ئورنىدا ئالتۇن ـ كۈمۈش تەڭگىلەر چېچىلغانلىقىنى ھەمىدە بانۇ ئۆز كۆزى بىلەن كۆرگەن ، ئۇمۇ پۈتۈنلەي ئۇچىغا كېلىپ چۈشكەن بىر تال ئالتۇن تەڭگىنى ئاق كۆڭۈللۈك بىلەن ئەستىلىك ئۇچۇن ئالغانىدى .
تويدا ئۇنى ھەيران قالدۇرغىنى شۇ بولدىكى ، دۆلەتنىڭ ھۆكۈمرانى بولغان مىرزا ھۇمايۇن ، شۇ كۈنى مېھمانخانىنىڭ تۆرىگە راسلانغان ھەشەمەتلىك شاھ سۇپىسىدا خانزادە بېگىمنى ئۆز يېنىدا ئولتۇرغۇزۇپ ، ئۇنى پادىشاھلاردەك ئىززەتلىگەنىدى . بۇ ئىشنى كۆرگەن بۇۋايلار :« ئايال زاتىنى مۇنداق ھۆرمەتلىگەن مۇسۇلمان پادىشاھلىرى كەمدىن ـ كەم تېپىلىدۇ » دېيىشىپ ھېلىغىچە سۆزلەپ يۈرەتتى .

ھەمدە بانۇ ئۇچۇن ... يەتمەس ئېگىزلىكتە يۇرگەن خانزادە بېگىمنىڭ ، ئۆزىنىڭ چاۋغان ئويىنىشىغا قىزىقىشى ، يەنە كېلىپ « شىر قىز » دەپ ئاپىرىن ئوقۇشى كۆتۈلمىگەن بىر بەختتەك تۇيۇلدى . بۇ بەختتىن ھەمدەنىڭ ۋۇجۇدىغا يېگىدىن بىر كۈچ قۇيۇلۇشقا باشلىدى . ئۇ توپنى ھەر قېتىم ئۇرغاندا ، بىلىكىدە شىرنىڭ كۈچىنى سەزگەندەك بولاتتى ، ئاستىدىكى بوز ئېتىمۇ مەيدان بويلاپ ئوقتەك ئۇچاتتى .

تالاردا ئولتۇرغان خانزادە بېگىم ھەمدە بانۇ ھىلەن ئۆزىنىڭ ئوتتۇرىسىدا ئالاھىدە بىر ھۆرمەت ۋە قىزىقىشنىڭ كۈچىيىپ بېرىۋاتقانلىقىنى سەزمەكتە ئىدى . ھەمدە ئۆزىنىڭ خانزادە بېگىمنىڭ كۆڭلىگە يېقىپ قالغىنىدىن تېخىمۇ روھلىنىپ ، ئويۇننى ياخشى ئويىنىغانسېرى ، خانزادە بېگىمنىڭ دىلىمۇ شۇنچە يايراپ كېتىۋاتاتتى . بايىقى ئېغىر خىياللىرى ، ۋۇجۇدىنى بوشاشتۇرغان قېرىلىق ھارغىنلىقى ئېسىدىن كۆتۈرۈلۈپ ، ئۇنىڭ ئورنىنى يورۇقلۇق ، زوقلىنىش ئىگىلىمەكتە ئىدى .

ھەمدە بانۇ قارشى تەرەپنىڭ دەرۋازىسىغا ئىككىنچى توپنى كىرگۈزگەندە ، خانزادە بېگىم بۇ قىزغا پۈتۈنلەي مەھلىيا بولۇپ قالدى . بوز ئات ئۇستىدە ھەمدە ئەمەس ، ياش ۋاقتىدىكى خانزادە بېگىم ئۇلۇغاندەك بىلىنىپ كەتتى . خانزادە بېگىمنىڭ كۆز ئالدىدا ئون ئالتە ياشلىق قىز چاغلىرى گەۋدىلەندى . يىراقلاردا قېپقالغان ئەنجان ، قارا دەريا بويىدىكى چار باغ ، ئون بىر ياشلىق ئۆسمۈر ئىنىسى بابۇر مىرزا . . . ۋە ئۇنىڭ مۇلازىملىرى بىلەن چاۋغان ئويىنىغان چەۋەندازلار كىيىمىدىكى گۈزەل قىز خانزادە . . . بۇنىڭ ھەممىسى بۇلۇتلار ئارىسىدىن چاقناپ كۆرۈنگەن قۇياشتەك ، بېگىمنىڭ قەلبىنى ياشلىق نۇرى بىلەن يورۇتتى .

خانزادە بېگىمگە ياشلىقنى قايتۇرۇپ كەلگەندەك كۆرۈنگەن بۇ قىز كىم ئىكىن ؟ ! بېگىم ئۇنىڭ گۈلبەدەن ۋە سۇلتانىم بىلەن بىللە يۇرگەنلىكىنى بۇرۇنمۇ كۆرگەن ، لېكىن ئېتىبار قىلمىغانىدى . ئەمدى ئۇنىڭ بىلەن تونۇشقىسى كەلدى ـ دە ، ئويۇن تۇگىگەندىن كېيىن كېپىنىزىكىنى ئەۋەتىپ ئۇنى تالارغا چاقىرتتى .

كەچكى دىمىق ھاۋانىڭ تەپتى ۋە ئويۇندىن قىزىپ كەتكەن ھەمدە بانۇ ھاسراپ كەتكەندى ، ئۇنىڭ قارا قاشلىرى ئۇستىدە تەر تامچىلىرى يالتىرايتتى . پادىشاھلاردەك مەشھۇر بولغان خانزادە بېگىمنىڭ ئالدىغا بوغما ئىشتان كىيگەن ، تەرلەپ ـ تەپچىرنگەن ھالەتتە بېرىشنى توغرا كۆرمىگەن ھەمدە بانۇ كېنىزەككە :

ـــ بىر دەملىك رۇخسەت بېرىڭ ، كىيىملىرىمنى ئالماشتۇرۇپ كېلەي ، ـــ دېدى .

ـــ ياق ، بېگىم سىزنى شۇ كىيىمىڭىز بىلەن تەكلىپ قىلدى . بېگىمنىڭ ئۆزىمۇ ياش چاغلىرىدا چاۋغان ئوينىغانىكەن . ئەندىشە قىلماڭ ،يۈرۈڭ .

ھەمدە كېنىزەك بىلەن بىللە تالار تەرەپكە كېتىۋېتىپ رومالدا چەمبەر قىلىپ بوغۇۋالغان ئىككى ئۆرۈم ئۈزۈن چېچىنى يەلكىسىگە چۈشۈردى ، رومالنىڭ ئۇچى بىلەن پېشانىسىدىكى تەرنى سۈرتتى .

ئۇ تالار پەلەمپىيىدىن كۆتۈرۈلۈۋاتقاندا ، خانزادە بېگىم ئورنىدىن تۇرۇپ ئۇنىڭغا قاراپ قوزغالدى . ھەمدە بانۇ ئۈچ ـ تۆت قەدەم قالغاندا توختاپ ، كېلىنلەردەك ئېگىلىپ تەزىم قىلدى . خانزادە بېگىم كۈلۈمسىرەپ ئۇنىڭغا يېقىنلاشتى ـ دە ، قولىنى سۇندى . ھەمدە بانۇ ئادەت بويىچە ئۇنىڭ قولىنى ئىككى قوللاپ تۇتتى ـ دە ، بىر تىزى بىلەن تىزلىنىپ ، خۇددى بايراقنى سۆيگەندەك ئىشتىياق بىلەن سۆيدى .

خانزادە بېگىم ئىككىنچى قولى بىلەن ئۇنى بېلىدىن قۇچاقلاپ ئاستا ئورنىدىن تۇرغۇزۇپ ، زەرباپ كۆرپىگە تەكلىپ قىلدى .

شۇ ئاردا سۇلتانىم بېگىممۇ تالارغا چىقىپ كەلدى . بېگىملەر تۆرگە ئۆتۈپ ئولتۇرۇشقاندىن كېيىن ، ھەمدە بانۇ پۇتىنى تېقىمىغا ئېلىپ ئەدەپ بىلەن باش ئەگكەنىدى ، ئۇزۇن چاچلىرىنىڭ بۇدۇر قىلىنغان ئۇچلىرى كۆرپىگە چۈشتى . قىز قىمىرلاپلا قويسا ، چاچلىرىنىڭ ئۇچى زەرباپ كۆرپىنى سۈپۈرگەندەك قىلاتتى ، بۇنىڭدىن خانزادە بېگىم ئالاھىدە بىر زوق ئالاتتى . ئۇ ھەمدەنى غەلىبە بىلەن مۇبارەكلىگەندىن كېيىن ، كىمنىڭ قىزى ئىكەنلىكىنى ، ئەگەر گە قەيەردىن كەلگەنلىكىنى

سوراشقا باشلىدى .

هەمدەنىڭ ئاتىسى فىقھ [1] مىربابا دوست ئەسلىدە تاشكەنتلىك ئىدى . شەيبانىخانىنىڭ قىرغىنچىلىقلىرىدا خۇراسانىنىڭ جام شەھىرىگە كېلىپ قالغان مىربابا دوست شۇ يەرلىك بىر قىزغا ئۆيلەنگەنىدى . ئۇ كېيىنرەك بابۇر مىرزىدىن پاناھلىق تىلەپ جامدىن كابۇلغا كۆچۈپ كەلدى . بابۇرنىڭ سۆيۈملۈك خوتۇنى ماھىم بېگىمۇ جاملىق بولغاچقا ، ھەمدەنىڭ ئانىسىنى بىر شەھەرلىك بىلىپ ، ئاۋۋال ئۇنى ئۆزىنىڭ يېنىغا ئالدى . كېيىن ماھىم بېگىمنىڭ تەۋسىيە قىلىشى بىلەن ، مىربابا دوستنى بابۇر قوبۇل قىلدى . بابۇر ئۇنىڭدىن فىقھ ئىلمىدىن سوئال سورىغاندا ، مىربابا دوست ئەرەبچە ـ پارسچە تۇزۇلگەن قانۇن ـ قائىدىلەردىن باشقا ، تۇركىي تىلدا يېزىلغان « مۇبەييىن » دىنمۇ كۆپلىگەن مىساللارنى كەلتۈرۈپ جاۋاب بەردى . بابۇرنىڭ بۇ شېئىرىي كىتابىنى ئۇ باشتىن ـ ئاياغ يادلىۋالغانىدى . مىربابا دوستنىڭ بالىلارغا پەقەت قانۇنشۇناسلىقتىلا ئەمەس ، تارىخ ، لوگىكا (مەنتىق) ۋە ئەدەبىياتتىنمۇ ياخشى دەرس بېرەلەيدىغانلىقىغا كۆزى يەتكەن بابۇر ، ئۇنى كىچىك ئوغلى ھىندال مىرزىغا ئۇستاز قىلىپ تەيىنلىدى . شۇنىڭدىن بېرى بۇ ئائىلىنىڭ تەقدىرى ھىندال مىرزىغا باغلىنىپ قالدى . ھىندال بەدەخشانغا بارغاندا ، ئۇلارمۇ بىللە باردى ، ئەگەرەگە كەلگەندە بىللە كەلدى . شۇ ئۇزۇن يوللاردا ، ھەمدە كىچىكلىكىدىن باشلاپ ئات مىنىشنى ئۆگەنىدى ، چەۋەندازلىقنى مەشق قىلدى . ھازىر مىربابا دوست ھىندال مىرزىنىڭ قانۇن ئىشلىرى بويىچە مەسلىھەتچىسى بولۇپ ئىشلەۋاتاتتى . مائاشى يۇقىرى بولسىمۇ ، ئىككى ئوغۇل ، بىر قىزنىنى بەگزادىلەرچە كىيىندۈرۈشكە ، بەش ـ ئالتە ئات ، ئۇچ ـ تۆت خىزمەتكارنى بېقىشقا يەتمەيتتى . شۇنىڭ ئۈچۈن ھەمدەنىڭ ئانىسى ھىندال مىرزىنىڭ ھەربىمدە ھېكايە ئېيتقۇچى بولۇپ خىزمەت قىلاتتى . سۇلتانىم بېگىمگە مەشھۇر داستان ۋە ھېكايەتلەرنى سۆزلەپ بېرەتتى ـ دە ، بۇنىڭ بەدىلىگە خېلى ئوبدان ئىنئامغا ئىگە بولاتتى . ھەمدە بولسا سۇلتانىم بېگىمنىڭ تەڭداش ، سىرداش

---

① فىقھ ـــ قانۇنشۇناس .

دوستلىرى قاتارىدا ئىدى .

خانزادە بېگىم بۇ گەپلەرنى سۇلتانىمدىن ۋە ھەمىدەنىڭ ئۆزىدىن ئاڭلىغاندىن كېيىن ، بىر ئىشقا تەئەججۈپلەندى : پۈتۈن تەقى - تۇرقىدىن لاتاپەت يېغىپ تۇرىدىغان شۇنداق بىر قىز ئۆز ئەتراپىدا يۈرسە ، نېمە ئۈچۈن ئۇنىڭغا ھازىرغىچە ئوبدانراق ئېتىبار قىلمىدىكىنە ؟!

خانزادە بېگىم چاۋغان توپنى ياخشى ئوينايدىغان باشقا چەۋەنداز قىزلارنىڭ لاتاپەتسىز ، بەزىلىرى ئەركەك مىجەز بولىدىغانلىقىنى بىلەتتى . ھەمىدە بانۇ بوغما ئىشتان كىيىپ ئولتۇرغان بولسىمۇ ، چەۋەندازلىق كىيىمى ئۇنىڭ تال چىۋىقتەك بېلىنى ، تولغان كۆكسىنى ، ھاياتىي كۈچ بەرق ئۇرۇپ تۇرغان ئەۋرىشىم بويىنى تولىمۇ گۈزەل قىلىپ كۆرسىتەتتى . بىلەكتەك چاچ ئۆرۈملىرىنىڭ چىرايلىق ، نازۇك بويىنىنى بويلاپ تولغىنىپ تۇرۇشى خانزادە بېگىمنىڭ ھەۋىسىنى قوزغىدى .

— ھەمىدە بانۇ ، سىزنى كۆرۈپ بىر شېئىر يادىمغا كەلدى ، ئېيتايمۇ ؟

— ئېيتىڭ ، ھەزرەت بېگىم ، جان - جېنىم بىلەن ئاڭلايمەن .

— شېئىرمۇ مۇشۇ باغدا پۈتۈلگەن . رەھمەتلىك ئىنىم بابۇرنىڭ شېئىرلىرىدىن ئىدى :

گۈل جامالىن ياپقان ئۇل گۈلنىڭ ئىككى پەيھانىدۇر ،
غۇنچە سىرىن ئاچقان ئۇل ئىككى لەبى خەندانىدۇر.

ھەمىدە بانۇنىڭ كۆزلىرى يۇلتۇزدەك چاقناپ كەتتى . تەبەسسۇم بىلەن ئېچىلغان لەۋلىرى ئۇنىڭ ئىچكى سىرىنى — بۇ شېئىرنى ياخشى بىلىدىغانلىقى ۋە ياقتۇرىدىغانلىقىنى سەزدۈرۈپ قويدى .

— شېئىرنىڭ داۋامىنى سىز ئېيتىپ بېرىڭ ، — دېدى خانزادە بېگىم .

ھەمىدەبانۇ ئۇياتچانلىق بىلەن يەرگە بېقىپ :

— تۈزۈك ئېيتالماي قالسام كەچۈرەرسىز ، ھەزرەت بېگىم ، — دېدى ۋە ئارۇز ۋەزىننىڭ نەپىس قائىدىلىرىنى جايىغا كەلتۈرۈپ ، شۇ

شېئىرنىڭ ئىككى مىسراسىنى ئوقۇدى :

سەل ئەمەستۇر يەر يۈزىن باسقان كۆزۈمنىڭ ياشىدۇر ،
رەئد ①ئەمەستۇر كۆككە چىرماشقان كۆڭۈل ئەففانىدۇر .

خانزادە بېگىم قاقاقلاپ كۈلدى ـ دە :

ـــ بۇ سۆزلەر سىزگە زادىلا توغرا كەلمەيدۇ ، ـــ دېدى ، ـــ يەر يۈزىنى باسقۇنچى كۆز ياشلىرىدىن تەڭرىم سىزنى ساقلىغاي !

خانزادە بېگىم كۆڭلىدە : « نېمە ئۈچۈن ھۈمايۇن بۇ قىزنى كۆرمەي قالدىكىن » دەپ خورسىندى . چۈنكى بىر زامانلاردا بابۇرنى قىيناپ ، ئاسمان ـ پەلەككە يەتكۈدەك پىغان چەكتۈرگەن قۇيۇنلار ، ھا-زىر ھۈمايۇننىڭ ئەتراپىدا پىرقىراۋاتاتتى . بابۇرنىڭغۇ ماھىم بېگىمدەك ئەقىللىق خوتۇنى بار ئىدى . ئائىلە ئارقىلىق كېلىدىغان كۆپلىگەن خەۋپ ـ خەتەرلەرگە ئەنە شۇ ساداقەتمەن ئايال ھەمايەتكار بولغان ، پەرزەنتلىرىنىمۇ ئاتىسىغا سادىق قىلىپ تەربىيلىگەنىدى . ھۈمايۇن بولسا خوتۇندىن بەختلىك بولالمىدى . ئۇ ئون سەككىز يېشىدىلا تاغىسى يا-دىكاربېكنىڭ بىكە بېگىم ئىسىملىك قىزىغا ئۆيلەنگەنىدى . ئېسىلزادە ئا-ئىلىدە چوڭ بولغان بۇ قىزدا گۈزەل چىراي بولغىنى بىلەن ئانىلىق ئۇ-قۇمى يوقمۇ ، ياكى يېقىن قېرىنداشلار توي قىلسا بالىسى كېسەلچان ، ئاجىز بولۇپ قالىدۇ ، دېگەن گەپ توغرىمۇ ، بىكە بېگىم بىر ئەمەس ئىككى ئوغۇل تۇغقان بولسىمۇ ، بالىلىرى كىچىكىدىلا ئۆلۈپ كەتتى . شاھلىق ئەنئەنىسى بويىچە ھۈمايۇننىڭ ۋارىسلىق قىلىدىغان ئوغلى بو-لۇشى كېرەك ئىدى . ئۇ يەنە ئىككى قېتىم ئۆيلەندى . ھۈمايۇن جورا تاللاشنى بىلمىدىمۇ ، ئىشقىلىپ ئۇچ خوتۇننىڭ بىرىمۇ ئۇنىڭ كۆڭلىدە-كىدەك چىقمىدى . ئوتتۇز ياشقا كىرىپ قالغان ھۈمايۇن ئوغۇلغا زار ، خوتۇنلىرىنىڭ كۆڭلى پەرىشان ئىدى . بەگ ـ ئەمىرلىرى ئۇنى مەي بەزمىلىرىگە تەكلىپ قىلىشاتتى . ھۈمايۇن ئۆتكەن كۈنى كەچتۈرەك خانزادە بېگىمنى كۆرگىلى كەلگەندە خېلىلا كەيپ ئىدى ، كەيپنىڭ

---

① رەئد ـــ چاقماق بىلەن گۈلدۈرماما .

كۇچى بىلەن هاممىسىغا دەردىنى تۆكۈپ تاشلىدى :

ـــ تەلىيىم يوق ئىكەن ، مەملىكەتتە شۇنچە كۆپ قىز بار تۇرۇقـ لىۇقمۇ ، ئاللانىڭ ماڭا ئەقىللىق ، دانا بىر قىزنى پىشانەمگە پۈتمىگىنىگە هەيرانمەن .

خانزادە بېگىم هەمىدە بانۇغا قىزىقىپ ، ئۇنىڭ غەزەل ئوقۇشىدىن هۇزۇرلىنىۋاتقان چاغدا ، هۇمايۇننىڭ شۇ هەسرىتى ئېسىگە كەلدى ـ دە ، ئىككىسىنى يانمۇ يان قويۇپ تەسەۋۋۇر قىلدى . هۇمايۇن جىگەرلىك يىـ گىت ، جەڭلەردە باتۇرلۇقى بىلەن داڭ چىقارغان . ئۇنى كۆيئوغۇل قىـ لىۋىلىش ئارزۇسىدا يۈرگەن پادىشاھ ـ ۋەزىرلەرمۇ ئاز ئەمەس ، شۇنداق مەرتىۋىلىك ئادەملەرنىڭ پادىشاھقا قېيناتا بولغۇسى كېلىپ يۈرگەندە ، مىرىابا دوستىتەك ئاددىي بىر مۇلازىم مۇنداق ئامەتكە يېتەلەرمۇ ؟! ئۇنىڭ ئۇستىگە هەمىدە بانۇ ئۇچ خوتۇنلۇق هۇمايۇنغا تېگىشنى خالامدىكىن ؟ بەلكىم ، ئۇنىڭ كۆڭۈل بەرگەن يىگىتى باردۇر ؟ خانزادە بېگىم قىزنى سىـناپ بېقىش مەقسىتىدە هاپىز ، دېهلىۋى ، ناۋايى غەزەللىرىدىن ، ئاـ رىلاپ پارس ، تۈركىي تىلىدىكى غەزەللەردىن سورىغاندا ، هەمىدە بانۇـ نىڭ بۇلارنىڭ كۆپىنچىسىدىن خەۋەردار ئىكەنلىكىنى ، ئۇنىڭ تولىمۇ بىـ لىملىك ۋە پاراسەتلىك بولۇشتىن باشقا ، ئىشق ـ مۇهەببەت غەزەللىرىگە ئالاهىدە قىزىقىدىغانلىقىنى سېزىپ ، چاقچاق ئاهاڭدا سورىدى :

سىزگە ئاتاپ بېيىت يازغان ئاشىق يىگىتلەرمۇ باردۇر ، هەمىدە بانۇ ؟

هەمىدە ئۇيىلىپ يەرگە قارىدى .

سۇلتانىم بېگىم هەمىدەگە ئاشىق بولۇپ شېئىرىي مەكتۇپلەرنى يازغان بىر بەگزادىنىڭ تارىخىنى ئانىسىغا سۆزلەپ بەردى . جۇنەيىد بارلاس ئىسىملىك ئەمىرنىڭ ئوغلى بولغان بۇ بەگزادە هەمىدەگە ئەلچى كىرگۈزۈپتۇ . لېكىن هەمىدە ئۇنى خالىمايدىكەن . شۇڭا ئۇ هىندال مىرـ زىدىن ياردەم سوراپتۇ . كېچىكلىكىدىن باشلاپ كۆز ئالدىدا ئۆسۈپ چوڭ بولغان هەمىدەنى ئاسراپ يۈرگەن هىندال مىرزا بەگزادىنىڭ ئاـ تىسى بىلەن سۆزلىشىپ ، ئۇلارنى ئەلچىمۇ كىرگۈزمەيدىغان ، مەكتۇپمۇ

يازمايدىغان قىلىپ ئىشنى توغرىلاپتۇ .

خانزادە بېگىم ھەمدەنىڭ مۇنداق قىلغىنىنى ماقۇللاپ :

ــ ئالدىرىمىغىنىڭىز توغرا بوپتۇ ، ــ دېدى ،ــ ئىنشائاللا ، شىر قىزغا ئۆزىگە مۇناسىپ يولۇاستەك يىگىت ئۇچراپ قالار .

خانزادە بېگىمنىڭ كۆپىنى كۆرگەن تەجرىبىلىك كۆزلىرى ھەمدەگە ئۇمىد بىلەن تىكىلدى . خانزادە بېگىم ئۆزىنىڭ ئۇزۇن ئۆمرى جەريانىدا شەيبانىخان ، ئىسمايىل شاھتىن تارتىپ تىمۇرىيلەرنىڭ تاجدارلىرىدىن قانچىسىنىڭ ئائىلىۋى تۇرمۇشىنى يېقىندىن كۆرگەن ، نى ـ نى داڭلىق مەلىكىلەرنىڭ تاجۇ تەخت ماجىرالىرىغا بەرداشلىق بېرەلمەي دىل ئازارى چەككەنلىكىگە گۇۋاھ بولغانىدى . ھەمدەنىڭ ھۆسنىگە يارىشا ئەقلىمۇ بار ئىكەن ، ۋۇجۇدىدىن كۈچ ئۇرغۇپ تۇرىدۇ . ھۇمايۇنـ نىڭ ئىچكى ـ تاشقى جەھەتتىن زىددىيەتكە تولغان مۇشەققەتلىك ھايا ـ تىغا ، بەلكىم مۇشۇ قىز بەرداشلىق بېرەر ، دېگەننى كۆڭلىدىن ئۆتكۈزـ گەن خانزادە بېگىم ئۇلارنى قانداق قىلىپ بىر ـ بىرىگە يېقىنلاشتۇرايـ كىن ، دەپ ئويلىدى . ھۇمايۇن نورۇز كۈنلىرىدە ئاياللارنى كېمە سەيلـ سىگە تەكلىپ قىلغانىدى . بۇ ئىش يادىغا يېتىپ خانزادە بېگىم سۇلتاـ نىمگە يۈزلەندى :

ــ قىزىم بۇگۈن چاۋغان ئويىنغان دوستلىرىڭ بىلەن مەشقىنى داۋام قىلىڭلار . كېمە سەيلىسىدىن كېيىن مىرزا ھۇمايۇننى مۇشۇ باغقا تەكلىپ قىلىمىز . ھەمدەلەرنىڭ چاۋغانىنى قانداق ئويناىدىغانلىقىنى ھەزرەت بىر كۆرسۇن ، ئۇ كىشى مۇنداق ئويۇننى ناھايىتى ياخشى كۆـ رىدۇ .

ھەمدە پادىشاھنىڭ ئالدىدا ئات چاپتۇرۇپ چاۋغان ئويناۋاتقانلـ قىنى كۆز ئالدىغا كەلتۈرگەندە ، ئۇنى بىردىنلا سۇر باستى :

ــ ھەزرەت بېگىم، مەن قورقىمەن .

خانزادە بېگىم كۈلدى :

ــ قورقماڭ ، ئەتە سىزمۇ بىز بىلەن كېمە سەيلىسىگە بىللە بارـ رىسىز . ھەزرىتىمنى يېقىندىن كۆرسىڭىز قورقۇنچىڭىز بېسىلىپ قالىدۇ .

كېيىن ئاتىنىڭ ياخشىسىنى مىنىپ مەشق قىلغاچ تۇرۇڭ .
خانزادە بېگىم كېنىزىكى تەرەپكە بۇرۇلۇپ :
ـــ ئاتباقارغا ئېيتىڭ ، چەۋكەرنى ئالتۇن جابدۇقلىرى بىلەن بىللە ئېلىپ كەلسۇن ، ـــ دەپ بۇيرۇدى .
سۇلتانىم ھەيران بولۇپ ئانىسىغا قاردى . خانزادە بېگىم ئىراقتىن كەلتۇرۇلگەن بۇ ئاتنى ئىككى مىڭ رۇپىيەگە سېتىۋالغان بولۇپ ، بۇ پۇلغا ئادەتتىكى ئاتتىن ئوننى سېتىۋالغىلى بولاتتى . ئەجابا ، بۇ ئاتنى ھەمدەگە سوۋۇغا قىلىۋەتسە ـ ھە . خانزادە بېگىم قىزىنىڭ كۆزىدىكى ھەيرانلىقنى سېزىپ :
ـــ مېنىڭ باشقا ئاتلىرىم بار ، ـــ دېدى . ئاندىن ئاتباقار يېتىلەپ كەلگەن ئاتنى ئالتۇن جابدۇقلىرى بىلەن بىرگە ھەمدەگە سوۋۇغا قىلـ دى .

× × ×

بۇ ۋەقە ئېغىزدىن ئېغىزغا كۆچۈپ ، ھەمدەنىڭ ئاتا ـ ئانىسىغىمۇ ئاڭلاندى . قىزىغا خانزادە بېگىمنىڭ نەزەرى چۈشكەنلىكى ، بۇگۈن ـ ئەتىنىڭ ئىچىدە ھەمدەنىڭ ھۇمايۇن مىرزىنىڭ ئوردىسىغا تەكلىپ قىـ لىنماقچى بولغانلىقى ئىدى ، ئۇلارغا تەلەي كۈلۈپ قاراۋاتقاندەك بىلىنـ دى . چۈمۈر ئانا بۇگۈندىن باشلاپ ھەمدەگە قىممەت باھالىق شايى ـ ئەتلەسلەردىن كىيىم تىكىشكە تۇتۇش قىلدى . لېكىن بۇ ئىشلاردىن قىزىنىڭ كۆڭلى پەرىشان ئىدى . چۈنكى ئۇ ھۇمايۇننىڭ گۈزەل خوتۇنى بىكە بېگىمنى ، ئالتە ياشلىق قىزى ئەقىقەنى كۆرگەنىدى . ئائىلىسى ، پەرزەنتى بار يېگىتنى تەمە قىلىش . . . ياق ، ياق ، ھەمدە بۇنى ئۆزىگە مۇتلەق راۋا كۆرمەيدۇ . ھەمدەچىن دىلىدىن ئىخلاس قىلغان شۇنداق ئۇلۇغ خانزادە بېگىم كاشكى ئۇنى كۈنداشلىق ئازابىغا لايىق دەپ بىلـ گەن بولسا ! ھەمدە « يوق » دەپ جاۋاب بەرگىنى ئۈچۈن ، ئەمدى ئۆـ زىدىن خاپا بولدى . « بار » دېگەن بولسا ئاسانلا قۇتۇلۇپ كېتەر ئىدى . ئەمـما « كىم؟ » دەپ سوراپ قالسا نېمە دېيەلەيتتى ؟ كېمىچى يېگىت

نىزامغا كۆكلى بارلىقى . . .راستىمدۇر ؟ بۇنى ئۆزىمۇ ئېنىق بىلمىسە قانداق ئىيتالايدۇ . ئوت ئىچىدە قالغاندەك ئازابلىنىۋاتقان ھەممىدە بانۇ ، باغىنىڭ نېرىقى چېتىدىن لۆمۈلدەپ ئېقىپ ئۆتىدىغان جەمنە دەريا سىنىڭ قىرغاقلىرىغا كۆز تىكتى .

باغىنىڭ يىراق بىر بۇرجىكىدە دەريا سۈيى ئىچىگە بۆسۈپ كىرىپ قولتۇق ھاسىل قىلغان خىلۋەت بىر جاي بار . سۇ بۇيەردە ئاستا ئاقىدۇ ، تېگى پۈتۈنلەي قۇملۇق بولۇپ ، ئانچە چوڭقۇر ئەمەس . ھەممىدە يەتتە پىشىدىن بۇيان بۇ يەرگە دائىم كېلىپ تۇراتتى . دەريا بويىنى بىر تەرەپ تىن ئىگىز دەرەخلەر ، يەنە بىر تەرەپتىن باغ خۇددى توسۇقتەك توسۇپ تۇراتتى . ئەشۇ توسۇقنىڭ ئوتتۇرىسىدا بىر كېمىچى ئادەمنىڭ كىچىككىنە ھويلىسى ۋە ئىككى پالاقلىق قولۇنقى بار ئىدى . يامغۇر پەسلى ئاخىرلىشىپ ، قۇرغاق ۋە ئىسسىق كۈنلەر باشلانغاندا ، جەمنە دەريا سىنىڭ سۈيى تارتىلىپ ، قىرغاقلىرى ئېچىلىپ قالاتتى . شۇ چاغدا باغىنىڭ چېتىدىن قوشنا ھويلىغا كىرىپ چىققۇدەك ئارىلىق ھاسىل بولاتتى .

كېمىچىنىڭ بالىلىرى زەرەفشان بېغىغا كىرىشكە جۇرئەت قىلالمايتتى . شۇڭا ھەممىدە سەككىز ياشلاردىكى چېغىدا بايىقى ئارىلىقتىن ئۆزى ئۆتكەن ، كېمىچىنىڭ چوڭ بولۇپ قالغان نىزام ئىسىملىك ئوغلى ئۇنىڭ قولۇاققا سېلىپ ، دەريادا سەيلە قىلدۇرغانىدى . بۇ ئىشنى ھەممىدىنمۇ ئانىسى : « تېخى بالىغۇ » دەپ ئانچە قاتتىق تەگمەپ كەتمىگەنىدى . ئون يەتتە ياشلىق نىزام شاھ بېغىدا تۇرىدىغان ھەممىدەگە ئۆزىنىڭ قانچىلىك چەبدەس ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىپ قويغۇسى كېلىپ :

— كىچىك بانۇم ، سىزگە بىلىق تۇتۇپ بېرەيمۇ ، — دېدى — دە ، قولۇاقتىن سۇغا سەكرىدى . دەريا سۈيى شىپىدەك سۈزۈك ئىدى . ھەممىدە نىزامنىڭ سۇ ئىچىدە بېلىق قوغلاپ ، كۆزىنى يۇمۇۋالماستىن ئۇزۇاتقانلىقىغا ھەيران قالدى . نىزام قىرغاقتىكى قولتۇققا قاماپ تۇتماقچى بولغان بىر بېلىق ئۇنىڭ قولىدىن سىيرىلىپ چىقىپ كەتتى . ئەمما ، يەنە بىر بېلىقنى تۇتىۋالغان ھامان ، ئۇنى ئىككى قوللاپ قولۇاققا قارىتىپ ئاتتى . ئۇنىڭ قوللىرىدىن چاچراپ چىققان سۇ تامچىلىرى ھەممىدەگە

ئۇرۇلدى . ھەمدەنىڭ پۇتىنىڭ ئۇچىغا چۇشكەن بېلىق پىلتىڭلاشقا باشلىدى . نىزامنىڭ سۇ ئۇزۇشكە ئۇستىلىقىنى كۆرگەن ھەمدەنىڭ ئۇ-نىڭغا ھەۋىسى كەلدى . ئۇ سۇ ئۇزۇشنى بىلمەيتتى . بۇنى ئاڭلىغان نىزام قولۇاقنى ئۆيىنىڭ ئالدىدىكى قوزۇقتا يېقىن ئەكىلىپ باغلىدى - دە ، دەريا قىرغىقىدىن قولايلىق بىر جايىنى تاللاپ ، ھەمدەگە سۇ ئۇزۇشنى ئۆگىتىشكە باشلىدى .

ھەمدە نېپىز يىپەك كۆڭلىكى بىلەن سۇغا كىردى . نىزام ئۇنىڭ بەل -قوللىرىدىن تۇتۇپ توغرىسىغا ياتقۇزدى - دە ، پۇت - قوللىرىنى قانداق ھەرىكەتلەندۇرۇشنى چۇشەندۇردى ، ئاندىن ئاستا قويۇپ بەردى . ھەمدە ئازراق ئۇزەر - ئۇزمەستىن چۆكۈشكە باشلىدى . نىزام ئۇنى دەرھال سۇدىن چىقىرىۋالدى . قىزچاق ئىختىيارسىز ئۇنىڭ بوينىغا قول تاشلاپ ئېغىر نەپەس ئالدى . بىر ئازدىن كېيىن ئۆزىگە كەلگەن ھەمە-دە ، ئۆزىنىڭ نىزامنىڭ باغرىدا ئۇنى بوينىدىن قۇچاقلاپ تۇرغىنىنى كۆرۇپ ، ئوڭايسىزلىنىپ كۇلدى - دە ، ئۇنىڭ قوللىرىدىن سۇغۇرۇلۇپ چىقتى . نىزاممۇ كۇلدى . لېكىن ئۇنىڭ بوتىلاقنىڭكىدەك مۇلايىم كۆز-لىرى شۇنداق سەمىمي ۋە بىغۇبار ئىدىكى ، ھەمدە تاكى سۇ ئۇزۇشنى ئۆگىنىۋالغۇچە بىرەر قېتىممۇ ئۇنىڭدىن ئۆزىنى قاچۇرمىدى ، ھەم ئۇنىڭ بىرەر قىلىقسىز ھەرىكىتىنى سەزمىدى . دىلى پاك بۇ يىگىت بارغانسېرى ئۇنىڭغا يېقىملىق كۆرۇندى .

شۇنىڭدىن كېيىن ئۇلار ئۇچ - تۆت يىلغىچە كۆرۇشەلمىدى . چۇنكى ھىندال مىرزىغا غەربىي جەنۇبتىكى ئەگرەدىن ئۇچ يۈز مىل يىراقتىكى مۇئات ۋىلايىتى بۆلۈپ بېرىلگەن . ئۇ شۇ يەردە قورغان ياساپ ، باغ قىلىپ ، ئائىلىسىنى ، ئۆزىگە قاراشلىق ئادەملىرى بىلەن بىللە ھەمدەلەرنىمۇ كۆچۈرۈپ كەتكەنىدى . راجپۇتلار ۋىلايىتى بولغان مۇئات ناھايىتى تىنچسىز ، ئۇرۇش - تالاش كۆپ بولۇپ تۇرىدىغان جاي ئى-دى . شۇڭا ھەمدە ۋە ئۇنىڭ ئاتا - ئانىسى ئەگرەدە خاتىرجەم ئۆتە-كۈزگەن كۈنلىرىنى سېغىنىپ ئەسلىشەتتى . بولۇپمۇ ھەمدە باغ چېتە-دىكى خلۇەت قولتۇق ۋە قولۇاق سەيلىسىنى كۆپ ئەسلەيتتى ، ئەگرەگە

قايتىدىغان كۈننى زارىقىپ كۈتەتتى .

ھىندال مىرزىغا ئەگىرەدىكى ئاتىسىدىن قالغان تۆت باغنىڭ بىرى — زەرەفشان بېغى بېرىلگەنىدى . ئارىدىن بىر نەچچە يىل ئۆتۈپ ، ھىندال مىرزا ۋە ئۇنىڭ ئادەملىرى بۇ باغقا يەنە قايتىپ كەلگەندە ، ھەمدە بانۇ بويىغا يېتىپ قالغان قىز بولۇپ قالغاچقا ، ئانىسى ئۇنى كوچىغا پەرەنجىسىز چىقارمايدىغان ، باغ سەيلىسىگمۇ ، چاۋغان ئويناشقىمۇ يالغۇز ئەۋەتمەيدىغان بولدى .

مانا ئۇ بۈگۈنمۇ كېنىزىكى ئامىنەت بىلەن بىرگە باغنىڭ يىراق چېتىدىكى خىلۋەت جايغا كەلدى . قاشلىرى ئىنچىكە ، چېچى قىزغۇچ كەلگەن ئامىنەت ئەسلىدە چىركەس قىزى ئىدى . ئىران شاھىنىڭ لەشكەرلىرى بىلەن بولغان جەڭدە ئەسىر ئېلىنغان ۋە قۇل بازىرىدا سېتىلغان بۇ دەردەمەن چوكان ، بەش يىلدىن بېرى ھەمدەگە كېنىزەك بولۇپ خىزمەت قىلىۋاتاتتى . ئۇنى نىزاممۇ تونۇيتتى . چۈنكى كېيىنكى يىللاردا ھەمدە دەريا بويىغا دائىم كېنىزىكى بىلەن بىللە كېلىدىغان بولدى . ئۇ ئەمدى نىزامنىڭ كۆز ئالدىدا چۆمۈلۈشىتىن ئۈيلاتتى . يىگىرمە بەش ياشقا كىرىپ ، ئېغىر بېسىق ، سىپايە بولۇپ قالغان نىزاممۇ ، ھەمدە بانۇدىكى بۇ ئۆزگىرىشنى توغرا كۆرگەندەك باش لىڭشىتىپ كۈلۈمسىرەپ قويىاتتى . ئۇنىڭغا سالام بەرگەندە ، ئىككى ئالىقىنىنى جۈپلەپ پېشانىسىگە تەگكۈزۈپ ، يېنىك بىر ھەرىكەت بىلەن تەزىم قىلاتتى ۋە بۇ سالىمى بىلەن ئېسىلزادىلەر تەبىقىسىگە مەنسۇپ بولغان بۇ قىزنى ئۆزىدىن يۇقىرى ئورۇنغاقويغانلىقىنى بىلدۈرەتتى .

ئامىنەت ئۇنىڭ قېيىقىغا بىرىنچى قېتىم چىققاندا « قېيىقچى يىگىت پۇلنى جىقراق ئېلىش ئۈچۈن ، بىزنى ياخشىراق سەيلە قىلدۇرماقچى » دېگەن ئويدا بولدى . يىگىت كەمتەر ھەم مۇلايىم ئىدى ، ئۇنىڭ قارىراق كەلگەن يۈزى كۈلۈپ تۇراتتى ، قاپقارا كۆزلىرىدىن كۈچلۈك بىر يالقۇننىڭ تەپتى ئۇرۇلاتتى . بەقۇۋۋەت قوللىرى پالاقلار ئارقىلىق قېيىقنى بويسۇندۇرۇپ ، ئۈچ كىشىنى ئۇچقاندەك ئېلىپ كېتىۋاتاتتى .

قېيىق تار بولغاچقا ، ئامنەت ئارقىدا . ھەممە تۇمشۇق تەرەپتە نىزام بىلەن يۇزمۇ يۇز ئولتۇرغانىدى . ئىككىسىنىڭ كۆزلىرى بىر ـ بىرى بىلەن ئۇچراشقانسېرى ، ھەممە بانۇدا نازۇك بىر ھاياجاننىڭ كۈچىيىپ بېرىۋاتقانلىقى ئامنەتنى تەئەججۇپلەندۈردى . قىز گويا مانا شۇ ئۇچرىشىشنى ئۇزۇندىن بېرى كۈتكەن ، ئەمدى ۋىسالغا يەتكەنلىكىدىن خۇش بولۇپ ، ئاي جامالى كۈندەك ئېچىلىپ كەتكەن ! ھەممەنىڭ قانچىلىك گۈزەل قىز بولۇپ يېتىلگەنلىكىنى ، ئۇنىڭ يۇز ـ كۆزىدە ، قەددى ـ قامىتىدە قانچىلىك سېھرىي جەزبىدارلىقنىڭ بارلىقىنى ئامنەت تۇنجى قېتىم ئېنىق ھېس قىلدى . ھەممەنىڭ قىزلىق لاتاپىتى گويا بىر غۇنچە بولسۇنۇ ، يىگىتنىڭ دىدارى ئۇنى بىردىنلا ئېچىلدۇرۇۋەتسۇن ! بۇ يىگىتنىڭ قانداق كارامىتى بار ئىكىن .

نىزام دەريانىڭ ئېقىنى ئاستىراق بىر يەردە پالاق ئۇرۇشنى توختىتىپ ، بوش ۋە مۇڭلۇق ئاۋازدا ناخشا باشلىۋەتتى .

نىزام ھەممەنى چىن دىلىدىن ياخشى كۆرۈپ قالغاندىن بېرى ، ئۇنىڭ تۇركىي تىلىنى ئۆگىنىۋالغانىدى . ھازىر ئۇ شۇ تىلدىكى ئۆزىگە ياققان بېيىتنى ھىندچە ئاھاڭغا سېلىپ ئېيتىۋاتاتتى . ئۇنىڭ ئاۋازى ئادەمنى ئۆزىگە رام قىلىۋالغۇدەك يېقىملىق ۋە جاراڭلىق ئىدى . شۇنچە ئېغىر قېيىقنى قۇشتەك يېنىك ئۇچۇرۇپ كېتىۋاتقان يىگىتلىك كۈچ ـ قۇدرىتى ئاۋازىدىمۇ ئەكس ئېتىپ تۇراتتى .

ھەممە ئۇنىڭ ناخشىسىنى ئاڭلىغانسېرى خۇددى سېھرلىنىپ قالغاندەك ، ئۆزىنى يىگىتنىڭ ئىختىيارىغا تاپشۇرىدىغاندەك بىر ھالەتكە چۈشۈپ قالماقتا ئىدى .

ئامنەت بىردىنلا خانزادە بېگىمنى ئېسىگە ئالدى . ھۇمايۇنغا لايىق دەپ قارالغان ھەممەدەك بىر قىزنىڭ ئاخىر كېلىپ بىر كېمىچىگە كۆڭلى چۈشۈپ قالسا ـ ھە .

يىگىت ئامنەتنىڭ سوغۇق نەزەرىنى يەلكىسى ئارقىلىق كۆرۈپ قالغاندەك ئارقىسىغا ئۆرۈلدى . ئامنەت ئۇنىڭ كۆزلىرىدە غەرەزسىز بىر مېھىرنىڭ نۇرلىنىپ تۇرغانلىقىنى كۆرۈپ ئوڭايسىزلىنىپ قالدى . نىزام

هەشەمەتلىك سورۇنلاردە يۈرىدىغان ھەمدە بانۇغا ئېرىشىمەن دەپ ھەرگىز ئۈمىد قىلمايتتى . ئۇ پەقەت بۇ قىزنىڭ گۈزەل سىماسىنى مۇ-قەددەس بىلىپ ، ئۇنىڭغا سەجدە قىلغۇسىلا كېلەتتى . ئۇ كۆڭلىدىكىنى ھەمدەگە بىلدۈرمەكچى بولۇپ :

— مەن بھاقتىغا① ئىمان كەلتۈرگەنمەن ، — دېدى .

— بھاقتى دېگەن كىم ؟ — سورىدى ھەمدە .

— بۇ بىر كىمنىڭ ئىسمى ئەمەس . بىزگە ئوخشاش ئادەملەرنىڭ ئېتىقادى . مەن مەككە ، مەدىنىلەرگە ھەجگە بېرىپ تاۋاپ قىلمايمەن . ئالدىمدا تۇرغان چىن ئىنسانىنىڭ قەلبىگە سىغىنىمەن . تەمەگەر موللىلار مەسچىتلەردە ئادەملەردىن خەير ـ ئېھسان ئېلىپ باي بولۇشىدۇ . بايلىق بار جايدا مۇقەددەس نەرسىلەر بولمايدۇ . شۇنىڭ ئۈچۈن بىز مەسچىتكە بارمايمىز . بىز ئۈچۈن مۇقەددەس جاي ياخشى ئادەمنىڭ قەلبى .

ئاددىي بىر ھىندى يىگىتىدىن مۇنداق گەپلەرنىڭ چىقىشىنى كۈتمىگەن ھەمدە ھەيران قالدى :

— مەسچىتكە بارمىسىڭىز ئاتىڭىز خاپا بولمامدۇ ؟

— بھاقتىنى ماڭا ئاتامنىڭ ئۆزى ئۆگەتكەن . ئاتامۇ ، بوۋامۇ ،

— نىزام ئاۋازىنى پەسەيتىپ شۇنداق دېدى ، — كەبىرگە② مۇخلىس بو-لۇپ قول بەرگەن .

ھەمدە بانۇ بۇ نامنى ئاڭلاپ ئىختىيارسىز چۆچۈپ كەتتى . چۈنكى ئۇنىڭ بىلىشىچە ، كەبىر ناھايىتىمۇ يامان جادۇگەر كاپىر ئى-كەن . ئەل ـ يۇرتنى يولدىن ئازدۇرۇپ ، دىندىن چىقارغانكەن . شۇڭا ئىسكەندەر دادى دېگەن پادىشاھ ، كەبىرنىڭ بوينىغا تاش ئېسىپ گانگ دەرياسىغا چۆكتۈرۈۋېتىشنى بۇيرۇغانكەن ، لېكىن كەبىر سۇ ئاستىدىن

---

① بھاقتى — ھىندچە ئىشىنىش ، بېرىلىش دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ . ئىنسان ئۆزىنىڭ تاكامۇللاشقانلىقىغا ئىشەنچ ھاسىل قىلسا ۋە كامىل ئادەملەرگە ئىشەنسە ، يامان ئىللەتلەردىن خالىي بولالايدۇ . « ئىشەنچ ـ خالىيلىقتۇر » دېگەن ھېكمەت بھاقتىندە ئەنە شۇنداق مۇلاھىزە قىلىنىدۇ . ئادالەتپەرۋەر خەلق ھەرىكىتىنىڭ قانۇنلۇقچىلىرىمۇ بھاقتى دېيىلىدۇ .

② كەبىر (1440 — 1518) — ئۇلۇغ ھىندى شائىرى . ئۇنىڭ شېئىرلىرى ھازىرمۇ خەلق ئارىسىدا كەڭ تارقالغان . رىۋايەت قىلىنىشىچە ، كەبىر ئەسلىدە براھمان ئائىلىسىدە تۇغۇلغان ، بوۋاق چېغىدىلا ئانىسى تۇنى ئاشلاپ كەتكەن . تۇنى ئاددىي بىر مۇسۇلمان ھۈنەرۋەن ئائىلىسى تەربىيىلەپ چوڭ قىلغان . كەبىرنىڭ تۇرمۇشى ھۈنەر بىلەن ئۆتكەن .

تىرىك چىقىپتۇ . پادىشاھ ئۇنى پىلىنىڭ پۇتىغا دەسسىتىپ ئۆلتۈرمەكچى بولغاندا ، ئۇ پىلنىمۇ سېھرلەپ ئۆلمەي قالغانىكەن .

نىزام ھەمىدەدىن چۆچەككە ئوخشاپ كېتىدىغان بۇ گەپلەرنى ئاڭلاپ ، بوشقىنا كۈلۈپ قويدى .

— كەبىرنىڭ دەريانىڭ تېگىدىن تىرىك چىققىنىمۇ ، پىلنىڭ ئاياغىدا ئۆلمىگىنىمۇ راست . بۇۋام بۇنىڭ سىرىنى ماڭا ئېيتىپ بەرگەن . كەبىرنىڭ سېھرىسى ئۇنىڭ شېئىرلىرى ئىكەن . ئۇ شېئىرلىرىنى ناخشا قىلىپ ئېيتسا ، ئۇنى ئاڭلىغان جان ـ جانىۋارلار تەسىرلىنىپ ئۇنىڭغا قارشى ھەرىكەت قىلالمايدىكەن .

— بۇۋىڭىز كەبىر بىلەن تونۇشامدىكەن ؟

— ھەئە ، دادامۇ تونۇشىدىكەن . بۇنىڭدىن يىگىرمە بەش يىل ئىلگىرى ، مەن توغۇلغاندا ، كەبىر بىزنىڭ ئۆيگە كېلىپ ،ماڭا نىزام دېگەن ئاتىنى قويۇپ قويغانىكەن .

— تۇۋا ، كىمگە ئىشىنىشىڭىزنى بىلمەيدىكەنسىز ، — دېدى ھەمىدە ئويچانلىق بىلەن ، — ئاتام ماڭا : « كەبىرنى تىلىڭغا ئالغۇچى بولما ، كاپىر بولسەن » دەپ ئېيتقانىدى .

— ئاتىڭىزنى نادان مۇھتەسىبلەر① ئازدۇرغان ، — دېدى نىزام ، — ئۇلار بىزنىڭ بېشىمىزغا قانچە كۈلپەتلەرنى سالمىدى ، دەيسىز . كەبىرگە قول بەرگەن ئاتام ھازىرغىچە زىندان‌دا .

نىزام ئېغىر تىنىپ ، بۇلتۇر ھەمىدەلەر يوق چاغدا ، مانا مۇشۇ دەريا بويىدا يۇز بەرگەن قانلىق ۋەقەنى سۆزلەپ بەردى .

× × ×

نىزامنىڭ ئاتىسى چوڭ ئوغلىغا ھىندىلارنىڭ ئەڭ ئېزىلگەن شۇدرە②قەۋمىدىن چىققان كېمىچى دوستىنىڭ قىزىنى ئې-

---

① مۇھتەسىب — دىنىي ئىشلار نازارەتچىسى . دەررە تۇتقىنىچە كوچا ئارىلاپ ، كىشىلەر-نىڭ روزا تۇتقان ـ تۇتمىغانلىقىنى ، نامازغا چىققان ـ چىقمىغانلىقىنى نازارەت قىلىدۇ .

② شۇدرە — ئەڭ تۆۋەن تۆتىنچى تەبىقە — كەستە . ئۇنىڭغا كاسىپلار ، ھامماللار ۋە باشقا ئاددىي پۇقرالار كىرىدۇ .

لىپ بەرمەكچى بولدى . يېگىت بىلەن قىزمۇ بىر ـ بىرىنى ياخشى كۆ-
رۈشەتتى . ئاتا ـ ئانىلار ئۈچۈن ئۇلارنىڭ باشقا ـ باشقا دىندا بولۇشى-
نىڭمۇ ئەھمىيتى يوق ئىدى . چۈنكى كەبىر تەلىماتى بويىچە ، ئۇلارمۇ-
سۇلمان موللىسىغمۇ ، ھىندى براخمانغىمۇ ئىشەنمەيتتى . ئۇلار : « دىن ،
مىللەت ئايرىش پەقەت تەمەخور روھانىيلارغىلا كېرەك » دېيىشىپ ، توي
تەييارلىقىنى باشلىۋېتىشتى . شۇ ئاردا نىزاملارنىڭ مەھەللىسىدىكى
مەسچىتتە كۈتۈلمىگەن بىر ۋەقە يۈز بەردى : كېچىسى كىمدۇر بىرى قارا
چوشقىنىڭ ئۆلۈكىنى مەسچىتنىڭ مىھرابىغا تاشلاپ قويغان . مەھەللە ئى-
مامى : « بۇ چوشقا باقىدىغان مەجۇسىيلەرنىڭ قىلغان ئىشى » دەپ ،
جامائەتنى ھىندىلارغا قارشى كۈشكۈرتكەن . نادان ، جاھىللاردىن بەش
ـ ئونى كوچىغا يۈگۈرۈپ چىقىپ ، ھىندىلار مۇقەددەس دەپ بىلىدىغان ،
كوچىدا بەخىرامان يۈرگەن كالىدىن بىرنى يەرگە بېسىپ بوغۇزلىۋەتـ
كەن . ئاندىن « مەسچىت مېھرابىغا چوشقىنىڭ ئۆلۈكىنى تاشلاپ قوي-
غانلارنىڭ جازاسى شۇ » دېيىشىپ ، كالىنىڭ بىر پارچە سان گۆشىنى
ھىندى ئىبادەتخانىسىنىڭ باش قويىدىغان يېرىگە ئېسىپ قويغان . نەتـ
جىدە ، ھەر ئىككى تەرەپنىڭ دىنىي ئېتىقادى قاتتىق ھاقارەتلەنگەن بو-
لۇپ ، قىرغىن باشلىنىپ كەتكەن . شەھەر ھاكىمى قۇتۇال بۇ ئىشتىن
خەۋەر تېپىپ يېتىپ كەلگۈچە ھەم قىرغىننى بېسىقتۇرغىچە ، ئىككى تە-
رەپتىن ئون يەتتە ئادەم ئۆلگەن ، ئاتمىش ـ يەتمىش ئادەم يارىلانغان .
يارىلانغانلارنىڭ ئىچىدە نىزامنىڭ ئاتىسىمۇ بار بولۇپ ، ئۇ ، بۇ بىھۇدە
قىرغىنچىلىقنىڭ ئالدىنى ئېلىش ئۈچۈن ئوتتۇرىغا چۈشكەندە ، كىمدۇر
بىرسىنىڭ ئاتقان تېشى بېشىنى يېرىۋەتكەن .

بۇ ۋەقەنى ئۆز كۆزى بىلەن كۆرگەن نىزام ، كالا ، چوشقا دې-
گەننى باھانە قىلىپ ، ئادەملەرنى ئۆزئارا قىرغىن قىلىشقا سەۋەبچى بول-
غان نادان ئىمام ، براخمانلارنى پۈتۈن ۋۇجۇدى بىلەن ئۆچ كۆرۈپ
قالدى . نىزامنىڭ ئاتىسى بولسا ، بۇنداق دىنىي ئاداۋەتلەردىن ئاللىقانچە
ئۈستۈن تۇرىدىغان ۋە چىن ئىنسانىنى ئىلاھىيەت دەرىجىسىگە كۆتۈرۈپ
ئۇلۇغلىغان كەبىرگە بۇرۇنقىدىنمۇ ئارتۇقراق ئىشەندى . ئەل ـ يۇرتقا

ئۆزىنىڭ كەبىر تەلىماتىغا سادىقلىقىنى ۋە دىنىي نىزالاردىن ئۇستۇن تۇ-
رىدىغانلىقىنى ئىسپات قىلىش ئۈچۈن ، ھىندى قىزى بىلەن تۇنجى ئوغ-
لىنىڭ تويىنى قىلىدىغان بولدى . شۇ ۋەقە تۇپەيلىدىن توختاپ قالغان
تـوي تەييارلىقى ، كۇزىنىڭ مىزان ئېيىغا كەلگەندە ئەڭ يۇقىرى پەللىگە
كۆتۈرۈلدى . نىزاملارنىڭ دەريا بويىدىكى ھويلىسى گۈل تانىلىرى بىلەن
بېزەلدى . داستىخانلارغا قەنت ـ گېزەكلەر ،خورمىلار ۋە تۇرلۈك مېۋىلەر
تىزىلدى . قىز بىلەن كۈيئوغۇل ئاق ، سېرىق ، ئاچ قىزىل گۈل تانىلە-
رىدىن توقۇلغان مەخسۇس شامیانغا ①كىرىپ ئولتۇرۇشتى .

ئۇلارنـىڭ نىكاھىنى ئوقۇتۇش ئۈچۈن مەھەللە ئىمامى ياكى
ھىندى براخمان چاقىرىلمىدى . بەلكىتىگە ئىشىنىدىغان سەكسەن ياشلىق
بـىر مويىسپىت كىشىنىڭ قولىنى كۈيئوغۇلنىڭ قولىغا تۇتقۇزدى ـ دە ،
جالالىدىن رۇمى ۋە كەبىرنىڭ غـەزەللىرىنى ئـوقۇدى . بۇ غەزەللەردە
« ئىككى يۇزلىمىچى ئىمام ، براخمانلارغا ئىشەنمە ، قەلبىڭدىكى مۇقەددەس
تۇيغۇلارغا سېغىن . ئىنسان ، ئىلاھىيەت سېنىڭ ئۆزىڭدىدۇر » دېگەن
مەنىلەر بار ئىدى . بۇ مەنىلەر تەقۋادار شەيخلەر بىلەن مۇتەسسىپ براخ-
مانلارنى ساراسىمگە سالدى . ئاخىر ، پۇتۇن ئادەم مەسچىت ، ئىبادەتخا-
نىلارغا بارمىسا ، نە براخمانىنى ، نە موللىنى كۆزگە ئىلمىسا ، ئۇ چاغدا
خەير ـ ئېھسانىنى كىم بېرىدۇ ؟ روھانىيلارنىڭ تىرىكچىلىكى قانداق ئۆ-
تىدۇ ؟ ئىززەت ـ ئابرۇيى نەدە قالىدۇ ؟ مۇنداق كېتىۋەرسە ئەل ـ يۇرت
پادىشاھقىمۇ ئىتائەت قىلمايدۇ ؛ ھاكىمىيەتىنى تۇتۇپ تۇرغـان دىـنىي
ئەقىدىلەرمۇ يوقىلىدۇ !

نـادان شەيخلەر بىلەن براخمانلار ئەتە توي دېگەن كۈنى شەھەر
ھاكىمىغا خەۋەر يەتكۈزۈپ ، جىددىي تەدبىر قوللانمسا ، مەسچىت ،ئىبا-
دەتـخانىلارنى ھاقارەتلەپ يۇرگەن دەھرىيلەرنىڭ يۇرت ئىچىدە ماجىرا
تـۇغـدۇرۇپ ، يەنە بىر قىرغىنچىلىقنىڭ يۈز بېرىشىگە سەۋەب بولۇپ قە-
لىش ئېھتىمالى بارلىقىغا ئىشەنىدۇردى . دەريا بويىدىكى توي شادلىقى

---

① شامیان ـــ بۇ يەردە گۈلدىن قىلىنغان چىدىر ياكى چىملىدىق مەنىسىنى بىلدۈرىدۇ .

ئەۋجىگە چىققان مەزگىلدە ، قىلىچ ـ قامچىلىرىنى ئويناتقان ئەللىك ـ ئاتمىش نۆكەر ھويلىغا باستۇرۇپ كىردى ـ دە ، كەبىرىنىڭ ئىسيانكار غـەزەللىرىنى ئاھاڭغا سېلىپ ئېيتىۋاتقان ناخشىچىلارنى قامچا بىلەن ئۇ-رۇپ قوغلىدى . كېلىن بىلەن كۈيئوغۇل ئولتۇرغان شامىيان قىلىچ بىلەن پارە ـ پارە قىلىندى . نۆكەرلەرنىڭ ئارقىسىدىنلا تاياق كۆتۈرۈپ كە-رىشكەن مۇھتەسىبلەر غەيرىي دىندىكى قىزغا ئۆيلەنمەكچى بولغان مۇ-سۇلمان يىگىتنىڭ نىكاھىنى ھارام دەپ جاكارلاشتى . بۇ ئىشلارغا نارازى-لىق بىلدۈرگەن نىزامنىڭ ئاتىسىنى ، قولىنى كەينىگە باغلاپ ھەپسىگە ئېلىپ كەتتى .

ـــ دادام ھازىرمۇ زىندانىدا ، ـــ نىزام ئېغىر تىنىپ ھېكايىسىنى ئاخىرلاشتۇردى ، ـــ بۇلتۇر مەسچىتكە تاشلاپ قويغان چوشقىنىڭ ئۆ-لۈكىنى مۇھتەسىبلەر دادامدىن كۆرۈۋاتقان ئوخشايدۇ . قاراڭ بۇ تۆھ-مەتنى .

ـــ دادىگىز پادىشاھقا ئەرز قىلمىدىمۇ ؟ ـــ كۆيۈنۈپ سورىدى ھەمىدە .

ـــ پادىشاھ ئاسماندا ، دادام يەر ئاستىدىكى زىندانىدا ! ئارىلىقنى پارىخور ئەمەلدارلار بىلەن ئالدامچى شەيخلەر توسۇۋالغان ، پادىشاھ شۇلارنىڭ گېپىگە ئىشىنىدۇ .

يىگىت بۇ گەپلەرنى دەۋاتقاندا ، ئامىنەت ئۇنىڭ كۆزلىرىدە يانغان غەزەپ ئۇچقۇنىنى كۆرۈپ ، ئۆز بېشىغا چۈشكەن كۈلپەتلەرنى ئەسلە-دى . شۇڭا ئۇنىڭ دەردىگە ئىچ ئاغرىتىپ :

ـــ بۇ دۇنيادا ئادالەت دېگەن نەرسە يوق ، زامان زورنىڭ ، ـــ دېدى .

زامان زورلىرىغا يېقىنراق بولغان ھەمىدە ئوڭايسىز بىر ھالەتكە چۈشۈپ قالدى . بۇنى سەزگەن نىزام ئارىدىكى كۆڭۈلسىزلىكنى كۆتۈ-رۈۋېتىشكە ئۇرۇندى :

ـــ خۇدا بۇيرۇسا ، كۈنلەرنىڭ بىرىدە ھەقىقەت ئۆزىنى كۆرسە-تىپ قالار . مەن شاھ كېمىسىنىڭ پالاقچىسى ، پەيتى كېلىپ قالسا مىرزا

هۇمايۇنغا ئەرز قىلىش نىيىتىم بار .

« بەلكىم مەن . . . ھەزرەتنىڭ ئىنايىتىگە سازاۋەر بولسام ، نىزامنىڭ گۇناھسىز دادىسىنى ھەپسىدىن چىقىرىۋېتىڭ ، دەپ ئىلتىماس قىلارمەنمۇ » دېگەن ئوي ھەمىدەنىڭ كۆڭلىدىن كەچتى . لېكىن مۇنداق ئىلتىماسنى قىلىش ئۈچۈن ھۇمايۇنغا يېقىنلىشىش كېرەك ! ئۇنىڭغا يېقىنلىشىش نىزامدىن يىراقلىشىش دېگەن گەپ . بىراق ھەمىدەنىڭ بۇ پىكىتتىن يىراقلاشقۇسى يوق ئىدى ، كۆڭلى ئۇنىڭغا تەلپۈنۈپ تۇراتتى . يەتتە ياشلاردىكى چېغىدا ، نىزامنىڭ مانا مۇشۇ دەريانىڭ خلۇەت قولتۇقىدا ئۇنى سۇ ئۈزۈشكە ئۆگەتكىنى زادىلا ئېسىدىن چىقمايتتى . ئىككىسىنىڭ بىللە سۇ ئۈزگەن چاغلىرىدىكى شاد ـ خۇراملىق ھازىر دەريا دولقۇنلىرى ئارىسىدىن ئۇنىڭغا تىكىلىپ تۇرغاندەك بىلىنمەكتە ئىدى .

نىزام قېيىقنى قولتۇق تەرەپكە ئايلاندۇرۇپ كېلىپ ئاستا توختاتتى ۋە ھەمىدەگە ، يەنە قاچان كۆرۈشەرمىز دېگەندەك تەلمۇرۇپ قارىدى .

ـــ نورۇز كۈنى شاھىمىز كېمە سەيلىسىگە چىقامدىكەن ؟ ، ـــ دەپ سورىدى ھەمىدە يىگىتتىن .

ـــ ھەئە ، بىزگە پەرمان قىلىندى . نورۇز كۈنى پادىشاھ كېمىسىنىڭ پالاقلىرىنى بىز تاشلايدىكەنمىز .

ـــ خانزادە بېگىم مېنى كېمە سەيلىسىگە تەكلىپ قىلغان ، بارسام . . . سىزنى يەنە كۆرۈپ قالارمەن .

نىزام بۇ گەپنى ئاڭلاپ خۇشال بولۇشنىڭ ئورنىغا ، كۈتۈلمىگەن بىر ئىزتىراپ ئىچىدە قالدى . ئۇ ھۇمايۇن مىرزىنىڭ كېمىسىنىڭ ئۈستۈن قەۋىتىدە شاھانە كىيىملەر بىلەن ئالتۇن تالاردا خۇشال ـ خۇرام ئولتۇرغانلىقىنى ، ئۆزىنىڭ بولسا تۆۋەندىكى تارچىلىقتا ئون ئالتە پالاقچى بىلەن تەرلەپ ـ پىشىپ پالاق ئۇرىدىغانلىقىنى كۆز ئالدىغا كەلتۈردى . خانزادە بېگىم ھەمىدە بانۇنى ھۇمايۇنغا تونۇشتۇرغاندا ، پەستىكى پالاقچى نىزام ئۇلارغا قايسى كۆزى بىلەن قارار ، قانداق روھىي ئازاب چېكەر !

ھەمىدە بانۇ بۇ ئۇنسىز سوئالنى يىگىتنىڭ يۈزىگە تىپىپ چىققان

ئىزتىراپتىن بايقاپ قالدى ـ دە ، ئۆزىنىڭمۇ ئىككى ئوت ئارىسىدا قېلىش ئېھتىمالى بارلىقىنى شۇ چاغدىلا ھېس قىلدى .

× × ×

ھەمىدە بانۇ نوروز كۈنى كا ناي ـ سۈنايلارنىڭ ئاۋازىدىن ئويغىنىپ كەتتى . ئۇ بايراملىق كىيىمىنى كىيىپ ، خانزادە بېگىم سوۋغا قىلغان چەۋكەر ئاتنى مىنىپ ، گۈلبەدەن بېگىم ۋە ئېسىلزادە قىز ـ چوكانلاردىن ئۈچ ـ تۆتى بىلەن شەھەر مەركىزىگە قاراپ كېتىۋاتقاندا ، نىزام ئېسىگە كېلىپ قالدى . ئۇنى ئازابلىماسلىق ئۈچۈن ، بىرەر باھانە تېپىپ ، كېيمە سەيلىسىگە چىقمىسا نېمە بولار ؟

بىراق ، پۈتۈن ئەگرە ئاھالىسى ۋە باشقا ۋىلايەتلەردىن كەلگەن يۈزلىگەن ئادەملەر ، شەھەر مەركىزىگە كېتىۋاتقان ھۈمايۇن مىرزا ۋە ئۇنىڭ مەۋكەبىنى ①يېقىندىن كۆرۈشكە ئىنتىلمەكتە ئىدى .

مەۋكەبنىڭ ئالدىدا دەررە تۈتقان قورۇقچىلار يول ئېچىپ ماڭاتتى ، ئۇلارنىڭ ئارقىسىدىن ناغرا ۋە كانايچىلار كېلىۋاتاتتى .

ناغرىلىرىنى نار تۆگىسىنىڭ ئۆركىشىگە خۇرجۇنغا ئوخشاش ئايرىپ جايلاشتۇرۇلغان ئىككى ھىندى يىگىتى پۈتۈن شەھەرنى شاد ـ خۇراملىققا چۆمۈلدۈرمەكچى بولغاندەك ناغرا چوكىلىرىنى تىنىمسىز ئويناتاتتى . ئاسمانغا بويۇندىغان مىس كانايلار ناغرا ئاۋازلىرىنى بېسىپ ياڭرايتتى . سۈنايلارنىڭ ئىنچىكە ، زىل ناۋاسى ھەممىدىن ياڭراق ھەم جاراڭلىق ئىدى . شەھەر مەركىزىدىكى چوڭ كوچىغا قاراپ يوپۇرۇلغان ئادەم ئېقىمى ھەمدەلەرنىمۇ ئىختىياسىز شۇ تەرەپكە ئېقىتىپ ماڭدى . پىل ئۈستىدىكى ئۈچ تەرىپىگە ھاۋارەڭ كىمخاپ پەردە تارتىلغان ، ئالدى ئوچۇق ، خۇددى كۆشۈگىدەك ياسىداق تەختىراۋاندا ھۈمايۇن مىرزا يالغۇز ئولتۇراتتى . ئۇنىڭ پېشانىسى ئۈستىدە سەللىسىنىڭ ئالدىغا قادالغان كۈھنۇر ئالمىسى كۆزنى قاماشتۇرغىدەك چاقناپ تۇراتتى . ھۈمايۇن بۇ ئالماسنى يىلدا بىر قېتىم — نوروز كۈنىلا تاقاپ چىقىپ خالايىققا

---

① مەۋكەب — پادىشاھنىڭ ئوردا ئەمەلدارلىرى ۋە مۆتىۋەرلىرى .

كۆرۈنۈش بېرەتتى . بۇنى بىر ـ بىردىن ئاڭلىغان ئادەملەر پادىشاھتىن كۆرە ، ئۇنىڭ سەللىسىدىكى كۆھنۇر ئالمىسىنى يېقىنراقتىن كۆرۈۋېلىشقا ھەرىكەت قىلىشاتتى . لېكىن چوڭ كوچىنىڭ ئىككى تەرىپىدە زەنجىرىدەك تىزىلىپ كېتىۋاتقان ئاتلىق قورۇغچىلار ھېچكىمنى يېقىن كەلتۈرمەيتتى .

پەقەت بىر يەردە ئەللىك ـ ئاتمىشتەك ئادەم بىر ـ بىرىنى ئىتتىرىشىپ ، قورۇقچىلار زەنجىرىنى كوچا ئىچىگە ئېگىپ كىرىشكە باشلىدى . دەررە كىمدۇر بىرسىنىڭ يەلكىسىگە قارسىلداپ ئۇرۇلدى . خالايىق بۇ-نىڭغا قارىماي ئاتلىق قورۇقچىلار زەنجىرىنى ئۆزۈپ ئۆتتى . ئاچچىقى كەلگەن قورۇقچىلار باشلىقى دەرھال قىلىچىنى سۇغاردى .

پىل ئۇستىدىن بۇنى كۆرۈپ قالغان ھۇمايۇن ، ئوڭ يېنىدا ئاتلىق كېلىۋاتقان بەيرەمخانغا بىرنېمە دەپ ئىشارەت قىلدى . بەيرەمخان ئارقىغا ئۆرۈلۈپ:

ـــ جانابى قورۇقچى بەگ ، ئالدىرىماڭ ! ـــ دېدى ، ـــ ھەزرىتىم چاچقۇ چېچىشقا بۇيرۇق قىلدى .

قىرىق ياشلاردىكى ، قولى ئۇزۇن شىغاۋۇل ئېتىنى دېۋىتىپ ، ئالامان بىلەن قورۇقچىلار دوقۇرۇشۇپ قالغان يەرگە كەلگىچە ، ئىگەرگە ئارتىلىق گىلەم خۇرجۇننىڭ ئوڭ كۆزىدىن بىر سىقىم كۈمۈش تەڭگە ئالدى . ئاندىن تۈركىي ، پارس سۆزلەرگە ھىندىچە سۆزلەرنى ئارىلاشتۇرۇپ ،ئاۋازىنىڭ بارىچە ۋارقىرىدى :

ـــ خالايىق ، تىنچلىنىڭلار ! ھۇمايۇن ھەزرەتلىرى نورۇز بايرىمى مۇناسىۋىتى بىلەن پۇقرالارغا خەير ـ ئېھسان قىلماقچى . ئېلىڭلار ، مانا بۇ كۈمۈش تەڭگىلەر سىلەرنىڭ !

شىغاۋۇل مېڭىپ كېتىۋاتقان ئات ئۇستىدىن ئالدىغا ئېگىشىپ ، سىقىمىدىكى ئاق تەڭگىلەرنى ئالامان يېرىپ ئۆتكەن يەرنىڭ ئارقا تەرىپىگە چاچتى . قۇياش نۇرىدا پارقىراپ كەتكەن كۈمۈش تەڭگىلەر بەزىلەرنىڭ بېشىغا ، بەزىلەرنىڭ غولىغا ئۇرۇلۇپ يەرگە چۈشەتتى . بۇنى كۆرگەن ئالامان پادىشاھنىمۇ ، پىلنىمۇ ئۇنتۇپ ، تەڭگىلەر چۈشكەن تەرەپكە تاشلاندى .

مەۋكەب يەنە ئالدىرىماستىن يولنى داۋام قىلدى . شىغاۋۇل ئات ئۈستىدە تۇرغىنىچە ، قولىنى ئەمدى خۇرجۇنىنىڭ سول كۆزىگە سالدى ـ دە ، ئارقا ـ ئارقىدىن ئىككى سىقىم مىس تەڭگە ئېلىپ ئۈنى تېخىمۇ يىراقتا غۇلاچلاپ چاچتى ۋە تەڭگىلەرگە قوشۇپ تەرغىباتىنىمۇ داۋام قىلدى :

ـــ خالايىق ، نوروز بايرىمى مۇسۇلمانلارغىلا ئەمەس ، ھىندىلارغىمۇ ، باشقا ئەل ، باشقا دىنىدىكى كىشىلەرگىمۇ ئوخشاشلا بايرامدۇر . باھار مەزگىلىدە كۈن بىلەن تۈن تەبىئي تەڭلەشكەن كۈندە نوروز كىرىپ ، يېڭى يىل باشلىنىدۇ . شۇنداق پەرمان بولدىكىم ، دىيارىمىزدا تەبىئەتكە ئوخشاش تەڭپۇڭلۇق ھۆكۈم سۈرسۇن ، مەملىكەتنىڭ ھەممە يېرىدە دىن ، مىللەت ئايرىلماي ، نوروز بايرىمى ئىناق ، خاتىرجەم ئۆتكۈزۈلسۇن .

شىغاۋۇل يەنە خۇرجۇنىنىڭ ئوڭ كۆزىگە قول سېلىپ بىر سىقىم كۈمۈش تەڭگە ئالدى ـ دە ، ئادەم ئەڭ كۆپ تەرەپكە قارىتىپ چاچتى .

بايا مەۋكەبكە ئىتتىرىشىپ كەلگەن ياشلارنىڭ كۆپچىلىكى چېچىلغان تەڭگىلەرنىڭ ئارقىسىدىن يۈگۈرۈپ كېتىشتى .

كوچا ياقىلىرى چاچقۇدىن كېيىن بىر ئاز ئېچىلىپ قالغاچقا ، ئاتلىق كېلىۋاتقان ھەمىدەلەر مەۋكەبكە يېقىنراق كېلەلىدى . بايا خالايىققا ئاچچىق قىلىپ يالىڭاچلىغان قورۇقچىلار باشلىقى قىلىچىنى قىنىغا سالدى ـ دە ، ھۈمايۇنغا باش ئېگىپ ئۈنگىدىن ئەپۇ سورىغاندەك قولىنى كۆكسىگە قويدى . ھەمىدە بانۇ ھۈمايۇننىڭ قورۇقچىلار باشلىقىغا ، ھېچقىسى يوق دېگەن مەنىدە كۈلۈمسىرەپ قويغىنىنى ئوچۇق كۆردى . شۇ چاغدا يىگىتنىڭ بېشىدىكى كۈھنۇر كۆكۈش نۇر تارقىتىپ چاقناپ كەتتى . ھۈمايۇن ھەمىدە بانۇغا بارلىق يىگىتلەرنىڭ ئىچىدە ئەڭ كېلىشكەن ، ئەڭ بەختلىك يىگىتتەك كۆرۈندى . قىز ئەتىگەنكى ئەنسىز چىلىكنى ئۈنتۇپ ، ھۈمايۇننىڭ بۇ تە-

رەپكە بىر قاراپ قويۇشىنى ، كۆزى كۆزى بىلەن ئۇچرىشىپ قېلىشنى تىلىدى .

× × ×

بىراق ھۇمايۇننىڭ پىكىر - خىيالىنى پۈتۈنلەي باشقا ئىشلار ئىگىلىۋالغانىدى . ئۇ ھەمدەملەر تەرەپكە يۈزلەنگەن بولسىمۇ ، قىزنىڭ باش ئۇستىدىن بىراقلارغا نەزەر تاشلايتتى . نېمە ئۈچۈن بۇ يىلقى نورۇز سەيلىسىگە ئادەم بۈلتۈرقىدىن ئىككى - ئۈچ باراۋەر كەم چىقىدۇ ؟ بۈل تۈرقى نورۇز بايرىمىدا پۈتۈن شەھەر ۋە ئۇنىڭ ئەتراپى ئالا - يېپىشىل كىيىنگەن ئادەم بىلەن تولۇپ كەتكەن ئەمەسمىدى ؟ نورۇز كۈنلىرىدە بازار رەستىلىرىنى ، كوچا ۋە مەيدانلارنى رەڭمۇ رەڭ يىپەك رەختلەر ، گۈل تانىلىرى بىلەن بېزەش ئادىتى « ئايىن بەندى » دەپ ئاتىلاتتى . ئەگەردە بۇ ئادەتنى ھۇمايۇن مەخسۇس پەرمان چۈشۈرۈپ يولغا قويغان بولسا ، ئۇ ھالدا بۇ مەملىكەتنىڭ شەرق ۋە غەربىدە زور غەلىبىلەرگە ئېرىشكەن چاغلاردا ، ئۇنىڭ ھەر بىر پەرمانىنى بەجانىدىل ئورۇندىغۇچىلار كۆپ ئىدى .

ھازىر ئىشلىرى ئاقساپ ، نوپۇزى چۈشكەنلىكى ۋە ئىنىلىرى بەلەن بولغان مۇناسىۋىتى بۇزۇلغانلىقى ئۈچۈن ، ئادەملەرنىڭ نورۇز تەنتەنىسىگە كەم چىققانلىقى بىلىنىپ تۇراتتى . ئاكا - ئىنىلەر ئوتتۇرىسىدىكى ئارازچىلىقنى كامران باشلاپ بەردى . ئۇ بۆلۈپ بەرگەن بەدەخشان بىلەن كابۇلغا قانائەتلەنمەي ، لاھۇرغا قوشۇن تارتتى . ئىككى ئاردا ئۇرۇش بولۇپ قېلىش ئېھتىمالىنى سەزگەن خانزادە بېگىم ، قېرىنداش قالغىنىغا قارىماي سەپەرگە ئاتلاندى . ئىككى ھەپتە يول يۈرۈپ ، ئەگرەدىن لاھۇرغا ئەلچى بولۇپ كەلدى . كامران مىرزا ئاكىسىغا ياردەملىشىش ئۈچۈن لاھۇرغا كەلگەنلىكىنى ، ھەرگىز زېمىن تالىشىش نىيىتىنىڭ يوقلۇقىنى ئېيتىپ قەسەم ئىچتى . خانزادە بېگىم ئۇنىڭ ھۇمايۇنغا ساداقەتمەنلىكىنى بىلدۈرۈپ يازغان مەكتۇبىنى ۋە تۈركىي تىلىدا يازغان غەزەللىرىنى ئېلىپ قايتىپ كەلدى .

كامرانىڭ ھۇمايۇنغا ئەۋەتكەن غەزەللىرىدىن ئاتىسى بابۇر مىرزىنىڭ ئاۋازى ئاڭلانغاندەك قىلاتتى . كامران ئاكىسىغا كەمتەرلىك بىلەن مۇنداق يازغانىدى :

زەررە سەھەت ئۆزنى بىلۇرمەن ھەقىر[1]،
سەندىن تۇتسە نۇر بولۇرمەن مۇنىر[2].

ھۇمايۇنغا بولۇپمۇ كامران يازغان تۆۋەندىكى ئىككى مىسرا غەزەلدىكى پەلسەپىۋى پىكىر تولىمۇ يېقىپ كەتتى :

ئىستە سەگىكىم ، يەتمەسۇن دەۋراندىن ئازارى ساڭا ،
سەئي قىلكىم ، تەگمەسۇن ھېچكىمگە ئازارىڭ سېنىڭ .

خانزادە بېگىمنىڭ پائالىيەتلىرىگە كامران يازغان بۇ غەزەللەرنىڭ يارقىن ھىدى قوشۇلۇپ ، ھۇمايۇننىڭ غەزىپىنى ياندۇردى . ئاكا ـ ئۇكىلار يارىشىپ قالدى . لېكىن بۇ يارىشىش ۋاقىتلىق ئىدى . چۈنكى كامران لاھۇردىن ھېلىغىچە چىقىپ كەتمىگەنىدى . ئەگەر ھۇمايۇن لاھۇردىن پۈتۈنلەي ئايرىلىپ قالغۇدەك بولسا ، سىرتقى دۈشمەنلىرىگە ئاجىز كېلىپ قېلىشى ۋە مەملىكەتنىڭ مەركىزي قىسمىدىن ئايرىلىپ قېلىشى مۇمكىن ئىدى .

ھۇمايۇننىڭ سىرتقى دۈشمەنلىرىدىن شېرخان سۇر ئەتراپىغا يىغىلىپ ، گانگ دەرياسى بويلىرىدىن باش كۆتۈرۈپ چىقماقتا . بۇنىڭ ئۈستىگە غەربىي ۋىلايەت بولغان گۇجارەتتە ئىسيان كۆتۈرۈلدى . ھۇمايۇن گۇجارەتقا ھاكىم قىلىپ تەينىلىگەن ئىسسى ئەسقەرىي ھاكىملىقىنىڭ ھۆددىسىدىن چىقالمىغاچقا ، ئەل ـ يۇرت ئۈنىڭغا قارشى قوزغىلاڭ كۆتۈردى . ئەگەر بىلەن گۇجارەتنىڭ ئارىلىقى بىر ئايلىق يول . ھۇمايۇن شەرق تەرەپتىكى شېرخانىنىڭ خەۋپى تۇپەيلىدىن ، ئەگەرەنى تاشلاپ

---

① ھەقىر ــ ئېتىبارسىز ، ئادەتتىكى .
② مۇنىر ــ يورۇق يۇز ، يورۇقلۇق .

گۈجارەتكە قوشۇن تارتىپ بارالمايتتى . ئەسقەرىي گۈجارەتتە مەغلۇب بولدى ۋە يارەمگە كەلمىگەن ھۈمايۇندىن ئاغرىنىپ ،لاھۇرغا — مىرزا كامراننىڭ ئالدىغا كەتتى . ھۈمايۇن يېقىندا لاھۇرغا مەخسۇس ئادەم ئەۋەتىپ ئىككى ئىنىسىنى پايتەختكە — نورۇز بايرىمىغا تەكلىپ قىلدى ، « دۈشمەنلىرىمىزنىڭ ئالدىدا بىرەدەك بولايلى » دەپ مەكتۇپ يازدى . لېكىن كامران مىرزا مىجەزى يوقلۇقىنى باھانە قىلىپ كەلمىدى . ۋەھالەنكى ، ھۈمايۇن ئۆزىنىڭ مەخپىي خەۋەرچىلىرى ئارقىلىق ، ئۇنىڭ ساقلىقى ياخشى ئىكەنلىكىنى ، ئەسقەرىي بىلەن نورۇز سەيلىسى ئۆتكۈزمەكچى بولۇۋاتقانلىقىنى ئاڭلىدى .

ھازىر ھۈمايۇن ئولتۇرغان پىلىنىڭ يېنىدا بىرلا ئىنىسى — ئاق ئاتلىق ھىندال مىرزا كېتىۋاتاتتى . بىراق ئۇنىڭمۇ روھى سۇنۇق ، چۈشكۈن ئىدى . چۈنكى ، ئۇنىڭغا بېرىلگەن مۇئات ۋىلايىتىنى بۇ يىل قىشتا راجپۇت راجەلىرى ئۇنىڭدىن تارتىۋالغانىدى . ئەمدى مۇئات راجپۇتلىرى شەرقتىكى شېرخان بىلەن تىل بىرىكتۈرمەكتە . مۇشۇ مەملەكەتتە تۇغۇلۇپ چوڭ بولغان شېرخان ھىندىلار ، مۇسۇلمانلار ئوتتۇرىسىدىكى دىنىي نىزالارنى بىر چەتكە قايرىپ قويۇپ ، جەڭگىۋار راجپۇتلارنى ئۆز قوشۇنىغا ئېلىۋاتاتتى . شۇنداق قىلىش بىلەن ئۇ ھۈمايۇندىن ئۈستۈنلۈككە ئېرىشمەكچى بولۇۋاتاتتى . چۈنكى مەملىكەت ئاھالىسىنىڭ كۆپىنچىسى ھىندىلار . ھۈمايۇنمۇ ھىندىلارنى ئۆزىگە تارتماقچى بولغانىدى ، بىراق ... جۈمە كۈنى جامە مەسچىتىگە بارغاندا ، شەيخۇل ئىسلام سەيىد خېلىل خۇتبىدىن كېيىن ئۇنى مېھراب يېنىدا توختىتىپ لىپ ئاستاغىنە :

— ھەزرىتىم ، مەن بىر گەپ ئاڭلىدىم ، — دېدى، — ئىلاھا راست بولمىسۇن .

— نېمە گەپ ، تەقسىر ؟

— نورۇز سەيلىسىدە سىزدەك پاك مەزھەبلىك مۇسۇلمان پادىشاھىنىڭ پىلىنى غەيرىي دىندىكىلەر باشقۇرماقچىمىش ، راستمۇ ؟

— تەقسىر ، غەيرىي دىندىكىلەر بىلەن بىر دۆلەتتە ياشاۋاتقان

ئادەم ، نېمە ئۈچۈن ئۇلار بىلەن بىر پىل ئۇستىدە ئولتۇرسا بولمايدىـ كەن ؟

ـــ چۈنكى ، ئەگەر بۇگۈن مەجۇسىيلار سىز مىنگەن پىلنى باشـ قۇرۇپ ئۆگىنىپ قالسا ، ئەتە سىزنىڭ باشقۇرۇشىڭىزدىكى دۆلەتنى ئىـ گىلەش كويىدا بولىدۇ .

ـــ ئەمـما ، بىز بۇ ئىشقا مۇناسىپ كۆرگەن لەئل چاند ساداقەتـ مەن پۈقرا ئىكەنلىكىنى كۆپ قېتىم ئىسپاتلىغان .

سەيدخېلىل مېھرابتا تۇرغان كۆن مۇقاۋىلىق چوڭ كىتاب ـــ قـۇرئانـغا كۆز تاشلاپ ، ئۇنىڭدىن مەدەت ئالغاندەك ، ئاۋازىغا سىرلىق تۇس بەردى :

ـــ ئەگەر ئاشۇ ئادەمنىڭ ساداقەتمەنلىكى راست بولسا ، كەلىمە شـاھـادەتنى ئوقۇپ مۇسۇلمان دىنىغا كىرسۇن ، ئاندىن سىز مىنگەن پىلنى باشقۇرسا مەيلى .

ھۇمايۇن مېھراب تەرەپكە قانداقتۇر بىر ئەيمىنىش بىلەن قاراپ قويدى ، چۈنكى ئۇ قۇرئاندىن قورقاتتى . لېكىن لەئل چاندتەك سۆزىدە تۇرىدىغان ، باتۇر ئادەمنى ئۆز دىنىدىن مەجبۇرىي ۋاز كەچتۇرۇش ، ئۇـ نىڭغا خېلىلا خەتەرلىك ئىشتەك بىلىندى .

ـــ تەقسىر ، مېنى ئىككى ئوت ئارىسىدا قويماڭ . ئەمدىلا بويسۇنـ غان لەئل چاندتەك ھىندىلارنى رىغبەتلەندۇرۇشنىڭ ئورنىغا ، ئۇلارنى زورلۇق بىلەن باشقا دىنغا كىرىشكە مەجبۇرلىساق ، پۈتۈن مەملىكەت خەلقىنى ئۆزىمىزدىن بەزدۇرۇۋالىمىز . شېرخاندەك ھىيلىگەر دۇشمىنىمىز تـۇرغان يەردە ، بىز ھىندىلارنى ئۆزىمىزگە تارتىشىمىز ، ئۇلارغا تايىنـ شىمىز لازىمغۇ دەيمەن .

ـــ ئەما ، ئىككى كېمىنىڭ بېشىغا دەسسەپ تۇرۇش مۇمكىن ئەـ مەس ، ھەزرىتىم ، ـــ سەيدخېلىل دۆلەتنىڭ دىنىي پېشۋاسى سۆپـ تىدە ، پادىشاھنىڭ ھاكىمىيىتىنى ئىچكى تەرەپتىن نازارەت قىلىش ھوقۇـ قـىغا ئىگە ئىدى . ئۇ ، شۇنى ئەسلىتىپ قويماقچى بولغاندەك ھۇمايۇنغا تـىكىلدى ، ـــ ئەگەر پىل باشقۇرغۇچى مەجۇسىي پىل ئۇستىدە ئولتۇـ

رۇپ بارلىق خان ـ بەگلەرنىڭ ئالدىدا ماڭىدىغان بولسا ، مەۋكەبنىڭز-
نىڭ زور بىر قىسمى ، ئۇنىڭ ئارقىسىدىن ئەگىشىپ مېڭىشنى خالىمايدۇ .
غەيرىي دىندىكى بىر ئادەم تۇپەيلىدىن ، يۇزلىگەن مۇسۇلمان قوللىرىغۇچە-
لىرىڭىز نورۇز سەيلىسىگە چىقمىسا توغرا بولماس . سىزگە بۇنىڭ قاي-
سىسى مۇھىمراق ؟

ھۇمايۇننىڭ قاشلىرى تۇرۇلۇپ ، يۇزى بىلىنەر ـ بىلىنمەس
ئاقاردى :

ـــ بۇ قانداق گەپ ، تەھدىتمۇ ؟

سەيدخېلىل قولىنى كۆكسىگە ئېلىپ ، گەپنى يۇمشىتىشقا تى-
رىشتى :

ـــ ھەزرىتىم ، گېپىم سىزگە مالال كەلگەن بولسا ئەپۇ قىلغايسىز .
مەن پەقەت مۇخلىسلىرىمنىڭ كەيپىياتىدىن سىزنى ئاگاھلاندۇرۇپ قوي-
دۇم ، خالاس .

ھۇمايۇن مەسچىتتىن كېلىۋېتىپ ، ئىنىلىرى بىلەن ئارازلىشىپ
قالغانىنىڭ ئۈستىگە ، ئەمدى سەيدخېلىل باشلىق روھانىيلار ۋە ئۇلارنىڭ
مۇرىت ـ مۇخلىسلىرى نورۇز بايرىمىغا چىقمىسا ، ئەتە كىملەر بىلەن
بايرام قىلىشنى ئويلاپ قالدى . ئۇنىڭ قوللىغۇچىلىرىنىڭ كىمىيىپ
كەتكىنىنى ، مەۋكەبىنىڭمۇ ئازىيىپ قالغانلىقىنى كۆرگەن ئەل ـ يۇرت
نېمە دەر ؟

ياق ، بۇنىڭغا يول قويماسلىق كېرەك ! شاھنىڭ پىلىنى لەئدچاند
باشقۇرىدىغان مەزگىل تېخى كەلمىگەنىكەن ، سەيد خېلىلغا گەپ توشۇ-
غان پىل باشقۇرغۇچى ئىنايەتخانمۇ مەقسىتىگە يەتمەسلىكى كېرەك ! ئۇ
سەيدخېلىلنىڭ ئىشەنچىلىك مۇرىتلىرىدىن بولغاچقا ، نورۇز كۈنى شاھ
پىلىنى ئۆزىنىڭ مىنگۈسى كېلىپ ئايغاقچىلىق قىلغان گەپ .

ئۆتكەندە ئىنايەتخان : « براھماپۇترا دەريا سىنىڭ بويىدىكى ئور-
مانلىقتا ئاق پىل بار . پادىشاھ ھەزرەتلىرى پۇل ۋە ياردەمچى ئووچىدىن
تۆتنى بەرسە ، ئەڭ چوڭ ئاق پىلنى تۇتۇپ كەلگەن بولاتتىم » دەپ ماخ-
تانغانىكەن .

هۇمايۇن ئوردىغا كېلىپلا ، ئىنايەتخانىنى ھۆزۈرىغا چاقىر-
تىپ كەلدى ـ دە، شۇ چاغدىكى ۋەدىسىنى ئېسىگە سالدى . ئاق پىل
تۇتۇپ كېلىش ئۈچۈن كېتىدىغان خىراجەتنى ھېسابلاپ قولىغا بەردى
ۋە دەرھال مېڭىشقا بۇيرۇدى .

ـــ ھەزرىتىم ، قۇلىڭىز ئەتىكى نورۇزنى ئەگرەدە ئۆتكۈزۈپ ،
ئۇنىڭدىن كېيىن ئاق پىل ئوۋلاشقا كېتەي ، ئىجازەت قىلىڭ ، ـــ ئىنا-
يەتخان يەر سۆيۈپ ئىلتىجا قىلدى . ھۇمايۇن :

ـــ بۇ يىلقى نورۇز ماڭا تېتىمايى قالدى . ھەقىقىي بايرام سىز ئاق
پىلنى تۇتۇپ كەلگەندە بولىدۇ . ئەتىدىن قالماي يولغا چىقىڭ ، ـــ
دېدى ـ دە ، گەپكە ئورۇن قالدۇرماي ، ئۆزىنىڭ خاس خانىسىگە كى-
رىپ كەتتى .

گەپنىڭ تېگىدە گەپ بارلىقىنى بىلىدىغان ۋەزىر تۇردىبەگ ،
تۆت يادەمچى ئوۋچىنى ئىنايەتخانىغا قوشۇپ ، ئۇلارنى ئەتىسى كۈن يو-
رىماستىنلا ئەگرەدىن ئۆزىتىپ قويدى .

« يارەمچى » لەرگە ئىنايەتخانىنى ۋە خەزىنىدىن بېرىلگەن پۇلنى
قوغداشتىن باشقا ، شاھ پەرمانىنىڭ ئورۇندىلىشىنى قاتتىق نازارەت قى-
لىشىمۇ تاپشۇرۇلغانىدى .

ئەلۋەتتە ، پەرمانىنى ئورۇنداش ئاسان ئەمەس ئىدى . ئەگرەدىن
براھماپۇتراغىچە ئاتلىق ئىككى ئايلىق يول بولۇپ ، بەكمۇ خەتەرلىك ،
تېرىك قايتىپ كېلىشنىڭ ئۆزى بىر گەپ ئىدى . ئىنايەتخان ھۇمايۇنىنىڭ
ئۇستىدىن شەيخۇلئىسلامغا ئايغاقچىلىق قىلىشنىڭ قانداق بولىدىغانلىقىنى
ئويدان بىلىپ قالاتتى .

بۇگۈن نورۇز بايرىمىغا ھۇمايۇن مىنىپ چىققان چوڭ قارا پىلنى
لەئل چاندىنىڭ شاگىرتى ، پەنجاپلىق پىل ئۆگەتكۈچى گۈلمۇھەممەد
باشقۇرۇپ كېتىۋاتاتتى . ھۇمايۇن ئوڭ تەرىپىدە ،پىلدىن بىر ئاز ئارقى-
دىراق سەمەن ئاتقا مىنىپ كېلىۋاتقان ، كەڭ مەللە تونلۇق ، يوغان ئاق
سەللىلىك ، ئۇزۇن ساقاللىق سەيدىخىلىلگە سىنچىلاپ قارىدى . مۇرتتى
ئىنايەتخانىنىڭ ئەگرەدىن چىقىرىۋېتىلگەنلىكىنى ئاڭلىغان بولسا كېرەك ،

ئۇ قاپاقلىرىنى سېلىپ ، كۆزىنى سەمەن ئاتنىڭ قۇلاقلىرىدىن ئۇزمەي روھسىز كېلىۋاتاتتى .

قىزىق ، بۇ ئادەمنىڭ نېمىسى كەم . ئىختىيارىدىكى ۋەخپە يەر-لەردىن بايلىق خۇددى دەريادەك ئېقىپ كىرىپ تۇرىدۇ . يۈزلىگەن خىز-مەتكار ۋە مۇرتلىرى ئاغزىدىن چىققانىنى ئورۇندايدۇ . زۆرۈر دەپ بىلسە ، ھەتتا پادىشاھقىمۇ تۇنۇگۈنكىدەك ئۆتكۈزۈپ گەپمۇ قىلالايدۇ . ئەمما سەيىدخېلىلگە بۇلارنىڭ ھەممىسى ئادەتتىكى ئەرزىمىگەن ئىشلاردەك بە-لىنەتتى . ئۇ سەمەرقەندنىڭ مەشھۇر دىنىي پېشۋاسى خوجا ئەھرارەك پەۋقۇلئادده دىنىي ھۆكۈمران بولۇشنى ، پادىشاھلارنىمۇ ئۆز خاھىشىگە بويسۇندۇرۇشنى خالايتتى . چۈنكى ئۇئۆزىنى پەيغەمبەر ئەۋلادى دەپ قا-رىلىدىغان سەيىدلەردىن ، ئەرشى ئەلاغا يېقىن تۇرىدىغان ئۆلىمالارنىڭ پېشۋالىرىدىن دەپ بىلەتتى .

ئەمما ھۇمايۇن دادىسى بابۇردىن ئىبرەت ئېلىپ ، دىن پېشۋالىرىغا بوي بەرمەسلىك ، ئۇلاردىن يۇقىرىراق تۇرۇش ئۈچۈن ، « قانۇنى ھۇما-يۇنىي » دىن ئىبارەت يېڭى نىزامنى ئويلاپ تاپتى . تارىخچى خاندەمىر يىزىپ چىققان بۇ قانۇنغا بىنائەن ، ھۇمايۇننىڭ قول ئاستىدىكى ئادەملەر تەبىئىي مەۋجۇدىيەتتىكى ئاسمان ، يەر ۋە ئۇلارنىڭ ئارىلىقىدىكى تە-سەۋۋۇرغا ئاساسەن ئۈچ قىسىمغا بۆلۈندى . بىرىنچى تائىپە ــ ئەھلى دۆلەت ئايرىلىپ ، ئۇنىڭغا پادىشاھ ، ۋەزىرلەر ، بەگ ۋە ئەھيانلار كىر-گۈزۈلدى ؛ ئىككىنچى تائىپە ــ ئەھلى سائادەت ئايرىلىپ ، ئۇنىڭغا دىن پېشۋالىرى ، ئۆلىمالار ، شائىرلار ، ئالىملار كىرگۈزۈلدى ؛ ئۈچىنچى تا-ئىپە ــ ئەھلى مۇراد ئايرىلىپ ، ئۇنىڭغا ئېسىلزادە خېنىملار ، سازەندە-لەر ، ناخشىچىلار ، رەسساملار ۋە باشقا سەنئەتكارلار كىرگۈزۈلدى .

شەيخۇلئىسلام سەيىدخېلىل ئىككىنچى ئورۇنغا چۈشۈپ قالغىنىغا قاتتىق نارازى ئىدى . « ئەھلى سائادەت » دېگىنى نېمىسى ؟ ھەتتا ھىندى براخمانلىرىمۇ ئاسماننىڭ نىسبىتى (چوڭ ـ كىچىكلىكى) گە قاراپ ئالىي تەبىقە ھېسابلىنىدىغۇ ؟ ئەھلى دۆلەت ئاسمان بولدىيۇ ، ئەھلىدىن پەستە مۇئەللەق تۇرۇپ قالدىمۇ ئەمدى ؟ دىن پېشۋالىرىنىڭ

شائىر ـ ئالىملار بىلەن بىر تەبىقىگە قوشۇپ قويۇلغىنىمۇ ، سەيدخېلىلگە ھۆرمەتسىزلىك بولۇپ تۇيۇلدى . ئاخىر، دەھرىيلىك چىقىپ تۇرىدىغان كىتابلارنى يازىدىغان شائىر ـ ئالىملار كىمۇ ، ئىلاھىي ئالەمگە يېقىن تۇرىدىغان سەيىدلەر كىم ؟

شەيخۇلئىسلام بۇ ئوي ـ پىكىرلىرىنى خاندەمىرگە ئېيتىپ ، ئۇنىڭ بىلەن كۆپ قېتىم مۇنازىرىلەشتى . بۇ مۇنازىرلەردە بەيرەمخان خاندەمىر تەرەپتە تۇرغانىدى ، سەيىدخېلىل ئۇنى ئەيىبلىدى . ئۆلىمالار مەجلىسىدە بەيرەمخاننىڭ ئۇشبۇ رۇبائىيىسىنى ئوقۇپ بەردى :

نە دىن غېمدىن دەمى پەرىشاندۇرمەن ،
نە كۇفىر ھۇجۇمىدىن ھەراساندۇرمەن .
بۇتخانايۇ مەسچىت ماڭا يەكسان كۆرىنۇر ،
گوياكى نە كافىرۇ ، نە مۇسۇلماندۇرمەن .

رۇبائىينى ئاڭلىغان قازى ـ قۇززات ، ئۆلىمالارنىڭ چاچلىرى تىك تۇرۇپ كەتتى . بەيرەمخان مۇسۇلمان تۇرۇقلۇق مەسچىتتىن يۈز ئۆرىسە ، كاپىرلىق بۇنىڭدىن ئارتۇق بولامدۇ ؟

قازىلار باشلىقى بولغان سەدرى ئەزەم بەيرەمخاننى تاشبوران قىلىپ ئۆلتۈرۈشنى تەلەپ قىلدى . دىن پېشىۋالىرىنىڭ ئۆز زىندانلىرى ۋە جازالىغۇچى مۇھتەسىبلىرى بار ئىدى .

ـــ بەيرەمخان ھىندىلارنىڭ دەھرىي شائىرى كەبىرگە ئوخشاش كۇپۇرلۇق يولىغا كىرىپتۇ ، ـــ دەپ سەيىدخېلىل ھۇمايۇنغا ئەرز قىلدى ، ـــ كەبىرنىڭ مەسچىتنى بۇتخانىغا قوشۇپ ئىنكار قىلغانلىقى سەمىڭىزدە باردۇ . ئىسيانچى مەجۇسىيلەرنىڭ بھاقتى تەلىماتى پادىشاھ ھاكىمىيىتى ئۈچۈن تولىمۇ خەتەرلىك .

سەيىدخېلىل بەيرەمخاننى ھېچبولمىغاندا ، نىزامنىڭ دەھرىيلىكتە ئەيىبلەنگەن دادىسىغا ئوخشاش زىندانغا تاشلاشقا ئۇرۇندى .

بەيرەمخان ئون تۆت يىلدىن بېرى ھۇمايۇنغا سادىقلىق بىلەن خىزمەت قىلىپ كېلىۋاتقان باتۇر بەگلەرنىڭ بىرى ئىدى . ئۇنىڭ تەبىـ

ئۇي شېئىرىي تۈيغۇسى بولۇپ ، شېئىرىيەتتە ناۋايى ، بابۇرلارغا تەقلىد قىلىپ يازاتتى . ئۇ دەر غەزەپ بولۇپ كەلگەن سەيدخېلىلگە شۇلارنى دەپ :

— تەقسىر ، بەيرەمخان ئىخلاسمەن مۇسۇلمان . ئۇ ، بۇ رۇبائىينى مەجازى يازغان ، — دېدى ، — بۇنداق ئەھۋاللار ئۇلۇغ شائىرلاردىمۇ بولغان . جەننەتى ئاتامنىڭمۇ خۇددى شۇنداق مەزمۇندىكى شېئىرلىرى بار ، بەلكىم ئوقۇغاندۇرسىز ؟

ھۇمايۇننىڭ دۆلىتىدە بابۇرنىڭ نامى مۇقەددەس ھېسابلىناتتى ، بۇنىڭغا شەيخۇلئىسلاممۇ شەك كەلتۈرمەيتتى . بابۇر ئاتىسىنىڭ بەيرەم خانىنىڭكىگە ئوخشىشىدىغان رۇبائىيلىرىنى ئوقۇپ بەرگەندىن كېيىن ، سەيدخېلىل هوربدىن سەل ياندى .

— ئەمما بىز بەيرەمخانىدەك شەككاك ① ئادەم بىلەن بىر تائىپىدە بولۇشنى خالىمايمىز ، — دېدى ، — ئۇنى « ئەھلى سائادەت » تائىپىسىدىن چىقىرىۋېتىش كېرەك .

ھۇمايۇن بۇنىڭغا ماقۇل بولدى . مەخسۇس پەرمان چۈشۈرۈپ ، بەيرەمخانىنى دۆلەتمەن بەگلەر قاتارىغا كىرگۈزدى - دە ، « ئەھلى دۆلەت » دەپ ئاتىلىدىغان تائىپىگە قوشتى .

مانا هازىر نورۇز سەيلىسىدە ، بەيرەمخان ۋەزىر ئەزەم تۇردىبەگ تۈركىستانىينىڭ يېنىدا ، ئەڭ ئالدىنقى سەپتە كېتىپ بارماقتا . بۇ ئىش سەيدخېلىلنىڭ يارىسىغا تۇز سەپكەندەك بولماقتا . بۇنىڭدىن تۆت يىل بۇرۇن خانەمىر ۋاپات بولغاندا ، شەيخۇلئىسلام ئۇنىڭ تەھرىرلىكىدە چىققان نىزامنى ئەملدىن قالدۇرۇشقا يەنە بىر قېتىم ئۇرۇنغانىدى . لېكىن ھۇمايۇن ئۆز نامىغا سېلىشتۇرما بولغان بۇ قانۇننى پۈتۈن كائىنات — تەبىئەتكە باغلاپ قوغداپ قالدى :

— تەقسىر ، مەن جەمئىيەتتىكى سۈنئىيلىك ، تەرتىپسىزلىكلەر-دىن بىزار بولغىنىم ئۈچۈن ، دۆلەت ئىشلىرىنى تەبىئىي بىر ئاساسقا قۇرماقچىمەن . رەھمەتلىك مەۋلانە خانەمىر يەرۇ ئاسمانىدىكى تەبىئىي

---

① شەككاك — دىنىي ئەقىدىلەرگە شۈبھىلىنىدىغان ، شەك كەلتۈرىدىغان ئادەم .

ئۇيغۇنلۇققا مەھلىيا ئىدى . قۇياش ھەر كۈنى ئۆز ۋاقتىدا چىقىدۇ ، يار بىلەن قىش ، كېچە بىلەن كۈندۈز ئېنىق تەرتىپ بىلەن كېلىدۇ . كائىناتتىكى سەييارىلەرنىڭ ھەربىرىمۇ كەم ئۇچرايدىغان بىر ئۇيغۇنلۇق ، تۇرغۇنلۇق ، تەرتىپ ۋە مۇۋازىنەت بار . ئىنسانلار نېمە ئۈچۈن جەمئىيەتىمىزگە تەبىئەتتىكى مۇۋازىنەت ، تۇرغۇنلۇق ، تەرتىپ ۋە ئېنىقلىقنى تەدبىق قىلمايمىز ؟

« شۇنىمۇ تەدبىق دېگىلى بولامدۇ ؟ » سەيدىخىلىل تەبىئەتتىكى ئەناسىرى ئەرەببەدۇ ـــ تۆت ئۆنسۇرگە ئوخشىتىپ تۇرۇلگەن تۆت ۋازا-رەتنى زاكلىق ئارىلاش ئەسلىدى . ئوت ، ھاۋا ، سۇ ، تۇپراق . . . ھۇما-يۇن تەبىئەتتىكى تۆت ئۆنسۇرنى چىقىش قىلىپ ، بىر ۋازارەت باشلىقىنى « سەركارى [1]ئاتەش » دەپ ئاتىدى ، ئۇنىڭغا بارلىق توپ ۋە توپچىلار ، قورال ـ ياراغ ۋە ھەربىي ئىشلارنى قارىتتى ؛ « سەر-كارى ھەۋائىي » [2]دەپ ئاتىلىدىغان ۋەزىر ساراي تەمىناتى ، ئاشخانا ، ئات ۋە ئاتباقار ، كىيىم ـ كېچەك ئىشلىرىغا مەسئۇل ئىدى ؛ « سەركارى ئابى » ـــ ئېبرىق ـ ئۆستەكنى قېرىش ، سۇغۇرۇش ئىشلىرىنى باشقۇراتى ، شەربەت ۋە ئىچىملىكلەرنى تەييارلايتتى ؛ « سەركارى ھاكى » (يەر زېمىن باشلىقى) ، دېھقانچىلىق ، زىرائەت ۋە ئۆي ئىمارەتلەرنى باش-قۇراتتى . ھۇمايۇننىڭ پەرمانى بويىچە ، بۇ تۆت ۋازارەتنىڭ ئادەملىرى كىيىم ـ كېچەكلىرىمۇ بىر ـ بىرىگە ئوخشاشمايتتى ، بىر قاراشتىلا ئۇلارنىڭ قايسى ساھەنىڭ ئادەملىرى ئىكەنلىكىنى ئاسان پەرقلەندۇرگىلى بولاتتى . ھۇمايۇننىڭ ئۆزىمۇ ھەپتىنىڭ مەلۇم كۈنلىرىدە بىرەر سەييارە (يۇلتۇز) نىڭ رەڭگى ۋە قىلىدىغان ئىشىنىڭ مەزمۇنىغا ماس كەلگۈدەك كىيىنىشكە ھەركەت قىلاتتى . كۆكۈش نۇرلۇق زۆھرە يۇلتۇزىغا ئورۇن بېرىلگەن دۈشەنبە كۈنلىرى ئۇنىڭ كىيىمى توق كۆك ياكى يېشىل رەڭلىك بولاتتى ؛ سەيشەنبە كۈنلىرى مىررىخ يۇلتۇزىدەك قىزغۇچ رەڭ-لىك كىيىم كىيەتتى . بۇ كۈنى ئۇنىڭ ئالدىغا ، ئەمرى غەزەپ دەپ نام

---

① سەركارى ـــ مەلۇم ساھەنى باشقۇرىدىغان ئادەم ، مەنسەپ .

② ھەۋائىي ـــ ھاۋارەڭ . ئاچ كۆك .

ئالغان زىندان باشلىقى ۋە جاللاتلار سەركارى ئېغىر جىنايەت ئۆتكۈز-
گەن مەھبۇسلارنى ئېلىپ كىرەتتى . ھۇمايۇن ئۇلارنىڭ ئەڭ قەبىھلىرىنى
ئۆلۈمگە ھۆكۈم قىلاتتى .

تەبىئەتكە تەدبىقلاپ تۇزۇلگەن « قانۇنىي ھۇمايۇنىي » نى كۆپ-
لىگەن ئادەم : « شائىرانە دىت بىلەن ۋۇجۇتقا چىققان كەشپىيات » دەپ
ماختىشاتتى . بولۇپمۇ ئاسمان تەسەۋۋۇرى ئاساس قىلىنىپ بىرىنچى ئو-
رۇنغا قويۇلغان ئەھلى دۆلەت ۋەكىلى بەيرەمخان ، بۇ يېڭى قائىدىدىن
تولىمۇ خۇرسەن ئىدى . ئەمما ، سەيىدخېلىلدەك روھانىيلار چەكسىز ئە-
لەم ئىچىدە قالغانىدى . چۈنكى ئاسمان ئىلاھىي ماكان ئىدى . ئىلاھىيەت
ئىلمى بىلەن شۇغۇللىنىدىغان ئۆلىمالار ، سەيىدلەر ئاسمان ئىشارە قىلىنـ
غان ئالىي تەبىقىگە مەنسۇپ بولۇشى كېرەك ئىدى . خاندەمىر « ئالىي
كەشپىيات » دەپ ماختىغان « قانۇنىي ھۇمايۇنىي » سەيىدخېلىل باشچـ
لىقىدىكى روھانىيلارغا شەيتان ئويۇنىدەك ، خىيالپەرەسلەرنىڭ قۇرۇق
خىيالىدەك بىلىنەتتى . سەركارى ھەۋائىي ئىمىش ! ئاسماندىكى تۇتقىلى
بولمايدىغان ھاۋاغا كىم سەركارلىق قىلالايدۇ ؟ مەرىخ يۇلتۇزى قەيەردە ،
پادىشاھ كىيىدىغان كىيىملەرنىڭ رەڭگى قەيەردە ؟ بۇ شەيخۇلئىسلام
چىگىش خىياللارنىڭ تەسىرىدىن لاھۇردىكى كامران مىرزىنى ۋە شەرق
تەرەپتىكى شېرخاننى ئىللىق بىر خەيرخاھلىق بىلەن ئەسلىدى . كامرا-
نىڭ ئاكىسى ھۇمايۇننى نەزەر ـ كۆزىگە ئىلماسلىقى سەيىدخېلىلگە كۆپ-
تىن بېرى مەلۇم ئىدى . كامران پاك مۇسۇلمانچىلىقنى چىڭ تۇتقان ،
ھۇمايۇنغا ئوخشاش مەجۇسىيلەرگە يان باسمايدۇ ، بەيرەمخاندەك دەھـ
رىيلەرنى تۆرگە چىقىرىپ قويمايدۇ . كامراننىڭ مانا شۇ ئالاھىدىلىكىنى
بىلگەن سەيىدخېلىل ، ئىشەنچىلىك ئادەملىرى ئارقىلىق ، ئۇنىڭ بىلەن
ئاللىقاچان مەخپىي ئالاقە ئورنىتىۋالغان . ھۇمايۇن يىراق ۋىلايەتلەرگە
كەتكەندە ، كامران مىرزىغا ئالدىراش خەۋەر يەتكۈزۈپ ، لاھۇرنى تېزراق
ئىگىلىۋېلىشقا كۈشكۈرتكەن دىنىي پېشىۋامۇ سەيىدخېلىلنىڭ ئۆزى .
كامران ئۇنىڭ دېگىنى بويىچە ئىش قىلىپ ، كابۇلغا پەنجاپنى
قوشۇۋالدى ـ دە ، ئاكىسىدىن كۈچلۈكرەك ئورۇنغا چىقىۋالدى . ئەمدى ،

ئەگەر شەرقتىكى شېرخاننىڭ باش كۆتۈرۈپ چىققانلىقى راست بولسىلا ، ھۇمايۇننىڭ ئاتلىق بىر ئايلىق يول بولغان بھارغا قوشۇن تارتىپ مېڭىشى ئېنىق . شۇ چاغدا سەيدخېلىل كامران مىرزىغا يەنە بىر مەخپىي مەكتۇپ يېزىپ ، « ئەگەرەنى ئىگىلەش پەيتى يېتىپ كەلدى » دەيدۇ . شۇنىڭ بىلەن كامران مىرزا ھىندىستان تەختىگە ئولتۇرسا ، سەيد خېلىلگە بىر ئۆمۈر قەرزدار بولۇپ قالىدۇ ـ دە ، ئۇنىڭ سىزغان سىزىقىدىن چىقمايدۇ .

« قانۇنىي ھۇمايۇنىي » مۇ ۋە بۇگۈن سەيدخېلىلنى ئەلەمگە سالغان ھەممە نېمىلەرمۇ بىر زەربە بىلەن يەكسان بولىدۇ .

پىل مىنىپ كېتىۋاتقان پادىشاھ ئادەملەرگە ئىنتايىن قۇدرەتلىكتەك كۆرۈنسىمۇ ، لېكىن ئۇنىڭ ھاكىمىيتى ئىچىدىن دەز كېتىپ زەئىپلىشىپ قالغانىدى . سەيدخېلىل ئىچىدە ھۇمايۇننىڭ تەختتىن چۈشۈپ كېتىش مۇقەررەرلىكىنى سەزدى ۋە بۇ ئىشنى قولىدىن كەلگۈچە تېزلاشتۇرماقچى بولدى .

× × ×

سىرتىدىن قارىغاندا ناھايىتى ھەشەمەتلىك ۋە تەنتەنە بىلەن ئۆتۈاتقان نورۇز شادلىقىغا بىر ۋەھىمە يوشۇرۇنغانلىقىنى ، سەلتەنەتلىك مەۋكەبنىڭ زىددىيەت بىلەن تولغانلىقىنى ھۇمايۇنمۇ سېزەتتى . ئۇ يوشۇرۇن زىددىيەتلەرنىڭ زەھرىنى غۇبارسىز ئادەملەرنىڭ ئالقىش ساداسى بىلەن ياندۇرماقچى بولدى ـ دە ، شىغاۋۇلغا يەنە تەكگە چېچىشنى بۇيرۇدى . شىغاۋۇل سىقىمىنى تەكگىگە تولدۇرۇپ ، جەلپكار جاراڭلىق ئاۋازى بىلەن مۇراجىئەت قىلدى :

ـــ خالايىق ، ئاگاھ بولۇڭلاركى ، بۇگۈن يىلان يىلى ئاخىرلىشىپ ، ئات يىلى كىرىپ كەلدى . ئات ئىنسانغا ۋاپادار جانىۋاردۇر . بۇ يىلقى نورۇز بارچىمىز ئۈچۈن خەيرلىك بولسۇن . شۇ ئۇلۇغ ئايەمدە ، كىم قانداق ياخشى نىيەتنى قىلغان بولسا ، ئىلاھىم مۇرادىغا يەتسۇن ، ـــ شىغاۋۇل سىقىمىدىكى تەكگىلەرنى ئادەملەرنىڭ باش ئۈستىدىن چاچتى .

بىلمىگەن ئادەم پىل ئۈستىدە ئولتۇرغان ھۈمايۇننى :« ھېچ نەرسىدىن غېمى يوق ئارمانسىز يىگىت » دەپ ئويلايتتى . لېكىن ، ھازىر ئۇنىڭ كوچا بويىدا ئوغلىنى كۆتۈرۈۋالغان ئاشۇ ئاددىي يىگىتكە ھەۋىسى كەلدى . قېنى ، قىسمەت ئۇنىڭغىمۇ شۇنداق بىر ئوغۇل ئاتا قىلسا ! بۇنىڭدىن بەش يىل ئاۋۋال ، ئۇ ئوغۇل كۆرۈش ئارزۇسىدا ئىككىنچى قېتىم ئۆيلەندى . ئاددىي ياساۋۇلنىڭ قىزى بولغان مېۋەجان ئىسىملىك بۇ چىرايلىق قىز شۇ يىللا ھامىلدار بولدى . بۇ چاغلاردا تېخى ھايات بولغان ماھىم بېگىم ، بولغۇسى نەۋرىسىگە ئاتاپ كىيىم تىكتۈردى . لېكىن مېۋەجان ئون ئاي ، ئون بىر ئايدىمۇ تۇغماي قورسىقىنى تومپايتىپ يۈرۈەردى . كېيىن مەلۇم بولدىكى . . . يەل قورساق ئىكەن . ھۈمايۇن بۇنىمۇ تەقدىرنىڭ ئاچچىق بىر كىنايىسى دەپ بىلىپ ، قاتتىق ئىزتىراپ چەكتى . خۇددى ئاشۇ يىلى ئىنىسى كامراننىڭ خوتۇنى پاقلاندەك بىر ئوغۇل تۇغدى . ھازىر خىيالا چوڭ بولۇپ قالغان بۇ بالىنى ھۈمايۇن ھەربىر كۆرگەندە ھەۋىسى كېلىپ كۆزلىرى پارقىراپ كېتەتتى . . .

شىغاۋۇل خۇرجۇندىن يەنە تەڭگە ئالدى :

ـــ خالايىق ، ھۈمايۇن ھەزرەتلىرى نوروز ئايىمىدە قىلغان بارلىق ياخشى نىيەتلىرىگە يەتسۇن ! يېڭى يىل ھەزرىتىمگە پاقلاندەك بىر ئوغۇل ئاتا قىلسۇن ، ئامىن !

چاچقۇنىڭ كەينىدىن يۈگۈرۈپ تەڭگە تالىشىۋاتقانلار بۇ دۇئاغا قۇلاق سالمىدى . لېكىن كوچا بويىدا ھۈمايۇنغا جىمغىنا قاراپ تۇرغان بايىقى بوۋاي يۈزىنى سىپاپ پاتمۇ قىلدى . شۇ چاغدا كوچا ياقىلاپ ئاتلىق كېتىۋاتقان قىزلارغا ھۈمايۇننىڭ كۆزى چۈشۈپ قالدى . ئۇ يۈزلىرىنى ئاق شايە بىلەن توسۇۋالغان قىزلارنىڭ قاش كۆزىنى ئېنىق كۆرەلمىدى . لېكىن قىزلارنىڭ زىلۋا بەللىرى ، دۇئاغا كۆتۈرۈلگەن نازۇك قوللىرى يىگىتكە تولىمۇ سېھىرلىك تۇيۇلدى .

چەۋكەر ئات مىنگەن ھەمىدە بانۇ ھۈمايۇننىڭ تىكىلىپ قارىغىنىنى سەزدى . دەل شۇ چاغدا شامال قىزنىڭ يۈزىدىكى شايىنى قايرىۋەتتى ـ دە ، ئۇلارنىڭ كۆزلىرى بىر لەمزە ئۇچرىشىپ قالدى .

شۇنداق گۈزەل بىر قىزنىڭ ھۇمايۇنغا ئوغۇل تىلەپ قولىنى يۇ-زىگە سىپىغىنى ھۇمايۇنغا بەكمۇ يېقىملىق بىلىنىپ كەتتى.

بۇ ئاردا مەۋكەب دەريا بويىدىكى شاھ بېغىغا يېقىنلىشىپ قالغا-نىدى. ھۇمايۇن باشلىق ئەھلى دۆلەت باغنىڭ چوڭ دارۋازىسىدىن كى-رىشكە باشلىدى. دارۋازا ئالدىدا ئۇزۇن نەيزىلەرنى تۇتقان قورۇقچى يى-گىتلەر، كوچا بويلاپ تاماشا قىلىپ كېلىۋاتقان خالايىقنىڭ يولىنى توستى. باغقا مەخسۇس رۇخسەت بېرىلگەن ئادەملەرلا كىرەلەيتتى. رۇخسەتنامە تۇرلۇك يا ئوقلىرى شەكلىدە ياسىلىپ تارقىتىپ بېرىلەتتى. گۈلبەدەن بېگىم ئىگەر يېنىدىكى ساداقداندىن ئالتۇن ئۇچلۇق يا ئوقىنى ئېلىپ قورۇقچىلارغا كۆرسەتتى. بۇنىڭسىزمۇ پادىشاھنىڭ سىگىلىسىنى تونۇپ قالغان قورۇقچىلار بېگىم بىلەن بىللە كېلىۋاتقان ھەمدە بانۇ ۋە سۇلتانىم بېگىمگە يېنىك تەزىم قىلىپ يول بەردى. شىغاۋۇل باغ ئىچىگە كىرگەنلەرگە يول كۆرسىتىپ ئۇزىتىپ قويىاتتى.

ھۇمايۇن مىنگەن پىل باغنىڭ تۆرىدىكى ئىككى قەۋەتلىك كۆ-شۈك تەرەپكە بۇرۇلدى. ھەمدەلەر بولسا جەمنە دەرياسىنىڭ چېتىدە لەگگە تاشلاپ تۇرغان شاھانە كېمىلەر تەرەپكە قاراپ يول ئالدى.

بۇ كېمىلەرنى ھەيدەيدىغان پالاقچىلار ئارىسىدا نىزاممۇ بولۇشى كېرەك. كېمە سەيلىسىدە خانزادە بېگىم ئۇنى ھۇمايۇن بىلەن تونۇشتۇ-رۇپ قويسا، بۇنى نىزام كۆرۈپ تۇرسا... ھەمدەمنىڭ شۇنى ئويلاپ كۆڭلى تىنىچسىزلاندى.

× × ×

پىل ئېگىز شاھ سۇپىسىنىڭ يېنىدا توختىدى. ھۇمايۇن ئۇنىڭ ئۇستىدىن چۈشتى ـ دە، كۆشۈكنىڭ ئىككىنچى قەۋىتىدىكى قوبۇلخانىغا كىردى.

بۇگۈن بايرام بولسىمۇ، دۆلەت ئىشلىرى ئارام ئالغانغا قاراپ تۇر-مايدۇ. كېمە سەيلىسىگە چىقىشتىن ئاۋۋال كېچىكتۈرۈشكە بولمايدىغان پەۋقۇلئادده ئىشلارغا يولىيورۇق بېرىش كېرەك. ھۇمايۇن گىلەم ئۇستىدە

تىك تۇرغىنىچە تۇردىبەگدىن سورىدى :
ـــ شەرقتىن قانداق خەۋەر بار ؟
ـــ ھەزرىتىم ، شېرخان چۇنارغا ھۇجۇم باشلاپتۇ ، قەلئە ئىچىدىكىلەر قامالدا قاپتۇ . ھازىر كەلگەن خەۋەرگە قارىغاندا ، بىزنىڭ ئادەملىرىمىزنىڭ ئەھۋالى ئانچە ياخشى ئەمەس ئىكەن ، يارىدەمگە تېز يېتىپ بارالمساق قەلئە قولدىن چىقىپ كېتىشى مۇمكىن .
چۇنارغىچە ئاتلىق ئون بەش كۇنلۇك يول . قوشۇننى ھۇمايۇننىڭ ئۆزى باشلاپ بارمسا ، بەگلەرنىڭ ھېچقايسىسى شېرخانغا تەڭ كېلەلمەيدۇ . يىلدا بىر كېلىدىغان نورۇزنى خاتىرجەم ئۆتكۇزەلمەسلىك ھۇمايۇننى خاپا قىلدى .
ـــ چۇنارداكىلەر ۋەھىمە قىلمىسۇن ، ـــ دەپ كەسكىن گەپ قىلدى ئۇ ، ـــ قەلئە سېپىلى مۇستەھكەم . بۇلتۇر بىز بۇ قەلئەنى قامال قىلغاندا ، شېرخان ئۇچ ئايغىچە دەرۋازا ئاچمىغانىدى . ئەپسۇس ، بىزنىڭ بىر ئايغا بەرداشلىق بېرەلمەسمۇ !؟ ھازىرنىڭ ئۆزىدە قەلئە باشلىقىغا مەخسۇس چاپارمەن ئارقىلىق پەرمان يەتكۇزۇڭ . قاتتىق تۇرسۇن ، بىز بىر ئايغا قالماستىن يېتىپ بارىمىز .
ـــ باش ئۇستىگە ، ھەزرىتى ئالىيلىرى .
تۇردىبەگ تەزىم بىلەن ، كەينىچىلەپ مېڭىپ ئىشىكتىن چىقتى . ھۇمايۇن شاھىنشىنگە ① كېلىپ ئولتۇردى . دۆلەت ئەركانلىرى ئادەتتىكىدەك ئۇنىڭ ئوڭ ، سول تەرىپىدىن ئورۇن ئالغاندىن كېيىن ، شىغاۋۇل باشقا مەملىكەتلەردىن كەلگەن ئەلچىلەرنى باشلاپ كىردى .
بىرىنچى بولۇپ كىرگەن ئىران ئەلچىلىرى تەختكە يېقىن ئەڭ ئىززەتلىك ئورۇنغا ئۆتكۇزۇلدى . ھۇمايۇن ئاتىسىنىڭ شاھ ئىسمايىل بەلەن باشلىغان ھەمكارلىق ،مۇناسىۋىتىنى ئۇنىڭ ئوغلى تەھمەسپ بىلەن داۋاملاشتۇرۇۋاتاتتى . بۇخارادىن كەلگەن شەيبانىزادىلەر ئەلچىسىنىڭ ئىران ئەلچىلىرىنى كۆرەرگە كۆزى يوق ئىدى . ئەمما ھۇمايۇن ئۇلار بىلەنمۇ سودا ـ سېتىق قىلىپ كېلىۋاتاتتى . مەملىكەت ئىچى شۇنداق

---

① شاھىنشىن ـــ خان ـ پادىشاھلارنىڭ تەختى قويۇلىدىغان ئۆي .

پاراکەندە ۋە تىنچسىز بولۇپ تۇرۇۋاتقاندا ، چېگرانىڭ شىمال تەرەپلىرىدە يەنە ئۇرۇش بولۇپ قالماسلىقى ئۈچۈن ، ئۇ شەيبانىزادىلەر ئەۋەتكەن ئەلچىلەرنىڭ كۆڭلىنى ئېلىشقا ھەرىكەت قىلاتتى . شۇنىڭ ئۈچۈن بۇخارا ئەلچىلىرى شاھنىڭ سول تەرىپىدىكى ئىززەتلىك جايدىن بىرنىگە تەكلىپ قىلىندى . ھۇمايۇن ئىران ۋە تۇران ئەلچىلىرىنى بۇگۈنكى دەرىيا سەيلىسىدە ئۆزى بىلەن بىر كېمىگە چىقارماقچى بولغانىدى .

كېمىگە ئەڭ نوپۇزلۇق ئادەملەر چىقىشى كېرەك ، بۇنىڭ ھەممىسى نەزەرگە ئېلىنغان . ئۇنىڭ ئۈستىگە يىراق پورتۇگالىيەدىن سوۋغا ـ سالام بىلەن كەلگەن ئالۋارۇ پاكاۋىرا بۇگۈن ھۇمايۇننىڭ ھۇزۇرىغا كىرىشكە ئىجازەت سورىغان . ھۇمايۇن ياۋروپادىكى ئەللەرنى ئانچە پەرق قىلمىپ كېتەلمىگەچكە ، ئۇلارنىڭ ھەممىسىنى‌قوشۇپلا پەرەڭستان دەپ ئاتايتتى . ئۇ شىغاۋۇلغا :

ـــ پەرەڭستان ئەلچىسىنى باشلاڭ ، ـــ دەپ بۇيرۇدى .

تىزىغىچە كېلىدىغان شىم كىيگەن ، قىممەت باھالىق يىپەك پايپىقى پاقالچىكىگە يېپىشىپ تۇرغان ، ئايىغى پارقىراق ، چىرايلىق قارا بۇرۇتى ئۆزىگە ياراشقان ئالۋارۇ پاكاۋىرا قارا شىلەپىسىنى ئوڭ قولىغا ئالدى ـ دە ، شۇ قولىنى شىلەپىسى بىلەن يەرگىچە ئايلاندۇرۇپ تەزىم قىلدى . پاكاۋىرانىڭ ئارقىسىدا تۇرغان مۇلازىمى سىلىق قىزغۇچ ياغاچ‌تىن ئىنتايىن كۆركەم نەقىش چىقىرىپ ياسالغان ئۈزۈن بىر غىلاپنى كۆتۈرۈپ تۇراتتى . پاكاۋىرا پارسچە سۆزلەرنى پورتۇگالچە ئاھاڭدا تەرجىمە قىلىپ :

ـــ بۇگۈنكى نورۇز ئايىمىدە ، بىز ھىندىستانىنىڭ ئۇلۇغ ھۆكۈمرانى ھۇمايۇن ھەزرەتلىرىگە پورتۇگالىيە ئۇستىلىرى ئالتۇن ـ كۈمۈش بىلەن نەقىشلەپ ياساپ چىققان بىر قورالنى ئېلىپ كەلدۇق ، ـــ دېدى ۋە غىلاپتىن چاچما ئوق دورىسى سېلىپ ئاتقىدىغان چوڭ ئېغىزلىق مىلتىقنى ئالدى ، ـــ بۇنىڭ قوندىقىغا ھىند دېگىزىنىڭ سەدەپلىرى قويۇلغان ، ستۇۋۇلى ئىسپان كۈمۈشى بىلەن زىننەتلەنگەن ، تەپكىسى بولسا پورتۇگالىيىنىڭ ساپ ئالتۇنىدىن قىلىنغان .

ۋەزىر – ۋۇزرالار ، بەگلەر بىردىنلا جانلىنىپ ، پاكاۋىرانىڭ قو-
لىدىكى قورالغا قىزىقىپ كۆز تاشلىدى . بۇنىڭدىن جانلانغان پاكاۋىرا
سوۋغىنى ئۆز قولى بىلەن شاھقا بەرمەكچى بولۇپ شاھنىشىنگە قاراپ
قوزغالدى . ھۇمايۇن ئوڭ تەرىپىدە تۇرغان بەيرەمخانغا ئىما قىلدى ،
بەيرەمخان بەگلەر قاتارىدىن چىقىپ مېھمانىنىڭ يولىنى توسىدى . پاكا-
ۋىرا مىلتىقىنى بەيرەمخانغا ئىككى قوللاپ تاپشۇردى – دە ، كەينىچە مې-
كىپ ئۆز جايىغا چېكىندى .

بەيرەمخان ھۇمايۇننىڭ ئىشارىتى بىلەن ، مىلتىقىنى ئۇنىڭ ئايىغى
ئالدىغا توغرىسىغا قىلىپ قويدى .

ھۇمايۇن ئەلچىگە قاراپ :

— جانابى پاكاۋىرا ، — دېدى ، — بىز بەرەكستان ئۇستىلە-
رىنىڭ ئەمگىكىنى ھۆرمەت قىلىمىز ۋە نوروز كۈنى بىزنى يوقلىغانلىقە-
كىمىزغا مىننەتدارلىق بىلدۈرىمىز . بىراق ...بۇ مىلتىقنىڭ ئوقىنى كىمگە
بەردىگىز ؟

— جانابى ئالىيلىرى ، ئوق – دورا سىلىنغان ساندۇقلىرىمىز كې-
مىدە قالدى ، بۇ مۇبارەك كۆشۈككە ئوق – دورىلارنى كۆتۈرۈپ كە-
رىشنى لايىق تاپمىدۇق . ئەگەر سىز ماقۇل كۆرسىڭىز ، ئوق دورىنى
سىزنىڭ خالىغىنىڭىزچە يەتكۈزۈپ بېرىشكە تەييارمىز .

—پەرەڭلەر باھادىر شاھنى ئوق – دورا ، مىلتىق بىلەن ئوبدان
تەمىنلىگەنىدى . گۇجارەتتىكى جەڭلەردە باھادىر شاھنىڭ ئادەملىرى
بىزنىڭ نى – نى بەگ ۋە نۆكەرلىرىمىزنى پەرەڭ مىلتىقلىرى بىلەن ئې-
تىپ ئۆلتۈرگەنلىكى ھازىرغىچە يادىمىزدىن چىققىنى يوق .

— ھەزرىتى ئالىيلىرى ، باھادىر شاھ بىزگە دۇشمەنلىك قىلدى .
ئىسپان سودىگەرلىرى ئۇنىڭغا سۇرات بانداريدا ①مىلتىق سېتىپ
بەرگەن ، باھادىر شاھ ئوق – دورىنىمۇ شۇلاردىن سېتىۋالغان .

— جانابى پاكاۋىرا ، سىز ھىندىستانغا قاچان كەلگەنىدىڭىز ؟...
ئۇچ يىل بولدىمۇ ؟ ئۇچ يىلدىن بېرى قەيەرلەردە يۈرۈۋاتىسىز ؟

---

① باندار— پورت .

— كۆپرەك گوئا ئارىلىدا تۇردۇم .
— باھادىر شاھ گوئا ئارىلىدا تۇرۇۋاتقان پەرەگلەر بىلەن ھەمكارلىق كېلىشىمى تۈزگەنىدىغۇ .
— ئەمما باھادىر شاھ كېيىنكى ۋاقىتلاردا بۇ كېلىشىمنى بۇزۇپ خيانەت قىلدى . شۇنىڭدىن كېيىن بىزنىڭ ئادەملىرىمىز ئۆلتۈرۈۋەتتى . بىز ئەمدى سىز بىلەن ھەمكارلىشىش ئارزۇسىدا ، ھەزرىتى ئالىيلىرى .

ھۇمايۇن كىنايە قىلىپ كۈلۈمسىرىدى :

— خۇدا كۆرسەتمىسۇن ، ئەگەر بىزمۇ باھادىر شاھتەك جەڭدە يېڭىلىپ قالساق ، سىلەر ئۇنىڭ كۈنىنى بىزنىڭ بېشىمىزغا سالمىدىكەنسىلەر — دە ؟

— خۇدا ساقلىغاي ، — دەپ قويدى سەيىدخېلىل .

ئوڭايسىز ئەھۋالدا قالغان پاكاۋىرا شىلەپىسىنى ئۇ قولىدىن بۇ قولىغا ئېلىپ :

— ھەزرىتى ئالىيلىرى ، سىز يېڭىلمەس باھادىرسىز ، — دېدى ، — بىز ئىشىنىمىزكى ، سىزگە قارشى باش كۆتۈرۈپ چىققان شېرخان باھادىر شاھقا ئوخشاشلا مەغلۇب بولغۇسى . سىزنىڭ ئۇنىڭ ئۈستىدىن غەلبە قىلىشىڭىز ئۈچۈن ، قانچە مىلتىق ، قانچىلىك ئوق — دورا لازىم بولسا بىز ئۇنچىلىك سېپتىپ بېرىشكە تەييار .

ھۇمايۇن قامال ئازابىدا قىينىلىۋاتقان چۈنار قەلئەسىدىكى ئادەملىرىنى كۆز ئالدىغا كەلتۈردى — دە، چىرايى تۇتۇلدى . دېڭىز ئارقىلىق بانگولا ۋە داككاغا بارغان پەرەگلەرنىڭ شېرخانغا مانا شۇنداق ئاغزى چوڭ مىلتىق ۋە ئوق — دورىلارنى سېپتىپ بەرگەنلىكىنى ، ھۇمايۇن قوشنا ئەللەردىكى مۇشرىپلىرى [1]يوللىغان خەۋەرلەردىن بىلگەنىدى .

— سىلەر پەرەگلەر ، قورال — ياراغ سېپتىپ پۇل تېپىش بىلەنلا قانائەت قىلساڭلار بولاتتى ! — ھۇمايۇن ئەلچىگە تىكىلىپ قاراپ تۇرۇپ سۆزىنى داۋاملاشتۇردى ، — بىراق بانگۇلا ئارقىلىق شېرخانغا قورال

---

① مۇشرىپ — قوشنا ئەللەردە يوشۇرۇن ئىش قىلىدىغان خادىملار .

يەتكۈزۈپ بېرىۋاتقانلار ، ھاكىمىيىتىمىزنى تارتىۋېلىش كو-
يىدا بولماقتا .

— ھەزرىتى ئالىيلىرى ، داككا ئارقىلىق قورال - ياراغ سېتىۋاتـ
قانلار بىز ئەمەس ، بەلكى ئېنگلىزلار . ئېنگلىز سودىگەرلىرى بىزنىڭ
ئەشەددىي رەقىبلىرىمىز . بىز پورتۇگالىيەلىكلەر سىزگە پەقەت ياخشىلىق
تىلەيمىز .

— شەخسەن سىز توغرىلىق يامان پىكىرده ئەمەسمەن ، جانابى
پاكاۋىرا ، سىز ھازىر بىز ئۈچۈن ھۆرمەتلىك مېھمانسىز . ئەمما ، ھىنـ
دىستانغا كەلگەن باشقا پەرەڭلەر ، مەملىكىتىمىزنىڭ بىر ئۆلكىسىنى يەنە
بىرسىگە قارشى ئۇرۇشقا سېلىپ قويۇش ھەرىكىتىده بولماقتا . بىز
ئۈلارساتقان قوراللار بىلەن بىر - بىرىمىزنى قىرساق ، كېيىن ھىندىستانـ
نىڭ ئۈلارنىڭ تەسەررۇپىگە ①ئۆتۈشى ئاسان بولىدۇ . ئەمما مۇنداق رەـ
زىل نىيەت بىلەن قورال ساتقان پەرەڭلەر بىلىپ قويسۇنكى ، ئۈلارئېلىپ
كەلگەن مىلتىقلار ، ئاخىر بىركۈنى ئۈلارنىڭ ئۆزلىرىگە قارشى ئېتىلغۇـ
سىدۇر .

بۇ گەپلەردىن بىئارام بولغان ئالۋارۇ پاكاۋىرا يەنە بىر قېتىم قارا
شىلەپىسىنى يەردىن ئايلاندۇرۇپ تەزىم قىلدى .

— ھەزرىتى ئالىيلىرى ، پەرەڭلەر ئارىسىدىمۇ نىيىتى يامانلار يوق
ئەمەس ، سىزنىڭ بۇ گېپىڭىز دانالارچە كۆزىتىشتىن ئېيتىلغان .ئەمما بىز
سىزنىڭ تەرىپىڭىزده تۇرۇپ ، ئەنە شۇ يامان نىيەتلىكلەر بىلەن جەڭ
قىلىشقا تەييارمىز . چۈنكى سىزنىڭ پەيغەمبىرىڭىز مۇھەممەد ئەلەيھىسـ
سالام قۇرئانى شېرىپتا ، بىزنىڭ مۇقەددەس كىتابىمىز ئىنجىلنى ئېھتىرام
بىلەن تىلغا ئالغان . بۇنى دۆلتىڭىزنىڭ دىنىي پېشۋالىرىدىن سەيىد-
خېلىل جانابلىرى تەستىق قىلىشى مۇمكىن .

پاكاۋىرا سەيىدخېلىل تەرەپكە ئەنسىزلىك بىلەن قاراپ قويدى .
سەيىدخېلىلنىڭ قوللىرى ئۇزۇن يەڭ ئىچىده كۆرۈنمەيتتى ، ئەمما بار-
ماقلىرى بىلەن تەسۋى سېرىپ تۇرغانلىقى يېڭىدىن چىقىپ تۇرغان قو-

---

① تەسەررۇپ — ئىختىيارىغا ، ئىلكىگە دېگەن مەنىده .

ناقـتەك مەرۋايىت دانىچىلىرىنىڭ ئاستا سىرىلىپ چۈشۈۋاتقىنىدىن بىلە-
نىپ تۇراتتى . ھۇمايۇن بۇ مەرۋايىت تەسۋىرىنىڭ بۇيىگىدىن ئۇچ كۈن
ئاۋۋال سەيدىخىلىلگە پاكاۋىرا تەرىپىدىن بېرىلگەنلىكىنى ئۆزىنىڭ مەخ-
پىي خادىملىرىنىڭ ئاخشام بەرگەن خەۋىردىن بىلگەنىدى :« تەقسىر-
نىڭ قىممەتلىك جاۋاھىراتلارغا ھېرىسمەنلىكىنى پەرەڭلەرمۇ بىلىپ قاپتۇ
ـ دە » دەپ ئويلىدى ھۇمايۇن ئىچىدە . ئۇ پاكاۋىرا چۈشەنمەيدىغان
تۈركي تىلىدا سەيدىخىلىلدىن سورىدى :

ـــ تەقسىر ، غەيرىي دىنىدىكىلەرنىڭ قولىدىن ئالغان ئىنئام
سىزدەك مۇبارەك زاتقا جائىز ①بولارمىكىن ؟

ھۇمايۇن سەيدىخىلىلنىڭ قولىدىكى تەسۋىگە مەنىلىك قاراپ
قويدى . سەيدىخىلىل سىرنىڭ پاش بولۇپ قېلىشىدىن چۆچۈپ تەسۋىنى
دەرھال يەڭ ئىچىگە يوشۇردى ـ دە ، تامىقىنى قىرىپ :

ـــ ھەزرىتىم ، ناسارالار باشقا دىندا بولسىمۇ ھەر ھالدا مەجۇسىي-
لەرگە قارىغاندا بىزگە يېقىنراق ، ـــ دېدى .

ـــ نېمە ئۈچۈن ؟

ـــ شۇنىڭ ئۈچۈنكى ، مەجۇسىيلەر ئونىلىغان خۇدالارنىڭ بۇتىنى
ياساپ ، ئۇلارنىڭ ھەممىسىگە سېغىنىدۇ . قايسى ئەلنىڭ خۇداسى كۆپ
بولسا ، مۇنداق ئەلدە بىرلىك بولمايدۇ ، مەملىكىتى پاراكەندىچىلىك ئە-
چىدە ئۆتىدۇ . ئەمما ناسالار بىزگە ئوخشاش بىر خۇداغا سەجدە قىلىدۇ ،
ئىسا ئەلەيھىسسالامغا سېغىنىدۇ . مۇھەممەد ئەلەيھىسسالام ئۆز ئۇممەتلىرىگە
مۇراجىئەت قىلىپ :« ئىسا ۋە مۇسا پەيغەمبەرلەردىن ئايرىلماڭلار ،
ئىمانىڭلار دائىم بىرگە بولسۇن » دېگەن .

پاكاۋىرا بۇ پارسچە گەپلەرنى ئاڭلىغاندىن كېيىن ، قەددىنى
رۇسلاپ ، ئەتراپىغا غالىبانە نەزەر تاشلىدى . ئۇ ئەڭ مۆتىۋەر ئەلچىلەر
قاتاردا شاھنىشىنگە يېقىنراق بولغان ئوڭ تەرەپتىن جاي كۆرسىتىلە-
شىنى ، بۇگۇنكى دەرىيا سەيلىسىدە پادىشاھ بىلەن بىر كېمىگە چىقىشنى
ئۈمىدقىلاتتى .

---

① جائىز ـــ ئىجازەت بېرىلگەن ، يول قويۇلغان دېگەن مەنىدە .

— تەقسىر ، — دېدى ھۇمايۇن شەيخۇلئىسلامغا ، — مېھمان ئۈمانى جەھەتتىن سەممىي بولسا ، بىزدىنمۇ سەممىي ئېھتىرام كۆرىدۇ . ساپ نىيەت بىلەن كەلگەن بولسا ، بىزمۇ ئۇنىڭغا ياخشىلىق قىلايلى . جانابى تۇردىبەگ ، پەرەڭستانلىق مېھمانغا كىمخاپ تون ئىنئام قىلىنسۇن .

— باش ئۈستىگە ، ھەزرىتىم .

پاكاۋىرا كىمخاپ تون يېپىنغاندىن كېيىن ، ھۇمايۇن تۇردىن تۇرۇپ تۇردى :

— باغدا خىزمەت قىلىۋاتقان مۇلازىملارغا بۇيرۇڭ ، ئالتۇن تالاردا زىياپەت بېرىلسۇن .

ئالۋارۇ پاكاۋىرا تونىنىڭ ئىسسىقىدىن تەرلەپ كۆشۈكتىن سىرتقا چىقتى ۋە دەريادا چايقىلىپ تۇرغان كېمىلەرگە ئەلەم بىلەن نەزەر تاشلىدى . ئۇنىڭ بۇ يەرگە كېلىشتىكى مەقسىتى ، بىر ئامال قىلىپ ھۇمايۇنگە يېقىنلىشىش ، شاھ كېمىسىدە ئەڭ نوپۇزلۇق ئەئيانلار بىلەن بىللە سەيلە قىلىش ، ئۇلار بىلەن تونۇشۇش ، پارىغا ئۆزىنى ئاتىدىغانلارنى قولغا كەلتۈرۈش ئىدى . لېكىن ھۇمايۇن ئۇنىڭغا مانا بۇ ئېغىر تونىنى كىيدۈردى — دە ، چىقىپ كېتىشكە ئىجازەت بەردى . پاكاۋىرا ئەمدى ھۇۋۇلداپ تۇرغان باغدا ، كېمە سەيلىسىگە مۇناسىپ كۆرۈلمىگەن ئۇچىنچى دەرىجىلىك مۇلازىم سۈپىتىدە ئولتۇرۇپ ، ئۆزى يالغۇز يەيدىغان زىياپەت گېلىدىن قانداقمۇ ئۆتسۇن . ھۇمايۇن ئۇنىڭ ئويلىغانلىرىنى يوققا چىقىرىپ ، ئەتەي شۇنداق قىلغاندەك تۇرىدۇ . ئەمما كىم كىمنىڭ ئۈستىدىن كۈلۈشنى ئالۋارۇ پاكاۋىرا ئۇنىڭغا كۆرسىتىپ قويىدۇ . ئۇ ھۇمايۇننىڭ قولىدىن ئىش كەلمەسلىكىنى ئالدىن مۆلچەرلەپ ، ئۆتكەن ھەپتە ئەڭ ئىشەنچىلىك ئادەملىرىدىن بىرىنى شېرخاننىڭ ھۇزۇرىغا ئەۋەتكەن . ئەمدى ، بۈگۈندىن قالماي ئۆزىمۇ شېرخان تەرەپكە يول ئالىدۇ . ھۇمايۇن نورۇز ئۆتكۈزىمەن دەپ كەيپ — ساپا قىلىپ بېھەۋەرسۇن . ئالۋارۇ پاكاۋىرا ئۇنىڭ سارىيىدا كۆرگەنلىرىنى ،

ئاكا ـ ئۇكىلار ۋە پادىشاھ بىلەن روھانىيلار ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەت-
لەرنى شېرخانغا تەپسىلىي ئېيتىپ بېرىدۇ . سەيىدخېلىلدىن قانداق پاي-
دىلىنىش يوللىرىنى چۈشەندۈرىدۇ . پاكاۋىرا ھۇمايۇننىڭ بارلىق دۈش-
مەنلىرىنى شېرخاننىڭ ئەتراپىغا يىغىپ ، بۇ تىمۇرىيلەر شاھزادىسىنى
تەختتىن چۈشۈرمىگىچە ، بۇگۈنكى تارتقان ئەلىمىنىڭ خۇمارىدىن چىق-
مايدۇ .

ئىچكىرىدە قالغان سەيىدخېلىلمۇ پاكاۋىراغا ئوخشاش پادىشاھنىڭ
مەسخىرە قىلغانلىقىغا ئاداۋەت قىلماقتا ئىدى . ئۇنىڭ ئۈستىگە ھۇمايۇن ،
سەيىدخېلىلنىڭ ئەشەددىي رەقىبى ھۈسەيىننى ھۈزۈرىغا چاقىرتتى .

يىراق شىمال تەرەپلەرگە ئەلچى بولۇپ كەتكىنىچە ، توققۇز يىل-
دىن بېرى دېرىكى بولمىغان بۇ ئادەم تېرىكمىدۇر ؟ شىغاۋۇل ئەللىك
ياشلاردىكى ، ساقىلىغا ئاق ئارىلىغان ، ئورۇق ، لېكىن گەۋدىلىك كەل-
گەن خوجا ھۈسەيىننى ئىشىكتىن باشلاپ كىرگەندە ، ئۇنى تونۇپ قال-
غان سەيىدخېلىلنىڭ يۈرىكى جىغ قىلىپ قالدى . بۇ ئاشۇ ـــ بابۇرغا
ناھايىتى ياراپ كەتكەن ۋە ئۇنىڭ ياردىمىدە ئەڭ يۇقىرى دىنىي مەنسەپنى
سەيىدخېلىلدىن تارتىۋالماقچى بولغان خوجا ھۈسەيىن ئىدى .ئۇ ئادەم ئۇ
چاغلاردا چاچ ـ ساقىلى قاپقارا ، قېرىق ياشلاردىكى بەقۇۋۋەت ئادەم بو-
لۇپ ، ئۆزى قارى ئىدى . ھازىر بولسا يۈز ، پېشانە ، چېكىلىرى قورۇق
بىلەن تولۇپتۇ ، لېكىن قەدەم ئېلىشلىرى يەنىلا تېتىك . سەيىدخېلىل ئۇ
چاغدا بۇ خەتەرلىك رەقىبىدىن قۇتۇلۇش ئۈچۈن ، ئۇنى غەيرىي دىندە-
كىلەر ياشايدىغان يىراق موسكاۋىيگە[1] ئەلچى قىلىپ ئەۋەتىشكە قاتتىق
ھەرىكەت قىلغانىدى . خوجا ھۈسەيىننىڭ خارىزملىك بولۇشى ، ياش ۋا-
قىتلىرىدا قىپچاق چۆللىرى ئارقىلىق موسكاۋىيگە بېرىپ كەلگەنلىكى ،
ئۇنىڭغا تازا ئوڭ كەلدى . شەيخ ھۈسەيىنمۇ بابۇرغا شىمالدىكى قارلىق
يوللار ، ئاجايىپ ـ غارايىپ ئورمانلار ، قېلىن مۇزلار ئاستىدىن ئېقىپ
ئۆتىدىغان دەريالار ، قىش بويى چانا ۋە چاڭغىدا مېڭىپ يۈرىدىغان ئا-
دەملەر ھەققىدە قىزىقارلىق ھېكايەتلەرنى سۆزلەپ بەرگەنىدى . ئەسلىدە

---

① موسكاۋىيە ـــ موسكۋانى دېمەكچى .

سایاھەت قىلىشنى ياخشى كۆرىدىغان ، يېڭى ـ يېڭى جايلارنى تېپىشقا بەكمۇ قىزىقىدىغان بابۇر ، موسكاۋىيگە ئەلچى ئەۋەتىپ ، ھەمكارلىق كېـ لىشىمى تۈزۈشنى ۋە ئىككى ئوتتۇرىدا كارۋان يولى ئېچىشنى لايىق تـاپتى . سەيدخېلىل ئەلچىلىككە خوجا ھۈسەيىننى ئەڭ مۇۋاپىق دەپ تەۋسىيە قىلدى .

خوجا ھۈسەيىنمۇ ھىندىستاننىڭ ئىسسىقىدىن قىينىلىپ ، سالـ قىنراق جايلارغا ساياھەت قىلىپ كېلىشنى ، موسكاۋىيگە بېرىشتا ، تۇغۇـ لۇپ ئۆسكەن يۇرتى خارەزمنى يەنە بىر قېتىم كۆرۈشنى ئويلاپ يۇرەتـ تى . بـابۇر ئەلچىلىككە ئۇنىڭدىن مۇۋاپىقراق ئادەم تاپالماي ، ھىجىرىيـ نىڭ 739 ـ يىلى ① خوجا ھۈسەيىننى موسكاۋىيە پادىشاھىغا يېزىلغان مەكتۇپ ۋە سوۋۇغا ـ سالاملار بىلەن ئەگىرەدىن يولغا سېلىپ قويدى . بابۇر شۇ يىلى كەچ كۈزدە داۋاسىز كېسەلگە گىرىپتار بولۇپ ئالەمدىن ئۆتتى . خوجا ھۈسەيىن بولسا شۇ كەتكىنىچە قايتىپ كەلمىدى .

سـەيدخېلىل ئۇنىڭدىن پۈتۈنلەي قۇتۇلدۇم دەپ يۈرگەندە ، بۈگۈن خوجا ھۈسەيىن ئاسماندىن چۈشكەندەك يەنە پەيدا بولدى . ھۇـ مايۇن ئۇنىڭغا ئالاھىدە ئېھتىرام بىلدۈرۈپ ئورنىدىن تۇردى ـ دە، قول بەردى . خوجا ھۈسەيىن قائىدىگە بىنائەن شاھنىڭ قولىنى سۆيۈپ ، بىردىنلا كۆزلىرىگە ياش ئالدى .

— ھەزرىتىم ، سىزنى كۆرىدىغان كۈنۈم بار ئىكەن .

— مەۋلانە ، نېچۈن بۇنچىلىك ھايال بولدىڭىز ؟ توققۇز يىل بولدىمۇ ؟

— توققۇز يىل سەرسان ـ سەرگەردانلىقتا ئۆتتۈم . بېرىشتا ئىران ، كاۋكاز ئارقىلىق ماڭسامۇ بولغانىكەن ، تۇغۇلغان يۇرتۇمنىڭ مېھرىدىن كېچەلمەي ، مۇرغاپ دەرياسىدىن ئۆتۈپ ، خارەزم ئارقىلىق ماڭماقچى بولدۇم . لېكىن مەرىدە شەيبانىزادىلەرنىڭ قولىغا چۈشۈپ قالـ دىـم . بابۇر شاھنىڭ نامىنى ئاڭلىسا تونىنى تەتۈر كىيىدىغان جاھىل نادانلار يېنىمدىكى پۇل ـ مالىلىرىمنىڭ ھەممىسىنى مۇسادىرە قىلىپ ئۆـ

---

① مىلادى 1530 ـ يىلىغا توغرا كېلىدۇ .

زۇمنى زىندانغا تاشلىدى . تىرىك قالارمەن دەپ ئويلىمىغانىدىم ، خەيرى-
يەت ، بۇ ئىشتىن خارەزمدىكى تۇغقانلىرىم خەۋەر تېپىپ ماڭا كېپىل
بولدى . خارەزمدىن موسكاۋىيگە كارۋان قاتنايدىغان بوپتۇ . شۇنىڭ
ئۈچۈن خۇراسانغا قايتىپ كېلىپ ، مازانداردىن ئارقىلىق كاۋكازغا باردىم .
ھەممە يەردە ئۇرۇش ، جاھان تىنچسىز ئىكەن ، قاراقچىلارمۇ كۆپەيىپ
كېتىپتۇ . ھەزەر دېگىزى ، ئىدىل دەريالىرىدىن ئۆتۈپ ، موسكاۋىيە مەم-
لىكىتىگە يېتىپ بارغۇچە ئۈچ يىل كەتتى . قىممەتلىك سوۋغىلاردىن ئايـ
رىلىپ قېلىپ گادايدىن پەرقىم قالمىدى . پەقەت ھەزرىتىم يازغان مەكـ
تۇپنى جىنىمنى ساقلىغانـدەك ساقـلاپ قالالىـدىم . ئاقىۋەت بۇ مەكتۇپنى
موسكاۋىيە پادىشاھىغا تاپشۇردۇم .

خوجا ھۈسەيىن ئۇھ تارتىۋالدى ـ دە ، بېشىنى تۆۋەن سالغىنىچە
سۆزىنى داۋاملاشتۇردى :

ـــ موسكاۋىيە تەختىگە تۇغلۇق كېنەز ۋاسلى يوئاننوۋىچ دېگەن
كىشى ئولتۇرغانىكەن . مېنىڭ ئەپتىمنى كۆرۈپ ھىندىستان پادىشاھىنىڭ
ئەلچىسى ئىكەنلىكىمگە ئىشىنىپ كەتمىدى .

ـــ مەكتۇپنى ئوقۇغان بولسا ، مۆھۈردىن بىلىشى كېرەك
ئىدىغۇ ؟ ـــ ھەيران بولۇپ سورىدى ھۈمايۇن .

ـــ قايسى تىلىم بىلەن ئېيتاي ، ئەمىرزادەم ، مەكتۇپنىڭ مۆھۈر
بېسىلغان يېرى ئۈچ يىل جەريانىدا سۇركىلىپ تونۇغۇسىز بولۇپ كې-
تىپتۇ . موسكاۋىيە پادىشاھى بابۇر ھەزرەتلىرىنىڭ ھىندىستانغا پادىشاھ
بولغانلىقىدىن مۇتلەق خەۋەرسىز ئىكەن . ئارىلىق يىراق ، باردى ـ
كەلدى بولمىغاچقا ، موسكاۋىيگە بىرىنچى قېتىم بارغان ئادەم مەن ئىكەن-
مەن . شاھانە سوۋغاتلارنى يولدا قاراقچىلار بۇلاپ كەتكەنلىكى ئۈچۈن ،
ئىراندىن ئانچە ـ مۇنچە مال ئېلىۋالغانىدىم ، بۇ نەرسىلەر ھىندىستان مال-
لىرىنىڭ ئورنىنى باسالمىدى . شۇڭا موسكاۋىيە پادىشاھى : « بەلكىم ،
سەن بىرسايامەتچىدۇرسەن . بابۇر پادىشاھمۇ ياكى پادىشاھنىڭ خىز-
مەتكارىمۇ ، بۇنىسى بىزگە مەلۇم ئەمەس ، شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇ تەرەپلەرگە
ئەلچى ئەۋەتەلمەيمىز . بىراق ھىندىستان بىلەن موسكاۋىيە ئارىلىقىدا ساڭا

ئوخشاش سایاهەتچىلەر بېرىپ - كېلىپ تۇرسا ، بۇنىڭغا بىز قارشى ئەمەسمىز [1] » دېدى .

خوجا ھۇسەينىنىڭ ئەلچىلىكنى ئەپلەشتۇرەلمىگەنلىكىدىن خۇشال بولغان سەيىد خېلىل :

— ئىش تۈگەپتۇ ، — دېدى لەۋلىرىنى پۈرۈشتۇرۇپ .

بۇ گەپتىكى مەسخىرىنى سەزگەن خوجا ھۇسەيىن ھۇمايۇنغا يارەم سورىغاندەك قاراپ قويۇپ دېدى :

— لېكىن مەن موسكاۋىيدىن نەتىجىسىز قايتمىدىم ، ھەزرىتىم ، موسكاۋىيە خەلقى ئىچىدە بىزنىڭ ئەل - يۇرتىمىزنى كۆرگەن ئادەملەرمۇ بارئىكەن ، ئۇلار مېنىڭ ئەلچى بولۇپ بارغىنىمغا ئىشەندى . موسكاۋىيە پادىشاھىدىن كۆرمىگەن ئىززەت - ئىكرامنى مانا بۇ ماتۇبي كالىتىنغا ئوخشاش ئاق كۆڭۈل رۇس كىشىلىرىدىن كۆردۇم .

خوجا ھۇسەيىن ئارقىسىغا ئۆرۈلۈپ ، پەلەيلىك ئوڭ قولىغا چىرايلىق بىر قارچىغىنى قوندۇرۇۋالغان ساقاللىق ئادەمنى كۆرسەتتى .

خوجا ھۇسەيىن شىمالنىڭ سوغۇقلىرىدا مۇزلاپ ، ئەلچىلىكتىن نەتىجە چىقمىغانلىقىغا روھى چۈشۈپ كېسەل بولۇپ يېتىپ قالغاندا ، ئەنە شۇ ئادەم ئۇنى ئىزدەپ - سوراپ تاپىدۇ . سودا كارۋانلىرى بىلەن سايا- ھەت قىلىشنى ياخشى كۆرىدىغان ماتۇبي كالىتىن بۇنىڭدىن يۈز يىل مۇقەددەم ھىندىستانغا كېلىپ كەتكەن ئافاناسى نىكىتىنىنى ھۆرمەت قى- لىدىغان مۇخلىسلارنىڭ بىرى ئىدى . ئۇنىڭ قولىدا ئافاسى نىكىتىنىنىڭ ھىندىستانغا قىلغان سەپىرى ھەققىدە يېزىلغان كۇندىلىك خاتىرىسىدىن كۆچۈرۈۋېلىنغان قولىيازما دەپتەر بار ئىدى . ماتۇبي سېمىيونوۋىچ بۇ دەپ-

---

① ھىندىستانغا تۇنجى قېتىم بابۇرنىڭ ئەلچىسى بارغانلىقى شۇ دەۋردىكى زور ۋەقەلەرنىڭ بىرى ئىكەنلىكىنى بايقىغان رۇس سالنامىچىلىرى خوجا ھۇسەيىننىڭ نامىنى ، بابۇر ئەۋەتكەن يارلىقتا ھىندىستان بىلەن موسكۋا ئوتتۇرىسىدا دوستلۇق - ھەمكارلىق مۇناسىۋىتىنى ئورنىتىش تەكلىپ قىلىنغانلىقىنى ، 1533 - يىلى سېنتەبىردە ۋاسلى يوئاننوۋىچنىڭ بۇ يارلىقىغا جاۋابەن نېمىلەرنى ئېيتقانلىقىنى سالنامىغا تەپسىلىي خاتىرىلەپ قويغان . ئۇلۇغ رۇس تارىخچىسى ن . م كارامزىننىڭ 1852 - يىلى نەشر قىلىنغان ئەسىرىنىڭ 12- جىلد 163 - بېتىدە بۇ سالنامە نەقىل قىلىنغان .

تەرنى قايتا ـ قايتىلاپ ئوقۇغان ، ئۇنىڭدا ئۇچرىغان بەزى تۇركچە ، پارسچە ئىبارىلەرنى چۈشەنمىسمۇ ، ئافاناسى نىكىتىن تىلغا ئېلىپ تەسـ ۋىرلىگەن ئەل ـ يۇرتلارغا ناھايىتى قىزىقىپ يۇرگەنىدى . كارۋان بېكـ تىدە كېسەل بولۇپ يېتىپ قالغان خوجا ھۇسەينىنىڭ ھىندىستانلىق ئـ كەنلىكىنى ئاڭلىغان ماتۇپي ، ئۇنى ئۆزىنىڭ ئۆيىگە ئېلىپ كېلىدۇ ـ دە ، ئېيىق ئۆتىدىن ياسالغان دورىلار بىلەن داۋالايدۇ . خوجا ھۇسەيىن ماتـ ۋىپي سېمىيونوۋىچ كالىتىنىڭ يۇرتى مۇرومدا ئۇچ يىل تۇرۇپ قالىدۇ . مۇرۇملۇقلار خوجاھۇسەيىن بىلەن خىزمەتكارىغا ئورمان چېتىدە ياغاچ ئۆي ياساپ بېرىدۇ . ئۇنى « بابۇردىن پوسۇل » يەنى « بابۇرنىڭ ئەلچىسى » دەپ ھۆرمەت قىلىشىدۇ . ۋاقىت ئۆتكەنسېرى خوجا ھۇسەيىن رۇسلار ئارىسىدا بابۇرىن دېگەن فامىلە بىلەن ئاتىلىپ كېتىدۇ . ئۇنىڭ بىلەن خىزمەتكارى تۇرىدىغان ئورمان چېتىدىكى جايغا « بابۇرىنسكىي خوتۇر » دېگەن نام بېرىلىدۇ . ماتۇپي سېمىيونوۋىچ بىلەن خوجا ھۇسەـ يىن بىر ـ بىرىنىڭ تىلىنى ئۆگىنىشىدۇ . دەريا يولى بىلەن نوۋگورود ئارقىلىق قازان خانلىقىغا بېرىپ تىجارەت قىلىشىدۇ ، ھىندىستانغا سەپەر قىلىش ئۈچۈن پۇل يىغىشىدۇ . ئاخىر كۆپلىگەن خەۋپ ـ خەتەرلەرنى باشتىن كەچۈرۈپ ئەگرەگە كېلىشىدۇ .

ھۇمايۇن بۇ گەپلەرنى ئاڭلىغاندىن كېيىن ، خوجا ھۇسەيىنىڭ ھەمراھى ـــ ساقاللىق ، گەۋدىلىك كەلگەن ماتۇپي سېمىيونوۋىچقا قىزـ قىپ قارىدى . ئۇنىڭ تېرە پەلەي كىيگەن قولىدىكى بوز قارچىغىنىڭ كۆزلىرى نېپىز تېرە نىقاپ بىلەن توسۇلغانىدى . يان ئىشىكتىن ئوڭ قو- لىغا پەلەي كىيگەن شاھنىڭ قۇشچىسى چىقىپ كەلدى . ئۇ قارچىغىنى مېھمانىنىڭ قولىدىن ئاستا ئېلىپ قولىغا قوندۇرغاندا ، جىم تۇرغان قۇش قاناتلىرىنى يېيىپ تەلپۈندى . ئۇنىڭ ئۆتكۈر تىرناقلىرى قۇشچىنىڭ پە- لەيلىك قولىنى جان ـ جەھلى بىلەن قامالىلدى . ھۇمايۇن تېرە پەلەيگە بېگىزدەك سانجىپ كىرگەن تىرناقلارغا قاراپ ، موسكاۋىيە قارچىغىسـ نىڭ كۈچلۈك ئىكەنلىكىنى بايقىدى .

ماتۇپي كالىتىنىڭ ئارقىسىدىن كېلىۋاتقان خىزمەتكار يىگىتنىڭ

قولىدا چىرايلىق قاتلانغان ، مويى ئالتۇندەك يالتىراپ تۇرغان سىبىر سۇغۇرنىڭ تېرىسىدىن تىكىلگەن چاپان بار ئىدى . سوۋغا قوبۇل قىلىدىغان ياساۋۇل ئۇنى خىزمەتكارنىڭ قولىدىن ئېلىپ ئىچكىرىگە كىرىپ كەتتى . ئۆزىنى يېنىك ھېس قىلغان ماتۋېي سېمىيونوۋېچ بېشىدىن قالپىقىنى ئېلىپ تەزىم قىلغانىدى ، ئۆسۈك قوڭۇر چاچلىرى پېشانىسىگە يېپىلىپ چۈشتى .

— جانابى ماتۋېي ، — دېدى ھۈمايۇن ، — شۇنچە ئۇزۇن يوللاردىن ئېلىپ كەلگەن بىباھا سوۋغىتىڭىز ئۈچۈن سىزگە كۆپ رەھمەت . ئەمما ، بىز ئۈچۈن بۇ سوۋغاتتىنمۇ ئەزىزراق بولغىنى خوجا ھۈسەينىنى ساق ـ سالامەت ساقلاپ قالغىنىڭىزدۇر ھەم ئۇنىڭغا ھەمراھ بولۇپ بىللە كەلگىنىڭىزدۇر .

تۈركي تىلىنى خوجا ھۈسەيىندىن ئۆگەنگەن ماتۋېي سېمىيونوۋېچ توغرا تەلەپپۇز قىلىشتا بىر ئاز قىينىلاتتى ، بولۇپمۇ « ھ » نى دېيەلمەيتتى .

— گەزىرەتى ئالىيلىرى ، گوڭا گوسىيىنىي بىزنىڭ موسكۋاغا ئەۋەتكەنلىكىڭىز مەن ئۈچۈنمۇ گايەت چوڭ ئىنئام بولدى . ئۇنىڭ شارائىتى بىلەن ئاجايىپ ـ غارايىپ مەملىكەتلەرنى كۆردۈم .

— قانداق تەلىپىڭىز بار ؟ ئېيتىڭ .

— مەن تىجارەت ئىشى بىلەن كەلدىم . ئەگەر بازارلىرىدا مېنىڭ « سەن ناسارا » دەپ ، باج ـ خىراجدىن باشقا ، مالىلىرىمغا تامغا سېلىقى سېلىپ قويىدى .

ھۈمايۇن ۋەزىرگە يۈزلەندى :

— جانابى تۇردىبەگ ، بىزنىڭ ناممىزدىن موسكاۋىيلىك مېھمانغا يارلىق بېرىڭ ، ئۇنىڭ مالىلىرىدىن تامغا سېلىقى ئېلىنمىسۇن ، تەۋەلىكىمىزدىكى بارلىق بازار ۋە بېكەتلەر جانابى ماتۋېينى ئۆزىمىزدە بار بولغان ئىمتىيازدىن بەھرىمەن قىلسۇن . چۈنكى خوجا ھۈسەيىن ئۈچ يىل جاپا تارتىپ ئاران يېتىپ بارالىغان موسكاۋىيدىن بۇ يەرگە ئېسىل مالىلارنى ئېلىپ كەلگەنلىكىنىڭ ئۆزى بىر جاسارەتتۇر .

ـــ هەق گەپنى قىلدىڭىز ، هەزرىتىم ، ـــ دېدى تۇردىبەگ باش ئېگىپ ، ـــ پەرمانىڭىزنى بەجانىدىل ئىجرا قىلغايمەن . جەننەت يار بولغاي ئاتىڭىز نىيەت قىلغاندەك ، ھىندىستان بىلەن موسكاۋىيە ئوتتۇرىسىدا سودا كارۋانلىرىنىڭ قاتناپ تۇرۇشىغا ئىمكانىيەت كۆپەيسۇن .

ـــ بۇ كارۋانلار مال توشۇپلا قالماي ، ئىككى مەملىكەت ئوتتۇرىسىدا دوستلۇق رىشتىسىنى باغلىغاي ، ـــ دېدى ھۇمايۇن ، ـــ « تۇنۇشمىغىچە بىلىشمەس » دېگەن گەپنىڭ راستلىقىنى خوجا ھۇسەيىننىڭ بېشىدىن ئۆتكەن سەۋدالار بىزگە كۆرسىتىپ بەردى . ئەگەر ئىككى ئادا بىردى ـ كەلدى بولغان بولسا ، موسكاۋىيە پادىشاھى كارۋان بىلەن كېلىپ ـ كېتىپ يۈرگەن ئۆز ساياھەتچىلىرىدىن بىزنىڭ كىملىكىمىزنى ئاڭلاپ بىلىشى مۇمكىن ئىدى . ئۇ چاغدا ئەلچىلىرىمىزگىمۇ باشقىچە مۇئامىلە قىلغان بولاتتى ... جانابى ماتبى ، سىز ناسارا دىنىدا بولسىڭىز، ئىسا پەيغەمبەرنىڭ مۇرىتلىرىدىن بولسىزغۇ دەيمەن ؟

ـــ شۇنداق ،ھەزرىتى ئالىيلىرى .

ـــ ئۇنداق بولسا . . . سەيىدخېلىل جانابلىرى بايانىن ناسارالارنىڭ ئىمان جەھەتتىن بىزگە يېقىنلىقىغا ئىشەنچىلىك دەلىلەر كەلتۈرگەندى . ئەمدى بىز ئەنە شۇ دەلىلەرگە ئاساسلىنىپ جانابى ماتبىنى نورۇز سەيلىسىگە تەكلىپ قىلىمىز ، ـــ ھۇمايۇن ئورنىدىن تۇردى ۋە خوجا ھۇسەيىنگە قاراپ گېپىنى داۋام قىلدى ، ـــ مەۋلانە ، سىزمۇ ھەم ئەھلى دۆلەت بىلەن بىرگە بىزنىڭ كېمىگە مەرھەمەت قىلىڭ . سىزنىڭ شۇنچە يىراق ئەلگە بېرىپ كەلگەنلىكىڭىز ، تارىختا قالىدىغان ئۇلۇغۋار ئىش بولدى . ئەمدى يول ئازابلىرىدىن خالاس بولۇپ ، ئىستىراھەت قىلىڭ .

ھۇمايۇننىڭ خوجا ھۇسەيىنگە كۆرسىتىۋاتقان ھەر بىر ئىلتىپاتى سەيىدخېلىلنىڭ يۈرىكىگە زەھەرلىك تىكەندەك سانجىلىپ ، پۈتۈن ۋۇجۇدىنى قاقشاتماقتا ئىدى . چۈنكى خوجا ھۇسەيىن سەيىدخېلىلنىڭ ئەشەددىي رەقىبى ئىكەنلىكىنى كۆپچىلىك بىلەتتى . خوجا ھۇسەيىنمۇ سەيىدلەردىن ئىدى ، ئىلاھىيەت ئىلمىدىن باشقا ، دۇنياۋى بىلىملەرنىمۇ

ياخشى ئۆگەنگەن ، قىلىچ ئېسىپ جەڭگە قىلالايدىغان ، ئەلچىلىكمۇ قو-
لىدىن كېلىدىغان ئادەم ئىدى . شۇنىڭ ئۈچۈن ھۆمايۇن ئۇنى سەيىد-
خېلىلىنىڭ ئورنىغا شەيخۇلئىسلام قىلىپ كۆتۈرۈشنى چىن دىلىدىن
خالايتتى .

لېكىن سەيىدخېلىل بۇنىڭغا يول قويمايدۇ .ئۇ دىنىي ھاكىمىيەت-
نىڭ پادىشاھ سەلتەنىتىدىن يۇقىرى تۇرىدىغانلىقىنى ئىسپاتلىشى كېرەك .

ياردەم سورىغاندەك ئەتراپىغا قارىغان سەيىدخېلىل ، كۆشۈكتە
ئولتۇرغانلاردىن نىجاتلىق تاپالماسلىقىنى شۇ ھامان سەزدى . پەقەت لا-
ھۇردىكى كامران مىرزا ، چۈنار قەلئەسىنى قامال قىلغان شېرخان سە-
يىدخېلىلنى مۇرادىغا يەتكۈزۈشى مۇمكىن . ھۆمايۇن سەيىدخېلىل بىلەن
بولغان مۇناسىۋىتىنى شۇنچىلىك دەرىجىدە يىرىكلەشتۈرگەنىكەن ، ئۇنىڭ
جازاسىنى شېرخان بېرىشى كېرەك . شېرخان بۇنىڭدىن ئون يىل ئىل-
گىرى بابۇرنىڭ خىزمىتىگە كىرگەندە ، سەيىدخېلىلگە قول بېرىپ مۇ-
رىت بولغانىدى . كېيىنكى يىللاردا ئارىلىق يىراقلىشىپ قالغان بولسىمۇ ،
شېرخان ھېلىمۇ ئۇنى ئۇنتۇپ قالماپتۇ . ئۆتكەن ھەپتىدە شېرخاننىڭ
سودىگەر قىياپىتىگە كىرىۋالغان ئەگرەدىكى جاسۇسى سەيىدخېلىل بىلەن
جامە مەسچىتىدە يوشۇرۇن ئۇچرىشىپ ، ئۇنىڭغا شېرخاننىڭ نامىدىن
ئالتۇن شامدان سوۋغا قىلدى ۋە مەخپىي مەكتۇپ تاپشۇردى . شېرخان
مەكتۇپىدە سەيىدخېلىلنى « پىرى بۇزرۇكۋار » دەپ ئۇلۇغلىغان ، ئۇنى
ئۆز يۇرتى بىھارغا تەكلىپ قىلغان ۋە ئەڭ ئالىي دىنىي پېشۋالىق لاۋا-
زىمنى بېرىشكە ۋەدە قىلغانىدى . سەيىدخېلىل جىمغىنا قاراپ تۇرمايدۇ .
دەرھال شېرخاننىڭ مەكتۇپىگە جاۋاب يېزىپ ، ئاشۇ جاسۇس ئارقىلىق
بىھارغا ئەۋەتىدۇ ، ھۆمايۇننىڭ ئاجىز يەرلىرىنى شېرخانغا بىرمۇ بىر مەلۇم
قىلىپ ، ئۇنىڭ غەلىبە قازىنىشىغا ياردەملىشىدۇ .

ھۆمايۇن كۆشۈكتىكى ئىشلىرىنى پۈتتۈرۈپ ، ئوردا ئەھلى بىلەن
باغقا چىقتى . مەۋكەب دەريا بويىدىكى كېمىلەرگە قاراپ كېتىۋاتقاندا ،
سەيىدخېلىل بىر چەتتىكى مۇلازىملار قاتاردا كۆزلىرى ئالاق ـ جالاق
بولۇپ تۇرغان ئالۋارۇ پاكاۋىرانى كۆردى . كۆزلەر ئۇچراشقاندا ، سە

يىدخېلىل ئۇنىڭ ئۆزىگە ئېيتماقچى بولغان گېپى بارلىقىنى سەزدى . خوجاھۇسەيىن موسكاۋىيدىن باشلاپ كەلگەن كالىتىن ئەڭ مۆتىۋەر مېھمانلار قاتارىدا كېمە سەيلىسىگە تەكلىپ قىلىندىيۇ ، سەيىدخېلىلنىڭ پاناھلىقىدىكى پاكاۋىرا چەتكە چىقىرىپ تاشلاندى . مانا مۇشۇنىڭ ئۆزىمۇ سەيىدخېلىلنىڭ نەزەردىن چۈشكەنلىكىنى ، ئۇنىڭ ئورنىغا خوجا ھۇسەيىننىڭ كۆتۈرۈلۈۋاتقانلىقىنى ئوچۇق كۆرسىتىپ تۇرمامدۇ ؟ ئىچىدىن زەردى گۆش بولغان سەيىدخېلىل شۇنى ئويلىغاندا ، بېشى ئىسكەنجىدە قالغاندەك قاتتىق ئاغرىپ ، كۆز ئالدى تۇمانلاشتى ، قەدىمى خالىغان يېرىگە چۈشمەي ، گەۋدىسى چايقىلىپ كەتتى . دەريا بويىدىكى كېمىلەر تۇرغان تەرەپتىن ئاڭلىنىۋاتقان كاناي ـ سۇنايلار ، ناغرا ـ دۇمباقلارنىڭ شادىيانە ساداسى سەيىدخېلىلنىڭ روھىنى تېخىمۇ چۈشۈرۈۋەتتى . . . كاناي ـ سۇنايلار ئۇنىڭغا خۇددى ئامىتى كەلگەن خوجا ھۇسەيىن ئۈچۈن چېلېنىۋاتقاندەك بىلىندى . مانا خوجا ھۇسەيىن ھازىر ئەھلى دۆلەت بىلەن بىرگە ئەڭ ئالدىدا تۇرغان شاھ كېمىسى « گۇنجايىش » قاچىقىدۇ . سەيىدخېلىل بولسا ، يەنە ئارقا تەرەپتىكى ئەھلى سائادەت ئۈچۈن ئاجرىتىلغان ئىككىنچى دەرىجىلىك « ئاسايىش »[1] كېمىسىگە ئولتۇرۇشقا مەجبۇر.

ياق ، قەتئىي مۇمكىن ئەمەس ! رەڭگى ئۆچكەن سەيىدخېلىل شىغاۋۇلغا يانداشتى ـ دە ، تىترەڭگۈ ئاۋازدا :

ـــ ئەھۋالىم ياخشى ئەمەس ، ـــ دەپ شىۋىرلىدى ، ـــ بېشىم قېيىۋاتىدۇ ، خەفەقان[2] قوزغىلىپ قالغاندەك تۇرىدۇ . ھەزرىتىم سوراپ قالسا ، ئارام ئالغىلى ئۆيگە كەتتى ، دەپ قويارسىز .

شىغاۋۇل ئۇنىڭ كۆكىرىپ كەتكەن يۈزىگە قاراپ :

ـــ خوپ تەقسىر ، خۇدا سىزنى ئامان قىلغاي ، ـــ دېدى .

سەيىدخېلىل كەينىگە يېنىپ كېتىۋىتىپ ، يەنە پاكاۋىرانى كۆرۈپ قالدى . باھادىر شاھتەك تاجدارنى يەكسان قىلغان بۇ پەرەڭلەرنى

---

① ئاسايىش ـــ بىخەتەر مەنىسىدە .

② خەفەقان ـــ قان بېسىمى ئۆرلەش .

سەل چاغلىغىلى بولمايدۇ ، ئۇلار ناھايىتى زور كۈچ ، قوراللىرىمۇ كۈچ . سەيدىخىلىل ئۇنىڭ شېرخان بىلەن ئىتتىپاقلىشىشىغا ياردەم بەرسە ، شۇ چاغدا ھۇمايۇن شەيخۇلئىسلام ئۇچۇن كولىغان ئورىغا شۇبھىسىز ئۆزى چۈشىدۇ . شۇنداق نىيەتتىن كۆڭلىگە پۈككەن سەيدىخىلىل ئۆزىنى بىر-دىنلا يېنىكلەپ قالغاندەك ھېس قىلدى . ئاغرىقمۇ پەسەيگەندەك بولدى . ئۇ باغ داروازىسى تەرەپكە كېتىۋېتىپ ، ئالۋارۇ پاكاۋىراغا « كەينىمدىن مېڭىڭ » دەپ ئىشارەت قىلدى .

× × ×

ئۇچىنچى بولۇپ تۇرغان « ئارايىش » ①كېمىسىنىڭ ئالدىدا ئالا ـ يېشىل ياسانغان بىر توپ ئاياللار كۆرۈندى . ھۇمايۇن ئۇلارغا ئا-نىلىق قىلىپ تۇرغان خانزادە بېگىمنى يېراقتىنلا تونۇدى . ئۇيەردە سىگ-لىسى گۈلبەدەن ، ھىندالنىڭ خوتۇنى سۇلتانىم ، ئۆزىنىڭ خوتۇنى — ئالتە ياشلىق قىزى ئەقىقە بىلەن بىللە تۇرغان بىكە بېگىم ۋە يەنە بىر قانچە چىرايلىق قىزلارمۇ بار ئىدى . بۇ چىرايلىق قىزلار كىم بولغىيتى ؟ ئالدىدا كېتىۋاتقان ھۇمايۇن ئىنىسى ھىندالنى يېنىغا كې-لىشكە شەرەتلىدى ، ئاندىن تۇردىبەگكە :

سىز ئەلچىلەرنى ئەھلى دۆلەت بىلەن بىرگە كېمىگە باشلاپ تۇ-رۇڭ ، — دېدى ، — بىز ھىندال بىلەن ھاممام ھەزرەتلىرىنى يوقلاپ كېلەيلى .

ئۇلار « ئارايىش » كېمىسىگە قاراپ بۇرۇلدى . پادىشاھنىڭ كې-لىۋاتقانلىقىنى كۆرگەن ئاياللار ئۆزلىرىنى رۇسلىشىپ ، خانزادە بېگىمدىن نېرىراقتا تىزىلىپ تۇرۇشتى . ھۇمايۇن بىلەن ھىندال ھامىسى بىلەن يەلكە ئېگىپ تەزىم قىلىشتى . ھۇمايۇن ئۇلارنى نورۇز بىلەن مۇبارەكلەپ :

— مانا مۇشۇ « ئارايىش » كېمىسى ، بىزنىڭ سىلەرگە قىلغان نورۇز سوۋغىتىمىز بولسۇن ، — دەپ چاقچاق قىلدى .

---

① ئارايىش — شادلىق ، زىننەت ، ياسىداق مەنىسىدە .

گـۇلبەدەن بېگىم سۇلتانىم بىلەن شوخ بىر ھەربىكەتتە كۆز ئۇ-
رۇشتۇرۇۋالدى ـ دە ، چاقچاققا جاۋاب قايتۇردى :

ـــ ھەزرىتىم ، ساخاۋىتىگىزدىن مىننەتدارمىز . ئەمما ، مۇنچە يـوغان كېمىنى ئۆيگە ئېلىپ كېتەلمەيمىز . بىز ئاجىزلار ئۆيگە كۆتۈرۈپ كېتىشكە كۈچىمىز يەتكۈدەك سوۋغات بېرىشىگىزنى ئۈمىد قىلىمىز .

ھەممىسى كۈلۈشتى . ھۇمايۇن :

ـــ مۇنداق سوۋغاتمۇ بېرىلمىدۇ ، ـــ دېدى ، ـــ لېكىن ، ئاۋۋال بىر ئىشنى بىلىۋالايلى ، بىزگە ئاتالغان نورۇز سوۋغىتىگلار باردۇر ؟

يەنە كۈلكە كۆتۈرۈلدى . گۈلبەدەن خانزادە بېگىمگە قاراپ :

ـــ ھامام ھەزرەتلىرى سىزگە ئاتاپ ئاجايىپ بىر سوۋغات تەيـ
يارلاۋاتمدۇ ، ـــ دېدى .

ھـۇمايۇن ئۈمىد بىلەن ھاممىسىغا يۈزلەندى . خانزادە بېگىم ھە-
مىدە بانۇ ۋە ئۇنىڭ يېنىدىكى قىزلارغا ئىشارەت قىلىپ دېدى :

ـــ ھۇمايۇنجان ، سىز قىزلارنىڭ چاۋغان ئويۇنىنى كۆرۈشكە زوقمەن ئىدىڭىزغۇ ـ ھە؟

ـــ شۇنداقمۇ ، نورۇز ئايىمىدە بىز ئۇچۇن بۇنىڭدىنمۇ ئارتۇق تا-
ماشا يوق .

ـــ ئۇنداق بولسا ئېنىق بىر ۋاقىتنى بەلگىلەڭ ، قىزلىرىمىز سىزگە چاۋغان ئويۇنىنى كۆرسەتسۇن .

ھۇمايۇن قىزلارنىڭ ئىچىدە ئەڭ چىرايلىقى بولغان ھەمىدە بانۇغا قىزىقىپ قارىدى ـ دە :

ـــ ھـەر قـاچان تەييارمىز ، ـــ دېدى ، ـــ بۇگۈن بولسىمۇ . . .

ئېـرىنىڭ ھەمىدە بانۇغا قاراپ ، كۆزلىرىنىڭ چوغدەك يېنىپ كەتكەنلىكىنى كۆرگەن بىكە بېگىمنىڭ لەۋلـىرى ئەلەمـدىن تىترەپ كەتـتى :

ـــ ھـەزرىتىم ، بۇگۈنچە كېمە سەيلىسىمۇ يېتەرلىك بولۇپ قالامـ
دىكىن .

ھۇمايۇن خوتۇنىنىڭ گېپىدىن ھەسرەتنى سېزىپ ئوڭايـ

سىزلاندى . ئىككى ئايدىن بىرى خوتۇننىڭ يوقلاپمۇ قويمىغانلىقى ئۈستىگە ، ئانىسىمۇ سۆيۈپ باقمىغان قىزلارغا كۆزىدىن ئوت چاقنىتىپ قاراپ كەتكەنلىكى ھۇمايۇننىڭ ئۆزىگىمۇ باشقىچە بىلىنىپ كەتتى . بىكە بېگىمدىن نېرىراقتا ئۆزىنى بەختسىز چاغلاپ يۇرگەن ئىككىنچى خوتۇنى مېھرىجانمۇ غەمكىنگىنە قاراپ تۇراتتى . ھۇمايۇن ھىند تىلىنى ئۆگەنگەن ، بۇلتۇر چاند بىبى دېگەن ھىندى قىزنىمۇ ئۆيلەنگەنىدى .ئۇنىڭ ئاخشام خاس ھۇجرىدا كۆكرىكىگە يۈزىنى يېقىپ ئېسەدەپ يىغلاپ كەتكەنلىكىنى ئېسىگە ئېلىپ ، كۆڭلى تېخىمۇ خىرە بولدى .

قارا قۇمچاق كەلگەن ، ئاھۇدەك چاققان چاند بىبى ھۇمايۇنغا تەگمەسنىڭ ئالدىدا قانچىلىك شوخ ۋە قۇۋناق ئىدى ـ ھە ! ئۇنىڭ دا-دىسى ھۇمايۇننىڭ كۇتۇپخانىسىدا سانسكرتچە كىتابلارنى تەرجىمە ۋە تەلقىن قىلىدىغان ئالىم بولۇپ ئىشلەيتتى . قىز ھۇمايۇننى كۇتۇپخانىسىدا مۇتائىلەرگە قاتتىق بېرىلىپ كەتكەن چاغلىرىدا ، يوشۇرۇنچە كۆزىتىپ يۈرۈپ ياخشى كۆرۈپ قالغانىدى . ھىندىلارنىڭ خالى بايرىمىدا ، قىزلار ئۆزىنى ھىمايە قىلالايدىغان يىگىتنى تاللاپ ، ئۇنىڭ بىلىكىگە بىر تىزىق گۈل ئېسىپ قويىدۇ . راكشاباندى دەپ ئاتىلىدىغان شۇ ئادەت بويىچە ، چاند بىبى خالى بايرىمى كۈنى باغدا ھۇمايۇننىڭ بىلىكىگە چىرايلىق بىر تىزىق گۈل ئېسىپ قويدى . شۇ چاغنىڭ ئۆزىدىلا قىز ھۇمايۇنغا بەكمۇ يېقىپ قالدى . ئېھتىمال ، ئۇنىڭغا ۋەلىئەھد بولىدىغان ئوغۇلنى مانا شۇ ھىندى قىزى تۇغۇپ بېرەر ؟! ھۇمايۇن ئۇنىڭغا ئۆيلەنسە ، بەلكىم ھىندىلارنىڭ يۇرت ـ ماكانىنى چۈشىنىشكە يەنمۇ ياخشىراق يول تېپىلىپ قالار ؟!

لېكىن سەيدخېلىل باشلىق روھانىيلار ، باشقا بىر دىندىكى بىر قىزغا نىكاھ ئوقۇشتىن باش تارتتى .« شەرىئەت بويىچە قىز مۇسۇلمان دىنىنى قوبۇل قىلسا ، ئاندىن بىز نىكاھ ئوقۇيمىز » دېيىشتى . ئەگەر چاند بىبى مۇسۇلمان بولماستىن تۇرۇپ ئوغۇل تۇغسا ، ئۇنى مۇسۇلمان پادىشاھىنىڭ تەختىگە ۋەلىئەھد قىلىش مۇمكىن ئەمەس ئىدى . ئۇزۇن زامانلاردىن بېرى قوبۇل قىلىنىپ كېلىۋاتقان رەسىم ـ قائىدە شۇنداق

ئىدى . ھۇمايۇن بۇنى چاند بىبىگە چۈشەندۈرۈپ ، ئۇنىڭغا كەلىمەئى شاھادەتنى ئۆگەتتى . قىز يىگىتكە بولغان مۇھەببىتى تۈپەيلىدىن ئۇنىڭ دىگىنىنى قىلدى . ھىندى دىنىدا تەڭرىنىڭ كۆپ بولىدىغانلىقىنى تەبىئىي رەۋىشتە شۇنداق دەپ چۈشىنىدىغان چاند بىبى ، ئېرى سېغىنىدىغان يەنە بىر خۇداغا سېغىنىشنى پەقەت كەلىمە شاھادەت بىلەنلا تۈگەيدۇ ، دەپ ئويلىغانىدى .

لېكىن نىكاھتىن كېيىن ھۇمايۇن كۆپ ئۆتمەي گۈجارەت تەرەپكە قوشۇن تارتىپ كەتتى . چاند بىبى قىلىچ تاقاپ يۈرىدىغان رەھىمسىز ئايال — ھەرەم بېكەسىنىڭ ئىختىيارىدا قالدى . شۇنىڭدىن باشلاپ ئۇنىڭ ھىندى ئاياللىرىدەك ساری كىيىشى چەكلىنىپ ، ئۇنىڭغا مۇسۇلمان ئاياللىرىدەك ئۇزۇن كۆڭلەك ، نىمچا ۋە پۇشقىقىغا زەر تۈتۈلغان ئىشتان كىيدۈرۈلدى . ھەرەم بېكەسى ئۇنى باشقا ئاياللارغا ئوخشاش بەش ۋاقىت نامازئوقۇشقا مەجبۇر قىلدى . ئەگەر چاند بىبى باشقا مەمىلىكەتلەرگە ئېلىپ كېتىلگەن بولسا ، ئېھتىمال بۇ ئۆزگىرىشلەرگە كۆنۈپ قېلىشى ئاسانراق بولار ئىدى . لېكىن ئۇ ئۆز ۋەتىنىدە ئىدى . باغقا چىقسا ھىندىلار ئۇچۇن مۇقەددەس ئاشۇكا بىلەن بانيانىنى كۆرەتتى ؛ گۈللەر ھىندى مەبۇدىلىرىنى ئەسلىتەتتى ؛ جەمنە بويىغا چۆمۈلۈشكە بارسا باشقا بىر ئەپسانىۋى دەريا — ساراسۋاتى يادىغا كېلەتتى . ساراسۋاتى ئەڭ قۇدرەتلىك ئايال خۇدا ھېسابلىناتتى . چاند بىبى ساراسۋاتىغا ، جازالىغۇچى شىۋاغا ، ئۆزى باللىق چېغىدىن باشلاپ سېغىنىپ كەلگەن دۇرگاگاغا ۋە باشقا مۇقەددەس مەبۇدىلارغا خىيانەت قىلىپ قويغاندەك دائىم غەشلىك ۋە ۋەھىمە ئىچىدە يۈردى . چۈشىدە شىۋا ، دۇرگاگالار ئۇنى جازالاپ ، بەزىدە يىلانغا چاقتۇراتتى ، بەزىدە قويۇق پاتقاققا غەرق قىلىدۇرسا ، بەزىدە يىرتقۇچ ھايۋانلارنىڭ چاڭگىلىغا تاشلاپ بېرەتتى . قىز ئۇيقۇسىدىن ۋاراقلاپ ئويغىنىپ كېتەتتى ـ دە ، غال ـ غال تىترەيتتى .

ھۇمايۇن گۈجارەتتىن قايتىپ كەلگۈچە ، چاند بىبى روھىي ئازاب چېكىپ سۇلدى . ئاخىر نېرۋا كېسىلىگە گىرىپتار بولۇپ قالدى . ھۇمايۇن ئۇنىڭ خاس ھۈجرىسىغا بارغان كېچىلىرى ، چاند بىبى خۇشاللى-

قىدىن ناخشا ئېيتىپ كېتەتتى ـ دە ، بىردىنلا كۆكلى بۇزۇلۇپ يىغلىۋەتتى . ئۇخلاپ قالسا قاتتىق ئىگراپ ئويغىنىپ كېتەتتى ، ۋۇجۇدى ۋەھىمە ئىچىدە تىترەپ ، ھۇمايۇندىن ياردەم سوراپ يالۋۇراتتى . ئۇنى تىنچلاندۇرغىچە ، ھۇمايۇننىڭمۇ روھى قىينىلىپ ، ئۇيقۇسى قاچاتتى ، ياندىكى ئۆيگە چىقىپ ، ئۇسسۇزلۇقتا ئەپيۇن قوشۇپ ئىچىپ ، شۇنىڭ كۇچىدىن قايتىدىن ئۇخلاپ كېتەتتى .

ئاھۇدەك يايراپ يۈرگەن قىزنىڭ بىر يىل ئىچىدە شۇنچە سۇلۇپ كېتىشىگە ھۇمايۇنمۇ ئەيىبلىك ئەمەسمۇ ؟ ھەرەمنىڭ قائىدە ـ رەسمىيەتلىرىنى ئۆزگەرتەلمىگەنكەن ، نېمە ئۈچۈن بۇ قىزغا ئۆيلىنىدۇ ؟ نېمە ئۈچۈن ئۇنى باشقا دىنغا كىرگۈزىدۇ ؟

بىكە بېگىمۇ ، مېۋەجانمۇ ئۇنىڭدىن بەختلىك بولغان ئەمەس . ھازىر بىكە بېگىم ئۇنىڭغا « بىزنى شۇكۇنلەرگە سالغىنىگىزنى ئاز كۆرۈپ ، باشقا چىرايلىق قىزلارغا كۆز تاشلىغىنىگىز توغرا بولارمۇ ؟ » دېگەن سوئالنى سوراۋاتقاندەك بىلىنىپ كەتتى . شۇڭا ھۇمايۇن بىكە بېگىمنىڭ تەرىپىنى ئالغاندەك دەرھال :

ـــ مەيلى ، چاۋغان توپىنى . . . ئەتە پېشىندىن كېيىن كۆرسەكمۇ بولىدۇ ، ـــ دېدى .

ھەمىدە بانۇ شۇ ئارىدا ھۇمايۇنغا يوشۇرۇنچە سىنچىلاپ قارىۋالدى . بايا پىل ئۈستىدە ئۇنىڭ جۇغى كىچىكرەك كۆرۈنگەنىدى ، قىز ئەمدى ئۇنىڭ ئېگىز ، غوللۇق ، قاۋۇل يىگىت ئىكەنلىكىنى بىلدى . چىرايلىق ياسالغان ساقال ـ بۇرۇتى قۇياش نۇرىدا قىزغۇچ تۈسكە كىرىپ پارقىراپ تۇراتتى . سەللىسىدىكى ئالماستىن باشقا ، بېلىدىكى كەمەر ، خەنجىرنىڭ سېپى ۋە غىلاپقا قادالغان دۇر ۋە لەئىلەر جۇلالىنىپ چاقنايتتى . بىكە بېگىم ھۇمايۇننىڭ ئالدىدا ئۇنچە چىرايلىق ئەمەستەك كۆرۈندى . شۇنىڭغا قارىماي بۇ بىكە بېگىمنىڭ ھۇمايۇننىڭ سۆزىنى بۆلۈپ لۇقما سېلىشى ھەمىدەگە بەكمۇ غەلىتە بىلىندى .

بىكە بېگىم ئېرىنى چىرايلىق قىزلاردىن رەشك قىلىدىغان ئاياللاردىن بولسا كېرەك ، ھەمىدە بانۇغا ھەر قېتىم كۆزى چۈشۈپ قالسا ،

ئۇنىڭغا تىكەن سانجىپ ئالماقچى بولغاندەك قارايتتى .

ھۇمايۇن ئاياللار بىلەن گەپنى تۇگىتىپ ، ئالدىدا قاراپ تۇرغان كېمىگە قاراپ ماڭغاندىن كېيىنلا ، بىكە بېگىمنىڭ كۆزىدىكى تىكەنلەر كېمەيگەندەك بولدى . بۇ بېگىم خەزىنىدىن ھەميان ـ ھەميانلاپ ئالـ تۇن ـ تىللالارنى ئېلىپ تۇراتتى ، ھەرەم بىكەلىرىنىمۇ ئۆزىگە قارىتىۋالـ غانىدى . ئەنئەنە بويىچە ، پادىشاھنىڭ ھەر يىلدىكى كىچىك خوتۇنلار چوڭ خوتۇنغا بويسۇنۇشى كېرەك . ھەمدە بانۇ بۇ توغرىدا كۆپلىگەن مىش ـ مىش پاراڭلارنى ئاڭلىغانىدى . چاند بىبىنىڭ بېشىغا چۈشكەن ئېغىر سەۋدالاردىمۇ بىكە بېگىمنىڭ قولى بار ، دېگەن گەپلەر بارئىدى .

بۇ مۇرەككەپ زىددىيەتلەردىن ھەمدە بانۇنىڭ كۆڭلى غەش بو-لۇۋاتقانلىقىنى خانزادە بېگىم سېزىپ قالدىمۇ ، كېيىمگە چىقىۋاتقاندا قىز-نىڭ قولىنى ئاستاغىنە ئېلىپ ، يەلكىسىنى سىلىدى ۋە ئاۋازىنى پەسەيتىپ سىرداشلارچە پىچىرلىدى :

ـــ بانۇ قىزىم ، سىزدىن كۈتىدىغان ئۈمىدىم چوڭ .

ھەمدە بانۇ خانزادە بېگىمنىڭ ئەتىكى ئويۇنىنلا ئەمەس ، ئۇنىڭ دىنىمۇ چوڭراق ، مۇھىمراق بىرنەرسىنى كۆزدە تۇتۇۋاتقانلىقىنى بايقـ ىدى .

ـــ ھەزرەت بېگىم ، ـــ دېدى ئۇ ئىشەنچكە تولغان كۆزلىرىنى خانزادە بېگىمنىڭ قورۇق باسقان يۈزىگە تىكىپ ، ـــ مەن چاۋغان ئو-يۇنىغا بولغان ئۈمىدىڭىزنى ئاقلاش ئۈچۈن قېنىمنىمۇ ئايىمايمەن . لېكىن ئېسىلزادە بېگىملەر ئارىسىدا . . . ناتونۇش . . . ئاجىزمەن .

ـ ياق شىر قىز ، سىز تېخى ئۆزىڭىزنى بىلمەيسىز . مەن سىزدە تاۋانالىق ①بىخلىرىنى كۆرۈۋاتىمەن . بۇ دۇنيادا ياخشى ـ ياماننى كۆپ كۆرۈپ كۆزۈم پىشىپ قالغان ، ماڭا ئىشىنىڭ ، سىزدىكى تاۋانالىق قا-چان پەرۋىش قىلىنسا ، شۇچاغدا كۆكلەپ چوڭ دەرەخ بولۇپ بىباھا مې-ۋىلەر بېرىدۇ .

ـــ قېنى . . . ئەگەر شۇنداق تاۋانالىق ماڭا نىسىپ بولغان بولسا ،

---

① تاۋانالىق ـــ قابىلىيەت ، ئىقتىدار .

ئۇنىڭ ئەڭ ياخشى مېۋىسىنى ئەڭ ئالدى بىلەن ئۆزىگىزگە تەزىم بىلەن تۇتقايمەن .

بۇ گەپتىن ھەر ئىككىلىسىنىڭ كەيپىياتى كۆتۈرۈلۈپ كۆڭۈللىرى ئېچىلدى . كېيمە ئۈستىدىكى زىبۇ زىننەتلەرگە ، زىياپەت داستىخانلىرىغا خۇشاللىق بىلەن كۆز تاشلاشتى . ياي شەكىلدە تارتىلغان رەڭدار گۈل تانىلىرى ئارىسىدىن ناغرا ـ سۇنايلارنىڭ شوخ ئاۋازى ئاڭلىنىپ تۇراتتى . شەربەت تارتقۇچىلار چاڭقىغان بېگىملەرگە ئالتۇن پىيالىدا خۇش پۇراق شەربەتلەنى تەزىم بىلەن تارتىشتى . ئاياغ ئاستىدىكى گىلەم چوغدەك تاۋلىناتتى ، قوينى كەڭ دەريانىڭ دولقۇنلىرى قۇياش نۇرىدا جىمىرلايتتى .

بۇ دولقۇنلار تۈيۇقسىزلا نىزامنى ھەمدەنىڭ ئېسىگە چۈشۈردى . كېمىنىڭ ئاستىدىكى قەۋىتىگە نورۇز مۇناسىۋىتى بىلەن ئالتۇن رەڭ يەپەك رەختتىن كىيىم كىيگەن پالاقچىلار جايلاشقانىدى . ھەمدە بانۇ ئۇلارغا يۇقىرىدىن كۆز قىرىنى تاشلاپ نىزامنى تاپالمىدى . شۇ ئارىدا پادىشاھ چىققان ئالدىدىكى كېمىنىڭ پالاقچىلىرىدىن بىرىنىڭ بۇ تەرەپكە يوشۇرۇنچە تىكىلىپ تۇرغانلىغىنى سېزىپ قالدى . ھەمدە گۈل تانىلىرى ئارىسىدىن سىنچىلاپ قارىدى . نىزام ! قىزنىڭ ۋۇجۇدىغا يېقىملىق بىر ھارارەت تارقالدى . شاھ كېمىسىنىڭ پالاقچىلىرى سېرىق رەختتىن تىكىلگەن يەكتەك كىيگەن ۋە شۇ رەڭدىكى چاققانغىنا سەللە ئورىغانىدى . بۇ كىيىملەر نىزامنىڭ يىگىتلىك ھۆسنىنى ئاجايىپ ئېچىۋەتكەنىدى . ئۇ كېمىنىڭ ئاستىدىكى تارغىنا قەۋەتتە ئولتۇرغان پالاقچىلار ئارىسىدىن ، ئارقىدىكى كېمىنىڭ ئوچۇق سەھنىسىدە تۇرغان ھەمدەگە كۈلۈمسىرەپ باش لىڭشىتتى .

ئەگەر ھەمدە بانۇدا خانزادە بېگىم دېگەندەك تاۋانالىق ھەقىقەتەن بار بولسا ، ئۇ ئەڭ ئاۋۋال مۇشۇ يىگىتنى باش ئۇستىگە ئېلىپ قەدىرلەيدۇ . ئەتىكى چاۋغان ئويۇنىدا ، ئۇ ئەلۋەتتە ئۇتۇپ چىقىشى كېرەك . شۇ چاغدا شاھ ئۇنىڭدىن :« بىزدىن نېمىنى تەلەپ قىلىسىز؟ » دەپ سورىسا ، ھەمدە بانۇ نىزامنىڭ دادىسىنى زىندانىدىن ئازاد قىلىۋېتىـ

شىنى ، ئۇنىڭ ئۆزىنى بولسا بىرەركىمگە دەرغە[1] قىلىپ تەيىنلەشنى سورايدۇ . بەلكىم ، قىز بالىنىڭ مۇنداق تەلىپى ھۇمايۇننى تەئەججۇپلەن-دۇرەر . لېكىن ھەممدە بانۇ ئۇنىڭغىچە كىمگە كۆڭلى بارلىقىنى خانزادە بېگىمگە ئېيتىپ بېرىدۇ . ئۇ ياردەم قىلسىلا ، ھۇمايۇننىڭ ئادالەت كۆر-سىتىشى قىينىغا چۈشمەيدۇ .

لېكىن ھەمدەنىڭ بۇ شەرتىن ئارزۇسى ئەمەلگە ئاشمىدى . شۇكۇنى كەچتە شەرق تەرەپتىن كەلگەن چاپارمەن چۈنارقەلئە-سىنىڭ شېرخانغا تەسلىم بولغانلىقى ھەقىدە كۆڭۈلسىز خەۋەر ئېلىپ كەلدى . ئەمدى ، ئۇنىڭ نېرسىدىكى بانگۈلا بىلەن بىھار خەۋپ ئاستىدا قالغانىدى . ئەگەر ھۇمايۇن تېزلىكتە يېتىپ بېرىپ ئۇلارنى قوغدىمسا ، ئۆزىگە قاراشلىق يەرلەرنىڭ ئەڭ چوڭ قىسمى-دىن ئايرىلىپ قالاتتى - دە ، ئەگەرەدىن ئايرىلىپ قېلىشمۇ تېزلە-شەتتى .

ھۇمايۇن ئويۇن - كۈلكىلەرنى دەرھال توختىتىپ ، ئالدىراش-لىق بىلەن قوشۇنلارنى يىغىشقا كىرىشىپ كەتتى . ئارىدىن بىر ھەپتە ئۆتكەندىن كېيىن ، سەھەردە ھۇمايۇن خانزادە بېگىم بىلەن خوشلىشىش ئۈچۈن زەرەفشان بېغىغا كەلدى . ھاممىسىنىڭ ئاق يول تىلەپ قىلغان دۇئاسىنى ئېلىپ ، « گۈنجايىش » كېمىسىگە چىقتى - دە ، سۇيولى ئارقىلىق گانگ دەرياسى تەرەپكە يول ئالدى . خانزادە بېگىم ھۇمايۇننىڭ ھەممدە بانۇ بىلەن ياخشىراق تونۇشۇپ ئالالمىغانلىقىغا قاتتىق ئەپسۇسلىنىپ : « تەقدىر قوشايدىغان ئوخشايدۇ » دەپ خاپا بولدى .

لېكىن ھۇمايۇن چۈشكەن كېمىنىڭ پالاقچىلىرى ئارىسىدا جان - جەھلى بىلەن پالاق ئۇرۇپ كېتىۋاتقان نىزام بۇنىڭدىن ئۆز-زىچە خۇشال ئىدى . ھۇمايۇننىڭ ھەمدەدىن بارغانسېرى يىراقلە-شىپ كېتىۋاتقانلىقى ئۇنىڭغا ياخشىلىقنىڭ ئالامىتىدەك بىلىنە-دى . ئەگەر شاھ بۇ قىزنى يېقىندىن كۆرۈپ ياقتۇرۇپ قالسا ، ھە-

---

[1] دەرغە — كېمە باشقۇرغۇچى ، كاپىتان .

ھەرىمگە ئالدۇرۇۋېلىشى ھېچ گەپ ئەمەس ئىدى . نىزامنىڭ ھەمدەگە ئېرىشىشىگە ئانچە ئىشەنچى بولمىسىمۇ ، لېكىن ئۇنىڭدىن ئۈمىدىنى ئۈزەلمەيتتى ، بولۇپمۇ ئۇنىڭ شاھ ھەرىمگە ئېلىپ كېتىلىشىنى زادىلا خالىمايتتى . شۇڭا ئۇ پۈتۈن كۈچى بىلەن پالاق ئۇرۇپ ، ھۇمايۇنىنى ھەمدەدىن تېخىمۇ يىراقلىقا ئېلىپ كېتىشكە ئىنتىلەتتى .

گانگ . قىسمەت

ھۇمايۇن ئاياغ باسقان يەر ئىچىگە يوپۇرۇلۇپ چۈشۈپ ، تېگى كۆرۈنمەس ھاڭغا ئايلاندى . ئۇ ئايىغىنى تارتىپ ، ئۆزىنى ئارقىغا ئالدى . قارىيىپ تۇرغان ئۆڭكۈرنىڭ لېۋىدە يىلتىزى چىقىپ قالغان دەرەخ تۇراتتى . ھۇمايۇن ھاڭغا يېقىلىپ چۈشەي دېگەندە ، شۇ دەرەخنى ئىككى قوللاپ تۇتۇۋالدى . كۆپ ئۆتمەي دەرەخ يىلتىزى بىلەن سۇغۇلۇشقا باشلىدى . ھاڭغا چۈشۈپ كېتىشىنى بىلگەن ھۇمايۇن ۋارقىراپ كەتتى ـ دە ، چۆچۈپ ئويغاندى : « ئەلھەمدۇلىللا ، چۈشۈم ئىكەن » دەپ يېنىك نەپەس ئالدى ئۇ ، ئەمما ، سىرتتا دولقۇن كۆتۈرۈلگەنلىكىنى ، شامالنىڭ چىدىرنى ئۇچۇرۇپ كەتكۈدەك قاتتىق چىقىۋاتقانلىقىنى سەزدى . شىددەتلىك يامغۇر ۋە گۈلدۈرماما دەمۇدەم گۈلدۈرلىگەن ئاۋازىنى ئاڭلىدى ـ دە ،يۇرىكى سىقىلىپ ئورنىدىن تۇرۇپ كەتتى .

گانگ دەريا سىنىڭ بويلىرىدا يامغۇر پەسلى باشلانغانىدى . ھاۋا ئىللىق بولسىمۇ ، لېكىن دىمىق ، ھەممە نەرسە نەملىشىپ كەتكەنىدى . خاس چىدىرنىڭ ئىشكىگە تارتىلغان كىمخاپ پەردە ھۇمايۇنغا يۇمشاق ۋە سوغۇق بىلىنىدى . ئۇ پەردىنى بىر تەرەپكە سۈرۈپ قويۇپ ، سىرتقا كۆز يۈگۈرتتى .

قاراڭغۇدا ھېچ نەرسىنى كۆرگىلى بولمايتتى . پەقەت چاقماق چېقىلغاندىلا ،قىرغاقتا تېشىپ چىققان ئاقۇش دولقۇنلار سۈرلۈك پارقىراپ كۆزگە تاشلىناتتى . قاتتىق بوراندىن يەرگە تەگكۈدەك ئېگىلگەن دەرەخلەرنىڭ شاۋقۇنى ، قاراسلىغان گۈلدۈرماما ئاۋازىنىمۇ بېسىپ چۈشەكەنىدى .

ھۇمايۇننىڭ چېدىرى تۇرغان ئېگىزلىكتىن ، گانگ دەريا سىغا قوشۇلىدىغان يەنە بىر دەريا ـــ كەرەمنەسە دەريا سىنىمۇ كۆرگىلى

بولاتتى . ئادەتتە سۇيى ئانچە كۆپ بولمايدىغان بۇ دەريا ، يامغۇر پەسلى باشلىنىشى بىلەنلا سەل تولۇپ ۋەھىملىك تۇسكە كىرەتتى . قوشۇندىكى پىل باشقۇرغۇچى ۋە كېمىچى ھىندىلار كەرەمنەسە دەريادىن ناھايىتى قورقۇشاتتى . ئۇنىڭ سۇيىگە قول ـ پۇتلىرىنى تەگكۈزمەسلىككە تىرىشاتتى . ھىندىلارنىڭ ئېتىقادى بويىچە ، كەرەمنەسەنىڭ سۇيى تېگىپ قالغان ئادەم ، بىر ئۆمۇر قىلغان تائەت ـ ئىبادىتىدىن مەھرۇم بولارمىش ، ئۇنى نەس باسارمىش . شۇڭا تەقۋادار ھىندىلار كەرەمنەسەنىڭ نېرىقى قىرغىقىغا ئۆتەمكچى بولسا ئىرىم قىلاتتى ، يەنى بۇ دەريانىڭ ئۆزىدىن ئۆتەمەي ، گانگ دەرياسىغا قۇيۇلىدىغان جايىنىڭ نېرىسىدىن كېمە بىلەن ئايلىنىپ ئۆتەتتى .

بۇ ھادىسىنى بۇنىڭدىن ئون يىل ئاۋۋال مانا مۇشۇ كەرەمنەسە بويىدا ئاتىسى بابۇرنىڭمۇ كۆرگەنلىكىنى ۋە ئۇنى خاتىرىسىگە يېزىپ قويغانلىقىنى ھۇمايۇن بىلەتتى . بۇنداق ئىرىملارغا ئىشەنمەيدىغان بابۇر مىرزا ، ھازىر ھۇمايۇن تۇرغان جايىنى قوشۇنىغا قارارگاھ قىلىپ تاللاپ بىر ھەپتە تۇرغان ۋە شۇ ئەتراپتىكى دۇشمەنلىرىنى يېڭىپ ، ئەگرەگە غەلىبە بىلەن قايتقانىدى .

ھۇمايۇن تەقۋادارلارنىڭ ئىرىمىغا قارىغاندا دادىسىنىڭ تەجرىبىسىگە كۆپرەك ئىشەنىدى . ئۇچ تەرىپى دەريا بىلەن توسۇلغان ئېگىز تۆپىلىكلەر ، ئۇنى دۇشمەندىن قوغداپ قالىدىغاندەك بىلىنىدى . بەگلەرمۇ : « قارارگاھنىڭ شەرقىي جەنۇب تەرىپىگىلا قورۇغچىلار قويۇلسا ، كېچىسىمۇ تىنچ ئۇخلىغىلى بولىدۇ » دېيىشتى . لېكىن ، ھازىر يامغۇر چېلەكلەپ يېغىۋاتقان ، بوران چىدىرلارنى يېقىتىۋەتكۈدەك چىقىۋاتقان پەيتتە ، ھۇمايۇن چۈشىدە كۆرگەن دەھشەتلىك ۋەقەنى ئەسلىدى ـ دە ، چاقماق يورۇقىدا يالت قىلىپ كۆرۈنگەن تاشقىنلىق دەريالار ھالقىسى ئۇنىڭ بىردىنلا ۋەھىمىگە سېلىپ قويدى . ئۇچ تەرەپتىن تاشقىنلاپ تۇرغان دەريالار ، ئۇنىڭغا تۆتىنچى تەرەپتىن باستۇرۇپ كېلىدىغان دۇشمەنگە تۇزاق بولۇپ تۇتۇپ بېرىدىغاندەك تۇيۇلدى . ئەلھەزەر ! دادىسى بۇ يەرنى قارارگاھ قىلغان چاغلادا ، ھاۋا قۇرغاق ، دەريالاردا سۇ ئاز ، بۇ

ئەتراپتا شېرخاندەك خەتەرلىك دۈشمەن يوق ئىدىغۇ !

ئوتتۇز بىر ياشقا كىرگەن ھۈمايۇن ، ئۆسمۈرلۈك چېغىدىن باشلاپ ناھايىتى كۆپ خەتەرلىك جەڭلەرنى كۆرگەن ، تۈرلۈك ـ تۈمەن دۈشمەن بىلەن ئېلىشىپ ، ھازىرغىچە بىرەر قېتىم يېڭىلىپ باققان ئەمەس ئىدى . لېكىن شېرخانغا كەلگەندە ، ئۇنىڭ شىجائىتىمۇ ، جەڭلەردىن ئالغان تەجرىبىسىمۇ كارغا كەلمەي قېلىۋاتاتتى . ۋاقىت ئۆتكەنسېرى ، شېرخان قۇدرەت تېپىپ ، ھۈمايۇننىڭ ئىشلىرى كەينىگە يېنىۋاتقاندەك بولۇۋاتاتتى .

ھۈمايۇن ئورنىغا قايتىپ ، قاراڭغۇدا قولى بىلەن سىپىلاپ ياسىتۇقنى تاپتى . ياستۇققا باش قويۇپتىپ ، سىرتتا ئەدەۋاتقان شامال ،يامغۇر ۋە گۈلدۇرماما شاۋقۇنلىرى ئاڭسىدىن ، شېرخان كۆزىگە كۆرۈنگەندەك بولدى .

قېلىن قاشلىق ، كۆكۈش كۆزلۈك ، قاڭشالىق ، كالتە قىرقىلغان ساقىلى ۋە ئەگمە بۇرۇتى ئۆزىگە بەكمۇ يارىشىدىغان ، بەستلىك كەلگەن شېرخاننىڭ قاراشلىرىدا بۇركۈتنى ئەسلىتىدىغان بىر ئىپادە چىقىپ تۇراتتى . ھۈمايۇن ئۇنى بىرىنچى قېتىم بۇنىڭدىن ئون ئۈچ يىل بۇرۇن جەمنە دەرياسى بويىدىكى بىر زىياپەتتە كۆرگەنىدى . بابۇر مىرزا سېكرىدىكى غەلىبىسىنىڭ شەرىپى ئۈچۈن ، كاتتا زىياپەت بەرگەن ، ئۇنىڭغا بارلىق بەگلەر ئۆزلىرىنىڭ يارەمچىلىرى بىلەن تەكلىپ قىلىنغانىدى . جۈنەيىد بارلاس دېگەن ئەمىر ئۆز خىزمىتىگە ئۆتكەن ئافغان سىپاھلىرى قاتارىدا شېرخاننىمۇ بۇ زىياپەتكە ئېلىپ كەلگەنىدى . بابۇر شېرخاننى بىر كۆرۈشتىلا : « ھاكىمىيەت تالىشىدىغان ئەلپازى بار ئىكەن » دېگەن ، بۇگەپنى ھۈمايۇنمۇ ئاڭلىغانىدى .

ئەمما شېرخان ئۈچاغلاردا ئوتتۇز ـ قىرىقچە يىگىتكە باش بولغان كىچىك بەگلەردىن ئىدى . ئۇنىڭ ساسارامدا ئاتىسىدىن قالغان يەر ـ مۈلكى بار ئىدى . بىراق ئاتىسى ئۆلگەندىن كېيىن ، ئۆگەي ئانىسى ۋە ئىنىلىرى شېرخاننى بۇ مۈلۈكتىن مەھرۇم قىلماقچى بولۇشىدۇ . شېرخان ئاتا مۈلكىنى ئۆگەي ئىنىلىرىدىن تارتىۋېلىش ئۈچۈن بابۇردىن يارەم

سورايدۇ . ئۇ بەنارەسىنىڭ شەرق تەرىپىدىكى غازىپۇر دېگەن يەردە قىمـ
مەت باھالىق سوۋغىلار بىلەن بابۇرنىڭ ھۇزۇرىغا ئەرز قىلىپ كـ
رىدۇ . ①بابۇر ئۇنىڭ ھاكىمىيەت مەركىزىدىن يىراقتا بولغان ساسارام
ۋىلايىتىدە باي زېمىندار بولۇپ يۈرۈشىنى مۇۋاپىق كۆرۈپ ، ئاتا مۇلكىنى
ئۇنىڭغا پۈتۈپ بېرىدۇ .

شۇ چاغدا قىرىق ياشقا كىرىپ قالغان شېرخان ھېساباتنى ۋە ئىگىلىك باشقۇرۇشنى پاخشى بىلەتتى ، ساسارامدىكى تەرتىپسىزلىك ۋە پارىخورلۇقنى يامان كۆرەتتى . ئۇ شەيخ سەئىدنىڭ كۆپ شېئىرلىرىنى ياد بىلىدىغان ئوقۇمۇشلۇق كىشى ئىدى . ئۇ ساسارامدىكى دېھقانلارنىڭ يېرىنى ئۆلچەش ، ئېلىنغان ھوسۇلنى توغرا ھېسابلاش ۋە سېلىق سالـ غۇچىلارنىڭ ئۆز بېشىمچىلىقىنى تۇگىتىشتە خېلى كۆپ تەدبىرلەرنى يولغا قويدى . قوللىغۇچىلىرى ئۇنى « شېرخان ئادىل » دەپ ئاتىشىدىغان بولدى . شۇ ئارىدا بابۇر ۋاپات بولۇپ كەتتى ـ دە ، مەرھۇم ئىبراھىم لاـ دىنىڭ ئىنىسى مەھمۇد لادىي قىساسچى ئافغانلارنى ئەتراپىغا توپلاپ ، ھۇمايۇنغا قارشى ئىسيان كۆتۈردى . مەھمۇد لادىي بىھار ۋە ساسارامنى مەجبۇرىي ھالدا ئۆزىگە قوشۇۋېلىپ ، ھۇمايۇنغا قارشى ئۇرۇش قىلىشقا قوزغىدى .

شېرخان بۇ ئۇرۇشتا مەنپەئەت ئالالمايتتى . لادىيلار ئافغان بولـ سىمۇ ، سۇر قەبىلىسى ئۇلارغا بويسۇنۇشنى خالىمايتتى . ئىبراھىم لادىيـ دىن تارتقان جەبر ـ زۇلۇم شېرخاننىڭ يادىدىن چىقىپ كەتمىگەنىدى . شۇڭا ئۇ دەلەخرۇئا دېگەن يەردە ، مەھمۇد لادىي ھۇمايۇن بىلەن جەڭگە كىرىشىپ كەتكەن پەيتتە ، ئۇستىلىق بىلەن ئۆزىنى چەتكە ئالدى ـ دە ، نۆكەرلىرىنى ئۇرۇشتىن ئېلىپ چىقىپ كەتتى . بۇ جەڭدە لادىيلار ھۇـ مايۇندىن يېڭىلدى ، شېرخاننى خىيانەت قىلدى دەپ ، ئۇنىڭدىن قاتتىق خاپا بولۇشتى . شېرخان بولسا ھۇمايۇنغا خەت يېزىپ ، بىر چاغلاردا شاھ بابۇرنىڭ ساسارامدىكى ئاتا مىراس مۇلكىنى ئۆزىگە ئېلىپ بەرگەنلىكـ

---

① شېرخان سۇرنىڭ نامى « بابۇرنامە »نىڭ (1527 ـ 1528)يىل ۋەقەلىرىدە ئىككى قېتىم تىلغا ئېلىنغان .

نىڭ ھۆرمتى ئۈچۈن شۇنداق قىلغانلىقىنى بىلدۇردى . ئەمەلىيەتتە ئۇ مەھمۇدخان بىلەن ھۇمايۇنىڭ بىر - بىرىنى يەنە قىلىپ تۇرغانلىقىدىن پايدىلىنىپ ، گانگ دەريا‌سى بويىدىكى ئەڭ مۇھىم قەلئە چۈنارنى ئىشغال قىلىۋېلىشنى نىيەت قىلغانىدى .

چۈنار ئەسلىدە تاجخان ئىسىملىك ئافغان ھاكىمغا قاراشلىق ئىدى . شېرخان بەش يىل ئاۋۋال تاجخانغا بەگ بولۇپ خىزمەت قىلغان ھەم شۇ چاغلاردا ئۇنىڭ گۈزەل خوتۇنى لاد مەلىكە بىلەن تونۇشۇپ قالغانىدى .تاجخان ئائىلىۋى ئىزالار تۈپەيلىدىن ۋاپات بولۇپ كەتكەندىن كېيىن ، شېرخان لاد مەلىكىگە يوشۇرۇنچە ئادەم ئەۋەتىپ ، ئۇنى ئۈزۈندىن بېرى ياخشى كۆرىدىغانلىقىنى ھەم ئۇنىڭغا ئۆيلىنىش ئارزۇسىدا ئىكەنلىكىنى ئىزھار قىلدى . لاد مەلىكە شېرخاننىڭ باتۇرانە قىياپىتىنى ئېسىدىن چىقىرالمىغانىدى . ئىككى ئارىدا يوشۇرۇن كېلىپ - كېتىپ يۈرگەن ئادەم لاد مەلىكىنىڭ مەيلى بارلىقىنى شېرخانغا مەلۇم قىلدى . مەھمۇد لادىي دەلەخرۇئادا ھۇمايۇن بىلەن ھايات - ماماتلىق جېڭىنى قىلىۋاتقان مەزگىلدە ، لاد مەلىكە چۈنار قەلئەسىنىڭ دەرۋازىسىنى ئۇرۇش مەيدانىدىن يوشۇرۇنچە چىقىپ كەلگەن شېرخانغا ئېچىپ بەردى . شېرخان لاد مەلىكىگە ئۆيلەندى ھەم ئۇنىڭ ياردىمىدە تاجخاننىڭ چۈنارغا توپلىغان يوشۇرۇن خەزىنىسىنى قولغا چۈشۈردى . خەزىنىدىن 150 مەن ①ئالتۇن ، يەتتە مەن مەرۋايىت ۋە باشقا كۆپلىگەن جاۋاھىراتلار تېپىلدى . شېرخاننىڭ بىر كۈندە قولغا كەلتۈرگەن بايلىقىنىڭ قىممىتى توققۇز يۈز مىڭ رۇپىيگە توغرا كېلەتتى .

شېرخان بايلىقتىن قانائەت تاپمىدىغان ئادەم ئەمەس ئىدى ، ئۇ مۇستەقىل ھۆكۈمران بولۇشنى ئويلايتتى . شۇڭا چۈنار قەلئەسىدە ئىگە بولغان ئالتۇنلارغا يېگىدىن مىڭلىغان نۆكەر يالىلدى ، قورال - ياراغ سېتىۋالدى . لادىيلار ۋە بابۇرىيلەردىن نارازى بولغان كۆپلىگەن يالىلانما نۆكەرلەر شېرخان تەرەپكە ئۆتۈشكە باشلىدى . ئۇ چۈنار قەلئەسىنى ئىگىۋالغاندىن كېيىن ، ھۇمايۇنىڭ شەرق تەرەپتىكى بىھار ۋە بەنگالەگە

---

① مەن — ئۆلچەم ، بىر مەن 800 گرامغا توغرا كېلىدۇ .

قاتنايدىغان يولى ئۇزۇلدى . ھۇمايۇن بۇ يولنى ئېچىش ئۈچۈن ، چۈنارغا قوشۇن تارتىپ كېلىپ ، شېرخاننى مۇھاسىرىگە ئالدى . بۇچاغدا ھۇمايۇننىڭ قوشۇنى شېرخانىنىڭكىدىن ئىككى باراۋەر كۆپ ئىدى . زەمبىرەكلەر ۋە تۆپەڭلەر قەلئەگە شۇنچىلىك ئوق ياغدۇرىدىكى شېرخان شىددەتلىك ھۇجۇمغا بەرداشلىق بېرەلمىدى . ئاردىدىن ئىككى ئاي ئۆتۈكەندىن كېيىن ، شېرخانىڭ ئەلچىسى قەلئەدىن ئاق بايراق كۆتۈرۈپ چىقتى ۋە ھۇمايۇنىڭ ھۇزۇرىغا كېلىپ ، ئۇنىڭدىن شەپقەت سورىدى . ھۇمايۇن رەقىبى بىلەن يۈزمۈيۈز تۇرۇپ سۆزلىشىشنى ئويلاپ ، ئەلچىگە :

— شەپقەت كېرەك بولسا ، شېرخاننىڭ ئۆزى ھۇزۇرىمىزغا كەلسۇن ، — دېدى .

جەڭ توختىغان بولسىمۇ ، لېكىن شېرخان ھۇمايۇننىڭ ھۇزۇرىغا كەلسە ھەپسىگە تاشلىنىشىدىن چۆچۈپ ، ئۆزىنىڭ ئورنىغا يىگىرمە سەككىز ياشلىق ئوغلى — جەسۇر سەركەردە قۇتبىخاننى ئەۋەتتى . قۇتبىخان ھۇمايۇنىڭ ئالدىدا يەر سۆيۈپ ساداقەت بىلدۈردى :

— ئاتام باشلىق سۇرلەرنىڭ بۇنىڭدىن كېيىن سىزگە قارشى چىقماسلىقىغا مانا مەن كېپىل ، بارلىق نۆكەرلىرىم بىلەن سىزگە مەڭگۈ خىزمەت قىلىمەن ، — دېدى .

ھۇمايۇن قۇتبىخاننى ئۈچ يۈز نۆكىرى بىلەن ئىختىيارىغا ئالدى . شېرخان بولسا ئائىلىسى ، مال ـ مۈلكى ۋە ئادەملىرىنى چۈناردىن ئېلىپ چىقىپ ، بىھار ۋىلايىتىدىكى زېمىنغا قاراپ كەتتى .

قۇتبىخان ۋە ئۇنىڭ نۆكەرلىرى ھۇمايۇنىڭ لەشكەرلىرى بىلەن بىللە ئىككى يىل خىزمەت قىلدى . گۇجارەت ۋە چەمپەنىردا باھادىر شاھ بىلەن بولغان جەڭلەردە جاسارەت كۆرسەتكەنلىكى ئۈچۈن ، ھۇمايۇن تەرىپىدىن مۇكاپاتلاندى . بۇ ئارىلىقتا بىھاردىكى شېرخانمۇ تىنچ يۈردى . ھۇمايۇن ئالدىنقى يىلى چەمپەنىردىن ئەگرەگە قايتىپ كەلگەندىن كېيىن ، قۇتبىخان ئاتا ـ ئانىسىنى كۆرۈپ كېلىش ئۈچۈن ئۇنىڭدىن رۇخسەت ئالدى ـ دە، بىھارغا شۇ كەتكىنىچە قايتىپ كەلمىدى . ئاردىدىن

بەش ـ ئالتە يىل ئۆتتۇپ ، شېرخاننىڭ ئوغلى بىلەن يەنە بەنگالەگە قو-
شۇن تارتىپ بارغانلىقى ۋە چۇنارنى قامال قىلىۋاتقانلىقى توغرىسىدا مە-
لۇمات كەلدى . ھۇمايۇن قۇتبىخانغا رۇخسەت بېرىپ خاتا قىلغانلىقىنى ،
ھازىر ئۇنىڭ ئاتىسى شېرخان بىلەن ئەڭ خەتەرلىك دۇشمەنگە ئايلانغا-
لىقىنى شۇ چاغدىلا بىلدى . قۇتبىخان ھۇمايۇننىڭ لەشكەرلىرى بىلەن
ئىككى يىل جەريانىدا بىر سەپتە يۇرۇپ ، ئۇنىڭ بارلىق ئاجىز تەرەپلە-
رىنى ۋە ئىچكى زىددىيەتلىرىنى بىلىۋالغانىدى . ئەمدى ، ئاتا ـ بالا بىر-
لىشىپ ، ئۇنىڭ ئەڭ بوش جايلىرىنى تېپىپ زەربە بەرمەكچى بولۇۋا-
تاتتى .

شېرخان ئۆز ئىشىغا شۇنچىلىك پۇختا ئىدىكى ، ھۇمايۇننى ئەگ-
رەدىن ئىمكان قەدەر يىراقراق ئېلىپ چىقىپ ، بارغانلا يېرىدە بىرەر
پىشكەلچىلىككە ئۇچرىتىۋاتىدۇ . ھۇمايۇن بۇقېتىم چۇنار قەلئەسىنى ئالتە
ئاي قامال قىلىپ ، كۆپ تالاپەت بېرىپ ئاران ئالدى . شېرخان بۇ ئار-
لىقتا بەنگالەنى ئىگىلىۋالدى . ھۇمايۇن ئۇنى تەقىب قىلىپ بەنگالەگە
بارسا ، شېرخان بۇ ۋىلايەتنىڭ ھەممە خەزىنىلىرىنى قۇرۇغداپ ، ئۇيەر-
دىن گائۇرىغا كېتىپتۇ . ھۇمايۇن يازنىڭ ئىسسىقىدا جاپا تارتىپ گائۇرىغا
بارسا ، شېرخان ئۇ يەردىكى خەزىنىنى تالاپ ، قولغا چۈشكەنلىكى باي-
لىقنى ئېلىپ ، راھەتەس دېگەن تاغ قەلئەسىگە قېچىپ كېتىپتۇ .

گانگ دەريا سىنىڭ جەنۇبىدىكى بۇ قەلئە ئەسلى كرىشان راي
دېگەن ھىندى راجەسىنىڭ مۈلكى ئىدى . شېرخان ئۆز قوشۇنىدا خىز-
مەت قىلىۋاتقان نوپۇزلۇق راجپۇر سەركەردىلىرىدىن بىرىنى ئارىغا قو-
يۇپ ، كرىشان رايدىن پەقەت خوتۇن ، بالا ـ چاقلىرى ئۇچۇن پا-
ناھلىق سورىدى :

ـــ ھۇمايۇن بىزدىن ئانا يۇرتىمىز بهارنى تارتىۋالدى . ئاياللىرىمىز
جەڭ مەيدانىدا ئاچ ـ يالىڭاچ قېپقالدى . بۇ شەپقەتسىز تەمۇرىيزادە بىزنى
يەڭسە ، ئەتە ـ ئۆگۈنىنىڭ ئىچىدە راھەتسىكىمۇ قوشۇن تارتىپ كېلىدۇ .
خوتۇن بالىلىرىمىز قەلئەيىگىزدە تۇرۇپ تۇرسا ، بىز دۇشمەننىڭ راھە-
تەسكە كېلىدىغان يولىنى توسۇساق ، ـــ دېدى .

كرىشان راي بۇ گەپكە ئىشەندى ۋە ئايالچە كىيىملىك ئاتلىق ، پىيادە بولۇپ بىر مىك ئىككى يۈز كىشىنى راھەتسىز دەرۋازىسىدىن كىر- گۈزدى . ئايالار بىلەن بىللە كېلىۋاتقان ، يۈك بېسىلغان يۈزلىگەن سا- يىۋەنلىك ھارۋىلارمۇ قەلئەگە كىرىۋالدى . كۆپ ئۆتمەي مەلۇم بولدىكى ، ئايالچە كىيىمدىكى « باشپاناھسىز بىچارىلەرنىڭ » كۆپىنچىسى شېرخان- نىڭ قوراللىق نۆكەرلىرى ئىكەن . سايىۋەنلىك يۈكلەر ئارىسىدىن بىر- دىنلا قوراللىق يىگىتلەر سەكرەپ چۈشۈشتى ـ دە ، غەپلەت باسقان كـ ىشقا راينى ئوراپ ئېلىشتى . شېرخان يوق ئىدى . بۇ ھىيلىنى ئىشقا ئاشۇرغان شېرخاننىڭ ئوغلى جالالخان كرىشان رايغا مۇنداق دېدى :

ـــ بىز راھەتسىنى جەڭ بىلەن ئېلىشمىز مۇمكىن ئىدى ، ئۇنىڭ- دىن چوڭراق بولغان چۈنار قەلئەسىنى ئالغانلىقىمىزدىن سىزنىڭ خەۋ- رىڭىز بار ، لېكىن قان تۆكۈلمىسۇن ، دېدۇق . سىزنىڭ مال ـ جېنىڭىزغا تەگمەيمىز ، خالىغان نەرسىڭىزنى ئېلىپ ، بىر كۈن ئىچىدە قەلئەدىن چىقىپ كېتىڭ . سىزنىڭ ۋادىيدا مال ـ مۈلكىڭىز بار ، بىزگە راھەتسىز ئىنتايىن كېرەك !

كرىشان راي راھەتسىتىن كېتىشكە مەجبۇر بولىدۇ . شېرخان چۈنار ۋە گائۇرىدا ئولجا ئالغان ھەممە ئالتۇن كۈمۈشلىرىنى شۇ قەلئەگە تـوشۇپ كېلىپ يوشۇرىدۇ . خوتۇن بالا ـ چاقىلىرىنىمۇ راھەتسكە جـايلاشتۇرۇپ ، ئۆزى تاغ ئېتەكلىرىدە يېڭى جەڭلەر ئۈچۈن كۈچ توپلاشقا باشلايدۇ .

راھـەتسىتكى ۋەقەنى لاھۇردا تۇرۇپ ئاڭلىغان ھۇمايۇن ، شېر- خاندا ماۋەرائۇننەھردە شۇنىڭدەك ھىيلە ـ نەيرەڭلەرنى كۆپ ئىشلەتكەن شەيبانىخانغا ئوخشاپ كېتىدىغان قۇۋلۇقنىڭ بارلىقىنى خىيالىدىن كە- چۈردى . ئۇنىڭ قارىشچە ، شېرخان ئەمدى راھەتسىنى ساقلاپ ياتىدە- غـانـدەك بىلىندى . ھۇمايۇننىڭ ئۇنى تەقىپ قىلىپ راھەتسكە بېرىش ئويـى يـوق ئىدى . چۈنكى بەنگالەدە تەرتىپ ئورنىتىش ۋە گائۇرىدا دۆ- لەت ئىشلىرىنى ئىزغا سېلىش ئۇنىڭدىن ناھايىتى كۆپ ۋاقىت تەلەپ قىلاتتى .

هۇمايۇن گائۇرىدا توققۇز ئاي تۇرۇپ قالدى . يامغۇر پەسلى تۇگەپ ، كۆزنىڭ سالقىن ، قۇياشلىق قۇرغاق كۈنلىرى باشلانغاندىن كېيىن ، بۇ يەرنىڭ ھاۋاسى ئۇنىڭغا ناھايىتى يېقىملىق تۇيۇلدى . ئۇ گائۇرىدا دۆلەت ئىشلىرىنى ئىزغا سېلىپ ، يېڭىدىن باغ قىلىنىدىغان يەرلەرنىڭ ئورنىنى بېكىتتى ، شەھەرنىڭ ئەڭ ھاۋالىق جايلىرىغا كۆچەت تىكتۇردى . كەيپىياتى ياخشى بولغان كۈنلەرنىڭ بىرىدە ، گائۇرىغا « جەننەتباغ » دېگەن نامنى بەردى . لېكىن ، كۆپ ئۆتمەي ئەگرەدىن كەلگەن شۇم خەۋەرلەر ، ھۇمايۇننى دوزاق ئازابىدا قىينىدى .

ھۇمايۇن بىلەن ئارازلىشىپ كېتىپ قالغان زاھىدبەگ شەيخۇل ئىسلام سەيىدخېلىل ۋە باشقا پىتنىچى بەگلەر بىلەن تىل بىرىكتۇرۇپ ، ھىندال مىرزىنىڭ قانىتى ئاستىغا كىرىشىدۇ ـ دە ، ھۇمايۇن پايتەختكە ھاكىم قىلىپ تەيىنلەپ كەتكەن ئەمىر بەھلۇلنى ئۆلتۈرىدۇ . ئۇلار ئون سەككىز ياشلىق ھىندال مىرزىنى ئەگرە تەختىگە چىقارماقچى بولۇشىدۇ . بۇ ئىشتىن لاھۇردىكى كامران مىرزا خەۋەر تېپىپ ، دەرھال ئەگرەگە قوشۇن تارتىپ كېلىدۇ .« مەن تۇرغان يەردە سەن تەخت داۋاسى قىلما » دەپ ، ئىنىسىغا دوق قىلىدۇ .

ھۇمايۇن تېخى ھايات تۇرۇپ ، ئىنىلىرىنىڭ ئەگرەنى تالاشقۇدەك يەرگە بېرىپ قالغانلىقى ، ھۇمايۇنغا ۋەزىيەتنىڭ قانچىلىك ئېغىرلىشىپ كەتكەنلىكىنى ، گائۇرىدا توققۇز ئاي تۇرۇپ قالغانلىقىنىڭ ناھايىتىمۇ چوڭ خاتالىق بولغانلىقىنى كۆرسەتتى . ئۇ لەشكەرلىرىنىڭ ئاز بىر قىسمىنى بەنگالەنى قوغداشقا قالدۇرۇپ ، ئاساسىي قوشۇن بىلەن گانگنىڭ شىمالىي قىرغىقىنى بويلاپ ئەگرەگە يول ئالدى .

ئارىلىقتا پەتنە ۋە بەنارەسلەر بار بولۇپ ، ئەگرەگىچە قىرىق كۈنلۈك يول ئىدى . شېرخان ئىشغال قىلغان راھتەس قەلئەسى ، دەريا دىن خېلى يىراقتىكى تاغقا جايلاشقانىدى . ھۇمايۇنىنىڭ ئالدىراپ ئەگرەگە قايتىپ كېتىۋاتقانلىقىدىن خەۋەر تاپقان شېرخان تاغدىن چۈشۈپ ، دەريانىڭ جەنۇبىي قىرغىقىنى بويلاپ ، ئۇنى تەقىب قىلىشقا باشلىدى .

كېيىنكى بىر يىل ئىچىدە كۆچ نىسبەت جەھەتتىن شېرخانغا پايدىلىق بولۇپ ئۆزگەردى . ھۇمايۇن چېكىنىپ كېلىۋاتاتتى ، شېرخان بولسا ئۇنى قىستاپ ، ئېتىلىش ئۈچۈن پۇرسەت كۈتەتتى . ھۇمايۇن پەتـنەگە كەلگەندە ، ئەگرەگە ئەۋەتكەن چاپارمەن قايتىپ كەلدى . ھىندال مىرزا ئۇنىڭغا تەسىرلىك مەكتۇپ يېزىپتۇ: « ھەزرەت ئاكا ، مېنىڭ ھەقـقىمدىكى يامان سۆزلەرگە زادى ئىشەنمەڭ ، — دەپتۇ ئۇ مەكتۇپىدە ، — ئىنىڭىزنىڭ بارلىق ھەرىكەتلىرى ، سىزنىڭ ئەگرەدىكى ھاكىمىيىتىڭىزنى ساقلاپ قېلىشقا قارىتىلغاندۇر . ياخشىلىق قىلغانلىنى بىلمەيدىغان ئەمىر بەھلۇل پارىخور ئىكەن . شېرخانىنىڭ ئادەملىرىدىن ھەمىيانلاپ ئالتۇن ئېـلىپ ، سىزنىڭ قورال ـ ياراغلىرىڭىزنى دۈشمىنىمىزگە يوشۇرۇن سېتىپ بېرىدىكەن . بىز ھارۇندىكى تاختايلارنىڭ ئاستىغا تىقىپ قويغان ساـۋۇت ، قالقان ۋە قىلىچ ـ خەنجەرلەرنى تېپىۋالدۇق . ئەمىر بەھلۇل سىرى پاش بولۇپ قالغىنىدىن قورقۇپ ، شېرخان تەرەپكە قېچىپ كېتىۋاتقاندا ئوق تېگىپ ئۆلدى . مەن ئەگرەدە ئىكەنمەن ، ئاكام كامران مىرزىمۇ سىزنىڭ تاجۇ تەختىڭىزگە دەخلى قىلالمايدۇ . تېزراق يېتىپ كېلىڭ . يولىڭىزغا ئىنتىزار سادىق ئىنىڭىز مىرزا ھىندال بابۇر شاھ » .

ھۇمايۇن كىمگە ئىشىنىشنى بىلمەي قالدى . شېرخان ئەگرەدىن ناھايىتى يىراقتا تۇرسا ، ئەجابا ، ئۇنىڭ مەخپىي ئادەملىرى ئەمىر بەھـلۇلدەك دۆلەتمەن ئادەمنى ئالتۇنغا سېتىۋالسا ! ياكى پىتنىچىلەر ھىندالنى ئالداپ ، ئەمىر بەھلۇلنى يالغاندىن پارىخور دەپ كۆرسەتكەنمىدۇر ؟ بۇنى يىراقتا تۇرۇپ ئېنىقلاپ چىقىش تەس ئىدى .

ھۇمايۇن پۈتۈن ئادىمى بىلەن چەئۇسەگە يېقىنراق يەردىن گانگ دەريا سىنىڭ ئوڭ قىرغىقىغا ئۆتكىچە ، شېرخانىنىڭ لەشكەرلىرى قارىسىنى كـۆرسەتمىدى . ئۇ كارامناسا بىلەن گانگ دەريا سىنىڭ ئارىلىقىدىكى تۆـپـىلىكنى قارارگاھ قىلىپ قوشۇننى جايلاشتۇرغاندىن كېيىنلا ، شېرخانـنىڭ قوشۇنى پەيدا بولدى . ئۇ ئارىلىقتا يامغۇر پەسلى باشلىنىپ ، دەر-يالارنىڭ سۇيى كۆپىيىپ كەتكەنىدى . ئەمدى ئۇچ تەرەپتىكى دەريا ھالـقىسىدىن ئاسانلىقچە چىقىپ كەتكىلى بولمايتتى ، تۆتىنچى تەرەپنى

دۇشمەن لەشكىرى توسۇۋالغانىدى . ھۇمايۇن ئادەملىرىنى ھايات ـ ماماتلىق جەڭگە تەييار تۇرغۇزۇپ ، لەشكەرلىرىنىڭ سەرخىللىرىنى ، جەڭ پىللىرىنى شېرخان تۇرغان تەرەپكە ئورۇنلاشتۇرۇپ ، ئۇنىڭ ھۇجۇم باشلىشىنى كۈتتى . شۇچاغقىچە ھەر دائىم بىرىنچى بولۇپ ھۇجۇم قىلغۇچى بولۇپ كەلگەن ھۇمايۇن ، ھازىر ھۇجۇم قىلىش نۆۋىتىنى شېرخانغا بەرگەندەك بولۇپ بىر ھەپتە كۈتتى ، بىر ئاي ، بىر يېرىم ئايمۇ كۈتتى . ئەمما شېرخان ھۇجۇمغا ئۆتمىدى . چۈنكى ۋاقتىنىڭ ئۆتۈشى شېرخانغا پايدىلىق ئىدى . ھۇمايۇننىڭ قارارگاھىدىكى ئون مىڭدىن ئارتۇق ئادەم ۋە ئۇنىڭدىن ئىككى باراۋەر كۆپ بولغان ئات ـ ئۇلاغنى بېقىشقا تەييارلانغان ئوزۇق ـ تۈلۈك تۈگىمەكتە ئىدى . ھۆلچىلىك ۋە يامغۇر پەسلىنىڭ نەملىكىدىن كېسەل بولۇپ سەپتىن چىقىۋاتقان نۆكەرلەرنىڭ سانى بارغانسېرى كۆپىيۋاتاتتى . سىرتتىن يارىمگە كېلىدىغان يولنى شېرخان توسۇپ تۇراتتى .

شېرخان ئىككى ئاي بولغاندىمۇ ھۇجۇمغا ئۆتمىگەندىن كېيىن ھۇمايۇن ئارىغا ئادەم قويۇپ : « بىزدىن نېمىنى تەلەپ قىلىدىكەن ، ئېيتسۇن » دېدى . شېرخان ئۆتكەن كۈنى ھۇمايۇننىڭ قارارگاھىغا ئەلچىسىنى ئەۋەتىپ ، ئۇنىڭدىن چۈنار قەلئەسىنى ۋە بهار ۋىلايىتىنى سورىغانىدى . بهار ھازىر ھىمايىسىز قالغان ، ھۇمايۇن قوشۇننى ئەگرەگە ئېلىپ كەتكەچكە ، شېرخاننىڭ بۇ ۋىلايەتنى يەنە ئىگىلىۋېلىشىدىن شۈبھىلەنگىلى بولمايتتى . ئەمما شەرق تەرەپتىكى ۋىلايەتلەرنىڭ مۇھىم تۈگۈنى بولغان چۈنارنى جەڭسىز تاپشۇرۇۋېلىشنى ئويلىسا ، ھۇمايۇننىڭ پۈتۈن ۋۇجۇدى تىترەپ كېتەتتى . ئاخىر بۇ قەلئەنى ئالغۇچە ئالتە ئاي جەڭ قىلىپ ئاز تالاپەت تارتتىمۇ .

ھۇمايۇن شېرخاننىڭ ئەلچىسىگە ئېنىق جاۋاب بەرمىدى . ئويلىشىپ ، كېڭىشىپ ئاندىن ئۆز قارارىنى مەخسۇس ئادەم ئارقىلىق خەۋەر قىلماقچى بولدى . كېچىسى قىلىنغان مەشۋەرەتتە ①بەگلەرنىڭ كۆپىنچىسى چۈنارنى شېرخانغا قايتۇرۇۋېرىشكە قارشى چىقىشتى . شۇنچە

---

① مەشۋەرەت ــ مەسلىھەت ، كېڭىشىش .

جەبىر ـ جاپا تارتىپ قولغا كەلتۈرگەن مۇھىم جاي چۈنارنى شېرخانغا جەڭ قىلماي تاپشۇرۇپ بەرسە ، ئەگەرەگە قايسى يۈزى بىلەن قايتىشندۇ ؟ ئادەملەر ئۇلارنىڭ ئۇستىدىن كۈلۈشمەمدۇ ؟

ـــ نادانلارنىڭ كۈلكىسىگە ئېتىبار قىلماسلىقىمىز كېرەك جانابلار ، ـــ دېدى بەيرەمخان ، ـــ ھازىرقى ۋەزىيەت بىزدىن قۇربان بېرىشنى تەلەپ قىلماقتا . بىز مانا بۇ دەريالار سىرتىمقىدىن ئامان ـ ئېسەن قۇتۇلۇپ ئەگەرەگە بارساق ۋە ئۇ يەردىكى ئىختىلاپلارنى بىر تەرەپ قىلمۇالساق ، ئاندىن كېيىن چۈنارنى قايتۇرۇۋېلىشىمىز ھېچ گەپ ئەمەس .

ھۈمايۇن بەيرەمخاننىڭ بۇ پىكرىگە قوشۇلمىدى ، كۆپچىلىك بەگلەرمۇ شاھنىڭ تەرىپىنى ئالدى .

بىراق ، ھازىر شارىلداپ يېغىۋاتقان يامغۇردا ، بوران ئۇچۇرۇپ كەتكۈدەك بولۇۋاتقان چىدىردا ، ئۇيقۇسىزلىقتىن قىينىلىپ ، بىردەم ئۇ يانىپىشىغا ، بىردەم بۇ يانىپىشىغا ئۆرۈلۈپ بىئارام بولۇۋاتقان ھۈمايۇننىڭ ئەتە ئەتىگەندە بەيرەمخان بىلەن يەنە بىر قېتىم گەپلەشكۈسى كەلدى .

ئەزان ۋاقتىدا پادىشاھنىڭ ھۇزۇرىغا چاقىرتىلغان بەيرەمخان ئىشىك ئالدىدا تەزىم قىلىپ يۈكۈندى . ھۈمايۇن ئۇنىڭغا ئوڭ يېنىدىن جاي كۆرسەتتى ۋە ئۇنىڭ ئۆسۈك قارا ساقلى ، بۇغداي ئۆڭ يۈزىگە قاراپ :

ـــ بۈگۈن تاڭ ئاتقۇچە ئۇخلىيالماي تولغىنىپ چىقتىم ، ـــ دېدى ، ـــ يامان چۈش . . . سىز ئېيتقان قۇربانلىق . . . چۈنار . . . تېنىمدىن بىرپارچە گۆشنى يۇلۇپ ئېلىپ دۈشمىنىمگە بەرگەندەك ئېغىر . . . مۇبادا بىز چۈنارنى بەرسەك شېرخان قانائەت قىلامدىكىن ؟ بەنگالە بىلەن گائۇرنى تىنچ قويامدىكىن ؟ ئەگەر شۇ ھەقتە بىتىم تۈزسەك شېرخان سۆزىدە تۇرامدىكىن ؟

ـــ ھەزرىتىم ، ـــ دېدى بەيرەمخان ، ـــ ئەگەر پىقىرغا ۋاكالەت بەرسىڭىز ، شېرخاننىڭ ئالدىغا قۇرئاننى قويۇپ سۆز ئېلىشىم مۇمكىن . ئاخىر ئۇمۇ بىر مۇسۇلمانغۇ .

ـــ شېرخان بەنگالەگە تەگمسە ، مەيلى ، چۈنارنى بېرەيلى . سىز بىزنىڭ ۋەكىلىمىز بولۇپ بېرىڭ .

ھۇمايۇن ئۆز قارارگاھىدىكى ئەڭ نوپۇزلۇق ئۆلىمالاردىن بولغان ۋە شېرخان بىر زامانلاردا نەزىر ـ نىياز بېرىپ پاتھەسىنى ئالغان خوجا ھۇسەيىننى بەيرەمخانغا قوشۇپ ئەلچىلىككە ئەۋەتتى .

× × ×

چۈشكە يېقىن يامغۇر توختاپ ، كۆك ئاسمان يۈزىنى ئاچتى ، قۇياش يەر ـ جاھاننى ئىسسىتتى . گانگ دەرياسى بىراقلاردا يېغىۋاتقان يامغۇر ۋە سەل بىلەن تولۇپ لايقۇشلىنىپ ئېقىۋاتقان بولسىمۇ ، يەر ـ زېمىن ئاستا قۇرۇشقا باشلىدى .

گانگنىڭ جەنۇبىدىكى پايانسىز كەتكەن تۈزلەڭلىكتە ، شېرخانـ نىڭ قارار گاھىغا ئاتلىق كېتىۋاتقان بەيرەمخان ، يامغۇردىن كېيىنكى ھاۋادا بولۇق ئوت ـ چۆپلەرنىڭ ، رەڭمۇ رەڭ دالا گۈللىرىنىڭ جىلۋىلـ نىپ ياشناپ كەتكەنلىكىنى ، سان ـ ساناقسىز قۇشلارنىڭ ھاۋادا يايراپ ئۇچۇشۇاتقانلىقىنى كۆرۈپ خورسىندى . ھىندى دالالىرى يازنىڭ ئىسـ سىقىغا ئەگىشىپ كېلىدىغان يامغۇرغا تويۇنۇپ ، بارلىق تىرىك جاننى ، ھەممە گۈل ـ گىياھلارنى بىردىنلا ئويغىتۇۋېتىدىغان ۋە ناھايىتى تېزلا ۋايىغا يەتكۈزىدىغان مانا شۇ پەشكال ①پەسلىدە ، بەيرەمخان ئۆيىدە ياكى باغدا تىنچقىنا ئولتۇرۇپ كىتاب ئوقۇشنى ياكى شېئىر يېزىشنى ياخشى كۆرەتتى . ھىندىلارنىڭ ئەزەلدىن كېلىۋاتقان ئادىتى بويىچە ، ئۇلار يامـ غۇر پەسلىدە سایاھەتكە چىقمايدۇ . چۈنكى بۇ پەسلىدە مەيلى ئادەم ياكى ئات ـ ئۇلاغ بولسۇن ، قەيەرگە قەدەم قويسا ، شۇ يەردىكى بىرەر تىرىك جانـنى ياكى گىياھنى بېسىۋالىدۇ . تىرىك جاننى باسقان ئادەمنىڭ قىلـ غان ھەجى قانداقمۇ قوبۇل بولسۇن ! ئون مىڭلىغان قوشۇننى باشلاپ يۈرۈشكە چىققان سەركەردىلەرنىڭ شۇنداق پەسلىدە ئۇرۇش قىلىشنى نېمىدەپ چۈشىنىش كېرەك ؟ شېرخان كۆپ كىتاب ئوقۇغان بىلىملىك

---

① پەشكال ـــ يامغۇر پەسلى .

ئادەم ، بەيرەمخان ئۇنىڭغا ، ئۇ تۇغۇلۇپ ئۆسكەن مەملىكتىنىڭ پەشكال پەسلىگە ئائىت ئۇدۇملىرىنى ئەلۋەتتە ئەسلىتىپ ئۆتىدۇ . ھازىر ئۇرۇشىدىنغان مەزگىل ئەمەسلىكىنى ، سۇلھى تۇزۇشنىڭ زۆرۈرلىكىنى تۇرلۇك دەللىلەرنى كۆرسىتىپ ئىسپاتلاپ بېرىدۇ .

شېرخاننىڭ ھەشەمەتلىك تۇرالغۇسى مىڭلاپ چىدىرلار تىكىلگەن كەڭ تۇزلەڭلىكتىكى ئېگىز بىر تۆپىلىككە جايلاشقانىدى . بەيرەمخان بىلەن خوجا ھۇسەيىن قارارگاھىنىڭ چېتىدە ئاتتىن چۈشتى ، خاس مۇلازىم ئۇلارنى شېرخاننىڭ تۇرالغۇسىغا ئېلىپ ماڭدى . بەيرەمخان ئىچكىرىگە كىرىۋېتىپ ، ئەتراپتا قامەتلىك قاۋۇل يىگىتلەرنىڭ قاراۋۇللىق لۇقتا تۇرغانلىقىنى كۆردى . چىدىرنىڭ سىرتى يامغۇر ئۆتكۈزمەيدىغان پىششىق قىزىل موۋۇتتا قاپلانغان ، ئىچى سىدام سېرىق ئەتلەستە ئەسىتەرلەنگەنىدى . شېرخان تۆردىكى ئېگىز شاھنشىندە چازا قۇرۇپ تەكەبىبۇرانە بىر سالماقلىق بىلەن ئولتۇراتتى . كىيگەن كىيىمى ساپ يىپەكتىن بولۇپ ، زىبۇ زىننەتلەردىن خالىي ئىدى ، چاققانغىنە سەللىسىگمۇ گۆھەر ياكى باشقا ئېسىل جاۋاھىرلار تاقالمىغانىدى . ئەمما بۇركۈتتەك ئۆتكۈر قارىشى ۋە مەغرۇر ئولتۇرۇشى ، بەيرەمخاننى ئەيمەنگەندەك بىر تۇيغۇغا سېلىپ قويدى . بەيرەمخان تەزىم قىلىپ ، ھۇمايۇننىڭ مۆھۇرى بېسىلغان مەكتۇپنى ئۇنىڭغا تاپشۇردى . شېرخان مەكتۇپنى ئوقۇپ بولغۇچە ، ئەلچىلەر ئۇنىڭ ئىشارىتى بىلەن پەس تەرەپتىكى كىمخاپ كۆرپىلەردە جىمغىنا ئولتۇرۇپ كۈتۈشتى . شېرخان ئولتۇرغان شاھنشىن ئۇلاردىن بىرگەزچە ئېگىز ئىدى . ئۇ بەيرەمخانغا يۇقىرىدىن تۇرۇپ كىنايە بىلەن ئېغىز ئاچتى :

— پادىشاھىڭلار چۈنارنىڭ بەدىلىگە بەنگالەنى تەلەپ قىلىپتىغۇ .

— دۆلەتپاناھ ، — دېدى بەيرەمخان قولىنى كۆكسىگە قويۇپ ، — بەنگالە توققۇز يىلدىن بېرى ھۇمايۇن ھەزرەتلىرىنىڭ ھامىيلىقىدا بولۇپ كېلىۋاتىدۇ .

— ئەمما بىزنىڭ ئافغان قوۋملىرىمىز يۈز يىلدىن بېرى بەنگالەدە ياشاپ كەلمەكتە . ئۇلار بىزنىڭ قېرىنداشلىرىمىز ، ك

ـۆپـلىرى بىـلـەن قۇدا ـ باجا بولدۇق . ئەمدى ، سىلەرنى دەپ مۇنا-
سىۋەتنى ئۇزۇۋشىمىز لازىمۇ ؟
ـــ دۆلەتپاناھ ، قېرىنداشچىلىق ، قۇدا ـ باجىلىق دەخلىسىز داۋام
قىلىۋېرىدۇ . پەقەت ، بەنگالەگە بۇ يىلقىدەك قوشۇن تارتىپ بېرىلمىسا ،
خەزىنىلەر بۇلاپ ـ تالانـمـسا ، قان تۆكۈلۈش بولمـغان بولـسىلا
بولاتتى . . .
ـــ سىلەر چۈنارنى ئالتە ئاي قامال قىلىپ ئاز قان تۆكتۈڭلارمۇ ؟
بىز بەنگالەدە ئەنە شۇنىڭ ئۈچىنى ئالىمىز .
ـــ بىز بۇگۈن ئۆچ ئېلىش ھەققىدە ئەمەس ، سۈلھى توغرىلىق
سۆزلەشكىنى كەلدۇق . بولۇپمۇ پەشكال كۆنلىرىدە ئىنسانلارلا ئەمەس ،
تەبىئەتمۇ جەڭگى ـ جېدەلسىز ، تىنچ ياشاشقا ئالاھىدە موھتاج . سىز مە-
رىپەتپەرۋەر سەركەدىسىز . « چۈنار بېرىلسە سۈلھى تۈزۈلىدۇ » دەپ ئادەم
ئەۋەتكەنىكەنسىز ، شۇڭا ھۈمايۇن ھەزرەتلىرى بىزنى ۋەكىل قىلىپ ئال-
دىڭىزغا ئەۋەتتى .
شېرخان ھۈمايۇننىڭ مەكـتـۇپـىـگە يەنە بىـر كۆز يۈگۈرتۈپ
چىـقتى ـ دە :
ـــ بـىزمۇ بىھۇدە قان تۆكۈلۈشنى خالىمايمىز ، ـــ دېدى ، ـــ
چۈنار بىزگە بېرىلسە ، شاھىڭلار قويغان شەرت قوبۇل قىلىنىدۇ .
بـۇ گەپلەر بولۇۋاتقاندا ، خوجا ھۈسەيىن قوينىدىن ئانچە چوڭ
بولمىغان بىر كىتابنى ئالدى . بۇ ئاجايىپ چىرايلىق ھۆسنىخەت بىلەن
كۆچۈرۈلگەن قۇرئان ئىدى . خوجا ھۈسەيىن قۇرئاننى كۆزىگە سۈرتۈپ
سۆيدى ـ دە، ئورنىدىن تۇرۇپ شېرخانغا سۇندى :
ـــ دۆلەتپاناھ سىز ئېيتقان دانا گەپلەرگە مانا شۇ ئاللانىڭ
كالامى گۇۋاھ بولسۇن ، ئېلىڭ !
شېرخان بىردىنلا سەگەكلەشتى :
ـــ تـەقسىر ، سىز بۇ . . . قۇرئان بىلەن قەسەم قىلدۇرماقچىمۇ ؟
شېرخاننىڭ كۆزلىرى غەزەپتىن چاقناپ كەتكەنلىكىنى كۆرگەن
خوجا ھۈسەيىن قورقۇپ :

ـــ ئۇنداق نىيەت ئەسلا خىيالىمغا كەلگىنى يوق ، دۆلەتپاناھ ، ـــ دېدى ، ـــ قۇرئان شېرىپ سىزنىڭ بۇيۇك مەقسەت يولىدا باسقان قەدەملىرىڭىزگە مەدەتكار بولغاي دەپ . . . سوۋغات تەرزدە ئالغاچ كەلگەن .

ـــ ئۇنداق بولسا بىز سوۋغىنى قوبۇل قىلىمىز ، ـــ شېرخان قۇرئاننى خوجىنىڭ قولىدىن ئېلىپ كۆزىگە سۈرتكەن بولدى ـ دە ، مۇلازىمگە بەردى ، ـــ بۇ مۇقەددەس كىتابنى بىزنىڭ مەسچىتىمىزدىكى ئۆزىگە مۇناسىپ مېھرابقا قويۇڭ .

ئۇنىڭدىن كېيىنكى مۇزاكىرە چۇنارنى شېرخانغا قانداق تەرتىپلەر بىلەن تاپشۇرۇپ بېرىش ئۈستىدە بولدى . ھۇمايۇن قوشۇنلىرىنى كارامىناسا دەريا سى ۋە بەنارەسنىڭ نېرىقى تەرىپىگە ئۆتكۈزۈۋالغۇچە ، شېرخان ھازىرقى قارارگاھىدىن قوزغالماسلىققا ۋەدە بەردى . ھۇمايۇننىڭ چۇنارغا چاپارمەن ئەۋەتىپ ، ئۇيەرنى مۇھاپىزەت قىلىۋاتقان لەشكەرلىرىنى ۋە قورال ـ ياراغلارنى ئېلىپ چىقىپ كېتىشىگە بىر ھەپتە ۋاقىت كېتەتتى . بۇ مۆھلەت تۈگىگەندىن كېيىن ، شېرخان بېرىپ قەلئەنى ئىگىلەيدىغان بولدى . ھۇمايۇن بىلەن شېرخان بىر ـ بىرى بىلەن مەڭگۈ تىنچ ، ئىتتىپاق ئۆتۈش توغرىسىدىكى بىتىمگە چۇناردا ئىمزا قويىدىغان بولۇپ كېلىشىشتى .

بەيرەمخان مۇزاكىرىنى تۈگىتىپ بولۇپ كېيىنكىلەرگە مۇنداق دېدى :

ـــ دۆلەتپاناھ ، سىز بىلەن بىز يەرۇ ئاسمانىنىڭ گۇۋاھلىقىدا سۆلھى تۈزۈپ ، ئۇنىڭغا سادىق بولۇش مەجبۇرىيىتىنى ئۈستىمىزگە ئالدۇق ، ـــ دېدى ، ـــ شۇ خۇلاسە بىلەن شاھىمىزنىڭ ھۇزۇرىغا قايتىساق رازى بولامسىز ؟

شېرخاننىڭ كۆزلىرى « مەندىن سادىقلىق تەلەپ قىلغۇدەك ، سەن ئۆزۈڭ كىم ئىدىڭ ؟ » دېگەندەك سوغۇق ئىستېھزا بىلەن بەيرەم خانغا تىكىلدى . ئەمما ئۇنىڭ بىلىنەر ـ بىلىنمەس كۈلۈمسىرىگەن لەۋلىرى ئارىسىدىن :

ـــ خۇلاسىگىزگە قوشۇلىمەن ، ـــ دېگەن سۆزلەر چىقتى .

× × ×

ئەلچىلەر كەتكەندىن كېيىن ، شېرخان ئاخشام ئەگرەدىن كەلگەن ئالۋارۇ پاكاۋىرانى ھۇزۇرىغا چاقىرتتى . پاكاۋىرا يولدا ھۇمايۇننىڭ ئادەملىرىنىڭ قولىغا چۈشۈپ قالماسلىقى ئۈچۈن ، ھىندى سودىگەرلىرىدەك كىيىنىپ كەلگەنىدى . شېرخان ئۇنى شاھىنشىندىن چۈشۈپ قارشى ئالدى ، ئۆزىگە يېقىن ئولتۇرغۇزۇپ پەس ئاۋازدا سورىدى :

— ئەگرەدىن ھۇمايۇنغا ياردەم كەلمەيدىغانلىقى ئېنىقمۇ؟

— ئېنىق ، دۆلەتپاناھ . كامران سىزگە قارشى چىقمايدۇ . ئۇ ئاكىسىنىڭ سىز بىلەن جەڭ قىلىپ مەغلۇب بولۇشىنى كۈتمەكتە ، ئۇنىڭدىن كېيىن تاجۇتەختىنى ئىگىلەش ئۈمىدىدە بولماقتا .

— بۇ بىزگە مەلۇم . ھىندالچۇ ؟

— ئۇ ھۇمايۇنغا سادىق بولۇپ قالماقچىكەن . ئەمما ، سىز ئەۋەتكەن مەخپىي مەكتۇپنىڭ ياردىمى بىلەن ، بىز ئۇنىڭ ساداقىتىنى ئادا-ۋەتكە ئايلاندۇرۇۋەتتۇق .

— قانداق قىلىپ ؟ — ئىشەنمىگەندەك سورىدى شېرخان .

شۇنىڭدىن كېيىن پاكاۋىرا ۋەقەنىڭ تەپسىلاتىنى سۆزلەشكە باشلىدى : ھۇمايۇن ئەگرەگە ھاكىم قىلىپ تەيىنلىگەن ئەمىر بەھلۇل پارىغا سېتىلمايدىغان ، شاھقا سادىقلىق بىلەن خىزمەت قىلىدىغان ۋىجدانلىق ئادەم ئىدى . شېرخاننىڭ ئەگرەدىكى مەخپىي ئادەملىرى مەسچىت جامەدە سەيىدخېلىل بىلەن ئالاقىلىشىپ ، بەھلۇلنى قانداق قىلىپ كۆزدىن يوقىتىشنىڭ چارىسىنى مەسلىھەتلەشتى .

بەھلۇل ئەسلىدە ھىندىستانلىق ئافغانلاردىن بولۇپ ، شېرخان ئۇنى تونۇيتتى . لېكىن ، بەھلۇل شېرخاننىڭ ئافغانلارنى ئۆزىنىڭ ئەترا-پىغا توپلىشىنى قوللىماي ، ھۇمايۇنغا سادىقلىق بىلەن خىزمەت قىلىپ يۈرۈۋەردى . شېرخان تۆھمەت چاپلاپ ئۇنى يوقاتماقچى بولدى . شېر-خان ئەۋەتكەن مەخپىي ئادەم ، ئۇنىڭ ئۆز قولى بىلەن ئەمىر بەھلۇلنىڭ نامىغا يازغان خېتىنى ئېلىپ كېلىدۇ . شېرخاننىڭ ئىمزاسى يېزىلغان ۋە مۆھۈرى بېسىلغان بۇ مەكتۇپقا ، ئەمىر بەھلۇلنىڭ ئۆتكەن ئايدا گاڭگىنىڭ

بويىغا ئەۋەتىپ بەرگەن قورال ـ ياراغلىرى ئۇچۇن مىننەتدارلىق بىلدۈ-
رۈلگەن بولۇپ ، ناھايىتى كۆپ يىگىتلەرنىڭ ھۈمايۈندىن يۈز ئۆرۈپ
شىرخانغا كىلىپ قوشۇلۇۋاتقانلىقى . شۇڭا ساۋۇت ـ قالقان ، قورال ـ
ياراغلارنى ئىلاجىنىڭ بارىچە كۆپرەك ئەۋەتىپ بېرىشى تەلەپ قىلىنىدۇ .
مەكتۇپنىڭ ئىشەنچىلىك بولۇشى ئۈچۇن ، ئۇئادەتتىكى ھەرپلەر بىلەن
ئەمەس ، ئىلمىي سىياھتىن ① خەۋىرى بار ئادەملەرلا چۈشىنەلەيدىغان
مەخپىي بەلگىلەر بىلەن يېزىلىدۇ .

پەرەڭستاندا بۇنىڭدىنمۇ ئىنچىكە ، زىل ئىشلارنى كۆپ قىلىپ
تەجرىبىلىك بولۇپ كەتكەن ئالۋارۇ پاكاۋىرا ، بۇ مەكتۇپنى ئەمىر بەھ-
لۇلنىڭ ئىشەنچىلىك مۇلازىملىرىدىن بىرىنىڭ يانچۇقىغا تۇيدۇرماي سې-
لىپ قويىدۇ . بۇ مۇلازىم كەچتە ئەمىر بەھلۇلنىڭ ھۇزۇرىغا كىچىلىك
قاراۋۇللۇققا كېتىۋاتقان چاغدا ، سەيىدخىلىلنىڭ ئادەملىرى ئۇنى تۇتۇپ
ھېندالنىڭ ئالدىغا ئېلىپ كىلىدۇ . شۇ ۋاقىتنىڭ ئۆزىدە ، ئەمىر بەھلۇل-
نىڭ رۇخسىتى بىلەن شەرقە تاختاي بېسىپ ماڭغان ھارۋىلارغا ، شېر-
خاننىڭ مەخپىي ئادەملىرى خېلى كۆپ قىلىچ ـ قالقان ۋە نەيزىلەرنى
تىقىپ قويىدۇ . ھېلىقى مۇلازىم تۇتۇلۇپ ھېندالنىڭ ئالدىغا ئېلىپ كې-
لىنگەن پەيتتە ، بايىقى ھارۋىلارمۇ قولغا چۈشىدۇ .

ئەمىر بەھلۇلغا ئۇنىڭ مۇلازىمى كېچىدە ئېلىپ كېتىۋاتقان ـــ
شېرخان يازغان مەكتۇپ ، ئىلمىي سىياھ يارىدىمى بىلەن ئوقۇپ يېشىلە-
دۇ . ھېندال مىرزا تاختايلارنىڭ ئاستىغا يوشۇرۇپ ئېلىپ كېتىلىۋاتقان
قورال ـ ياراغلارنىمۇ كۆرىدۇ ـ دە ، ئەسلى ئاففان بولغان ئەمىر بەھلۇل-
نىڭ خىيانەت قىلغانلىقىغا ئىشىنىدۇ .

يېرىم كېچىدە ھېندال مىرزا بىلەن زاھىد بەگلەر نۆكەرلىرى بە-
لەن ئۆيدە ئۇخلاۋاتقان ئەمىر بەھلۇلنىڭ ھويلىسىغا باستۇرۇپ كىرىدۇ .
ئۇنىڭغا شېرخاننىڭ يازغان مەكتۇپىنى ۋە تاختاي باسقان ھارۋىلاردىن
تېپىلغان قورال ـ ياراغلارنى كۆرسىتىدۇ .

ئەمىر بەھلۇل ئاجايىپ ئۇستىلىق بىلەن قىلىنغان بۆھتاندىن قۇ

---

① ئىلمىي سىياھ ـــ مەخپىي يېزىق سىرى ، شىفىر.

تۇلۇشنىڭ يولىنى تاپالماي قالىدۇ . ئۇ:

— مېنى تۆھمەتتىن پەقەت ھۇمايۇن ھەزرەتلىرىلا قۇتۇلدۇرالايدۇ ، — دەيدۇ - دە ، ئەگرەدىن قېچىپ چىقىدۇ . بۇ چىقىش بەھلۇلنىڭ خائىنلىقىنى ھىندالغا ئىسپاتلاپ بەرگەندەك بولىدۇ . ئۇنىڭ بۇيرۇقى بىلەن قوغلاپ ماڭغان نۆكەرلەر ، ئۇ كېچىدىلا ئەمر بەھلۇلنى ئېتىپ ئۆلتۈرۈپ ، بېشىنى كېسىپ كېلىشىدۇ . . .

بىر زەربە بىلەن ھەم ھۇمايۇننىڭ ئەڭ سادىق ئادىمىنىڭ يوقىلىشى ، ھەم ھىندال بىلەن ئاكىسىنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى دوستلۇقنىڭ ئاداۋەتكە ئايلىنىشى ، شېرخانغا ئالاھىدە بىر مەمنۇنىيەتلىك بەخش ئەتتى . ئۇ پاكاۋىراغا ئىللىق نەزەردە قاراپ :

— بەللى ، سىز بىزگە ياخشى خىزمەت قىلىپسىز، — دېدى ، — ئارزۇيىمىز ئەمەلگە ئېشىپ ، ھىندىستاندا ئۇلۇغ بىر ھاكىمىيەت قۇرساق ، سىزگە زور ئىنايەتلەر قىلغايمىز !

شېرخان خەزىنىچىنى چاقىرتتى ، ئۇ تەدبىرلىك مەخپىي ئادەملەرنىگە ئالتۇننى ئايىمايتتى .

— جانابى پاكاۋىراغا ئىككى مىڭ ئالتۇن بېرىلسۇن !

پاكاۋىرا خۇشال بولۇپ كەتتى . ئىككى مىڭ ئالتۇن ! بۇ ئاز بايلىق ئەمەس ، بۇنىڭغا يېڭى بىر كېمە سېتىۋالغىلى بولىدۇ . ئۇ شېرخانغا چىن دىلىدىن تەزىم قىلىپ ، كەينىچىلەپ مېڭىپ چىقىپ كەتتى .

خاس خانىدا يالغۇز قالغان شېرخان ، قولىنى پېشانىسىگە تىرەگىنىچە خىيالغا كەتتى . ھۇمايۇنغا ئەگرەدىن ياردەم كەلمەيدىغانلىقى ئېنىق بولدى . بىراق پەرەڭستاندىن كەلگەن پاكاۋىرامۇ ئۇنىڭغا چوڭ ياردەم بېرىۋاتىدۇ ، كارامناسا دەريا سىنىڭ تاشقىنلىرىدىن قورققان كېمىچى ، پالاقچىلاردىن بەش ئالتىسى ، ئاخشامقى بوران - چاپقۇندا گاڭگىراپ دەريا سىدىن ئۆزۈپ ئۆتۈپ شېرخانغا قوشۇلدى . ھۇمايۇن قىيىن ئەھۋالدا قالغانلىقى ئۈچۈن ، بۇگۈن ۋەكىل ئەۋەتتى . ئەگەر شېرخان لەشكەرلەر باشلىقىنى چاقىرىپ : « چۇنارنى جەڭسىز ئىگىلەيمىز ، ئۇ شەرت بىلەن سۇلھى تۈزدۇم » دېسە ، ئۇلار ئەلۋەتتە خۇشال بولىدۇ . لېكىن بۇ خۇ-

شاللىق ئۇزۇن داۋام قىلمايدۇ . ھۇمايۇن ئەتە شېرخاننىڭ سىرتىمقىدىن ئامان - ئېسەن قۇتۇلۇپ چىقىۋالسا ، ئەگەرەگە بېرىپ ئۆزىنى تېزلا ئوڭ- شۇالىدۇ . ئۇ ئەپۇچان يىگىت ، قېرىنداشلىق مېھرى ئىسسىق ، ئۇ ئىنى- لىرى بىلەن ئەپلىشىپ قالىدۇ . شېرخاندەك خەتەرلىك دۇشمەن ئالدىدا تۇرغاندا ، ئاكا - ئىنىلەر بىرلىشىشى مۇمكىن . بابۇرىيلەر ئىتتىپاقلىشىدە- غانلا بولسا ، ئۇلارغا ھېچكىمنىڭ تەڭ كېلەلمەيدىغانلىقىنى شېرخان ياخشى بىلىدۇ . بۇنى ئۇ دەلەخرۇئا ۋە گۇجارەتتە بولغان جەڭلەردە ، مەھمۇدخان ۋە باھادىر شاھلارنىڭ مەغلۇب بولغانلىقىنى ئۆز كۆزى بە- لەن كۆرگەن . شېرخاننىڭ شۇنچە ۋاقىتتىن بېرى چېكىنىپ ، خەزىنە- سىنى تاغدىكى راھەتسىكە يۆتكەپ يوشۇرۇپ قويغىنىمۇ يېتەر ! ئەگەر شېرخان ئۆزىگە يېڭى بىر بالايىئاپەتنى كۆپەيتىشنى خالىمىسا ، پۇرسەتنى قولدىن بەرمەي ، ھۇمايۇننى دەريالار سىرتىمقىدىن تىرىك چىقارماسلىقى كېرەك !

شېرخان ئوي خىيالىلىرىدىن شۇ خۇلاسىگە كەلدى - دە ، لەشكەر باشلىقلىرىدىن تۆت كىشىنى مەشۇرەتكە چاقىردى . شېرخاننىڭ ئوغۇل- لىرى — قۇتبىخان بىلەن جالالخان ئوڭ تەرەپتە ئولتۇرۇشتى . راجپۇتلار سەركەردىسى بىكرەمەدىت گائۇر بىلەن شېرخاننىڭ لەشكەر بېشى ھە- ۋەسخان سول تەرەپتىن جاي ئېلىشتى . شېرخان خاس خانىدىكى مۇلا- زىملارنى چىقىرىۋېتىپ ، ئىشىك پەردىسىنى چۇشۇردى . شامداندا پە- لىلداپ تۇرغان شاملارنىڭ يورۇقىدا ئوغۇللىرى بىلەن سەركەردىلىرىگە بىر - بىرلەپ قاراپ چىقتى - دە :

— سىلەر تۆتىگىلار مېنىڭ دۇنياديكى ئەڭ ئىشەنچىلىك ئادەملىرىم ، — دېدى ، — بىز ۋەتىنىمىزنى ياتلاردىن ئازاد قىلىپ ، مۇستەقىل دۆلەت قۇرماقچى بولۇۋاتىمىز . بۇ ئارزۇ - ئارمان بىزنى راجە بىكرەمەدىت گائۇر بىلەن ئاكا - ئىنى قىلدى . بىز بۇيۇك مەقسەت يولىدا دىن ، مىللەت ئايرىمايمىز . چۇنكى ئافغانلارمۇ راجپۇتلارغا ئوخشاش ئا- ربي قەبىلىلىرىدىن تارقالغان . بىز ھەممىمىز ھىندىستاندا تۇغۇلۇپ ئۆس- تۇق ، ئاتا - بوۋىلىرىمىزنىڭ قەبرىلىرىمۇ مۇشۇ زېمىندا . ياقا يۇرتلۇقلار

ئۇستۇن كېلىپ ، بىز چېكىنىپ يۈرۈڭۇاتىمىز . لېكىن ، بىزگىمۇ ئامەت كېلىدىغان كۈننى سەۋر - تاقەت بىلەن كۈتىتۇق . شۇ پۇرسەت مانا ئەمدى كەلدى . دۈشمەنلىرىمىزنىڭ ئەھۋالى ئېغىر بولغاچقا ، ئۇلار چۈنارنى بىزگە جەڭسىز بېرىشكە تەييار . ئەلچىلەر سۈلھى تۈزۈشنى تەلەپ قىلدى ، مەن ئۇلارنى چۆچۈتۈپ قويماسلىق ئۈچۈن سۈلھىگە رازى بولدۇم . ھۇمايۇن بۈگۈندىن باشلاپ لەشكىرى كۈچىنى يىغىشقا بۇيرۇق چۈشۈرىدۇ ، بىزنى ھۇجۇم قىلىدۇ دەپ ئويلىماي ، دەريالاردىن تېزراق ئۆتۈۋېلىشقا ئالدىرايدۇ .

— دۈشمەننى غەپلەتتە قالدۇرۇپ ، باستۇرۇپ باردىغان پۇرسەت كەپتۇ - دە ، — دېدى ھەۋەسخان .

بۇ گەپنى ياقتۇرمىغان قۇتبىخان ھەۋەسخانغا ئالىيىپ قاراپ قويدى . چۈنكى ئۇ ھۇمايۇننىڭ لەشكەرلىرى سېپىدە ئىككى يىل خىزمەت قىلغاچقا ، ئۇنىڭ مەردلىكىنى كۆپ كۆرگەنىدى .

— سۈلھىنى لەشكىرىي ھېيلىگە ئايلاندۇرۇپ باستۇرۇپ بېرىش . . . مەردلىككە كىرمەسمىكىن ، — دېدى قۇتبىخان دادىسىغا يۈزلىنىپ .

— ۋەتەننى ياتلارنىڭ قولىدىن ئازاد قىلىش - دۇنيادىكى ئەڭ چوڭ مەردلىك ، — دېدى شېرخان ئوغلىغا تىك قاراپ ، — بابۇر بىلەن ئۇنىڭ ئوغۇللىرى بىزنىڭ قانچىلىغان ۋەتەنداشلىرىمىزنى قىرىپ تاشلىمىدى ! بۇ ئىستىلاچىلار پەنىپەتتە قىرىق مىڭ ئادەمنى ئۆلتۈردى . بابۇرنىڭ پەرمانى بىلەن بەجۇر قورغىنىدا ئۇچ مىڭ ئادەم قەتلىئام قىلىنىپ ، ئۇلارنىڭ كاللىسىدىن مۇنار ياسالمىدىمۇ ! ھۇمايۇن پەنىپەتتە ئىككى يۈز ئادەمنى ئەسىرگە ئالغاندا ، بابۇر ھەيۋىسىنى كۆرسىتىش ئۈچۈن ، شۇ ئەسىرلەرنىڭ يۈز ئادىمىنى تۆفەڭ ئېتىپ ئۆلتۈرمىدىمۇ ! ئۇ چاغلاردا بىزنىڭ ئادەملىرىمىز تۆفەڭنىڭ نېمىلىكىنى بىلمەيتتى . شۇڭا ئۇلار تۆفەڭنىڭ ئالدىدا ياۋاش تۇرۇشقانىدى ، لېكىن ئىستېلاچىلار ئۇلارنى شەپقەتسىزلىك بىلەن ئېتىپ ئۆلتۈرۈۋەتتى . ئەنە شۇنىڭدىن كېيىن : « ئىستېلاچىلاردا ئىلاھىي قورال بار ئىمىش ، ھىندىلارنىڭ

خۇداسى شۇاغا ئوخشاش ، كۆزىدىن ئوت پۇركۈپ ، يىراقتىكى ئادەم-لەرنىمۇ ئۆلتۈرەلەرمىش » دېگەن سۆز - چۆچەك تارقىلىپ كەتتى . خەلقنى قورقۇتۇپ بويسۇندۇرۇش ئۈچۈن تارقىتىلغان بۇ سۆز - چۆچەك لەشكىرىي ھىيلە ئەمەسمۇ !

— شۇنداق ، تىمۇرىيلەر بىزنى زوراۋانلىق بىلەنمۇ قىرغان ، ھىيلە - نەيرەڭ بىلەنمۇ قىرغان ! — دىدى بىكرەمەدىت گائۇر ، - ئەمدى، بۇگۈنكى مۇشۇ كېچىدە ، ئۇلاردىن قىساسىمىزنى ئېلىشىمىز كېرەك !

— يەجۇردە قانخورلارچە قەتلىئام قىلىنغانلار ئۈچۈنمۇ ، پەنىپەتتە ۋەھشىيلەرچە ئېتىلغان ئەسىرلەر ئۈچۈنمۇ قىساس ئېلىشىمىز كېرەك ، — قوشۇمچە قىلدى شېرخان قەتئىيلىك بىلەن .

قۇتبىخانغا بۇ ئاساسى بار گەپلەرگە قوشۇلۇشتىن باشقا ئامال قالمىدى .

— تۈن يېرىمدە ئاستا يولغا چىقىمىز ، — دېدى شېرخان ، — سەھەردە ، تاڭ يورۇشقا باشلىغاندا بېسىپ كىرىمىز ...

ئۇلار كىم ئوتتۇرىسىدا ، كىم ئوڭ قاناتتا ، كىم سول قاناتتا ھۇ-جۇم قىلىشنىڭ پىلانىنى تۈزۈشكە كىرىشتى .

× × ×

باشقا كۈنلىرى شېرخاننىڭ تۈيۇقسىز ھۇجۇم قىلىشىنى كۈتۈپ سەگەك ياتىدىغان ھۇمايۇن ، بۇگۈنكى سۈلھى خەۋرىنى ئاڭلىغاندىن كېيىن خاتىرجەم بولۇپ ، قاتتىق ئۇيقۇغا كەتكەنىدى . تاڭ قاراڭغۇسىدا قارار گاھنىڭ شەرقى جەنۇبىدىن باشلانغان ۋە تۆت ئەتراپقا چاقماق تېزلىكىدە كېڭەيگەن جەڭ شاۋقۇنى ، پىللارنىڭ چىرقىرىشى ، ئادەملەر-نىڭ قىيا - چىياسى ، قىلىچ قالقانلارنىڭ جارانگ - جۇرۇكى ، تۆپەڭلەر-نىڭ گۈمبۈرلىشى ئۇنى غەرق ئۇيقىدىن ئويغاتقاندا ،« يەنە قورقۇنچلۇق چۈش كۆردۈممۇ نېمە » دەپ ئويلىدى . لېكىن ئىشىكتىن يۈگۈرۈپ

كىرگەن جەۋھەر ئاپتاۋىچىنىڭ [1]قورقۇنچلۇق ئەلپازدا :

ــ ھەزرىتىم ، ياغى باستۇرۇپ كەلدى ! ــ دېگەن سۆزلىرى ، بېشىغا سوغۇق سۇ قۇيغاندەك ۋۇجۇدىنى تىترىتىۋەتتى .

ئۇ سەكرەپ تۇرۇپ ، پۇتىغا پايتىما ئورنىايلا ئۆتۈكىنى كىيدى . ئاپتاۋىچى تىترەپ تۇرۇپ سۇئالغان تونىنى كىيىپ ، قىلىچىنى ئالدىراپ تاقىدى . ساداقەتمەن ئاپتاۋىچى ئۇنىڭ كۆكرەك ، يەلكىسى ۋە بىلىكىگە تىڭ ئۆتكۈزمەيدىغان پولات قاپچۇق ۋە يەڭلىكلەرنى كىيدۈرمەكچى بولغانىدى ، لېكىن بۇنىڭغا ھۈمايۇن تاقەت قىلالمىدى . ئۇ دۇبۇلغىنى بېشىغا كىيىپلا چىدىردىن ئېتىلىپ چىقتى . يامغۇر سىمىلداپ يېغىۋاتقان تاڭنىڭ خىرە ـ شىرە يورۇقىدا ، قارار گاھنىڭ جەنۇبىدىكى چىدىرلارنى يېقىتىپ ، ئادەملەرنى بېسىپ چەيلەپ ، چىرقىراپ كېلىۋاتقان يۇزلىگەن جەڭ پىللىرىگە ھۈمايۇننىڭ كۆزى چۈشتى .

ــ ماڭا ئات كەلتۈرۈڭلار !ــ ۋارقىردى ئۇ ،ــ بەيرەمخان قېنى ؟ ئۇستات خانقۇلى ، زەمبىرەكلەرنى ئوقلاڭ !

ئېغىر ، ئوق ئۆتمەس يوپۇق يېپىلغان سەمەن ئاتنى ھۈمايۇننىڭ ئالدىغا ئېلىپ كېلىشتى .ئۇ ئۆزەڭگىگە ئايىغىنى ساپالماي ، ئاتنىڭ بويىنىدىن تۇتۇپ سەكرەپ مىندى . شۇ چاغدا بەيرەمخان يىگىرمىدەك نۆكەر بىلەن ئات چاپتۇرۇپ يېتىپ كەلدى .

ــ شېرخان سۇلھىنى بۇزۇپ نامەردلىك قىلدى!ھەزرىتىمنى ئوتتۇرغا ئېلىڭلار !ــ دەپ بۇيرۇق قىلدى ئۇ نۆكەرلىرىگە .

قارارگاھنىڭ دۇشمەن باستۇرۇپ كەلگەن جەنۇب قىسمىدىكى يۇزلىگەن نۆكەرلەر سەپ تۈزۈشكىمۇ ئۈلگۈرەلمەي تىرىپىرەن بولۇپ قېچىشقا باشلىدى . سەلدەك باستۇرۇپ كېلىۋاتقان دۇشمەن ئاتلىقلىرى ئۇلارنى دەريا تەرەپكە قوغلاپ ماڭدى .

ــ بىزنىڭ جەڭ پىللىرىمىز قېنى ؟ ــ ۋارقىردى ھۈمايۇن ، ــ نېمە ئۈچۈن زەمبىرەكلەر ئېتىلمايدۇ ؟ خانقۇلىبەگ !

ــ ھەممىنى غەپلەت باستى ، ــ دېدى بەيرەمخان ،

---

[1] ئاپتاۋىچى ــ خان ـ پادىشاھلارنىڭ قولىغا سۇ بېرىدىغان مۇلازىم .

ئاندىن توپچىلار بىلەن پىل باشقۇرغۇچىلار تەرەپكە ئات سېلىپ كەتتى.

ھۇمايۇننىڭ كۆزى سايىۋەنلىك ھارۋىلارغا چۈشتى. ئۇنىڭ نېمە ئەھۋالى قانداقتۇ؟ ئالتە ياشلىق قىزى ئەقىقە بېگىم، خوتۇنلىرى بىكە بېگىم، چاند بىبىلەر ئاشۇ سايىۋەنلىك ھارۋىلارنىڭ ئارقىسىدىكى چەدىردا ئىدى.

ھۇمايۇن ئېتىنىڭ بېشىنى سايىۋەنلىك ھارۋىلار تەرەپكە بۇرىدى. قورۇغچى نۆكەرلەر ئۇنى ئۇچ تەرەپتىن قورشاپ ماڭدى. تۆپىلىكتىن چۈشۈۋاتقاندا، دۈشمەننىڭ ئوتتۇز ـ قىرىق جەڭ پىلىنىڭ سايىۋەنلىك ھارۋىلار تەرەپكە يۈگۈرۈپ كېلىۋاتقانلىقى كۆرۈندى. شۇ چاغدا ئۇلار-نىڭ قارشى تەرىپىدىن تۆپەڭلەر گۈمبۈرلەپ ئېتىلدى. كۆتۈرۈلگەن ئىس ـ تۈتەكلەر ئىچىدىن يارىلانغان پىللارنىڭ ئەسەبىيلەرچە چىرقىرىغان ئاۋازى ئاڭلاندى. قارار گاھ ناھايىتى كەڭ مەيداننى ئىگىلىگەن بولۇپ، ئۇنىڭغا ھۇمايۇننىڭ ئون ئىككى مىڭ كىشىلىك قوشۇنى ۋە ئات ـ ئۇلاغلار، توپچىلار جايلاشقانىدى. شېرخاننىڭ ئاتلىقلىرى ۋە پىللىرى جەنۇب تەرەپتىن يېرىپ كىرگۈچە، ھۇمايۇنىڭ مەركىزىي قىسمى ۋە شەرقىي شىمالدىكى لەشكەرلىرىدىن ئۇچ ـ تۆت مىڭچە ئادەم ئاتلىنىپ چېقىپ، دۈشمەننىڭ يولىنى توستى. خاس نۆكەرلەر ئاتقان تۆپەڭ ئوقلىرى دۈشمەننىڭ پىل ۋە ئاتلىقلىرىغا بېرىپ تەگكىنىنى كۆرگەن نۆكەرلەر، دۈشمەن ئاتلىقلىرى بىلەن جان تىكىپ ئېلىشىشقا باشلىدى. قىلىچ ـ نەيزىلەر ئۇرۇلۇپ، ئاتلىقلار سېپى ئارىلىشىپ كەتتى. مەركىزىي قىسمىدا ئىككى تەرەپنىڭ جەڭ پىللىرى بىر ـ بىرىنى تېپىپ، چىشلىرىنى قاراسلىتىپ ئۇرۇشاتتى. پىل ئۈستىدىكى كاجۇۋادىكى مەرگەنلەر دۈشمەن پىللىرىنىڭ كۆزىنى ياكى پىل باشقۇرغۇچىلارنىڭ كۆكرىكىنى چەنلەپ ئوقيادىن ئوق ئۇزۇشەتتى.

ئەمما، قارارگاھنىڭ ئىككى تەرىپىدىكى قارشىلىق كۆرسىتىۋاتقانلارنىڭ سېپى بەكمۇ شالاڭ ئىدى. سەلدەك يوپۇرۇلۇپ كېلىۋاتقان

شېرخاننىڭ ئاتلىقلىرى ، يالىڭاياغ ، يالاڭباش قېچىپ كېتىۋاتقانلارنى قوغلاپ يېتىپ ، قىلىچ بىلەن چېپىپ تاشلايتتى . قېچىپ دەريا بويىغا يېتىپ كېلەلىگەنلىرى ئۆزىنى كېمە ۋە قېيىقلارغا ئاتاتتى . سول قاناتتىن قىرىپ ـ چەيلەپ ئۆتكەن راجپۇت ئاتلىقلىرى مەركىزىي قىسمىدىكى شېرخان لەشكەرلىرىگە يارىدەمگە يېتىپ كېلىشتى . ھۇمايۇننىڭ جەڭ پىللىرى شېرخانىڭكىدىن ئاز ئىدى . زەمبىرەكلەرنىڭ چاقماق بىلەن ياندۇرۇلىدىغان پىلتىلىرى نەمخۇش ھاۋادا نەم تارتىپ قالغانلىقى ئۈچۈن ، خانقۇلنىڭ قىلغان ھەرىكەتلىرى ئۈنۈم بەرمىدى . زەمبىرەكلەر ئوق چىقارغۇچە بولماي تۇرۇپ ، دۈشمەن پىللىرى توپچىلار ئۈستىگە باستۇرۇپ كەلدى ـ دە ، ئوقلانغان بولسىمۇ ئېتىشقا ئۈلگۈرمىگەن ، پىل تىسى يانماي تۈتەپ تۇرغان زەمبىرەكلەرنى خارتۇملىرى بىلەن كۆتۈرۈپ پاتقاققا ئاتتى . توپچىلار نىڭ قېچىپ ئۈلگۈرەلمىگەنلىرىنى ، كاجۇۋادىكى مەرگەنلەرنىڭ ئوقى ۋە ئارقىدىن يېتىپ كەلگەن ئاتلىقلارنىڭ قىلىچ ـ نەيزىلىرى يەر چىشلەتتى .

بۇلارنى كۆرگەن بەيرەمخان ساق قالغان نۆكەرلىرى بىلەن ساۋ يېۋەنلىك ھارۋىلار تەرەپكە چېكىندى . ئۇ بىكە بېگىمنىڭ خىزمىتىنى قىلىدىغان ، بەش ياشلىق ئوغلى بىلەن كىچىك بىر چىدىردا تۇرىدىغان خوتۇنىنى قۇتقۇزماقچى ئىدى.

نېرىدىن ئاتلىق چېپىپ كەلگەن ھۇمايۇن ، قارارگاھنىڭ مەركىزىي قىسمىمۇ قولىدىن كەتكىنىنى ، پەقەت دەريا بويىلا ھازىرچە خەتەرسىز ئىكەنلىكىنى بىلدى :

ــ ئاياللار بىلەن بالىلار دەريا بويىغا ئېلىپ مېڭىلسۇن ، ــ دەپ ۋارقىرىدى ئۇ، ــ بەيرەمخان ، سىز مەركىزىي قىسمىدىن كېلىۋاتقان دۈشمەنلەرنىڭ يولىنى توسۇڭ ! مەۋلۇتبەگ ، سىز خەيلىخانىنى [1]كېمىگە باشلاپ بېرىپ ئورۇنلاشتۇرۇڭ !

مەۋلۇتبەگ باشلاپ چىققان بىكە بېگىم ، ئەقىقە ، چاند بىبى ۋە بەيرەمخاننىڭ ئوتتۇزبەش ياشلاردىكى تۇركمەن خوتۇنى ، يەنە بىر قانچە

---

① خەيلىخانە ــ شاھ ۋە ئوردا ئەمەلدارلىرىنىڭ خوتۇن ـ بالىلىرى .

كېنىزەكلەر بىلەن خىزمەتكار ئاياللار ئالدىراشلىق بىلەن دەريا تەرەپكە يول ئالدى . بىراق ئۇلار قىرغاققا يېتىپ بارغۇچە ، كېمە ۋە قېيىقلار ئالدىنراق قېچىپ كېلىۋالغان بەگ ۋە نۆكەرلەر بىلەن تولۇپ كەتكەنىدى . ۋەھىمە ئىچىدە تەرتىپ ـ ئىنتىزامنى ئۇنتۇغان ، جېنىدىن باشقا نەرسە كۆزىگە كۆرۈنمەيدىغان قالغان ئادەملەر ، مانا شۇ كېمە ۋە قېيىقلارنىڭ بىر-دىنبىر قۇتقۇزغۇچى ئىكەنلىكىنى ئاللىقاچان بىلىشكەنىدى . كېمىچىلەر بىلەن پالاقچىلار قالايمىقان قېچىپ كېلىۋاتقانلارنى پادىشاھنىڭ رۇخسىتىسىز كېمىگە چىقارماسلىققا ئۇرۇنۇپ قارشىلىق كۆرسىتەتتى ، قىلىچ ـ خەنجەرلەرنىمۇ ئىشلىتىپ هەيۋە قىلىشاتتى . لېكىن قېچىپ كېلىۋاتقان ئالامان هېسابسىز كۆپىيىپ كەتكەچكە ، قارشىلىق قىلغان كېمىچىلەرنى ئۇرۇپ ـ يېقىتىپ كېمىگە ئېسىلىشاتتى . « گۇنجايىش » كېمىچىسىنىڭ پالاقچىلىرىدىن بىرى بولغان نىزام ، بۇ ئۇر ـ يېقىتتىن ئۆزىنى چەتكە ئېلىپ ، مىڭ بالالىقتا ئامان قالدى . زورلۇق بىلەن تارتىپ ئېلىنغان كېمە ۋە قېيىقلار پادىشاھ ۋە ئوردا ئەمەلدارلىرىنىڭ خوتۇن ـ بالىلىرىنىڭ يېتىم كېلىشىگە قاراپ تۇرمايلا ، نېرىقى قىرغاققا قاراپ يول ئالدى .

قېيىقلارنى قاچقان نۆكەرلەر بىلەن بەگلەر تارتىۋالدى . نىزام قىرغاقتىكى ئامباردا تۇلۇم بارلىقىنى ئەسلەپ قالدى . يۇگۇرۇپ بېرىپ چوگىراق بىر تۇلۇمنى تاللاپ ئالدى ـ دە ، قايتىپ چىقتى . ئۇ ، شۇ ئاربىدا ئۇچ ـ تۆت يۈزچە دۇشمەن ئاتلىقلىرىنىڭ مەۋلۇتبەگ باشلاپ كېلىۋاتقان ئاياللار بىلەن بالىلارنىڭ يولىنى توسماقچى بولۇۋاتقانلىقىنى كۆرۈپ قالدى . نىزام دۇشمەن ئاتلىرىنىڭ ئايىغى ئاستىدا قېلىشتىن قورقۇپ ، قىرغاق بويلاپ هۇمايۇن تەرەپكە يۇگۇردى .

بەيرەمخانىنىڭ ئاتلىقلىرى هۇمايۇننى ئارىغا ئېلىپ ، تۆپىلىكنىڭ نېرىقى تەرىپى ئارقىلىق دەريا قىرغىقىغا چىقىنمەكتە ئىدى . دۇشمەن ئاتلىقلىرى پادىشاھنىڭ نۆكەرلىرى سېپىنى يېرىپ ئۆتەلمىدى . شۇنىڭ بىلەن ئۇلارنىڭ جەڭ پىللىرىدىن ئۇچ ـ تۆتى ئۇنى قوغداپ كېتىۋاتقانلارنىڭ ئۇستىگە تاشلاندى . خاس نۆكەرلەردە تۆفەڭ بار ئىدى .

پللاردىن ئىككىسى تۆپەكلەردىن كەينى ـ كەينىدىن ئېتىلغان ئوق زەر-
بىسىدىن يىقىلدى . ئەمما ، ساغرىسىغا ئوق تەككەن ، ئاغرىق ئازابىدا تې-
خىمۇ قۇتراپ كەتكەن ئۇچىنچى پىل تۆپەك ئېتىۋاتقان نۆكەرلەرگە
ھۆركىرگىنىچە باستۇرۇپ كەلدى . ئاتتىن بىرىنى قاتتىق تېپىپ ، ئۇس-
تىدىكى چەۋەنداز بىلەن قوشۇپ ئېرغىتىپ تاشلىدى . ھۇمايۇننىڭ يېنىدا
كېتىۋاتقان ئىككىنچى ئاتلىق نۆكەرنى خارتومى بىلەن بېلىدىن قاماللاپ
ئىگەردىن يۇلۇپ ئالدى ـ دە ، ھاۋادا سلكىپ يەرگە زەرب بىلەن ئۇردى
ۋە ئۇنىڭ جانسىز گەۋدىسىنى ئاياغلىرى بىلەن بېسىپ يەنجىپ ئۆتۈپ
كەتتى . قۇترىغان پىلنىڭ ئالدىدا ھىمايىسىز قالغان ھۇمايۇن قىلىچىنى
قىنىدىن سۇغۇردى . پىل خارتومىنى سوزۇپ ئۇنىڭغا يېقىنلاشقاندا ،
ھۇمايۇن قارا يىلاندەك تولغىنىپ يۆگەشمەكچى بولغان بۇ جان ئالغۇ-
چىنى چېپىپ تاشلىماقچى بولۇپ قىلىچ ئۇردى . ئەمما خارتوم قىلىچتىن
چاققان چىقتى . تىغ يېتىپ كەلگۈچە ، پىل خارتومىنى توم ھەم ئۇزۇن
ئاق چىشلىرىنىڭ پاناھىغا ئېلىشقا ئۈلگۈدى . ھۇمايۇن زەرب بىلەن ئۇر-
غان قىلىچ ، پىلنىڭ چىشلىرى ئارىسىدىكى قېلىن تېرىسىنى كېسىپ ئۆ-
تۈپ تېرە بىلەن چىش سۆڭىكى ئارىسىغا تىقىلىپ قالدى . ھۇمايۇن قە-
لىچىنى سۇغۇرۇۋالغۇچە ، يا ئوقى كېلىپ ئوڭ مۇرىسىگە سانجىلدى .
ئەسلىدە ، پىل ئۇستىدىكى كاجۇۋادا ئولتۇرغان مەرگەنلەر ئۇنىڭ كۆ-
زىكىنى نىشانغا ئالغانىدى . لېكىن ھۇمايۇن ئېتى بىلەن تەڭ تىنىمسىز
ھەرىكەت قىلىپ تۇرغاچقا ، ئوق يەلكىسىگە تەگكەنىدى . ھۇمايۇن ئال-
دىراشچىلىقتا ساۋۇت كىيىمگەنلىكىگە قاتتىق ئەپسۇسلاندى . ئاغرىقتىن
ھالسىزلانغان ئوڭ قولى قىلىچنى سۇغۇرۇپ ئېلىشقا چىدىمىدى . پىل
قاتتىق بىر سلكىنگەنىدى ، قىلىچنىڭ ئالتۇن دەستىسى قولىدىن چىقىپ
كەتتى . ئۇزۇن ، قارا خارتوم قايتىدىن ئۇنىڭ بوينىغا سوزۇلۇپ كېلىشكە
باشلىدى . ھۇمايۇن سول قولى بىلەن تىزگىننى قاتتىق بىر سلكىپ
ئاتنى چەتكە بۇرىدى ـ دە ، ئاتنىڭ يالىسىغا ئېگىشىۋالدى . شۇ پەيتتە
يېقىنلا يەردىن تۆپەڭنىڭ گۈلدۇرلىگىنى ئاڭلاندى . پىل ھۇمايۇن بىلەن
بەند بولۇپ قالغان ۋاقىت ئىچىدە ، تۆپەڭنى ئوقلاشقا ئۈلگۈرگەن خاس

نۆكەرلەردىن بىرى ، پىلانىڭ پىشانىسىنى نىشانلاپ تەپكىنى باسقانىدى . چىشى تۇۋىگە قىلىچ تىقىلىپ قالغان ، ساغرىسىدىن ۋە خارتۇمى ئۈستىدىن قان ئېقىۋاتقان زور پىل ، ئەمدى پىشانىسىدىن تېشىپ كىرگەن ئوق زەربىسىدىن سەنتىرەكلەپ زوڭ ئولتۇرۇپ قالدى ، كېيىن گۈرسۈلدەپ يىقىلدى .

ئارقا تەرەپتىن يەنە دۈشمەن ئاتلىقلىرى بىلەن پىللىرى باستۇرۇپ كەلمەكتە ئىدى . بەيرەمخانىڭ ئاۋازى ئاڭلاندى :

— ھەزرىتىمنى دەريا بويىغا ئېلىپ كېتىڭلار ! بىز ياغىنى ئۆتكۈزمەيلى ، لەشكەر چاند ، سىز پىلىڭىز بىلەن قوغداڭ !

ھۇمايۇننىڭ يەلكىسىگە سانجىلىپ قالغان يا ئوقى ، ئاتنىڭ مېڭىشىدىن سىلكىنىپ قاتتىق سانجىپ ئاغرىتاتتى . ئۇنىڭ يېنىدا ئاتلىق كېلىۋاتقان جەۋھەر ئاپتاۋىچى ، ھۇمايۇننىڭ رەڭگىنىڭ بىر ئاقىرىپ - بىر كۆكىرىپ كېتىۋاتقانلىقىنى ، ئاغرىق ئازابىدىن كۆزىدىن ياش چىقىپ كەتكەنلىكىنى كۆرۈپ قالدى - دە :

— ھەزرىتىم ، رۇخسەت قىلىڭ ، يارىڭىزنى باغلاپ قوياي ، — دېدى - دە ، بېشىدىن يېگى كۆمۈش رەڭ سەللىنى ئالدى . ھۇمايۇن قوغداپ كېلىۋاتقان نۆكەرلەرنىڭ قورشاۋىدا ئات چېپىپ كېتىۋىتىپ ، يەنە يال ئۈستىگە ئېگىشتى ، سول قولىنى ئوڭ مۈرىسىگە ئۇزىتىپ ئەپچىل بىر ھەرىكەت بىلەن ئوقنى سۇغۇرۇپ ئالدى . ئەمما ئاغرىقتىن ئېڭراپ يۈزىنى ئاتنىڭ يالىغا ياقتى . جەۋھەر ئاپتاۋىچى ئېتىنى ئوڭ تەرەپتىن يانداپ كېلىپ ئۇنى قولتۇقىدىن يۆلىدى . يەلكىسىدىن ئېقىۋاتقان قانىنى توختىتىش ئۈچۈن ، سەللىسىنى چۈۋۈپ ، يارىلانغان جايىنى بەش - ئالتە ئايلاندۇرۇپ ئوراپ بوغۇپ قولتۇق ئاربىسىدىن تېڭىپ چىگىپ قويدى .

بەيرامخان بىلەن لەشكەر چاند مەركىزىي قىسمىدىن ئۆتۈپ كەلگەن دۈشمەننىڭ يولىنى توسقان بولسىمۇ ، ئىككى قاناتتىن يېرىپ چىققان يۈزلىگەن ئاتلىقلار ھۇمايۇنغا قاراپ يوپۇرۇلۇپ كەلمەكتە ئىدى . تۆپىلىكتە تۇرۇپ جەڭنى باشقۇرۇۋاتقان شېرخان ، ھۇمايۇننىڭ دەريا تە-

رەپكە چېكىنگەنلىكىنى كۆرگەنىدى . شۇڭا ئۇ ئىككى قاناتتىكى سەر-
كەردىلىرىگە ھۇمايۇننى تىرىك قولغا چۈشۈرۈشكە ، بولمىغاندا ئۆلۈكىنى
ئېلىپ كېلىشكە بۇيرۇق بەرگەنىدى . ھۇمايۇن ئارقىسىغا ئۆرۈلۈپ ، بەيـ
رەمخان بىلەن لەئل چاندلارنىڭ پىللارنىڭ يارىمىدە ئۆزىنى قوغداپ
كېلىۋاتقانلىقىنى كۆردى .

قىرغاقتا نە بىرەر كېمە ، نە بىرەر قېيىقمۇ يوق ئىدى ، لىق ئادەم
چۈشكەن بىر كېمە نېرىقى قىرغاققا يېتىپ باراي دېگەنىدى . « مەۋلۇتـ
بەگ ئاياللار بىلەن بالىلارنى مۇشۇ كېمىدە ئېلىپ كەتكەندۇ » دېگەن
ئوي ھۇمايۇنغا بىرئاز تەسەللى بەرگەندەك بولدى . ئوڭ قاناتتىن باسـ
تۇرۇپ كېلىۋاتقان دۈشمەن ئاتلىقلىرى يۇزدىن ئارتۇق ، ھۇمايۇننى
قوغداپ قىرغاققا يېتىپ كەلگەن نۆكەرلەر ئوتتۇز ـ قىرقچە بار ئىدى .
قورشاۋدا قېلىپ ئەسىرگە چۈشۈش ئۆلۈمدىنمۇ يامان ! ھۇمايۇن قىلىچ
دەستىسىگە قولىنى ئۇزارتتى ، ئەمما بېلىدە بوش ھەم يېنىك ئېسىلىپ
تۇرغان غىلاپنى سېزىپ ، بايىقى يارىلانغان پىلنى ئەسلىدى .

قاراقاغىدەك يوپۇرۇلۇپ كېلىۋاتقان دۈشمەن ئاتلىقلىرىنىڭ بار-
غانسېرى يېقىنلىشىپ قېلىۋاتقانلىقى نىزامىنمۇ ئەنسىزلىككە چۈشۈرۈپ
قويدى . ئۇ قولىدىكى تۇلۇمنى پۈۋلەپ كۆپتۈردى ـ دە ، ئاغزىنى مەھكەم
بوغدى ۋە تۇلۇمنىڭ يارىمىدە نېرىقى قىرغاققا ئۇزۇپ ئۆتۈۋېلىش ئۈ-
چۈن ، ئۆزىنى سۇغا ئاتتى .

لايقىلىشىپ قىنىغا پاتماي كۈۋەجەپ ئېقىۋاتقان دەريا ھۇمايۇنىنمۇ
قورقۇنچقا سالدى . لېكىن يېقىن كېلىپ قالغان دۈشمەنگە ئەسىرگە
چۈشۈپ قېلىش ئۇنىڭدىنمۇ دەھشەتلىك ئىدى . ئۇنىڭ ئاستىدىكى سە-
مەن ئات ـ قاۋۇل ئات ، ئۇنىڭ ئۈستىگە ھۇمايۇن سۇ ئۇزۇشنى بىلىدۇ .
ئۇنىڭ خاس نۆكەرلىرى دۈشمەننىڭ ئالدىدىكىلىرىنىڭ يولىنى توسۇپ
قىلىچلىشىۋاتقاندا ، ھۇمايۇن نىزام سۇغا سەكرىگەن جايىنىڭ سەل نې-
رىراقىدىن ئېتىنى سۇغا سەكرەتتى . سۇ ئاتنىڭ يانپېشىغىچە كەلدى .
كېيىن بوينىغىچە چۆكتۈردى . ھۇمايۇن ئىگەردىن چۈشۈپ ، ساق قولى
بىلەن سەمەننىڭ بوينىدىن قۇچاقلىۋالدى . ئوڭ قولى پۇتۇنلەي كاردىن

چىققان بولۇپ ، سەللا قىمىرلىتىپ قويسا ، يەلكىسىدىكى يارىنىڭ ئاغرىقىغا چىدىغىلى بولمايتتى . دەريا بىردىنلا چوڭقۇرلىشىپ ، ئاتنىڭ ئايىغى يەرگە تەگمەي قالدى . ئاتقا يېپىلغان ئوق ئۆتمەس يېپىنچا ۋە ئۇنىڭ بوينىغا ئېسىلۋالغان ھۇمايۇننىڭ سالمىقى سەۋەبىدىن چۆكتۈرۈشكە باشلىدى . ئات پۇشقۇرۇپ تۇمشۇقىنى سۇدىن چىقاردى ـ دە، بىر ئاز ئۇزۇپ يەنە چۆكۈپ كەتتى . ھۇمايۇن ئاتنىڭ بوينىنى قويۇۋىتىپ ، بىر قوللاپ ئۇزدى ، ئەمما دولقۇن ئۇنى ئۇستىدىن بېسىپ چۆكتۈرۈۋېتەي دېگەندە ، چۆكۈۋاتقان ئاتنىڭ يالىغا يەنە يېپىشتى .

ھۇمايۇن شۇ ئاردا ئېقىمنىڭ كۈچى بىلەن نىزامغا يېقىنراق بېرىپ قالدى . كۆكرىكى بىلەن تۇلۇمغا چاپلىشىپ ئۇزۇپ كېتىۋاتقان نىزام ، بىرەر يېرى پادىشاھقا تېگىپ كېتىشتىن قورقۇپ ، ئۆزىنى نېرىراقتا تارتتى .

دەريالار ئارىلىقىدىكى بۇ خاسىيەتلىك جاينى قارار گاھ قىلىشقا ، ھىندى كېمىچىلىرى قاتاردا نىزاممۇ نارازى ئىدى . لېكىن ھۇمايۇن ئۇلارنىڭ ئاگاھلاندۇرۇشلىرىغا قۇلاق سالماي ، خۇشامەتچى بەگلەرنىڭ گېپىگە كىردى ، چىدىرىدا مەي ئىچىپ يېتىۋىلىپ ، پۇرسەتنى قولدىن بېرىپ قويدى . ئۇنىڭ كاساپىتىدىن ، كۆپىنىڭ قاتاردا نىزاممۇ بۇگۈنكى خەتەرلىك ئاقىۋەتكە دۇچار بولدى . خەير ، نىزام ئەمدى بۇ پادىشاھقا يېقىن يولىمايدۇ . ئاشۇ پەسكەش ، خۇشامەتچى بەگلەر ھۇمايۇننى « يېڭىلمەس باتۇر » دەپ ماختىشىدۇ . قېنى ، ئۇ كارامىناسا دەريادا شۇ باتۇرلۇقىنى بىر كۆرسىتىپ باقسۇن . بايا دەريادا ئات بىلەن سەكرىگەنگە قارىغاندا ، ھەش ـ پەش دېگۈچە نېرىقى قىرغاققا ئۆزۈپ ئۆتىسە ئەجەب ئەمەس .

نىزام بۇ ئاچچىق خىياللارغا كەتكەندە ، سۇ ئاستىدىكى كۈچلۈك قاينام ئۇنىڭ پۇتىدىن پەسكە تارتىشقا باشلىدى . ئۇ كۆكرىكى بىلەن چاپلىشىپ تۇرغان تۇلۇمۇ قاينامغا چۈشۈپ پىرقىرىدى . توساتتىن نىزامنىڭ نەپسى قىسىلىپ ، كۆزلىرى غۇۋالاشتى .

ھىندى كېمىچىلىرىنىڭ كەرەمنەسەدىن ھېيىقىپ ، ئۇنى چەتلەپ

ئۆتـۈشى سەۋەبسىز ئەمەس ئىدى . بۇ دەريانىڭ تۈۋىنسىز چوڭقۇر جايـ
لـىرى كۆپ بولۇپ ، دەريا ئېـقىنى بۇيەردە كۈچـلۈك قايـنام هاسـل
قىلاتتى ـ دە ، ئادەمنى تارتىپ كېتەتتى . يامغۇر پەسلىدە تاغ ئىچىدىكى
سىماپ كانلىرىدىن كۆڭۈلنى ئايلاندۇرىدىغان ، هەتتا ئادەمنى هوشىدىن
كەتكۈزىدىغان نەرسىلەر دەريانا قۇيۇلاتتى .

زەهەرلىك هوردىن كۆڭلى ئاينىشقا باشلىغان نىزام ، تۈلۈمغا دۇم
چاپلىشىپ يېتىۋالدى ۋە قول ـ پۇتلىرىنى پالاق ئورنىدا ئىشلىتىپ ، تىـ
رىـشىپ ـ تىرمىشىپ قاينامدىن چىقىۋالدى ، ئۇ شۇ چاغدىلا سۇنا چۆـ
كـۈپ كېتىۋاتقان هۇمايۇننى كۆرۈپ قالدى . هۇمايۇن قول ـ پۇتلىرىنى
كېرىپ ، بار كۈچ بىلەن يۇقىرىغا ئىنتىلدى ۋە بېشى سۇ يۈزىگە چىققان
بىر دەقىقە ئىچىدە قېقىلىپ تۇرۇپ :

ـــ كـىم بار ؟ قۇتۇلدۇرۇڭلار ! ـــ دېيىشكە ئۈلگۈردى ـ دە ،
سۇنا يەنە چۆكۈشكە باشلىدى .

نىزام ئەمدى ئۇنىڭ راستىنلا سۇنا غەرق بولۇپ كېتىدىغانلىقىغا
ئىـشەندى ۋە ئىختىيارسىز هالدا تۈلۈمنى ئۇنىڭغا يېقىن ئېلىپ باردى .
هۇمايۇن يەنە بىر قېتىم كۈچىنىپ سۇ يۈزىگە چىققاندا ، نىزام ئۇنى يەلـ
كىسىدىن تۇتۇۋالدى ـ دە ، تۈلۈم ئۈستىگە چىقىرىۋالدى .

ئۆكۈز تېرىسىدىن قىلىنغان تۈلۈم خېلىلا چوڭ بولسىمۇ ، ئىككى
ئادەمنى كۆتۈرەلمەي سۇنا چۆكۈپ كەتتى . بۇنى كۆرگەن نىزام قولىنى
تۈلۈم گىرۋىكىدىن ۋە هۇمايۇننىڭ يەلكىسىدىن بوشاتمىغان هالدا ، بە-
دىنىنىڭ بارلىق ئېغىرلىقىنى سۇنا تاشلىدى . تۈلۈم قايتىدىن سۇ يۈزىگە
لەيلەپ چىقتى . هۇمايۇن ساق قولى بىلەن تۈلۈمنى مەهكەم تۇتۇۋالدى
ۋە نـىزامنىڭ يارىدىمىدە كۆكرىكىنى ، ئېغىرلىشىپ كەتكەن ئوڭ يەلكـ
سىنى تۈلۈم ئۈستىگەچىقىرىۋالدى . ئاندىن يۇتۇۋالغان سۇدىن قېقىلىپ
يـۆتەلدى ، نەپسى سىقىلىپ هاسىرىدى ، يەلكىسىدىكى يارىنىڭ ئاغرىقـ
ىدىن ئىڭراپ كەتتى . نىزام ئۇنىڭ ئەگرەدە پىل مىنىپ ، كۇهنۇر ئالمـ
سىنى پېشانىسىغا تاقاپ يۈرگەن چاغلىرىنى ئەسلىدى . شۇ چاغلاردا هۇـ
مايۇن نىزام ئۈچۈن قول يەتمەس ئېگىزلىكتە ئىدى . هەمىدە بانۇنى شۇ

يىگىتكه ئېلىپ بەرمەكچى بولغانلىقىنى ئاڭلىغاندا ، نىزام قانچىلىك ئازابلانغان ئىدى ـ ھە ! ھۇمايۇن ئەگرەگە ساق ـ سالامەت يېتىپ بارسا ، قىزنى ئۇنىڭغا ئېلىپ بېرىدىغانلىقىغا گۇمانلىنىشقا بولمايدۇ . بۇ ئوي نىزامنىڭ قەلبىنى كۆيدۈرۈپ ، قاقشىتىپ ئۆتتى . ئىككى ئادەمنىڭ بىر تۇلۇم بىلەن بۇ خەتەرلىك دەريادىن ئۆتۈپ كېتەلىشى ناتايىن . سۇ قاينىمى نىزامنى ھۇمايۇن بىلەن قوشۇپ تارتىپ كېتىشى ئېھتىمالغا يېقىن .

لېكىن ھۇمايۇن ئاغرىقتىن ئىڭراپ كەتكەندە ، نىزام ئۇنىڭ يەلكىسىدىن يارىلانغانلىقىنى ، تېڭىلغان داكىدا قان داغلىرىنىڭ بارلىقىنى كۆردى . دەريا بويىدا ئۆسكەن نىزام ، سۇغا چۈشۈپ كېتىپ جان تالىشىۋاتقانلار مەيلى ئۇچۇق ياكى كىچىك بولسۇن ، ياردەم قولىنى سۇنۇپ ئۆگەنگەن . ھۇمايۇن ھازىر بۇرۇنقى ھۆكۈمران ئەمەس ، بەلكى شېرخاننىڭ سۈلھى توغرىسىدىكى گەپلىرىگە ئىشىنىپ ئالدانغان ، يارىدار بىر جەڭچى . نىزام ھەمدەمگە بولغان ئىشقىنىڭ دەرد ـ ئەلىمىدە ، قەلبىدە كۆتۈرۈلگەن رەقىبلىك تۇيغۇسى تۇپەيلىدىن ئۇنى قۇتقۇزماي تاشلاپ كېتىدىغان بولسا ، كېيىن ئادەملەرگە قايسى يۈزى بىلەن قارايدۇ ؟ قۇتقۇزۇش مۇمكىنچىلىكى بار ئادەمنى قاراپ تۇرۇپ چۆكتۈرۈۋېتىش ! ياق ، نىزام بۇنداق قىلالمايدۇ .

ئۇ بارلىق كۈچىنى ، نەچچە يىللاردىن بېرى دەريادا سۇ ئۈزۈپ توپلىغان تەجرىبىلىرىنى سەرپ قىلىپ ، تۇلۇمنى ھۇمايۇن بىلەن بىللە قاينامدىن ئېلىپ چىقىشقا باشلىدى ۋە ھۇمايۇنغا قاراپ :

ـــ سەزمۇ پۇتىگەزنى ئىشقا سېلىڭ ! ـــ دەپ بۇيرۇق قىلدى ، ـــ سۇ ئاستىدىكى قايناملار تارتىپ كەتمىسۇن .

ھۇمايۇن مىڭگەن ئاتنى سۇ ئاستىدىكى قايناملار تارتىپ كەتكەنىدى . دۇشمەندىن قېچىپ قىرغاقتا كېلىپ ، ئۆزىنى سۇغا تاشلىغان مىڭلارچە ئاتلىق ـ پىيادە ئادەملەر ئۈزۈپ كېلىپ ، ئاشۇ قايناملارغا كىرىپ قالغاندىن كېيىن چىقالماي ، مىنۇتسېرى كېمەيمەكتە ئىدى . ھۇمايۇن ھىندىلارنىڭ كەرەمنەسەدىن بۇنچىلىك قورقۇپ ئىرىم قىلىدىغانلىقى

نىڭ سەۋەبى بارلىقىنى ئەمدى چۈشەندى ـ دە، پۇتلىرىنى سۇ ئۈزگەن-
دەك ھەرىكەتلەندۈرۈپ ، نىزامغا ياردەملەشتى .

ھۇمايۇن بايا جان ـ جەھلى بىلەن يۇلقىنىپ سۇ يۈزىگە چىققاندا
بىر پاي ئۆتۈكى پۇتىدىن چىقىپ كەتكەنىدى . ئۇ بۇنى ئەمدى سېزىپ
يالاڭ پۇتى بىلەن ئىككىنچى پاي ئۆتۈكىنى سىرىپ چىقىرىۋەتتى ، يالـ
ڭاياغ پۇتلار بىلەن سۇ ئۈزۈشمۇ خېلى ئاسانلاشتى . نىزام ئىككىسى تۇ-
لۇمغا ئېسىلىپ ، تىرىشىپ ـ تىرمىشىپ يۈرۈپ خەتەرلىك قايناملار ئارىـ
سىدىن چىقىۋالدى . كۈچلۈك ئېقىم ئەمدى ئۇلارنى دەريانىڭ ئوتتۇرسىغا
قاراپ ئاققۇزۇپ كەتتى .

ھۇمايۇن كۈچىگەنسېرى يەلكىسىدىكى يارىدىن قان كېتىپ ،
ئۇنى ماغدۇرسىزلاندۇرۇپ قويدى . ئۇنىڭ ئۈستىگە دەريانىڭ ئوتتۇرسىدا
نەپەسنى بوغىدىغان سېسىق ھور قويۇقلىشىپ كېتىۋاتاتتى . ھۇمايۇننىڭ
كۆزلىرى تورلىشىپ ، بېشى ئايلاندى ، قوللىرى جانسىزلاندى ، ئېغىز
گەۋدىسى تۇلۇمدىن سىرىلىپ چۈشۈۋاتقاندا :

ـــ يىگىت . . . مېنى . . . تۇت . . . ـــ دېيىشكە ئارانلا ئۈلـ
گۈردى .

نىزام چاققانلىق بىلەن تۇلۇمنىڭ ئالدى تەرىپىگە ئۆتتى ـ دە ،
ھۇمايۇننى ساق قولىدىن ۋە تونىنىڭ ياقىسىدىن تۇتۇپ ، قايتىدىن تۇ-
لۇمنىڭ ئۈستىگە چىقىرىۋالدى .

سېسىق ھور نىزامنىڭمۇ كۆڭلىنى ئىلىشتۈرۈپ ، كۆزىنى خىرە-
لەشتۈرمەكتە ئىدى . ئۇ بىر قولىنى بوشىتىپ ، سوغۇق سۇ بىلەن يۈزىنى
يۇيدى . بۇنىڭ بىلەن بىر ئاز يېنىكلەشكەندەك بولدى ـ دە ، ھۆل قو-
لىنى ھۇمايۇننىڭ پېشانىسىگە يېقىپ تۇردى . ھۇمايۇن كۆزىنى ئاچتى .

دەريا ئېقىمى تۇلۇمنى شىددەت بىلەن گانگ تەرەپكە ئاققۇزۇپ
ماڭماقتا ئىدى . ھۇمايۇن ھوشىغا كېلىپ ، نىزامغا كۆز تاشلىدى ـ دە،
ئۆزىنى خۇددى باشقا بىر دۇنيادىن كەلگەندەك سەزدى .

نىزام ئۇنىڭ كۆزىنى ئاچقىنىدىن يېنىك ئۇھ تارتىپ :

ـــ ھەزرىتىم ، ـــ دېدى ، ـــ تۇلۇمنى مەھكەم تۇتۇڭ . بۇ ئېقىم

بىزنى گانگ دەريانسىغا ئېقىتىپ بارسا سۇغا غەرق بولۇپ كېتىمىز .ئىككى دەريانىڭ قوشۇلىدىغان يېرى بەكمۇ خەتەرلىك بولىدۇ .

ھۇمايۇن ساق قولى بىلەن تۇلۇمنىڭ چېتىدىن تۇتۇۋېلىپ ، يەنە كۆزىنى يۇمدى . ئۇنىڭدا ئۇمىدسىز بىر كەيپىيات پەيدا بولدى . بۇ دەر-يالاردىن ئۇ تىرىك چىقالمايدىغان ئوخشايدۇ . بۇ ئازاب ـ ئوقۇبەتلەر تېزراق ئاخىرلاشقان بولسا ياخشى بولاتتى . كاشكى ، ھوشىدىن كەتكەن بولسا !

ـــ مەن بىلەن كارىڭىز بولمىسۇن ، ـــ دېدى ئۇ نىزامغا ، ـــ ئۆزىڭىزنى قۇتقۇزۇڭ . . .

ـــ ياق ، ھەزرىتىم . مەن سىزنىڭ كېمىڭىزدە خىزمەت قىلىپ ما-ئاش ئالىمەن . سىزنى سۇدىن ئۆتكۈزۈپ قويمىسام ، ماڭا بەرگەن نېنىڭ ھارام بولىدۇ . مەن ھالال نان يەپ ئۆگەنگەنمەن .

ھۇمايۇن سەگەكلەشتى . كېمىدە ئۇچراپ قالسا ، يالىڭاياغ بىر پالاقچىكەنغۇ ، دەپ نەزەرىگە ئىلمايلا ئۆتۈپ كېتىدىغان بىر يىگىت ، شۇنداق خەتەرلىك پەيتتە ھالال ـ ھارامنى ئۇنتۇمسا ! ئۇنىڭدا چوقۇم بىر كارامەت بار .

ـــ بىللە كۈچىسەك ساق ـ سالامەت ئۆتۈپ كېتەلەيمىز ، ھەزرىتىم ، ـــ دېدى نىزام ، ـــ سىز تۇلۇمنى مەھكەم تۇتۇپ تۇرسىڭىزلا بولىدۇ . قېنى ، مەھكەم تۇتۇڭ !

نىزامنىڭ ئاۋازىدا شۇنداق بىر قەتئىيلىك ۋە ئىشەنچ بار ئىدىكى ، ئۇنىڭ تەسىرىدىن ھۇمايۇندا « تىرىك قالسام ـ ھە » دېگەن ئۇمىد پەيدا بولدى . ئۇ ئەمدى ئۆزىگە قارىغاندا نىزامغا كۆپرەك ئىشەنچ قىلدى . ھۇ-مايۇن بۇ سۇچى يىگىتنىڭ ئىرادىسىگە سۆزسىز بويسۇنۇپ ، كۆكرىكى بىلەن تۇلۇمغا ئوبدان جايلىشىپ ئالدى ـ دە ، ساق قولى بىلەن تۇلۇم-نىڭ نېرىقى چېتىدىن قاتتىق قىسىپ تۇتۇۋالدى . نىزام بوينىغىچە سۇغا چۆكۈپ ، تۇلۇمنى ئىككى قوللاپ نېرىقى قىرغاق تەرەپكە سۈردى . پۈت ـ قولى ، پۈتۈن گەۋدىسى بىلەن تېز ئېقىمغا قارشى قاتتىق كۈچەپ ، ۋۇجۇدىدىكى بارلىق مۇسكۇللىرىنى پالاققا ئايلاندۇرغاندەك بولدى . تۇلۇم

نېرىقى قىرغاقتا قاراپ ئېقىمنى قىيپاش يېرىپ ماڭدى . ھۇمايۇن ئەمدى قىرغاقتىكى دەرەخلەرنى ، ئوت ـ چۆپلەر ئارىسىدىكى رەڭمۇرەڭ گۈلـ لەرنى كۆردى . ئۇنىڭدا بىردىنلا ياشاش ئىستىكى كۈچەيدى . ئۇ سۇ ئۈزگەنگە ئوخشاش پۇتلىرىنى ھەركەتلەندۈرۈپ نىزامغا يارەملەشتى . تۇلۇم بايقىدىن يېنىك ھەم تېزراق ئۈزۈپ ، ئاخىر قىرغاقتا بېرىپ توخـ تىدى .

ئۇلار سۇ بويىدىكى شېغىل ئارىلاشقان لاي يەردىن ئېغىر قەدەمـ لىرىنى تەسلىكتە يۆتكەپ ئۆتۈشتى ـ دە ، پەسلىكتىكى چىمەنزارغا كېـ لىپ ئۆزلىرىنى تاشلىۋەتتى .

بـۇلۇتلار ئارىسىدىن نەيزە بويى كۆتۈرۈلگەن قۇياشنىڭ سۇس نۇرى چېچىلدى . تاڭ يورۇقىدا باشلىنىپ ، بىر نەچچە سائەت داۋام قىلـ غان دەھشەتلىك ئۇرۇشتا ، ھۇمايۇننىڭ قوشۇنى تارمار قىلىندى . نى ـ نـى يىگىتلەرنىڭ سۇغا غەرق بولۇپ كەتكەنلىكىنى ھۇمايۇننىڭ ئۆزىمۇ كۆردى . شېرخان ھازىر دەريانىڭ ئۇ تەرىپىدە غەلىبە تەنتەنىسىنى سۈـ رۈۋاتقان بولسا كېرەك . . .

يۈز بەرگەن پالاكەت شۇنچە زور بولسىمۇ ، ئۇنىڭ دەھشەتلىك ئالـىتوپىلاڭلىرى ئارىسىدىن پارلاپ كېلىۋاتقان بىر دەستە نۇر ، ھۇمايۇنـ نىڭ قەلبىنى يورۇتۇپ ئۆتكەندەك بولدى . ئۇ دەريانىڭ قايناملىرىدا ھا ـ ياتتىن پۈتۈنلەي ئۈمىدىنى ئۈزگەنىدى . سەمەن ئېتى بىلەن بىللە قايـ نامغا كىرىپ قالغىنى ، كېيىن تۇلۇمدىن سېرىلىپ چۈشۈپ ھوشىدىن كەتكىنى خىيالىدىن كەچتى ـ دە ، قەلبىنى يورۇتىۋاتقان نۇرنىڭ ئۆزىگە يېڭىۋاشتىن بېرىلگەن ھاياتلىق نۇرى ئىكەنلىكىنى ھېس قىلدى .

قايتىدىن بېرىلگەن ھاياتلىق تۇيغۇسىنىڭ ، بېشىدىن كەچۈرگەن ھـەممە جاپا ـ مۇشەققەتلەردىن ئۈستۈن تۇرىدىغانلىقىنى ئۇ ئەمدىلا سـەزدى . يەلكىسىدىكى يارىنىڭ ئاغرىقىنى ئۇنتۇپ ، ئورنىدىن تۇرۇپ ئولتۇردى . يېنىدا نەپسىنى رۇسلىيالماي ھاسراپ ياتقان نىزامغا قورۇـ نۇپراق نەزەر تاشلىدى . ئۇنى ئۆزىدىن نەچچە باراۋەر ئۈستۈن بولغان تەڭداشسىز باھادىرەڭ قەدىرلىگۈسى كېلىپ :

ـــ سىز ماڭا ئىنىلىرىم قىلمىغان ياخشىلىقىنى قىلـ
دىڭىز ، ـــ دېدى ، ـــ ئىسمىڭىز نېمە ؟
نىزام يانپېشىغا ئۆرۈلۈپ ئىسمىنى ئېيتىپ بەردى .
ـــ نىزام ! ـــ ھۆمايۇن ئوغلىڭ ئىسمىنى ياقتۇرۇپ تەكرارلىدى ، ـــ ئىككىمىز بۇ دەريا ئىچىدە دۇنياغا قايتىدىن تۆرەلـ گەندەك بولدۇق .
ـــ راست ، ئانىدىن قايتا تۇغۇلدۇق ، ـــ دېدى نىزام .
ـــ ھازىر سىز ماڭا بىر تۇغقان ئىنىلىرىمدىنمۇ ئەزىزراقسىز .نا-مىڭىزنى دېھلىدىكى ئەۋلىيا نىزامىددىننىڭ مۇبارەك نامىدەك ئۇلۇغلىسام ئەرزىيدۇ .
ھۆمايۇننىڭ پادىشاھلىقىنى ئۇنتۇپ قالغان نىزامنىڭ ئېسىگە بىر-دىنلا كىيىملىرى ھۆل ، ياردار ، يالىڭاياغ بۇ يىگىتنىڭ زامانە زورلىرـ نىڭ بېشىدا تۇرغان تاجدار ئىكەنلىكى چۈشتى .
ـــ ئەگەر مېنى راستتىنلا ئاتاق ئىنى ئورنىدا كۆرسىڭىز ، سىزگە ئىككى ئېغىز ئەرزىم بار .
ـــ ئېيتىڭ ، ۋۇجۇدۇم بىلەن ئاڭلايمەن .
ـــ پاربخور ئەمەلدارلار بىلەن ئالدامچى شەيخلەر مەملىكەت خەلـ قىنى سىزدىن بەزدۈرمەكتە . نۇرغۇنلىغان ھىندى يىگىتلىرى شېرخان تەرەپكە ئۆتۈپ كەتتى . چۈنكى ئۇ ھىندى ، مۇسۇلمان دەپ ئايرىمايدـ كەن .
ـــ مەنمۇ ھىندى ، مۇسۇلمانلارنى ئىنتىپاقلاشتۇرۇشنى ئارزۇ قىلاتتىم . ئەمما بۇ مۇشكۈل ئىشتا كىمگە تايىنىشىمنى بىلەلمىدىم .
ـــ ھىندى ئېلىگە تايىنىڭ ، ھەزرەت . بۇ ئەلدە بھاقتىلار ①بار . ئۇلارنىڭ شائىرى كەبىر ھىندىلار بىلەن مۇسۇلمانلارنى ئۇلارنىڭ ئۆز قەلبىدە بىرلەشتۇرگەن . مېنىڭ ئاتام بھاقتى بولغانلىقى ئۈچۈن زىندانغا تاشلانغان .
ـــ تۆھمەت قىلغان كىم ؟

---

① بھاقتىلار ـــ ئادالەتپەرۋەر خەلق ھەرىكىتىنىڭ قاتناشقۇچىلىرى .

ـــ سىز ئىشەنگەن ئەمەلدارلار بىلەن شەيخلەر .
ـــ مەن ئۆزۈممۇ بۇ ئادالەتسىز مۇھىتتىن قانداق قۇتۇلۇشنى بىلـ
مەي يۈرىمەن . ئاتىڭىز ئەگرەدىكى زىنداندىمۇ ؟ پايتەختكە قايتىپ
بارايلۇق . . . سىز ئۆزىڭىز ... ئاتىڭىزغا تۆھمەت قىلغان ئەمەلدار ،
شەيخلەرنى جازالايسىز .
ـــ مەن ؟ ـــ ئىشەنمىگەندەك سورىدى نىزام .
ـــ ھەئە ، ئامان قالساق ، سىز ئويلىغاندىنمۇ كاتتىراق مەرتىۋىگە
ئېرىشىسىز .
نىزام ئۆزىنىڭ قانداق مەرتىۋە ئويلىغانلىقىنى ئۆزىمۇ بىلمەيتتى .
ئۇنىڭ ئەڭ چوڭ ئىستىكى ئاتىسىنى زىنداندىن قۇتۇلدۇرۇش ۋە ھەمىدە
بانۇ بىلەن كۆرۈشۈش . ئۇ ، بۇ گۈزەل قىزنى بەكمۇ سېغىنغانىدى . لې-
كىن بۇ ھەقتە ھۇمايۇنغا ئېغىز ئېچىشقا تىلى بارمىدى . پەقەت پادىشاھنى
قۇتۇلدۇرۇپ قالغانلىقىنىڭ ئۆز تەقدىرىدىكى زور ئۆزگىرىشكە سەۋەب
بولۇپ قېلىشىنى سەزدى ـ دە ، غەلىتە بىر ھالەتكە چۈشۈپ قالدى .

ئەگرە . نىزامنىڭ تەقدىرىدىكى ئۆزگىرىش

ھۇمايۇن دەريا ئۇپقۇنلىرىدىن قۇتۇلۇپ چىققان بولسىمۇ ، گانگ بويىدىكى مەغلۇبىيەتتىنىڭ يامان ئاقىۋىتى ئۇنىڭدىنمۇ دەھشەتلىك ئۇپقۇن ـ قاينىاملارغا ئايلىنىپ ، ئۇنى ئۆز قەھرىگە تارتىشقا باشلىدى . يەتتە مىڭدىن ئارتۇق لەشكەر گانگ ۋە كارامناسادا سۇغا غەرق بولۇپ ئۆلگەنىدى . بەش مىڭغا يېقىن ئادەم شېرخان لەشكەرلىرى بىلەن جەڭ قىلىپ ئۆلدى ۋە ئەسىرگە چۈشتى . شۇنچە بالايىئاپەت ئۇستىگە يەنە بىر بەختسىزلىكمۇ قوشۇلدى : ھۇمايۇننىڭ خوتۇنلىرى بىكە بېگىم ، چاند بىبى ، قىزى ئەقىقە بېگىم ۋە ئىشەنچىلىك سەركەردىسى بەيرەمخانمۇ شېرخانغا ئەسىرگە چۈشۈپ قالدى .

بۇ شۇم خەۋەرلەر پۈتۈن مەملىكەتكە تارقىلىپ ، ھۇمايۇننىڭ ئەل ـ يۇرت ئىچىدىكى ئابرۇيى چۈشۈپ كەتتى . سۇغا غەرق بولۇپ ئۆلگەن مەرھۇملارنىڭ ئاتا ـ ئانا ، قېرىنداشلىرى جىگەر ـ پارىلىرىنىڭ جەسىتىنمۇ تاپالمىغانلىقى ، ئۇلارنىڭ بۇ دەريالىرى كۆپ ئۆلكىلەردە نامۇ نىشانسىز يوقىلىپ كەتكىنىدىن يۈرەك ـ باغرى ئېچىشىپ ، ئاچچىق ئەلەم ۋە مۇسىبەت ئىچىدە ھۇمايۇندىن رايى قايتىپ ۋارقىرىشاتتى :

ـــ ھۇمايۇن شاھلىقنى ئەپلەشتۇرەلمىدى .

ـــ بۇنداق بوشاڭ سەركەردە كۆزىمىزدىن يوقالسۇن !

ـــ كەلگۈندى تېمۇرىيزادىلەردىن جاق تويدۇق !

ـــ يوقالسۇن !

ـــ يۇرتىغا كەتسۇن ، كەلگۈندى !!!

گانگ بويىدىن كېلىۋاتقان ھۇمايۇن ، ئەگرە ئەتراپىدا غۇلغۇلا كۆتۈرگەن ئالامانىنىڭ بۇ ئاچچىق گەپلىرىنى ئۆزىمۇ ئاڭلىدى . شۇڭا كۈندۈزدە پايتەخت ئاھالىسىگە كۆرۈنۈشكە يۈزى چىدىماي كېچە قاراڭ

غۇسىدا ئەگرەدىكى ھەشت بېھىش بېغىغا كىرىپ كەلدى .

بـۇ يەردە ئۇنى خانزادە بېگىم ، گۈلبەدەن ۋە باشقا يېقىن ئادەملىرى كۈتۈپ تۇراتتى . خانزادە بېگىم قاراڭغۇدا ھۇمايۇننى كۆرەلمەي ئۇنىڭ يېقىملىق ئاۋازىنى ئاڭلاپلا يۈرىكى سېلىپ كەتتى . ھۇمايۇننىڭ ئاۋازى ئاتىسى بابۇرنىڭكىگە شۇنچىلىك ئوخشايتتىكى ، بېگىم تاسادىپىي ئۇنىڭ ئاۋازىنى ئاڭلاپ قالسا ، ئىنىسى تىرىلىپ قالغاندەك ھاياجانلىنىپ كېتەتتى . ھازىرمۇ ، ھۇمايۇن تاكى بەگ ۋە مۇلازىملاردىن ئاجرىلىپ ، ئايۋاندا ئىنتىزارلىق بىلەن كۈتۈپ تۇرغان ئاياللارنىڭ ئالدىغا كەلگۈچە ، بېگىم يۈرىكىنىڭ گۈپۈلدەپ ئۇرۇۋاتقانلىقىنى ئاڭلاپ تۇردى .

ھۇمايۇن بۇرۇنقىدىن خېلىلا ئورۇقلىغان ، زىلۋا كۆرۈنەتتى . يالىڭاڭلانغان ئوڭ يەلكىسى تېخى ساقايمىغان ، تونىنىڭ بىر يېڭى بوش تـۇراتتى . ئۇ ئاياللار بىلەن سول يەلكىسىنى سۈنۈپ كۆرۈشتى . بېشىغا ئۇزۇن رومال ئارتقان ، ئېڭىكىگە لىچەك تارتقان سىڭلىسى گۈلبەدەننى دەرھال تونۇيالمىدى .

— گـۈلـبەدەنـمۇ سەن ؟ — دەپ ئۇنىڭ بـىـلەن كېـيىنـرەك كۆرۈشـتى ، — بۇرۇن كۆڭلەك بىلەن يۈرەتتىڭ ، ئەمدى لىچەك تاقايدىغان بوپسەن ، ئاران تونۇدۇم .

ھۇمايۇن ئۆزىنى تېتىك كۆرسىتىش ئۈچۈن شۇ گەپلەرنى قـىلدى . كېيىن خانزادە بېگىم بىلەن خاس خانىدا يالغۇز قالغاندا ، ئۆپكىسى ئۆرۈلگەندەك ، لەۋلىرىنى تىترىتىپ دېدى :

— خاتالىق ئۆزۈمدىن ئۆتتى ، ھەزرەت ھاممام ! بىخۇدلۇق قىلدىم . ۋاقتىم كەيپ ـ ساپا قىلىش بىلەن ئۆتۈپ كەتتى . شان ـ شۆھرەت قوغلىشىپ ، پېشانەمگە كۆھنۇر ئالماسنى تاقاپ يۈرۈپ كەتكىنىمچۇ ... خـۇدا بەندىسىنى جازالىماقچى بولسا ، ئالدى بىلەن ئۇنى بىخۇدلاشتۇرۇپ ئەقلىدىن ئازدۇرىدىكەن . ئەقلىمنى يوقىتىپ قويغانلىقىمنى مانا ئەمدى بىلىۋاتىمەن .

خـانزادە بېگىم ئۇنى ھەممە دەرد ـ ئەلەملىرىنى ئېيتىپ ، ئىچىنى بـوشىتىۋالسۇن دەپ ، سۆزىنى بۆلمەي جىم تۇرۇپ ئاڭلىدى . ئۇنىڭ ئە-

يىنى باشقىلارغا ئارتىپ ، ئۆزىنى ئاپئاق كۆرسىتىدىغان چۈپەي ئادەم-
لەردىن ئەمەسلىكى ، بېگىمنى خىلىلا خاتىرجەم قىلدى .
ـــ ھۇمايۇنجان ، ئاتىگىزنىڭ قانچە قېتىملاپ ئېغىر مەغلۇبىيەت-
لەرنى بېشىدىن كەچۈرگەنلىكىنى بىر ئەسلەپ كۆرۈڭ . سىزغۇ ھازىر-
غىچە پەقەت غەلىبە تەنتەنىسىنى سۈرۈپ كەلدىڭىز . مەغلۇبىيەتنىڭ
قانداق بولىدىغانلىقىنى مانا ئەمدى كۆرۈۋاتىسىز . شەيبانىخان بىزنى
سەمەرقەندده بەش ئاي قامال قىلىپ تۇرغاندا ، قانچە جاپا ـ مۇشەققەت-
لەرنى باشتىن كەچۈرمىدۇق ـ ھە!
خانزادە بېگىم خانىنىڭ ئاسارىتىدە ئۆتكەن ئۆمرىنى ئەسلەپ
ئېغىر « ئۇھ » تارتتى ۋە شۇ« ئۇھ » بىلەن ھۇمايۇننىڭ دەرد ـ ئەلـ
مىنى ئۆز ئۈستىگە ئالغاندەك بولدى . ئاتمىش ئىككى ياشقا كىرگەن
خانزادە بېگىم شۇنچە ئازابلارنى سەۋر ـ تاقەت ، چىداملىق بىلەن يېگىپ
كەلگەن يەردە ، ھۇمايۇن يەنە ياخشى كۈنلەرگە يېتىشىپ قالار . ھۇمايۇن
شۇ خىياللارغا بېرىلىپ قالغاندا ، خانزادە بېگىم ئۇنىڭغا ئانىلارچە مېھر
بىلەن تەلمۇرۈپ قارىدى :
ـــ مېنىڭ ، مېنىڭ شۇكۈركى ، شۇنچە بالا ـ قازا ئىچىدىن ساق ـ
سالامەت قۇتۇلۇپ چىقىپسىز .
دەريادىن تىرىك چىققان چاغدا پەيدا بولغان نۇرلۇق تۇيغۇ ، ھا-
زىرمۇ ھۇمايۇننىڭ كۆڭلىنى يورۇتۇپ ئۆتكەندەك بولدى .
ـــ ئادەم ھاياتىنىڭ قەدرىنى ئۆلۈم بىلەن ئېلىشقاندا بىلىدىكەن ،
ھامما . ھايات ـ ماماتلىق ئالدىدا ، شاھۇ گاداي باراۋەر ، دېگەن گەپلەر
راست ئىكەن . تاجۇ تەخت ، ئالتۇن ـ كۈمۈش ، ئىززەت ـ ئابرۇي دې-
گەنلەر پۈتۈنلەي ئۆزىنىڭ ئەھمىيىتىنى يوقتىدىكەن . ئاشۇ كېمىچى يە-
گىت نىزام ... ئۇنىڭدىكى ھالاللىق ، پاكلىق ، تەمەگەرسىزلىك ، پىداكار-
لىق بىزنىڭ ھېچقايسىمىزدا يوق !
نىزامنىڭ تەرىپىنى ئاڭلىغان خانزادە بېگىمنىڭ ئۇنى كۆرگۈسى
كەلدى :
ـــ ئۇ سىز بىلەن بىرگە كەلدىمۇ ؟ ـــ دېدى .

— هەئە ، ئاتا ـ ئانىسىنى كۆرگىلى كەتتى . ئىككى ھەپتىدىن بۇيان ئۇنى يېنىمدىن ئايرىمايمىز ، ئىچكى بەگلىرىم قاتاردا ئېلىپ يۇرۇۋا-تىمەن . بايلىققا قىزىقمايدۇ . ئۆزى ھىندى ، مۇسۇلمانلار بىلەن مەجۇ-سىيلەرنى تەڭ كۆرىدۇ . كەبىر دېگەن شائىرغا ئىخلاس قىلىدىكەن . جالالىدىن رۇمى ، سەئىدى شېئىرلىرىنى يادقا بىلىدۇ .

— پارسچە بىلىدىكەن ـ دە ؟

— تۇركىي تىلىنىمۇ ئۆگىنىپتۇ . ئىستىداتلىق يىگىت ئىكەن ، زېھنى ، ئەقىل ـ پاراسىتى مېنى ھەيران قالدۇردى . ئۆزى كۆپ ئوقۇمۇ-غان ، پەقەت تۆت يىل تەلىم ئالغان ، ئەمما خەت ـ ساۋادى ناھايىتى ياخشى . ھەزرەت ئاتامنىڭ شېئىرلىرىدىن ئۇچ يۈز بېيىتنى ماڭا يادقا ئېيتىپ بەردى . زېھنىڭ ئۆتكۈرلۈكىنى شۇنىڭدىن بىلدىم . قارا ڭ ، مۇشكۈللۈككە ئۇچرىغان چاغلىرىدا ، ئىنىلىرىمنى يارەمگە چاقىردىم ، ئۇچىنىڭ بىرسىمۇ گانگ بويىغا بارمىدى . شۇنچە كۈلپەتلەرنىڭ ئىچ-ىدىن ئامان قېلىپ قايتىپ كەلسەممۇ ، بىرەرسى ئالدىمغا چىقىپ قارشى ئالمىدى . مەن گۇناھ ئۆتكۈزگەن بولسام ، ئۇنىڭ جازاسىنى تارتتىم . ئەمدى ئىنىلىرىممۇ تارتىپ باقسۇن .

— سىز ئىنىلىرىڭىزنى جازالىماقچىمۇ ؟

— ئىنىلىرىم تەخت تالاشماقتا ، ئۇخلىسىمۇ پادىشاھ بولۇپ چۈش كۆرىدۇ . بىراق ، مەن تاجۇ تەختىمنى ئىنىلىرىمغا ئەمەس ، ھىندى يە-گىتنى نىزامغا بەرمەكچىمەن . شۇنداق قىلسام ، بەلكىم ھىندىلار بىزنىڭ خاتالىقىمىزنى كەچۈرەر . . .

— ۋاي ، بۇ قانداق مۇمكىن بولسۇن ، ھۇمايۇنجان ، — خانزادە بېگىم داڭقېتىپ تۇرۇپ قالدى .

— ئىنىلىرىم شۇنداق ۋاپاسىزلىق قىلغان يەردە ، ئاق كۆڭۈل بىر يىگىت مەن ئۈچۈن جېنىنى ئايىماي ، مېنى قۇتقۇزۇۋالغان تۇرسا ، ئۇنى بېشىمغا ئېلىپ كۆتۈرسەم ئەرزىمەسمۇ ؟

— لېكىن سىز ئۇنىڭغا تاجۇ تەختنى بەرمەكچى ، بابۇرىيلەر سۇلالىسى شۇنىڭ بىلەن ئاخىرلىشامدۇ ! بۇنداق دېيىشكە تىلىم بارمايدۇ .

— بۇنىڭدىن قورقۇپ كەتمەڭ ، ھەزرەت ھامما . مەن كۆپ خا-
تالىقلارنى ئۆتكۈزدۈم ، ئاتامدىن قالغان تاجۇ تەختكە ئۆزۈمنى مۇناسىپ
كۆرمىدىم . قەلبى پاك نىزام تەختكە چىقىپ ، ئۇنى ماڭا پاك قىلىپ بېـ
رىدۇ . ئاخىر ، جەننىتى ئاتام نامرات دېھقان بولغان تاھىرنى پاك ، ھالالـ
لىقى ئۈچۈن ، ئۆزىگە بەكمۇ يېقىن تۇتاتتى . ئۆمرىنىڭ ئاخىرقى يىللىـ
رىدا پەقەت شۇ تاھىر بىلەن بىرگە تۇرۇشنى خالىغانلىقى يادىڭىزدىن
چىقمىغاندۇ . بۇنىڭدىكى سەۋەبنى ئەمدى بىلدىم .
— ھەددىدىن زىيادە روھىي ئازاب سىزنى چۈشكۈنلۈككە گىرىپـ
تار قىلىپ قويۇپتۇ، ھۇمايۇنجان ! ئالدىرىماڭ ، نىزامنى تەختكە چىقىرىشـ
تىن ئاۋۋال ، شېرخانغا قارشى كۈچ توپلاڭ .
— مەملىكەت خەلقىنىڭ بىزدىن رايى قايتىۋاتسا ، مەن قانداق
قىلىپ كۈچ توپلىيالايمەن ، قەدىرلىك ھامما ! ئېھتىمال ، ھىندىلار بىزدىن
بېزىپ شېرخانغا ياردەم بەرگەنلىكى ئۈچۈن يېڭىلگەندۇرمەن . بەلكىم
نىزامنى ماڭا تەقدىرنىڭ ئۆزى ياردەمگە ئەۋەتكەندۇر . مەن بۇ ھالال يـ
گىتنى قەدىرلەيمەن ، شۇنداق قىلسام ھىندىلارنىڭ كۆڭلىنى ئېلىپ ،
ئىشەنچىنى قوزغىتىپ قالارمەن . كېيىن ئۇلار ماڭا مەدەت بەرسە ئەجەب
ئەمەس .
ھۇمايۇننىڭ كۆرسىتىدىغان سەۋەبلىرى كۆپ ، قارارىنىڭ مۇسـ
تەھكەم ئىكەنلىكىنى كۆرگەن خانزادە بېگىم :
— ئاخىر سىز نىزامغا . . . پادىشاھلىق ئۇدۇملىرىنى ئۆگىتىش
ئۈچۈن پۇرسەت كېرەكتۇر ؟ — دەپ سورىدى .
— ئەلۋەتتە شۇنداق ، دۆلەت باشقۇرۇش ئاسان ئەمەس .
— شۇنىڭغىچە ، مەن كامران مىرزا بىلەن كۆرۈشەي ، سىزنى
قارشى ئېلىشقا چىقماستىكى سەۋەبىنى بىلەيلى ، ئارىدا بىرەر غۇم بولسا ،
ئۇنى كۆتۈرۈۋېتەيلى .
— ئارىدىكى غۇم ماڭا مەلۇم . ھازىر كامران مىرزا ئۆزىنى مەندىن
كۈچلۈك چاغلايدۇ . مەن ھالسىزلاندىم . كامران مىرزا ھازىر كابۇل ،
بەدەخشان ، قەندەھار ، پەنجاپلارغا ھۆكۈمران بولۇۋالدى . ئەمدى ، ئۆ-

زىنى شاھ دەپ ئېلان قىلىپ ، نامىغا خوتبە ئوقۇتۇشىلا قالدى .

ـــ كامران ئۇنچىلىكمۇ بولۇپ كەتمىگەندۇر ، جەننىتى ئاتىگىز-نىڭ ۋەسىيتىنى ئۇنتۇپ قالمىغاندۇر .

خانزادە بېگىم شۇنداق ئوي ـ پىكىرلەر بىلەن ، ئەتىسى سايىۋەن-لىك ھارۋىغا چۈشۈپ ، كامران مىرزا ئولتۇرۇشلۇق گۈلەپشان بېغىغا قاراپ يولغا چىقتى .

× × ×

قىزنىتمىسى ئۆرلەپ قالغان كامران مىرزا ، نەم ھاۋادا نەپەس ئې-لىشتىن قىينىلىپ يۇرگەچكە ، ئۆيدە ئولتۇرغۇسى كەلمەيدىغان بولۇپ قالغانىدى . ئۇ خانزادە بېگىمنى گۈلزارلىق ئوتتۇرىسىدىكى نەقىشلىك تالاردا كۈتۈۋالدى . داستىخانغا ھىندىستاننىڭ نارەنجى ① بىلەن خور-مىسىدىن باشقا ، تۇرىنىدىن كەلتۇرۈلگەن سايىاكى كىشمىشى ، لەۋزىنە ، ۋە بەرگەكلەر ② ، تىزىلغانىدى . خانزادە بېگىم كامران مىرزا بىلەن پاراڭلىشىپ ئولتۇرۇۋېتىپ ، ئۇنىڭ بەستىنىڭ ئاتىسىغا ئوخشىشىپ كېتىدىغانلىقىغا زەن قويدى . تۆت ئاكا ـ ئىنىلەر ئىچىدە كامران مىرزا قامەتلىك ، كۆرۈنىشى سالاپەتلىك ھەم ئاۋازى جاراڭلىق ئىدى . ئۇ تۈركىي تىلىنىڭ ئەڭ ئىنچىكە تەرەپلىرىنى ھۇمايۇنغا قارىغاندا ياخشىراق بىلەتتى ، ناتىقلىقى بابۇر مىرزىنى ئەسلىتەتتى . تۆت ئاكا ـ ئىنىنىڭ ھەر بىرىدە ئاتىسىنىڭ مەلۇم بىر خىسلەت ـ پەزىلىتىنى تاپقىلى بولسىمۇ ، لېكىن ئۇلار نېمە ئۈچۈن ئىتتىپاقلىشالمايدۇ ؟ خانزادە بېگىم بۇنىڭدىكى سەۋەبنى بىلىش مەقسىتىدە ، كامران مىرزىنىڭ گەپلىرىگە ئېتىبار بىلەن قۇلاق سالدى .

ـــ ئاكىمىزنىڭ مەغلۇبىيىتى ، بىز ئىنىلەر ئۈچۈن مىسلى كۆرۈلمىگەن ئازاب .

ـــ شۇنداق قىسمەت ئۇنىڭ تەقدىرىگە پۇتۇلگەن ئىكەن ـ دە ،

---

① نارەنج ـــ ھىندىستاندا چىقىدىغان مېۋە (« بابۇرنامە » 645 ـبەت) .

② سايىاكى كىشمىشى ، لەۋزىنە ، بەرگەك ـــ مېۋىلەرنىڭ نامى .

كامران مىرزاجان . ھۇمايۇن ئۆزىنى ئۆزى ئەيىبلەپ ، ئۆز گۆشىنى ئۆزى يىگۈدەك بولۇپ يۇرۇۋاتىدۇ .

— ھەتتا ئاتامنىڭ تەختىگە ئۆزىنى مۇناسىپ كۆرمەي ، باشقا بىر ئادەمنى پادىشاھ قىلماقچىمىش ، شۇ گەپ راستمۇ ؟

بۇ سىرنىڭ مەخپىي ئادەملەر ئارقىلىق ئاللىقاچان كامرانغا يېتىپ كەلگەنلىكى ، خانزادە بېگىمنى ھەيران قالدۇردى .

— ئەمىرزادەم ، ئادەم ئېغىر كۈنلەرگە چۈشۈپ قالغاندا ، ھەر نېمە دېيىشى مۇمكىن . نېمىلا بولمىسۇن ، ھۇمايۇن سىزنىڭ چوڭ ئاكىڭىز . شۇنچە كۈلپەتلەرنى تارتىپ كەلگەندە ، كۆڭۈل سوراپ ئالدىغا بېرىپ قويغان بولسىڭىز ياخشى بولماسمىدى .

— كېچىدىن بېرى تاۋۇم يوق ، قىزىپ قاپتىمەن .

خانزادە بېگىم كامراننىڭ كۆزلىرى قىزىرىپ ، لەۋلىرىنىڭ قۇرۇقلىشىپ قالغانلىقىنى ئەمدىلا بايقىدى .

— خۇدايىم شىپالىق بەرگەي . نېمە بولدىڭىز ؟

— ئەگەرەنىڭ ھاۋاسى ياقمىدى ، جىگىرىم ئىششىپ قالغاچقا ، تېۋىپلار داۋالاۋاتىدۇ . بىر ئاز ياخشى بولۇپ قالسام ، ئاكىمىزنىڭ ھالىدىن ئەلۋەتتە خەۋەر ئالىمەن . ھازىرچە ، سىزدىن شۇنى ئىلتىماس قىلىمەنكى ، ئاكىمىزغا ئېيتىڭ ، بىر يالاڭتۆشنى تەختكە چىقىرىش خىيالىدىن يانسۇن . بۇ بىز ئۈچۈن تېخىمۇ ئازاب . ئاخىر ، بابۇرەك بىر پادىشاھنىڭ يەنە ئۈچ ئوغلى تۇرغان يەردە ، نەدىكى بىر پالاقچى ھىندىنى تەختكە چىقىرىش — ئاتىمىزنىڭ روھىغا ، بىز ھەممىمىزگە ھۆرمەتسىزلىك قىلغان بولماي نېمە !

— ئۇ يىگىت ئەۋلىيا سۈپەت ، پاك ئادەم ئىكەن . ھۇمايۇن ئۇنىڭ ياخشىلىق قىلغىنىغا جاۋابەن شۇنداق قىلىپ گۇناھىنى ئاقلىماقچى .

— ئاكىمىز ھەققەتەنمۇ كۆپ خاتالىقلارنى ئۆتكۈزدى ، ئەگەر چىن دىلىدىن ئۆزىنى ئاقلىماقچى بولسا ، مەككە تۇللاغا بېرىپ ھەج قىلسۇن .

پادىشاھنى تەختتىن چۈشۈرۈپ ھەج قىلىشقا ئەۋەتىش — ئۇنى

ئۆلۈمگه بۇيرۇشنىڭ يەنه بىر سىرلىق شەكلى ئىدى . چۈنكى ھەجگه ماڭغان ھېمايىسىز تاجدارنى ، يول ئۈستىده قەستلەپ ئۆلتۈرۈشنى كۆڭـ لىگه پۈكۈپ يۈرگەن ئادەم چىقىپ قالىدۇ . كامرانىڭ ئۆز ئاكىسىغا شۇنداق قىسمەتنى راۋا كۆرگەنلىكى ئۈنىڭ ئۆگەيلىك ئاداۋىتىنىڭ قانـ چىلىك شەپقەتسىز تۈس ئالغانلىقى ئاشكارىلاپ قويدى .

ـــ ئەمىرزادەم ، ھۇمايۇن بۇنداق قىسمەتكه زادى لايىق ئەمەس ! ئاتىگىزنىڭ روھى قورۇنۇپ قالمىسۇن . ھۇمايۇننى ھالاكەت گىردابىغا ئىتتىرىش قەستىده يۈرگەن ئادەملەر بار بولسا ، سىز ئاكىگىزنى شۇ ئا‌ـ دەملەردىن قوغدىشىڭىز كېرەك !

ـــ قوغداش بۇنىڭدىن ئارتۇق بولماس ، ھەزرەت بېگىم . ھازىر ئەگىرە ۋە ئۈنىڭ ئەتراپىنى بىزنىڭ ئون بەش مىڭ كىشىلىك قوشۇنىمىز قوغداۋاتىدۇ . ئاكىمىزنىڭ بەش مىڭ نۆكىرىلا قالدى . ئەگەر بىز بولـ مىساق ، شېرخان ئەگىرەگه قوشۇن تارتىپ ، ئۈنى خالىغان ۋاقىتدا بېـ سىپ ئېلىشى مۇمكىن ئىدى .

ـــ بۇ گېپىڭىز راست ، ئەمىرزادەم ، شېرخاندەك خەتەرلىك دۈشمەن ئالدىدا ، ئاكا ـ ئىنىلەر بىر نىيەت ـ بىر مەقسەتتە بولۇشلار ، شاھ ئاكىڭىز ئەتراپىغا يىغىلىشلار .

ـــ ئاكىمىز پادىشاھلىقنى ئەپلەشتۈرەلمىدى ، بۇنى ئۆزىمۇ ئىقرار قىلغانلىقى ئاساسسىز ئەمەس .

ـــ نېمىلا بولمىسۇن ، جەننىتى ئاتىڭىز ھۇمايۇننى ۋارىس قىلىپ تەيىنلىگەن ئەمەسمۇ .

ـــ رەھمەتلىك ئاتامنىڭ بىزگه ئاتاپ يازغان رۇبائىسىنى ئۇنتۇپ قالغان بولسىڭىز ، مەن ئەسلىتىپ ئۆتەي :

دەۋلەت بىلەن شادۇ شادىمان بولغايسەن ،
شەۋكەت بىلەن مەشھۇرى جاھان بولغايسەن .
كۆڭلىڭىزدىكىدەك دەھر ئارا كام سۈرىپ ،
بۇ دەھر بارىنچه كامران بولغايسەن .

كامران شېئىر ئوقۇغاندا خۇددى ئاتىسىنىڭ ئۆزىلا بولۇپ قالدى. ئاشۇ سىرلىق ئاھاڭ، پاساھەت ۋە جۇشقۇنلۇققا تولغان شائىرانە روھ. خانزادە بېگىم ئوغۇللاردىن ئىجادىيەتتە ئاتىسىغا كۆپرەك تارتقىنى كامران ئىكەنلىكىگە ھازىر يەنە بىر قېتىم ئىشەندى. ئەمەلىيەتتىچۇ؟ تىلى بىر دىلى باشقا بولمىسا، كامران بىشىغا ئېغىر كۇن چۈشكەن ئاكىسىغا نىسبەتەن شۇنچە رەھىمسىزلىك قىلارمۇ؟ ھەجگە بارارمىش! ئاكىسىنى يولغا سېلىۋېتىپ، ئۆزى تېزرەك تەختكە ئولتۇرماقچى ـ دە.

خانزادە بېگىم شۇنداق ئوي ـ خىياللار بىلەن كامراننىڭ ھۇزۇرىدىن يېنىپ چىقتى ۋە ھۇمايۇننىڭ ئىنىلىرى بىلەن بولغان ئارازلىق ھەم ئۇنىڭدىن كېلىپ چىقىدىغان جەڭگى ـ جېدەلدىن قۇتۇلۇش ئۈچۈن، مەملىكەتنىڭ زور كۆپچىلىك ئاھالىسى بولغان ھىندىلارغا تايىنىش زۆرۈرلۈكىنى ئېچىپ ـ ئىچىدىن ھېس قىلدى. شېرخان قىلىچىنى ياللاچلاپ تۇرغان بۇنداق خەتەرلىك ۋەزىيەتتە، كىم ھۇمايۇننىڭ جېنىغا ئارا بولالايدۇ؟ پەقەت نىزامغا ئوخشاش ھالال ھەم پىداكار ئادەملەر! ناۋادا نىزام تەختكە چىققاندىن كېيىن، پۈتۈن ھىندى ئۇلۇسى ھۇمايۇنغا يېقىندىن ئەگىشىپ ماڭسايۇ ئۇنىڭ مۇشكۇللۇكلىرى ئاسانلىشىپ كەتسە! بۇ بېگىم ئۇچۇنمۇ بىردىنبىر نىجاتلىق يولىدەك بولۇپ تۇيۇلدى.

× × ×

نىزام چۆچەكلەردىكىگە ئوخشاش، ئادەمنىڭ ئىشەنگۈسى كەلمەيدىغان ئاجايىپ كۇنلەرنى باشتىن كەچۈرمەكتە ئىدى. كېمىنىڭ ئاستىنقى قەۋىتىدە ـــ ئون ئالتە پالاقچى بىلەن سىقىلىپ ئولتۇرۇپ ئىشلەشكە ئۆگىنىپ كەتكەن يىگىت، ھازىر پادىشاھ سارىيىنىڭ يۇقىرىقى قەۋىتىدىكى ئالتە خانىلىق ھەشەمەتلىك تۇرالغۇدا ياشىماقتا ئىدى. ئۇنىڭغان خىزمەتكار ئۇنىڭ ھەربىر خاھىشىنى ئاغزىدىن چىقىشى بىلەن تەڭ بەجا كەلتۈرەتتى. ياتىدىغان چاغدا، خاس خىزمەتكارلار گۈل ئەتىرى سېپىلگەن شاپتۇل چېچىكى رەڭلىك چايشاپلارنى، يۇمشاق پەي چۇشەكلەرنى راسلاپ ئورۇن ھازىرلاپ بېرەتتى. ئورنىدىن تۇرغاندا قو-

لىغا سۇ ئېلىپ يۈيۈندۇراتتى ، كىمخاپ ياكى زەرباپ كىيىملەرنى كىيە-
دۇرەتتى . ئايۋاندا ياكى باغ يوللىرىدا بەستىلىك ، چاققان كەلگەن قو-
رۇقچى يىگىتلەر ئۇنى يۇشۇرۇن سۈيقەستلەردىن ساقلىشاتتى . تاماق يې-
مەكچى بولسا ، ساراي باقاۋۇلى ۋە مەخسۇس ئاشپەزلەر ئۇنىڭ خالىغان
تامىقىنى شۇ ھامان تەييارلاپ بېرەتتى . نىزام بۇرۇن ئۆمرىدە بىرەر قېتىم
بولسىمۇ يەپ بېقىشنى ئارزۇ قىلغان كىيىك گۆشىدىن قىلىنغان كاۋاپ ،
بۆدۈنە گۆشى قىيمىسىدىن قىلىنغان تائام ، كەكلىك گۆشى بېسىلغان
پولۇلار ، ھازىر خالىغان ۋاقىتتىدا ئالدىغا كەلتۈرۈلەتتى . خاھىشى دەرھال
بەجا قىلىنغانسېرى ئۇنىڭ تەلىپىمۇ كېمىيىپ باراتتى . كۆزى تويۇپ قال-
غانلىغى ئۈچۈنمۇ ،ئۇنىڭ بۇرۇنقى ئىشتىھاسىمۇ كەمەيدى ، كۆپرەك ئاچ-
چىق قەلەمپۇر سېلىنغان نەرسىلەرنى يەيتتى .

مىرزا ھۇمايۇن ساراي ئەھلىگە ، نىزامنىڭ كۆڭلى تارتقان نەر-
سىنى دەرھال ئەكىلىپ بېرىش توغرىسىدا قەتئىي بۇيرۇق چۈشۈرگە-
نىدى . لېكىن نىزام كۆڭلىدىكى ئەڭ كۈچلۈك ئارزۇسىنى ھېچكىمگە
ئېيتمىدى . ھەمدە بانۇنىڭ ھىندال مىرزىنىڭ بۇيرۇقى بىلەن ئەلۋەرگە
ئېلىپ كېتىلگەنلىكىنى ، كەلگەن كۈنى كېچىسى ئانىسىدىن ئاڭلىغاندىن
بۇيان ، قىزنى قانداق قىلىپ ئەگەرەگە قايتۇرۇپ كېلىش ھەققىدە ئويلا-
دىيۇ ، ئويىنىڭ ئاخىرىغا يېتەلمىدى . ئىنىسى ھىندال مىرزىنى پەقەت
ھۇمايۇنلا چاقىرتىپ كەلتۈرەلەيتتى . بىراق نىزام ھەمدە بانۇنىڭ دىدا-
رىنى كۆرۈشكە ئىنتىزار ئىكەنلىكىنى ھۇمايۇنغا قانداق ئېيتالايدۇ ؟ نىزام
ھەمدە بانۇ بىلەن ئوچۇق سۆزلەشمىگەن ، قىزنىڭ ئۆزىگە مەيلى بارلە-
قىنى ئېنىق بىلمەيدۇ . . . مانا ئەمدى نىزام ئىززەت ـ ئېكرام ئىچىدە
يۈرگەندە ھەمدە بانۇنى بىر كۆرسە ، ئۇنىڭغا قەلبىدىكى يوشۇرۇن سە-
رىنى دادىللىق بىلەن ئېيتقان بولاتتى . قىزنىڭ رازىلىقىنى ئېلىپ ، ئاندىن
ئادەم قويىاتتى . پەقەت شۇ چاغدىلا ھۇمايۇنغا كۆڭلىدىكىنى تارتىنماي
ئېيتالايتتى .

نىزامنى يېنىدىن ئايرىماي ، پادىشاھلىق رەسىم ـ قائىدىلىرىنى
ئۆگىتىۋاتقان ھۇمايۇن ، بۇ يىگىتنىڭ بەزىدە ئويچان ، پەرىشان بولۇپ

قالغانلىدىغانلىقىنى سەزدى :
— بىرەر قىزغا ئاشىق بولۇپ قالدىڭىزمۇ ؟ — دەپ چاقچاقمۇ قىلىپ باقتى ، — ئېيتىڭ ، ئەلچى ئەۋەتەيلى .
نىزام سىرى ئېچىلىپ قېلىشتىن ئەنسىرەپ ھودۇقتى ، لېكىن بىردىنلا تەۋەككۇل قىلىپ :
— قىزنى ئەلۋەرگە ئەكىتىپتۇ ، — دېدى ، — ئاتىسى ھىندال مىرزىنىڭ خىزمىتىدە ئىدى .
— ئاتىسى كىم ؟
خانزادە بېگىمنىڭ ھەمدە بانۇنى ھۇمايۇنغا لايىق تاپقانلىقى نىزامنىڭ ئېسىگە چۈشۈپ قالدى . ئۇ ئىزتىراپ ئىچىدە :
— ھەزرىتىم ، ئىجازەت بېرىڭ ، — دېدى ، — مەن قىزنى . . . كۆرۈپ رازىلىقىنى ئالمىغۇچە . . . كىملىكىمنى ئېيتمايلا تۇرسام .
نىزامدىكى بۇ ھالەتنى ئەدەپ ۋە كەمتەرلىك دەپ بىلگەن ھۇمايۇن :
— ئىختىيارىڭىز ، — دېدى ، — ئەمما ئىنىمىز ھىندال مېنى داغدا قالدۇردى . بىز ئەگرەدە بولمىغان چاغدا كۆپ چىگىش ئىشلارنى قىلىپتۇ ، بۇ چىگىشلەرنىڭ ئۇچىنى تېپىشتا ، ئۇنىڭ ئۆزى بىزگە يارەم بېرىشى كېرەك . بۇگۈن ئەتىگەندە ھىندالنىڭ ئانىسى دىلدار ئاغىچىنى مەخسۇس ئادەملەر بىلەن ئەلۋەرگە يولغا سالدىم . « كەلسۇن ، گۇناھىنى كەچۈردۇم » دېدىم . ھىندال بىر ھەپتە ئىچىدە بارلىق ئادەملىرى بىلەن ئەگرەگە قايتىپ كېلىشى كېرەك .
نىزام خۇشاللىقىدىن ۋە ھاياجاندىن ئورنىدىن تۇرۇپ ، ھۇمايۇنغا تەزىم قىلىپ مىننەتدارلىقىنى بىلدۇردى .
نىزام ھۇمايۇننىڭ رايىغا بېقىپ ئىش قىلىشقا ئادەتلىنىپ قالغانىدى . بىراق ھۇمايۇننىڭ ئۇنى پات ـ ئارىدا تەختكە چىقارماقچى بولۇاتقانلىقىنى ئاڭلىغاندا ، ئاۋۋال ئۇنىڭدىن قاتتىق چۆچۈدى . بۇ لەھەزدە زورخان ـ بەگلەرنى ئىداره قىلىش ئاسانمۇ . ئەمما ھۇمايۇن ھەر دائىم ئۇنىڭ يېنىدا بولماقچى ، ھەممە ئىشنى بار مەسلىھەت قىلماقچى ئى-

كەنلىكىنى ئېيتىپ ، ئۇنىڭ ئىختىيارىغا قارىماي ، ئاخىر ئۇنى تەختكە چىقىشقا كۆندۈردى .

دۇشەنبە كۈنى نىزامغا ، زۆھرە يۇلتۇزنىڭ رەڭگىگە ماسلىشىدىغان ھاۋارەڭ ۋە يېشىل رەڭدىكى شاھانە لىباسلار كىيدۈرۈلدى . دەستارچى [1] ئۇنىڭ بېشىغا چوڭ گۆھەر قادالغان پادىشاھلىق سەللىسىنى كىيدۈرۈاتقاندا ، ھۇمايۇن نىزامغا ئاستاغىنە مۇنداق دېدى :

— بۇگۈھەر بىر زامانلاردا ئاتام بابۇر ھەزرەتلىرىنىڭ سەللىسىدە چاقناپ تۇرغانىدى . ھەزرەت نىزامىددىن ، ئەمدى سىزگە شۇ ئۇلۇغ سەمانىڭ روھى مەدەتكار بولسۇن !

نىزام ئۆزىنىڭ « ھەزرەت نىزامىددىن » ئىكەنلىكىگە ئىشەنمەي ئەتراپىغا قاراپ قويدى . شۇ دەقىقىدىن باشلاپ ئۇ گويا ئىككى ئادەمگە ئايلىنىپ قالغاندەك بولدى : بىرى ، ھەممە ئادەم ئېگىلىپ تەزىم قىلىدىغان ھەزرەت نىزامىددىن بولسا ، يەنە بىرى ، ئۇنىڭ سايىسىدەك بەزى ئەسكە ئېلىنىپ ، بەزىدە ئۇنتۇلۇپ قالىدىغان ئاۋۋالقى نىزام كېمىچى ئىدى .

سارايغا بارلىق ئەمرلەر ، ۋىلايەت ھاكىملىرى ، دۆلەت ئەركانلىرى يىغىلغانىدى . خالىسە [2] يەرلەردىن ئېلىنغان دارامەتلەر ، ئولتۇراق بېجىدىن چۈشكەن ، شەھەر قىشلاقلاردىكى سېلىقچىلار تەرىپىدىن يىغىلغان تەڭگىلەر تەخت ئالدىدىكى يىپەك گىلەملەر ئۈستىگە خامانداەك دۆۋىلىنىپ كەتكەنىدى . ئۆمرىدە ئالتۇن ـ كۈمۈش تەڭگىلەرنىڭ مۇنداق چوڭ دۆۋىسىنى كۆرمىگەن بەزى ئادەملەرنىڭ كۆزلىرى قامىشىپ كەتتى .

ھەزرەت نىزامىددىن تەختكە چىقىپ ئولتۇرغاندىن كېيىن ، ھۇمايۇن ئالتۇن ـ كۈمۈش دۆۋىلىرى ئالدىغا كەلدى ـ دە ، شۇ يەردە تۇرۇپ يېڭى پادىشاھقا تەزىم قىلدى :

— ھەزرىتىم ، بىز سەپەردىكى ۋاقتىمىزدا ، سادىق ئادەملىرىمىز

---

① دەستار — پارس ـ تاجىكچە سەللە دېگەن مەنىدە .

② خالىسە ـ پادىشاھقا تېگىشلىك يەر .

پۇتۇن ۋىلايەتلەردىن يىغىپ قويغان مانا بۇ بىر يىللىق دۆلەت دارامىتنى سىزگە تاپشۇرۇشقا ئىجازەت بەرگەيسىز .

ۋىلايەتلەردىن ھەر يىلى يىغۇىلىنىغان دۆلەت دارامىتىنىڭ قانچىلىك بولىدىغانلىقىنى نىزام ئەمدى كۆرۈۋاتاتتى . يالتىراپ تۇرغان بۇ تەڭگىلەر ھەر بىر دېھقان - ھۇنەرۋەنلەردىن قانچىلىك زورلۇق - زومبۇلۇقلار بىلەن ئۇندۇرۇپ ئېلىندىكىن ؟ پالاقچى نىزام تەڭگىلەرنىڭ يالتىراشلىرىدىن شۇ چاپاكەش بىچارە ئادەملەرنىڭ كۆز ياشلىرىنى كۆرگەندەك بولدى . ئەمما ھەزرەت نىزامىددىن بولسا ، بەش - ئالتە تۆگىگە يۈك شۇنچە كۆپ ئالتۇن - كۈمۈشلەرنىڭ ئۆز ئىختىيارىغا ئۆتكەنلىكىدىن مەغرۇرلىناتتى .

بەگ - ھاكىملارنى نىزامنىڭ راستىنلا پادىشاھ بولغانلىقىغا ھۆكۈمۈنىڭ تەزىمىدىن ئارتۇقراق ئىشەندۈرگەن نەرسە ئالتۇن - كۆمۈش دۆۋىلىرى ئىدى . كۆزلەرنى قامаштۇرىدىغان شۇنچە كۆپ بايلىقنىڭ بىردىنلا نىزامىددىن ھەزرەتلىرىنىڭ ئىختىيارىغا ئۆتكەنلىكى ، ئۇلارغا چاقماق تېزلىكىدە تەسىر قىلدى . « مېلى بارنىڭ جېنى بار » دېگەن سۆز بىكار ئېيتىلمىغان . بايا كىنايە بىلەن قىيسايغان لەۋلەر ئەمدى دەرھال تۇغرىلاندى ، كۆزلەردە ئىتائەت ، قىزىقىش ھەتتا ، ئەيمىنىش ئەكسى ئەتتى .

چازا قۇرۇپ ، تەختكە يۆلەنگىنىچە ئولتۇرغان ھەزرەت نىزامىددىن ، ئۆزىنىڭ پادىشاھلىقىنى ئېتىراپ قىلغان ئونلىغان كۆزلەرنىڭ ئەيمىنىپ قاراشلىرىدىن تېخىمۇ مەغرۇرلىنىپ ، ئۇلۇغۋارلىق تۇيغۇسىنىڭ ۋەسۋەسىدىن يۈرىكى دۈپۈلدەپ سېلىشقا باشلىدى . شۇ چاغدا بۇرۇنقى نىزام ئۇنىڭ قۇلىقىغا شۇنىرلىغاندەك بولدى :« ئۆزىڭىزنى تۇتۇڭ ، ھەزرەت . مىرزا ھۇمايۇننىڭ سىزگە تاپشۇرغان مۇشكۈل ۋەزىپىلىرىنى ئۇنتۇماڭ . بۇ بەگلەرنىڭ ھەر بىرى يالىڭاچلانغان قىلىچ ، سەللا خاتا ئىش قىلسىڭىز بېشىڭىزدىن ئايرىلىسىز » . ھەزرەت نىزامىددىن بۇ گەپلەرنى ئورۇنسىز تەھدىت دەپ ئويلىدى :« ئەمدى مەن ، ئاشۇ ئالتۇن خامانلىرىنىڭ كۈچى بىلەن ئەڭ زوراۋان بەگلەرنىمۇ ئۆز رايىمغا بويسۇندۇرۇ-

مەن » . نىزام ئۇنى ئاگاھلاندۇردى : « چوڭ گەپ قىلماڭ ، بايلىق قول-
نىڭ كىرى . بۇ ئالتۇن خامانلىرى دېھقانلارنىڭ ، ھۇنەرۋەنلەرنىڭ نېسى-
ۋىسىدىن ئۇزۇپ توپلانغان . رەھىمسىز سېلىقچىلار بۇ تەڭگىلەرنى ئۇن-
دۇرۇپ كەلگۈچە ، شۇ بىچارىلەرگە قانچە زۇلۇم سالمىدى ! پالاقچى بول-
غان چاغلىرىڭىزدا ، ئۆزىڭىزمۇ قانچىلىغان ئادالەتسىزلىكلەرنى باشتىن
كەچۈرگەنلىكىڭىزنى ئەسلەڭ » .

بۇ ئىچكى ئۇندەشتىن كېيىن ھەزرەت نىزامىددىن سەگەكلەندى .
ئۇ قول قوشتۇرۇپ بۇيرۇق كۈتۈپ تۇرغان تۇردىبەگكە قاراپ :

— جانابى ۋەزىر ،— دېدى . يېڭى پادىشاھنىڭ ئاۋازى ھاياجان-
دىن تىترەپ كەتتى ، — گانگ بويىدا ، چە ئۇسەدە ھالاك بولغان بەگ
ۋە نۆكەرلەرنىڭ يېتىم - يېسىرلىرى بىزدىن يارەم كۈتمەكتە . مانا بۇ
يەرگە يىغىلغان تەڭگىلەردىن . . . — ھەزرەت نىزامىددىن ھۇمايۇن بە-
لەن كېلىشىۋالغان پەرمانلارنى ، بولۇپمۇ رەقەملەرنى توغرا ئېيتىش ئۈ-
چۈن بىر ئاز تۇرۇۋالدى . يەنىلا ئۇنىڭ خاتىرىسىنىڭ ئۆتكۈرلۈكى
كۈچىنى كۆرسەتتى . ئۇ رەقەملەرنى ئېنىق ئەسلىدى ، — شۇ پۇللاردىن
بىر يۈز يىگىرمە مىڭ روپىيە ، ھالاك بولغانلارنىڭ يېتىم - يېسىرلىرىغا
رويخەت بويىچە ئۈلەشتۇرۇپ بېرىلسۇن .

— باش ئۇستىگە ، ھەزرىتىم !

خەزىنىچى ۋە سەرمۇنشى ①شاھىنىڭ ئاغزىدىن چىققان ھەر
بىر پەرمايىش ۋە رەقەمنى مەخسۇس دەپتەرگە يازماقتا ئىدى . بەزى بەگ
ۋە خانلار « بۇ ئالتۇن خامىندىن بىزگىمۇ بىر ئۈلۈش تېگىپ قالار »
دېگەن ئۈمىدتە ئىدى . ئادەت بويىچە ، ئۇلار يېڭىدىن تەختكە چىققان
پادىشاھتىن ئىنئام ئېلىپ ئۆگىنىپ قېلىشقانىدى .

— جانابى خەزىنىچى ، — دېدى ھەزرەت نىزامىددىن ، — چوڭ
بەركەشلەردىن ②بىرىنى ئالتۇنغا ، يەنە بىرىنى كۈمۈشكە تولدۇرۇپ ، مانا
شۇ دائىرە بويىچە ئايلاندۇرۇپ چىقىڭ . ھەر بىر بەگ ۋە مۇلازىم ئوڭ

---

① سەرمۇنشى — باش مۇنشى ، باش كاتىپ .
② بەركەش — پەتنۇس ئورنىدا ئىشلىتىدىغان بۇيۇم .

سقىمىغا سىغقۇچە ئالتۇن ، سول سقىمىغا سىغقۇچە كۈمۈش ئالسۇن !

بىر زامانلاردا پالاقچى نىزامنى نەزەر ـ كۆزىگە ئىلماي ئايىغى بىـ لەن كۆرسىتىپ يۈرگەن بەگ ـ ھاكىملار ، ئەمدى ئۇ ئىنئام قىلغان بەركەشلەردىكى تەڭگىلەرگە ئاچكۆزلۈك بىلەن چاڭگال سېلىشتى . ئاندىن يېڭى پادىشاھنىڭ ئىنئامىدىن مەنۇن بولۇشۇپ ئېگىلىپ تەزىم قىلىشتى .

ھەزرەت نىزامىددىن پادىشاھلىقنىڭ پەيزىنى سۈرمەكتە ئىدى . « ھازىر يېنىمدا ھۈمايۇن ئەمەس ، ھەممىدە بانۇ يۈرگەن بولسا » دېگەن ئارمان كۆڭلىدىن قايتا ـ قايتا ئۆتەتتى . نىزامنىڭ ھەزرەتكە ئايلانغان چېغىدىكى ئابرۇي ـ ئىناۋىتىنى ، بايلىقىنى كۆرگەن ھەممىدە ئۇنىڭدىن ئىپتىخارلىنىشى مۇمكىن . سۆيگەن قىزىنىڭ سەندىن پەخىرـ لەنگەنلىكىنى كۆرسەڭ ، ئەڭ چوڭ بەخت شۇ ئەمەسمۇ .

بىراق نىزام بۇ بەختتىن مەھرۇم . ئۇ ھىندال مىرزىنىڭ ئادەملىـ رىنىڭ ھەپتە ـ ئون كۈندە ئەگرەگە قايتىپ كېلىشىنى سەۋر ـ تاقەت بىلەن كۈتۈشى كېرەك . ئەمما ھەزرەت نىزامىددىن سەۋرسىزرەك ، ئۇ بۈگۈن تەختكە چىققاندىن بېرى ، ئۆزىنى ھەممە ئىشنى قىلىشقا قادىر سەزمەكتە ، قولىنى قاياققا سوزسا يېتىدىغاندەك تۇيۇلماقتا .ئىنئام ـ ئېھـ سانلاردىن ئېشىپ قالغان ئالتۇن ـ كۈمۈشلەر ، يەنە بىر ھارۋىغا كەلگۈـ دەك كۆپ . شۇنچە بايلىققا ئىگە بولغان ئادەم ، ئەجابا ھەممىدە بانۇنىڭ دىـدارىنى كۆرەلمەي ئۆرتىنىپ يۈرسە ! دىلدار ئاغچا ئاتمىش ياشلارغا كىرىپ قالغان ئايال ، تېز يول يۈرەلمەيدۇ . ئەلۋەرگە يېتىپ بارغۇچە قانچىلىك ۋاقىت ئۆتۈپ كېتەر! ھىندال مىرزا نەرسە ـ كېرەكلىرىنى يىـ غىشتۇرۇپ كەلگۈچە ، كىم بار ـ كىم يوق !

ئۇنىڭدىن كۆرە ئەلۋەرگە ئۆزى بارغىنى ياخشى ئەمەسمۇ ؟ ئەمما ، ھازىر ئۇ پادىشاھ . بىر يەرگە بارماقچى بولسا قوشۇن بىلەن مېڭىشى كېرەك . ھەممىدە بانۇنى كۆرۈش ئۈچۈن قوشۇن تارتىپ داغدۇغا بىلەن بارسا ، ھىندال مىرزا بىلەن ئۇرۇشۇپ قالارمۇ ؟ بۇنى ئويلاشنىڭ ئۆزى كۈلكىلىك بىر ئىش .

نىزام خاس خانىسىدا يالغۇز ئولتۇرۇپ ئۇزاق ئويلاندى ـ دە، ئا-
خىر ھەمىدە بانۇغا مەكتۇپ يېزىشقا باشلىدى :

« ئاسمىنىمنىڭ تەنھا قۇياشى ھەمىدە بانۇ!
ئىلگىرىكى نىزام بولغان بولسام ، سىزگە بۇنداق مەكتۇپنى يازماس ئىدىم ،
سىز ھازىرغىچە مېنىڭ قولۇم يەتمىدىغان يۈكسەكلىكتە تۇرغان بولاتتىڭىز . لېكىن
تەقدىر مېنىمۇ ئالىي بىر يۈكسەكلىككە كۆتۈردى . ئاڭلىغانسىز ، مىرزا ھۇمايۇن مېنى
ئۆزىنىڭ تەختىگە مۇناسىپ كۆردى ...قېنى ، ئەمدى جەمنە بويىدىكى ئاشۇ ساھىلدە ،
زەرەفشان بېغىنىڭ چېتىدە يەنە ئۇچراشساق . شۇ ۋاقىتقىچە ئېيتىشقا جۈرئەت
قىلالمىغان مۇھەببىتىمنى ئاشكارا قىلسام . ئەگەر يۈلتۈزىمىز بىر ـ بىرىگە توغرا كېـ-
لىپ ، سىز رازى بولسىڭىز ، توي تەييارلىقىنى باشلىساق . مىرزا ھۇمايۇننىڭ بۇ
ئىشقا مەردلىك بىلەن ياردەملىشىدىغانلىقىغا ئىشەنچىم كامىل .
سىزنى سىغىنغان نىزام . »

ھەزرەت نىزامىددىننىڭ نامىغا مەخسۇس شاھانە مۆھۈر ئويۇلغا-
نىدى . نىزام ھازىرغا قەدەرھەمىدە بانۇ بىلەن بىرەر قېتىم مەكتۇپ يېزىـ-
شىپ باققان ئەمەس ، شۇڭا ئۇلار بىر ـ بىرىنىڭ خېتىنى تونۇشمايتتى .
نىزام بۇ خەتنى ئۆزىنىڭ يازغانلىقىغا ھەمىدە بانۇنىڭ گۇمانلىنىپ قال-
ماسلىقى ئۈچۈن ، ئىمزاسىنىڭ يېنىغا پادىشاھلىق مۆھۈرىنى باستى .
ئەمدى بۇ خەتنى ئەلۋەرگە كىمدىن ئەۋەتىش كېرەك ؟ ھەزرەت
نىزامىددىن خەزىنىچىنى چاقىرىپ ، لىق ئالتۇن قاچىلانغان ئىككى ھەمـ-
يان تەييارلاتقۇزدى . بۇ پۇلغا بوراندەك ئۇچىدىغان چاپارمەنلەرنى
يـاللاشقا بولاتتى . لېكىن ھەمىدە بانۇغا تەئەللۇق بولغان سىرنى ئۇچرىـ-
غان ئادەمگە ئېيتىشقا بولمايتتى ، بۇنىڭغا ناھايىتى ئىشەنچىلىك ئادەم كېـ-
رەك ، نىزام ئۈچۈن سارايدىكى ئەڭ ئىشەنچىلىك ئادەم ھۇمايۇن ئىدى .
« ھەزرەت ، سىز مىرزا ھۇمايۇن بىلەن مەسلىھەتلىشىڭ » دېدى نىزام ،
ئەمما ھەزرەت نىزامىددىن ھەممىلا نەرسىنى ھۇمايۇنغا ئىيتىپ يۈرمەسـ-
تىن ، بەزى ئىنچىكە ئوي ـ خىياللىرىنى ئۆزى ئەمەلگە ئاشۇرۇشى لازىم
ئەمەسمۇ ؟ بىرەر ئىشنى ئۆزى مۇستەقىل ھەل قىلىۋەتسە نېمە بولىدۇ ؟

بوراندەك ئۇچقۇر بەگ ـ نۆكەرلەر ئازئەمەس . پادىشاھنىڭ مەخپىي تاپ-شۇرۇقىلىرىنى مەخپىي بېجىرگۈچى مەخسۇس مۇلازىملار ئۇنىڭ بۇيرۇقىنى كۈتۈپ تۇرماقتا ، ھۇمايۇن ئەفزەلبەگ دېگەن قامەتلىك بىر مۇشرىپنىڭ ياخشى ئادەملىكىنى كۆپ تەرىپلىگەن ، « ئاسماندىكى يۇلتۇزنى ئېلىپ كەل دېسىگىز ، دەرھال كەلتۇرەلەيدۇ ، تۇغمەننىڭ نوردىن پۇتۇن چىقىدىغان ئادەم » دېگەنىدى . ھازىر شۇ ئادەم ھەزرەت نىزامىدىن دىنىنىڭ ئېسىگە چۈشتى . بۇ يېگىت مىڭلىغان نۆكەرلەر چۆكۈپ ئۆلگەن كارامناسا دەرياسىدىن ساق ـ سالامەت ئۇزۇپ ئۆتكەن ، ئەگەر ئۇ كەلگەندىن كېيىن ، ھۇمايۇن ھەم ئۇنىڭ يېنىدا يۈرگەن نىزامىنىڭ خىزمىتىنى كۆپ قىلغانىدى .

ھەزرەت نىزامىددىن خۇپتەن ۋاقتىدا ئەفزەلبەگنى خاس خانىسىگە چاقىرتتى . ئىككى پۇكۇلۇپ تەزىم قىلىپ كىرگەن قوپال گەۋدىلىك مۇشرىپ يېڭى پادىشاھنىڭ سىناش نەزەرىدە تىكىلىپ قاراپ تۇرغىنىدىن قورقۇنچقا چۈشۈپ :

ـــ ھەزرىتىم ، سادىق قۇلىڭىزمەن ، نېمە بۇيرۇقىڭىز بار ، ـــ دېدى .

ـــ ئەلۋەرگە . . . قانچە كۈندە بېرىپ كېلەرسىز ؟

ـــ ئەگەر بېكەتلەردە يۈگۈرۈك ئاتلار بېرىلسە ئۈچ كۈندە ، ھەزرىتىم .

ھەزرەت نىزامىددىن بىر ئاز ئىككىلىنىپ قالدى . ئارقىسىدا سايە-دەك تۇرغان نىزام :« ئېھتىيات قىلىڭ ، سىنالمىغان ئادەمگە سىر ئېيتىماڭ » دەپ شۇنىرلىدى . ئەمما ھەزرەت ئۇنىڭ گېپىگە قۇلاق سالمىدى .

ـــ مەن سىزگە تاپشۇرماقچى بولغان ئىشنى ، ـــ دېدى ئەفزەلبەگكە جىددىيلىك بىلەن تىكىلىپقاراپ ، ـــ ئىككىمىزدىن باشقا ھېچكىم بىلمەسلىكى شەرت !

ـــ ھەزرىتىم ، بۇيرۇڭ ، تا ئۆلگىچە سىر ساقلايمەن .

ھەزرەت نىزامىددىن لىق ئالتۇن سېلىنغان ھەمىيانىنى ئۇنىڭغا ئۇزاتتى :

ـــ بېكەتلەردە ئات يوللاشقا قانچىلىك پۇل كەتسە ، پۇلنىڭ كۆ-
زىگە قارىماي ئىشلىتىڭ ، ـــ دېدى ، ـــ باشقا خىراجەتلەرگىمۇ يېتەرلىك
ئالتۇن ئېلىپ ماڭىسىز.

ئەفزەلبەگ تەزىم بىلەن ھەمياننى ئالدى ـ دە ، كۆزىگە سۈرتۈپ .
قويىنىغا سالدى . ھەزرەت نىزامىددىن ھەمدە بانۇغا يېزىلغان مەكتۇپنى
بەردى . قىزنىڭ ھىندال مىرزىنىڭ ئىگىدارچىلىقىدا ئىكەنلىكىنى ، ئامە-
نەت دېگەن كېنىزەكنىڭ بارلىقىنى ئېيتتى .

ـــ ئۇقتۇم ، خاتىرجەم بولۇڭ ، ھەزرەت . مەن بۇ مەكتۇپنىڭ
جاۋابىنى ئېلىپ كېلىمەنغۇ دەيمەن ؟

ـــ ئەگەر جاۋاب ئورنىغا ... قىز ئۆزى كەلمەكچى بولسا ، كېنە-
زىكى بىلەن سايىۋەنلىك ھارۋىدا ئېلىپ كېلەرسىزمۇ ؟

ـــ ھىندال مىرزىنىڭ تۇرالغۇسىدىن قىز ئوغرىلاش بەكمۇ خە-
تەرلىك .

« قىز ئوغرىلاش » دېگەن سۆز ھەزرەت نىزامىددىننى سەگەك-
لەشتۈردى . مىرزىلارنىڭ پەيلى يامان ، بالاغا قېلىش مۇمكىن . ئۇ ئەفـ-
زەلبەگكە ساددىلىق بىلەن ئىزاھ بەردى :

ـــ مەن ئۇ قىزغا ئۆيلەنمەكچىمەن ، باشقا يامان نىيىتىم يوق .

ئەفزەلبەگ پادىشاھ ئورنىدا ئاۋۋالقى نىزامنى كۆرگەندەك بولدى ـ
دە ، مىيىقىدا كۈلۈمسىرەپ باش لىڭشىتتى :

ـــ ھەممە ئىش كۆڭلىڭىزدىكىدەك ئورۇندىلىدۇ .

ـــ ئەگەر شۇ نازۇك ئىشنى بەجا كەلتۈرۈپ قايتسىڭىز ، بىزنىڭ
ئەڭ ئىشەنچلىك ئادىمىمىز بولۇپ قالسىز .

ئەفـزەلبەگ يېڭى پادىشاھنىڭ قاتتىق ئىشەنچىدىن روھلىنىپ ،
يـەنە ئېگىلىپ تەزىم قىلدى ـدە، كەينىچىلەپ مېڭىپ چىقىپ كەتتى .
ئەمما ھازىرقى يامغۇر پەسلىدە لايغا مىلىنىپ ، بەش كۈنلۈك يولنى ئۈچ
كۈندە مېڭىپ ئۆتۈشنىڭ ئازابىنى ئويلاپ غەمگە پاتتى . ئۇ ئەسلىدە بىر
نـامرات كاسىپنىڭ ئوغلى بولۇپ ، سارايغا كاتتا مەنسەپكە ئېرىشىش تە-
مـەسىدە ئىشقا كىرگەن ، لېكىن ئالتە يىلدىن بېرى ئۆزى ئويلىغاندەك

نوپۇزلۇق بەگلەردىن بولالمىغانىدى. نىزام بولسا بىر نەچچە كۈن ئىچىدە ئاددىي بىر پالاقچىدىن ھۆكۈمران پادىشاھقا ئايلانىدى. ئەفزەلبەگنىڭ ئابرۇيى تېخى يېقىندىلا يالىڭاياغ يۈرگەن نىزامدىن يۇقىرى ئىدى. ئۇ مەخسۇس ئىشلار مۇشرىفى سۈپىتى بىلەن شاھ كېمىسىدە نىزامغا ئىش بۇيرۇسا، نىزام تەزىم قىلىپ ئورۇنداشقا مەجبۇر ئىدى. مانا ئەمدى نىزام ئاسماندا. ئەفزەلبەگ ھازىرمۇ ئاللىقانداق پەس ئورۇندا يۈرۈۋاتىدۇ، نىزام بولسا ئۇنىڭ ئۈستىگە چىقىۋېلىپ ئىش بۇيرۇۋاتىدۇ. بۇ ئۆزگىرىش بىردىنلا ئەفزەلبەگكە قاتتىق ئەلەم قىلدى. ئەگەر ئۇنىڭ نىزامنىڭ تەختتە ئولتۇرۇشىغا كۆزى يەتكەن بولسا ئىدى، بۇ ئاچچىق ئەلەمگە قارىماي، ئۇنىڭ بۇيرۇقىنى ئورۇنداپ، كاتتا مۇكاپاتقا ئېرىشىش پۇرسىتىنى قولدىن بەرمىگەن بولاتتى. لېكىن ساراي ۋە ئۇنىڭ ئەتراپىدا ئېقىپ يۈرگەن مىش ـ مىش گەپلەرگە قارىغاندا، ئۇنىڭ تەختتە ئۇزاق ئولتۇرۇش ئېھتىمالى ناھايىتى ئاز. ئۇنى تېزرەك كۆزدىن يوقىتىش ھەرىكىتىدە يۈرگەن زوراۋانلار كۆپ. ھۇمايۇننىڭ ئۆزىمۇ تەختنى باشقا بىرسىنىڭ ئىگىلەپ ئولتۇرۇشىدىن خاتىرجەم ئەمەس. ئەفزەلبەگ ئەل-ۋەرگە بېرىپ كەلگۈچە، بۇ يالىڭاياغنىڭ كەشى توغرىلىنىپ قېلىشىم مۇمكىن[1].

ئۇنىڭدىن كۆرە، ئەفزەلبەگ ئاشۇ زامانە زورلىرىنىڭ بىرى بولغان پىرى سەيىد خېلىلنىڭ دۇئاسىنى ئالغىنى ياخشى ئەمەسمۇ؟

ئۇ سەيىدخېلىلغا قول بېرىپ مۇرىت بولغان، ھۇمايۇننىڭ سا-رىيىدا كۆرگەن ـ بىلگەنلىرىنى ئۇنىڭغا مەخپىي رەۋىشتە يەتكۈزۈپ تۇ-رۇشقا ۋەدە بەرگەن.

ئەفزەلبەگ خۇپتەن نامىزىدىن كېيىن، سەيىدخېلىلنىڭ شەھەر

---

① ھۇمايۇننىڭ كېيىنچى نىزامنى تەختكە چىقارغانلىقى، كۆپلىگەن تارىخىي مەنبەلەردە، جۈملىدىن ئەبۇلفازىلنىڭ «ئەكبەرنامە» سىدە، جەۋھەرىينىڭ «ھۇمايۇننامە» سىدە، گۈلبە-دەن بېگىمنىڭ ئەسلىمىلىرىدە قەيت قىلىنغان. لېكىن ئۇنىڭ تەختتە قانچىلىك ۋاقىت ئولتۇر-غانلىقى تۈرلۈك مەنبەلەردە ھەرخىل كۆرسىتىلگەن. گۈلبەدەن بېگىم نىزامنى ئىككى كۈن پا-دىشاھ بولدى دېسە، بەزى ھىندى ئالىملىرى ئۇنى تەختتە بىر يېرىم ئاي ئولتۇردى، دەپ ياز-غان.

سرتىدىكى چاربېغىغا باردى ۋە ھەزرەت نىزامىددىندىن قانداق نازۇك تاپشۇرۇق ئالغىنىنى بىرمۇ-بىر سۆزلەپ بەردى.

— بارىكاللا، ئەقىلىلىك! — دېدى سەيىدخېلىل ۋە ئۇنىڭدىن نىزامنىڭ ھەمىدە بانۇغا يازغان مەكتۇپىنى سوراپ ئالدى. كۆزەينىكىنى تاقاپ، مەكتۇپنى چىراغقا يېقىنراق كەلتۈرۈپ ئوقۇۋېتىپ، — ھۇ، مۇھەببىتىڭ بېشىگىنى يېسۇن ھارىمى، — دەپ نىزامنى قارىغىدى، — ساھىلدە يىگىت بىلەن ئۇچرىشىپ يۈرگەن بۇ بىھايا قىز كىم؟

— مىرباباي دوست دېگەنلىك قىزى.

— ھە، ھىندالغا دەرس بېرىپ يۈرگەن ھېلىقى مەمەدانە پېقىمۇ. ۋاقتى كەلگەندە ئۇنىڭمۇ ئەدىبىنى بېرىپ قويىمىز. بۇ يالىڭاياغلىق تەختكە چىقىشى ئاۋام خەلقىنى قوزغىتىۋەتتى. كوچا ـ كويلاردا مىڭ خىل گەپ. ئەمدى كەمبەغەللەر دەۋر سۈرىدىغان چاغ يېتىپ كەلگەنلىكىنى. زالىم بەگ ـ ئەمىرلەر ھاكىمىيەتتىن چەتلەشتۈرۈلەرمىش. يالىڭاياغلىق دەھرىي ئاتىسىنى زىندانغا تاشلىغىنىم ئۈچۈن، مېنى شەيخۇلئىسلاملىق لاۋازىمىدىن ئېلىپ تاشلارمىش. مانا ئەمدى نىزام دېگەن يالىڭاياغلىق تۇمشۇقىدىن ئىلىنىدىغان پەيتى كەلدى. بارىكاللا ئەلۋەرگە نەچچە كۈندە بېرىپ كېلىدىغان بولدىڭىز؟

— ئۈچ كۈندە.

— دېمەك ئۈچ كۈندىن كېيىن... بۇ يالىڭاياغنى قانداق قىلىپ قاپقانغا دەسسىتىش توغرىسىدا مەسلىھەت قىلىشىمىز كېرەك.

× × ×

تۆگە مىنىپ كوچا ـ كويلارغا چىققان جارچىلار، يېڭى پادىشاھ نىزامىددىن ھەزرەتلىرىنىڭ ئەل ـ يۇرتقا ئاش، نامراتلارغا نان تارقىتىپ بېرىدىغانلىقى ھەققىدىكى خەۋەرنى پۈتۈن شەھەرگە جاكارلىدى. ھارۋا ـ ھارۋىلارغا بېسىلغان قاپ ـ قاپ ئۇنلار ناۋايخانىلارغا چۈشۈرۈلدى. داشقازانلارغا دۇملەنگەن پولولار پىشقۇچە، نانلارمۇ تونۇرلاردىن سو-

يۇلدى . يېڭى پادىشاھ نامىدىن بۇ ئىشلارغا مۇتەسەددى قىلىپ تەينىلەن-گەن ئادەملەر توپ ـ توپ بولۇپ يىغىلغان مىڭلىغان كىشىلەرگە ئاش تارتتى ، سېۋەت ـ سېۋەت ئىسسىق نانلار غېرىب ـ مىسكىنلەرگەتۇلەشتۇرۇپ بېرىلدى .

ھەممىلا ئادەم بىردىنلا تەختكە چىققان ھىندى يىگىتنى نىزام ھەق-قىدە سۆزلىشەتتى . بۇ ھادىسىنىڭ تەپسىلاتىنى ۋە نىزامنىڭ قانداق ئادەم ئىكەنلىكىنى بىلگۈسى كېلەتتى . ئۇنى ئۆمىرىدە بىر قېتىم كۆرگەن ياكى ئۇنىڭ بىلەن ئىككى ئېغىز پاراڭلىشىپ قالغان كىشىلەرمۇ ، دەرھال ئا-دەملەرنىڭ دىققىتىنى تارتتى . بولۇپمۇ ھۇنەرۋەن ـ كاسىپلار ، كېمىچى-لەر ، ئۆز ئەمگىكى بىلەن كۈن كەچۈرىدىغان ھەرخىل كەسىپتىكى ئا-دەملەر ، نىزامنىڭ تۇنۇگۈنلا بىر ئاددىي پالاقچى ئىكەنلىكىنى بىلىپ خۇشال بولۇشاتتى . ئاش يەپ ئورنىدىن قوزغالغاندا :

ـــ ئىلاھىم ، تەختتە ئۇزۇنراق ئولتۇرۇپ ، بىزگە ئوخشاش جا-پاكەشلەرنىڭ جېنىغا جان قوشسۇن ، ـــ دەپ ئىخلاس بىلەن دۇئا قى-لىشاتتى .

چۈشكە يېقىن ھەشت بېھىش بېغىدىن ئاتلىنىپ چىققان ھەزرەت نىزامىددىن ، مىرزا ھۇمايۇنلار ئىككى يۈز كىشىلىك مەۋكەب ۋە مۇھاپى-زەتچىلەر بىلەن مەركىزىي كوچىدىن ئۆتۈپ ، قازىخانا ۋە ھەپسى تە-رەپكە قاراپ يول ئېلىشتى . ئادەملەر گۈرۈلدەپ ، بىر ـ بىرىنى سۈرۈپ ئىتتىرىپ ، ئاق ئاتقا مىنىپ كېتىۋاتقان يېڭى پادىشاھنى كۆرۈشكە ئىنتى-لىشەتتى . دەريالاردا سۇ ئۇزۇپ ئۆگەنگەن نىزام ئانچە كۆپ ئات مىنمە-گەن ، شۇڭا ئىگەردە قولاشمىغان بىر ھالەتتە ئولتۇراتتى . ئات قەدىمىنى چوڭراق ئالسا ، باش ۋە گەۋدىسى چايقىلىپ كېتەتتى . ئۇنىڭ ئاتتا چە-ۋەندازلارغا ئوخشاش مىخلاپ قويغاندەك ئولتۇرالمىغانلىقىنى كۆرگەن بەزى بەگ ۋە نۆكەرلەر بىر ـ بىرى بىلەن كۆز ئۇرۇشتۇرۇپ ، يوشۇ-رۇنچە لەۋلىرىنى پۈرۈشتۈرەتتى .

لېكىن يول بويىدا تىزىلىشىپ تۇرغان خەلق نىزامغا ھەيرانلىق ئارىلاشقان زوقلىنىش بىلەن قارىشاتتى . نۆكەرلىككە ئادەم ياللايدىغان

تەۋاچىلار ①پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ ، شەرخاننىڭ ئەگرەنى بېسىۋېلىشقا تەييارلىق قىلىۋاتقانلىقىنى ،يېڭى پادىشاھقا باتۇر لەشكەرلەر كېرەكلىكىنى ئېيتىپ تەرغىبات قىلاتتى . بۇرۇن نۆكەربولۇشتىن قاچىدىغان يىگىتلەر- نىڭمۇ نىزام بىلەن ھۇمايۇننىڭ بىر ـ بىرىگە قىلغان ياخشىلىقلىرىنى ئاڭلاپ ئۇلارغا يېقىنلاشقۇسى ۋە ئەگرەنى بىرلىكتە ھىمايە قىلغۇسى كېـ لەتتى . شۇنداق بولغاچقا تەۋاچىلارنىڭ نۆكەرلىككە ئادەم ئېلىش ئىشـ مۇ ، بۇرۇنقىدەك قىيىنغا چۈشمىدى .

نىزام بىلەن ھۇمايۇننىڭ زىندان ۋە ھەپسىخانىلاردىكى مەھـ بۇسلاردىن خەۋەر ئېلىشقا كېلىۋاتقانلىقى ئەدىلىيە ئەمەلدارلىرىنى سارا- سىمىگە سېلىپ قويدى . ھەزرەت نىزامىددىن ئاتىسى ياتقان زىندانىنى كۆرۈش خاھىشى بارلىقىنى ئېيتقاندا ، ھېچكىم ئۇنىڭ سۆزىنى قايتۇرالـ مىدى .

تاملىرى تاشتىن قوپۇرۇلغان ئېگىز قورغان ھويلىسىدا يامغۇر كۆلچەكلىرى سوغۇق پارقىراپ تۇراتتى . زىندان ھويلا ئوتتۇرىسىدىكى تۆپىلىكنىڭ يانباغرىغا قېزىلغان . ئەگەر زىندان تۆز يەرگە قېزىلسا ، ئۇـ نىڭ تېمى تاش ـ خىشلاردىن قوپۇرۇلغان بولسىمۇ ، يامغۇر پەسلىدە ئېچىگە سۇ كىرىپ كېتىپ ، ئادەم تۇرغىلى بولمايتتى . شۇڭا ئۇنىڭ ئو- رىسى سۇ يىغىلىپ قالمايدىغان يانباغىردىن كولاپ چىقىرىلغانىدى . مەھبۇسلارغا نان ـ سۇ بېرىپ تۇرۇلىدىغان پەنجىرىلەرمۇ يۇقىرىسىغا ئېچىلاتتى . ئۇنىڭ ئۈستىگە يامغۇر ـ يېشىن ئۆتكۈزمەسلىك ئۈچۈن لەمپە چىقىرىلغانىدى . تۆپىلىكنىڭ تۆۋەن تەرىپىدە پەقەت زىندان بېگى ۋە گۇندىپايلار كىرىپ ـ چىقىدىغان ، لېكىن كەمدىن ـ كەم ئېچىلىدى- غان مۇستەھكەم تۆمۇر ئىشىك بار ئىدى . بېلىگە قىلىچ ۋە بىر تۇتام ئاچقۇچ ئېسىۋالغان زىندان بېگى ، پادىشاھنىڭ بۇيرۇقى بىلەن ئەنە شۇ تۆمۇر ئىشىكنى ئاچتى . خىش تاملىق قاراڭغۇ دالان كۆرۈندى . دەۋىتي دەپ ئاتىلىدىغان چىراغۋەن كىرگۈچىلەرنىڭ يولىنى يورۇتتى .

---

① تەۋاچى ـــ پادىشاھنىڭ بۇيرۇقلىرىنى تېگىشلىك جايغا يەتكۈزگۈچى ، ئەمەلگە ئا- شۇرغۇچى ئەمەلدار .

نىزام ، ھۇمايۇن ، تۇردىبەگ ۋە خوجا ھۇسەيىن ئىچكىرىگە قەدەم قويدى . پادىشاھنىڭ تەلىپىگە بىنائەن مەۋكەب بىلەن بىللە كەلگەن سەيدخېلىل كەينىگە تارتىشىپ ھويلىدا قالماقچى ئىدى . نىزام ئۇنىڭغا ئۆرۈلۈپ :

— تەقسىر ، قېنى مېڭىڭ ، — دىدى ، — ئۆزىڭىز زىندانغا تاشلاتقان ئادەملەردىن بىللە ئەھۋال سورايلۇق .

قورقمىدىن رەڭگى ئاقىرىپ كەتكەن سەيدخېلىل :

— ھەزرىتىم ، تاۋۇم بوشراق . . . — دېدى .— تەقسىرنى يۆلەۋېلىڭلار ، — ھەزرەت نىزامىدىن خاس نۆكەرلىرىگە بۇيرۇدى .

قاۋۇل نۆكەرلەر سەيدخېلىلنىڭ ئىككى قولتۇقىدىن يۆلىدى . چىراغۇنلەردىن يەنە بىرسى كېلىپ ، دالاننى يورۇتۇپ ئالدىدا ماڭدى .

ئۇزۇن دالاننىڭ بىر تەرىپىدە زىندانلارغا كىرىدىغان ئىشىكلەر كۆرۈندى . زىندان بېگى ئۇلارنىڭ ئىشىكىنى ئاچتى . ئىشىك ئېچىلىشى بىلەنلا ، زىندان ئىچىدىن بەتبۇي پۇراق ئېتىلىپ چىقتى . ئاندىن زەنجىرلەرنىڭ شاراقلىشى ، ئادەملەرنىڭ گۇدۇڭلاشقىنى ئاڭلاندى . چىراغ ۋەن چىراغنى ئىشىككە يېقىن ئېلىپ كەلدى . نىزام ئىشىك ئىچىگە ئۇزىنتىلغان مۇستەھكەم تۆمۇر پەنجىرىنى شۇ چاغدىلا كۆرەلىدى .

مەھبۇسلارنىڭ ئۇچ - تۆتى پەنجىرە ئالدىغا كەلدى ، ئۇلاردىن بىرى ھۇمايۇننى تونۇپ :

— پادىشاھ ئىكەنغۇ ، — دېدى . قالغانلىرى بىردىنلا پەنجىرىگە يوپۇرۇلۇپ كەلدى - دە ، ئەرز - دادىنى ئېيتىشقا باشلىدى . زىندان بېگى :

— ۋارقىرىماڭلار ، نۆۋەت بىلەن سۆزلەڭلار ! — دەپ شاۋقۇن - سۈرەنىنى تىنجىتتى .

نىزام ئاتىسى بىلەن زىنداندا بىر يىل ياتقان ۋە بۇ يەردە قەدىردانلاردەك بولۇپ كەتكەن ئۇچ ئادەمنىڭ ئىسمىنى يېزىۋالغاندى . ئاتىسى ئۇنىڭغا : « بۇ ئادەملەر ناھەق قامالغان ، مەن بولغان ۋەقەنىڭ ھەممىسىنى باشتىن - ئاخىر ئاڭلىدىم ، گۇناھ يوقلۇقىغا كېپىلمەن »

دېگەنىدى . نىزام سەللىسىنىڭ قېتىمدىن شۇ قەغەزنى ئالدى - دە ، يېزىلغان ئىسىملاردىن بىرىنى ئوقۇپ ، ھىندى تىلىدا سورىدى :

— سېكرىلىك مۇنى داس بارمۇ ؟

— بار ! مانا مەن مۇنى داس بولىمەن ، ساھىب !

ئاق ئارىلىغان ئۆسۈك ساقال - بۇرۇتى ئاغزىنى ياپقان ، زەنجىرلەنگەن مەھبۇس تۆمۈر پەنجىرىنى تۇتۇپ نىزام تەرەپكە سوزۇلدى :

— رەھىم قىلىڭ ، ساھىب ، سېلىقچىلار مېنى ناھەق قامىتىۋەتتى . ئالتە بالام بار . ئالغان ھوسۇلۇمنىڭ ئۇچتىن بىرىنى دۆلەتكە تاپشۇرغانىدىم .

قولىدا ئېچىقلىق دەپتەر تۇتۇپ تۇرغان قازىكالان ، مۇنى داسنىڭ ئىسمى يېزىلغان ۋاراقنى چىراغ يورۇقىغا تۇتۇپ ئوقۇدى :

— خىراج ①بىلەن جىزيەنى ②تۆلىمىگەن ، مۇنسىپ ③بىلەن ئۇرۇشۇپ ، ئۇنى ھاقارەتلىگەن ، شۇ سەۋەبلەردىن قامالغان .

— مۇنسىپ مەندىن جىزيە سېلىقىنى ئىككى قېتىم ئالماقچى بولدى . بالىلىرىم ئاچ قالمىسۇن دەپ ، كېيىنكى قېتىمقىسىنى تۆلىمىدىم . مۇنسىپ مېنى كالتەك بىلەن ئۇردى ، ئاچچىقىمدا ئۇنى « زالىم ! » دېگىنىم راست .

— مۇنسىپلارنىڭ زالىملىرى كۆپ ، ساھىب ! — دەپ مەھبۇسلارنىڭ بىرى گەپ قاتتى ، — بىزدىن يىغىۋالغان سېلىقنىڭ يېرىمىنمۇ دۆلەتكە بەرمەي ، كۆپنى ئۆزى ئېلىپ قالىدۇ . سېلىقچىلار بېيىپ كەتتى .

— سىزنىڭ ئىسمىڭىز نېمە ؟ — دەپ سورىدى نىزام گەپ قاتقان مەھبۇستىن .

— ئىسمىم نازىر ، ئەجمىرلىكمەن ، ساھىب . مەنمۇ زالىم سېلىقچىلارنىڭ تۆھمىتىدىن زىندانغا تاشلانغانمەن .

---

① خىراج — دۆلەت ئىگىدارچىلىقىدىكى يەرلەردىن ئېلىنغان سېلىق .
② جىزيە — غەيرىي دىندىكى پۇقرالاردىن ئېلىنىدىغان جان سېلىقى .
③ مۇنسىپ — سېلىق يازىدىغان ئەمەلدار .

نىزام قولىدىكى قەغەزدىن ئەجىرلىك نازىرنىڭ ئىسمىنى تېپىپ ، ھۇمايۇنغا يۇزلەندى :

ـــ ئەمىرزادەم ، بۇلارنىڭ گۇناھسىزلىقىنى ئاتام ماڭا ئېيتىپ بەرگەنىدى . قاراڭ ، بۇ ئىككىسىنىڭ بىرى ھىندى ، بىرى مۇسۇلمان . ئەمما زالىم مۇنسىفلارغا ئىككىلىسى قارشى . دىن ، مىللەت ئايرىش ئادىلـلىق ئەمەس . ياراتقۇچىنىڭ ئالدىدا بەندىلەرنىڭ ھەممىسى باراۋەردۇر . شۇنىڭ ئۈچۈن بىز جىزىيە سېلىقىنى بىكار قىلساق توغرا قىلغان بولىمىز . ئارتۇقچە ئېلىق ـ سېلىقلار بىلەن پۇقرالارنى قىينىاپ باي بولۇۋاتقان مۇنسىفلارنىڭ ئۆزىنى زىندانغا تاشلىشىمىز كېرەك ، بۇ توغرۇلۇق مەخسۇس تەپتىش ئېلىپ بارايلى . ھازىر بولسا ، مۇنى داس بىلەن نازىر زىنداندىن ئازاد قىلىنسۇن ، ئائىلىسىنى ئوڭلاپ ئېلىشى ئۈچۈن ، ھەر بىرىگە يۈز رۇپىيەدىن نەپەقە بېرىلسۇن !

گۇندىپاي ھەزرەت نىزامىددىنغا تەزىم قىلىپ :

ـــ باش ئۈستىگە ، ھەزرىتىم ، ـــ دېدى ـ دە ، بۇيرۇقنى بېجىرىشكە كىرىشتى .

مۇنى داس بىلەن نازىر قول ـ پۇتلىرىدىكى زەنجىرلەرنى شاراقلىتىپ ، بىر ـ بىرىنى قۇچاقلاپ كېتىشتى . كۆزلىرىدىن خۇشاللىق ياشلىرىنى ئاققۇزۇپ ، ھەزرەت نىزامىددىنغا مىننەتدارلىق بىلدۈرۈشتى . نىزامنىڭ قولىدىكى قەغەزگە نامى يېزىلغان يەنە بىر ئادەم ـــ ئەگرەلىك خالۋاپ ئىككى كۈن ئاۋۋال زىندانىدا جان ئۈزگەنىدى ، بۇنى ئاڭلىغان نىزام :

ـــ خۇدا رەھمەت قىلسۇن ، ـــ دەپ نېرىقى زىنداننىغا ئۆتمەكچى بولۇپ قوزغالدى . بۇنى كۆرگەن ئون ـ ئونبەش مەھبۇس تۆمۈر پەنجىرىگە يېپىشىپ ، ئۇنىڭدىن رەھىم ـ شەپقەت تىلەپ چۇرقىراشتى . لېكىن ، بۇلار ئوغرىلىق ۋە پاراخورلۇق قىلغان ھەقىقىي جىنايەتچىلەر ئىكەن . نىزام ئۇلارغا قۇلاق سالماي ، نېرىقى ئىشىككە قاراپ ماڭدى . گۇندىپاي بۇ ئىشىكنى ئېچىۋاتقاندا ، نۆكەرلەرگە تايىنىپ تۇرغان سەيىد خىلىل نېمە ئۈچۈندۇر تىترەشكە باشلىدى . بۇ زىندانىدا مەھبۇسلار

ئانچه كۆپ ئەمەس ئىدى . چىراغۇنلەر تۆمۈر پەنجىرىگە چىراغ ئېسىپ يورۇتقاندا ، زىندان ئىچىدە زەنجىرلەنگەن بەش ـ ئالته ئادەم كۆرۈندى . يېرىم يالىڭاچ قارامتۇل كۆكۈش تەنلەر ئارىسىدا ، ئالتۇن رەڭدىكى ساقال ـ بۇرۇتلۇق ، ئاق يۈزلۈك بىر مەھبۇس ھۇمايۇننىڭ دىققىتىنى تارتتى .

ـــ بۇلار شېرخانغا سېتىلغانلار ! ـــ دەپ ئىزاھ بەردى قازى .ئاق تەنلىك مەھبۇس ھۇمايۇننى تونۇپ قېلىپ ، ئىشىك تەرەپكە تەلپۈندى :

ـــ ھەزرىتى ئالىيلىرى ، مەن شېرخاننى ئەمەس ، سىزنى ياقلىغىنىم ئۈچۈن جازالاندىم .

ھۇمايۇن موسكاۋىيدىن خوجا ھۇسەيىن بىلەن بىرگەكەلگەن مېھمانىنى تونۇدى . ئىسمىنى ئەسلىيەلمىگەن بولسىمۇ ، بۇلتۇر نورۇزدا ئېلىپ كەلگەن قارچىغىنى ئەسكە ئالالىدى . خوجا ھۇسەيىن بولسا ئۇنى ئاۋازىدىن تونۇپ ھاياجان بىلەن :

ـــ ماتۇېي ! ـــ دېدى ۋە تۆمۈر پەنجىرە ئارىسىدىن قول ئۇزاتتى ، ـــ كالىتىن ! مەن سىزنى يۇرتىغا قايتىپ كېتىپتۇ ، دەپ ئاڭلىغانىدىم .

ـــ كەتمەكچى بولۇپ تۇرغىنىمدا ، كېچىسى بار ـ يوقۇمنىڭ ھەممىسىنى مۇسادىرە قىلىپ ، ئۆزۈمنى زىندانغا تاشلاشتى .

ـــ كىم شۇنداق قىلدى ؟ ـــ سورىدى ھۇمايۇن .

ـــ سەيدخېلىل جانابلىرىنىڭ مۇرتىلىرى . مەن ئۇلارنىڭ شېرخان بىلەن مۇناسىۋىتى بارلىقىنى سېزىپ قالغانىدىم . كۇتۇەل ئەمىر بەھلۇلنى قەتلى قىلدۇرغاندا ، مەن ئۇنىڭ تۆھمەتكە ئۇچرىغانلىقىنى ئېيتقانىدىم .

ـــ كىمگە ئېيتقانىدىڭىز؟ ـــ سورىدى قازى .

ـــ پورتوگالىيىلىك ئالۋارۇ پاكاۋىراغا ، ئۇمىنى ئۆزىگە يېقىن كۆرۈپ يۇرەتتى . « سىزمۇ ياۋروپالىق ، بىز خرىستىئانلار ئىناق بولۇشىمىز كېرەك » دەپ ، تىل ياغلىمىلىق قىلىپ يېنىمدىن كەتمەيتتى . بىر كۈنى مەسچىت جامەنىڭ ئالدىدىكى دۇكانغا مال ئالغىلى كېلىپ ، سە-

يەدخپللىنىڭ شېرخانىنىڭ مەخپىي ئادىمى بىلەن پىچىرلىشىپ گەپ قىلىشۋاتقانلىقىنى تاسادىپىي ئاڭلاپ قالدىم . ئۇلار شېرخانىنىڭ كۇتۈۋىلگە يازغان مەكتۇپىنى بىر مۇلازىمنىڭ يانچۇقىغا قانداق سېلىپ قويۇش توغرىسىدا مەسلىھەتلەشتى . مەن شۇ گەپلەرنى ساددىلىق قىلىپ پاكاۋىراغا ئېيتىپ بېرىپتىمەن . كېيىن بىلسەم ، ئۇيغۇرەڭنىڭمۇ سەيدخپللىل بىلەن تىلى بىرئىكەن . ئاخىر ئۇلار سىرنىڭ پاش بولۇپ قېلىشىدىن قورقۇپ ، مېنى بىسوراق زىندانغا تاشلاشتى .

نىزام سەيدخپللىگە ئۆرۈلۈپ قارىدى . سەيدخپللىل تىترىكىنى بېسىشقا ئۇرۇنۇپ :

— بۇ كاپىرنى مەن ئەمەس ، ھېندال مىرزا زىندانغا تاشلاتقۇزغان ، — دېدى خىرىلداپ .

تۇردىبەگ ھۇمايۇنغا ئىزاھ بەردى :

— بۇ مېھماننىڭ زىندانىدا ياتقىنىدىن بىز مۇتلەق خەۋەرسىز ئىكەنمىز . كالىتىن دېگەن ئىسىم قامالغانلارنىڭ تىزىملىكىدە يوق .

— بۇنى سەيدخپللىنىڭ ئادەملىرى قەستەن سىر تۇتقان ، — دېدى ھۇمايۇن .

ھەزرەت نىزامىددىن گۇندىپايغا بۇيرۇدى :

— بىگۇناھ مېھماننى دەرھال زىندانىدىن چىقىرىڭلار . جانابى تۇردىبەگ ، مېھماننىڭ مۇسادىرە قىلىنغان نەرسىلىرىنى بۇگۇندىن قالدۇرماي تاپشۇرۇپ بېرىڭ . كەملىرنىڭ ئورنىنى سەيدخپللىنىڭ مال ـ مۇلكى ھېسابىدىن تولدۇرۇڭ .

— مەندىن ئەمەس ، كۇچىڭىز يەتسە ھېندال مىرزىدىن ئۇندۇرۇڭ ، — دەپ ئېتىراز بىلدۇردى سەيدخپللىل .

ھۇمايۇن ئۇنىڭغا غەزەپ بىلەن تىكىلدى :

— سىز ھېندالنى رەزىللەرچە ئازدۇردىڭىز ! سىزنىڭ شېرخانغا سېتىلغان ئىككى مۇرتىڭىز ، ھازىر سارايدىكى ھەپسىدە سوراق قىلىنماقتا . ئۇلار قاتتىق قىيىن ـ قىستاقلارغا ئېلىنسا ، سىزنىڭ بارلىق نومۇسسىزلارچە قىلغان ئىشلىرىڭىزنى بىرمۇ بىر ئېتىپ بېرىدۇ . بۇ بىگۇناھ

مېهماننىڭ زىنداندا ياتقانلىقىنىمۇ بىز ئاشۇ مۇرىتلىرىڭىزدىن بىلدۇق ، شېرخانىڭ خېتى بىلەن ھىندالنى ئالداپ ، ئەمىر بەھلۇلنى ئۆلتۈرگەن قاتىلمۇ سىز ئىكەنسىز.

دالاندا تۇرغان ئادەملەر ھەم ھەيران بولۇشتى ، ھەم غەزەپلەندى . سەيدخېلىل قولتۇقىدىن تۇتۇپ تۇرغان نۆكەرلەرنىڭ قولىدىن بوشىنىشقا ئۇرۇندى :

ـــ بۇ بۆھتان . . . مېنى . . . مېنى شۇلار بىلەن يۈزلەشتۈرۈڭلار . . .

ھەزرەت نىزامىددىن ئۇنىڭغا زىنداندا تۇرغان ماتېرىيالنى كۆرسەتتى .

ـــ مانا ، سىز ناھەق زىندانغا تاشلاتقان بىگۇناھ ئادەملەردىن بىرى يۈزمۇيۈز تۇرۇپتۇ . بىلىكىڭىزدىكى مەرۋايىت تەسۋىنى پەرەڭسىز تانلىق يوشۇرۇنچە پارە بەرگەنلىكى ھەققىدە ، ھەپسىخانىدىكى مۇرىتلىرىڭىز ئېتىپ بەردى . قېنى سىزدىكى ئىمان ! قېنى سىزدىكى ئاللاغا بولغان ئېتىقاد ! دىن ۋە ئىمانىنى ئالتۇنغا سېتىۋېتىدىغان سىزدەك ئاچكۆز ئادەم قانداقمۇ شەيخۇلئىسلام بولالايدۇ ؟ ئەمىر بەھلۇلنىڭ قېنى تۇتقاي سىزنى ! بۇنى زىنداندا تاشلاڭلار !

ـــ ھەققىڭىز يوق ! ـــ دەپ ۋارقىرىدى سەيدخېلىل ، ـــ دىنىي لاۋازىمدىكى شەيخۇلئىسلامنى تۇتقۇن قىلىش پادىشاھلارنىڭمۇ قولىدىن كەلمەيدۇ .

ـــ سىز ئۆلىمالار مەجلىسىنىڭ پەتىۋاسى بىلەن دىنىي لاۋازىمدىن قالدۇرۇلدىڭىز ، ـــ دېدى ھەزرەت نىزامىددىن ، ـــ شەيخۇلئىسلاملىق ۋەزىپىسىنى بۇگۇندىن باشلاپ خوجاھۇسەيىن جانابلىرى زىممىسىگە ئالىدۇ . تەقسىر ، پەتىۋانى ئوقۇپ بېرىڭ !

خوجاھۇسەيىن قوينىدىن ئۆلىمالار مەجلىسىنىڭ پەتىۋاسىنى ئېلىپ ئوقۇدى . قۇرئان سۈرىلىرى بىلەن باشلانغان پەتىۋادا ، سەيدخېلىلنىڭ نەپسىگە بېرىلگەنلىكى ، ئالتۇن ـ كۈمۈش ئۈچۈن دىن ۋە ئىمانغا قارشى جىنايەتلەرنى ئۆتكۈزگەنلىكى ، شۇ سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن

ۋەزىپىسىدىن بوشىتىلغانلىقى ، ئەمدى ئۇنىڭغا باشقا جىنايەتچىلەر قاتاردا جازا بېرىش پادىشاھ ھەزرەتلىرىنىڭ ئىختىيارىدا ئىكەنلىكى پۈتۈلگەنىدى .

— نېمە ئۈچۈن بۇ پەتىۋا ماڭا ئالدىن مەلۇم قىلىنمىدى ، — دەپ يەنە ۋاقىرىدى سەيىدخېلىل ، — ئەگەرمەندىن گۇناھ ئۆتكەن بولسا ، ئىمانىمنى پاكلاش ئۈچۈن ھەج قىلمەن . قويىۋېتىڭلار مېنى !

ئۇ نۆكەرلەرنىڭ قولىدىن چىقىپ كەتمەكچى بولۇپ يۇلقۇندى ، ھەزرەت نىزامىددىن نۆكەرلەرگە بۇيرۇدى :

— بۇ ئادەمنى چىڭ تۇتۇڭلار ، ھەج قىلىش باھانىسى بىلەن شېرخان تەرەپكە ئۆتۈپ كېتىپ قالمىسۇن . شۇنچە كۆپ بىگۇناھ ئادەمنى تۆمۈر زەنجىرگە بەند قىلغان سەيىدخېلىل ، ئەمدى زىندان زەنجىرلىرىنىڭ قانداق بولىدىغانلىقىنى ئۆزىمۇ تېتىپ باقسۇن ! سولاڭلار ، پۇتىغا زەنجىر باغلاڭلار !

گۇندىپاي تۆمۈر پەنجىرنى ئېچىپ كىردى ـ دە، ماتۇبې كالىتىنىڭ پۇت ـ قوللىرىدىكى زەنجىرنىڭ قۇلۇپىغا ئاچقۇچ سالدى . ئۇنىڭدىن بوشىغان زەنجىر سەيىدخېلىلنىڭ پۇت ـ قوللىرىغا سېلىنىۋاتقاندا ، ھەزرەت نىزامىددىن بىلەن مىرزا ھۇمايۇن ھويلىغا چىقىپ بولغانىدى . ئۇلار بۇ ئىشنى ئالدىن مەسلىھەتلىشىۋالغان ، نىزام ئاتىسىنىڭ ئىنتىقامى ئۈچۈن بولسىمۇ ، بۇ نومۇسسىز جىنايەتچىنى جازالاشنى ئەھدە قىلغانىدى . ھۇمايۇن بۇگۈن نىزام بىلەن بىر مەسلەت ، بىر نىيەتتە ئىش قىلغانلىقىدىن ناھايىتى خۇشال ئىدى . ئەمما زىندانلارنىڭ دەھشەتلىك مەنزىرلىرىدىن قەلبى ئېزىلگەن نىزام ، كەچكىچە كۆڭلى خىرە بولۇپ ئويچان يۇردى . بۇنى سەزگەن ھۇمايۇن كەچلىكى :

— خامۇش كۆرۈنسىز، نېمە بولدى ؟ — دەپ سورىدى .

— ئەمىر زادەم ، مەن يەنە كىملەرنىدۇر ئۆلۈم جازاسىغا تارتتىم كېرەكتۇر . كۆڭلۈم يۇمشاقراق ئىكەن . . . زىنداندىكىلەرنىڭ ئازابى . . . ئېغۇالار . . . تۆھمەتلەر . . . ئادەم ئۆلتۈرۈشلەر . . . لايقا بىر سەل كېلىپ ، مېنى ئاققۇزۇپ كەتكەندەك . . .ھەيرانمەن . . . چۈشىنىكسىز بىر

ئەنسىزلىككە چۈشۈپ قالدىم .

ھۇمايۇن ئېغىر تىنىپ :

ـــ بۇنداق ئېغىر خاتىرجەمسىزلىك بېشىمدىن كۆپ ئۆتكەن ، ـــ دېدى ، ـــ ھاكىمىيەت باشقۇرۇش ، خەتەرلىك سەللەر ئىچىدە ئۇزۇش تىنىمۇ ئېغىر . لېكىن بۇنىڭغىمۇ كۆنۈپ قېلىش مۇمكىن ... سىز ئەتە دىۋاندا ئۇستىلارنى قوبۇل قىلىسىز . دېھلىدا باشلاپ قويۇلغان قەسىر قۇرۇلۇشى توختاپ قالدى ، ئۇنى داۋاملاشتۇرۇشقا ئىمكانىيىتىمىز يوق . مىمار مۇھەندىسلىرى ①ئىشسىز قالماقتا . ئۇلارغا ئەگىرەدىن بىرەر ئىش تېپىپ بېرىشىمىز كېرەك . . .

ـــ جەمنە دەرياسىغا يېڭىدىن بىر كۆۋرۈك ياساتساق قانداق بولار . كونا كۆۋرۈك بەكمۇ تار ، بازار كۈنلىرى ئادەم ، ئات ـ ھارۋىلار پاتماي ، بەزىدە دەريا غا چۈشۈپ كېتىدىغان ئەھۋاللارمۇ بار .

ـــ سىز ھۆكۈمدارسىز ، ھەزرىتىم ، ـــ دېدى ھۇمايۇن ، ـــ خەزىنە سىزنىڭ ئىختىيارىڭىزدا . زۆرۈر تاپسىڭىز ئەتە ئۇستىلارغا بۇيرۇڭ .

پادىشاھلىق ھەزرەت نىزامىددىنغا كۆڭۈللۈك تەرەپلىرىنىمۇ كۆرسەتكەندەك بولدى ـ دە ، كۆڭلىدىكى خىرەلىك تارقاپ كەتتى . ئۇ تېخىمۇ روھلىنىپ « يېڭىدىن كېمىلەرنىمۇ ياستىمەن » دېدى ئىچىدە . جەمنە دەريا سىدا يۈرىدىغان بۇ كېمىلەرگە نىزامنىڭ ئۆزى باش جالەبان ②بولماقچى بولدى . شۇنىڭغىچە كۆۋرۈك پۈتۈپ قالسا ، قىيىنچىلىقلىرى ئاسانلاشقان ئادەملەر :« بۇ كۆۋرۈكنى نىزامىددىن ھەزرەتلىرى ياساتقان ، ئاتىسىغا رەھمەت » دېيىشى تۇرغان گەپ . . .

× × ×

نىزامنىڭ شېرىن خىياللىرى ئەقزەلبەگنىڭ خاس خانىگە ئاستا كىرىپ كېلىشى بىلەن بۇزۇلدى . ھەزرەت نىزامىددىن پادىشاھلىقنىڭ

---

① مۇھەندىس ـــ بىر كەسىپنىڭ ئۇستىسى ، ئىنژېنېر .

② جالەبان ـــ كېمىلەرنىڭ باش ئەمەلدارى .

كۈندىلىك تەشۋىشلىرىدىن ھەمىدە بانۇنى ئويلىغۇدەك ۋاقىت چىقىرالمىـ
غان بولسىمۇ ، لېكىن نىزام ئەفزەلبەگنى سەۋرسىزلىك بىلەن كۈتمەكتە
ئىدى . شۇڭا ئۇ ئەفزەلبەگنى كۆرۈشى بىللەنلا ئورنىدىن سەكرەپ
تۇردى .

مۇشرىف ھارغىن كۆرۈنەتتى . ئۆتۈكنىڭ قونجىغا چاچرىغان
لايغا قارىغاندا ، ئاتنى بولۇشىچە چاپقانلىقى بىلىنىپ تۇراتتى . لېكىن ئۇ-
نىڭ چىرايىدا قىلغان ئىشىدىن مەمنۇن ئىكەنلىكىنى بىلدۈرىدىغان كۈ-
لۈمسىرەشمۇ بار ئىدى .

ــ ھەزرىتىم ! ــ مۇشرىف نىزامنىڭ ئالدىدا تىز چۆكۈپ ، قويـ
نىغا قول سالدى .

ــ ئۆزى بىلەن كۆرۈشتىڭىزمۇ ؟ ــ تاقەتسىزلىك بىلەن سو-
رىدى نىزام .

ــ كۆرۈشتۈم . بىللە كەلدى .

ــ ھەمىدەمۇ ؟ قەيەرگە چۈشتى ؟

ــ زەرەفشان بېغىغا . يازغان مەكتۇپىمۇ بار .

نىزام ئورام قىلىنىپ ، سۈرگۈچلەنگەن قەغەزنى ئېچىۋاتقاندا ،
دىمىغىغا خۇشبۇي ئەتىر ئۇرۇلدى . بۇ ئۇنىڭغا ھەمىدە بانۇنىڭ ھىدىدەك
بىلىنىپ كەتتى ـ دە ، ۋۇجۇدى شادلىققا چۆمۈلدى . قىسقىغىنە يېزىلغان
خەتكە نەزەر تاشلاۋېتىپ ، ھەمىدە بانۇنىڭ خەتنى ھۆسنخەتتەك چىرايـ
لىق يازىدىغانلىقىنى كۆردى .

مەكتۇپ « ئىككى ئالەمدە مەن ئۈچۈن قەلبىمنىڭ بىردىنبىر يـ
گانە ھۆكۈمرانى بولغان پادىشاھ نىزامىددىن ھەزرەتلىرىگە ! » دەپ
باشلانغانىدى . نىزام ئىچىدە « ھەزرەت دېمىسىمۇ بولاتتىغۇ ، ــ دەپ
ئويلىدى ، ــ قەلبىمنىڭ ھۆكۈمرانى دېگىنىنىڭ ئۆزى يېتەرلىك ئىدىـ
غۇ » . مۇھىمى ھەمىدە بانۇمۇ زەرەفشان بېغىغا كېلىپ چۈشكەن ھەم
بۈگۈن كېچىدە ئۇنى باغ چېتىدىكى ساھىلدە ــ نىزامنىڭ بۇرۇنقى ئۆيى
ئالدىدا سەۋرسىزلىك بىلەن كۈتىدىغانلىقىنى ئېيتقان . خەتنىڭ ئاخىرىدا
يەنە : « سىزگە ئۇ دۇنيا ـ بۇ دۇنيا ساداقەتلىك يار بولۇش ئارزۇسىدىكى

ھەمدە بانۇ » دەپ ئىمزا قويۇلغاندى .ئاخىرقى سۆزلەر نىزامنىڭ خۇ-
شاللىقىنى پەلەككە يەتكۈزدى . ئۇ ھارغىنلىق بىلەن كۈلۈمسىرەپ ، قول
قوشتۇرۇپ تۇرغان ئەفزەلبەگگە بىر ھەمياں ئالتۇن بېرىپ :

ـــ بۇ تېخى بىر بۇردا نان ، ـــ دېدى ، ـــ كېيىنرەك سىزگە
كاتتا ئىنايەتلەر قىلىنغۇسى . . . ۋاقتى بولدىمۇ ؟

ـــ ھەزرىتىم . . . دەريا بويىدا سىزنى مەخسۇس قېيىق
كۈتۈپ تۇرىدۇ .

ـــ كىمنىڭ قېيىقى ؟

ـــ ئۆزۈمنىڭكى . . . مەندىن باشقا ھېچكىم بىلمەيدۇ . . .

ـــ ماقۇل ، سىز ئالدىنراق مېڭىڭ .

ئۇلار قىرغاقنىڭ قەيىرىدە ئۇچرىشىش توغرىسىدا كېلىشۈالدى .
نىزام نېپىز رەختتىن تىكىلگەن لىباسنى كىيىپ باغقا چىققاندا ، ئىككى
قورۇقچى ئاستا ئەگىشىپ ماڭدى . نىزام سۆيگىنى بىلەن قانداق ئۇچرى-
شىشنى كۆز ئالدىغا كەلتۈرۈپ ، قىزنىڭ خېتىدىكى « قەلبىمنىڭ ھۆ-
كۈمرانى » ، « سىزگە ساداقەتلىك يار بولۇش ئارزۇسىدىكى ھەمدە يا-
نۇ » دېگەن جۈملىلەردىن ھاياجانلاندى . بۇ سۆزلەر ئۇچۇن ئۇ ھەمدە
بانۇنى ۋۇجۇدى بىلەن قۇچاقلاپ سۆيۈشكە تەييار ئىدى . . . ۋىسال
تاپقاندا ئۇلار ئىككىسى يالغۇز بولۇشى كېرەك ، قورۇقچىلار دەخىل قى-
لمىدۇ . نىزام كەسكىنلىك بىلەن كەينىگە بۇرۇلۇپ مۇھاپىزەتچىلەرنىڭ
ئالدىدىن چىقتى .

ـــ بىلىمەن ، سىلەر مېنى مۇھاپىزەت قىلىپ كېتىۋاتىسىلەر .
ئەمما ، بۇگۈن يالغۇز يۈرۈشنى خالاپ قالدىم . سىلەرگە رۇخسەت ، مېنى
قەسىر ئىشىكى ئالدىدا كۈتۈڭلار .

ـــ كەچۈرۈڭ ھەزرىتىم . بەگنىڭ بۇيرۇقى شۇنداق . . . سىزنى
يالغۇز قويماسلىقىمىز كېرەك .

ـــ ئەگەر پەرمانىمغا ئەمەل قىلمىساڭلار ، بۇگۈننىڭ ئۆزىدە بەگ-
نىمۇ ، سىلەرنىمۇ ئىشتىن بوشىتىمەن .

قورۇقچىلار كەينىچىلەپ مېڭىۋېتىپ :

— پەرمانىڭىز باش ئۈستىگە ، ھەزرىتىم ، — دېيىشتى .

نىزامىددىن كېچە قاراڭغۇسىدا جەمنەتنىڭ قىرغىقىغا بېرىپ ئەۋزەلبەگنى تاپتى . قېيىق چوڭ بولۇپ ، تۆت پالتىلى بار ئىدى . خېلىدىن بېرى ئۆز كەسپىنى سېغىنىپ يۈرگەن نىزام ، نېرىقى قىرغاقتا بارغىچە ئۆزىمۇ پالاق ئۇردى . ئەۋزەلبەگ زەرەفشان بېغىدىن ئەللىك قەدەمچە بېرىدا قالدى . ئۇ ، نىزام ھەمىدە بانۇ بىلەن كۆرۈشۈپ قايتقۇچە ، قېيىق ساقلاپ كۈتۈپ تۇرىدىغان بولدى .

نىزامنىڭ زەرەفشان بېغى يېنىدىكى ھويلىسى جىمجىت ، ھۇۋۇلداپ تۇراتتى . ئۇ سارايغا يېقىنراق جايدىن ئۆي ئېلىپ ، ئاتا ـ ئانىسىنى ئاللىقاچان كۆچۈرۈپ كەتكەنىدى .

باغنىڭ چېتىدىكى — نىزام ئىلگىرى ھەمىدە بانۇ بىلەن ئۇچرىشىپ تۇرىدىغان جايدا ھازىر ھېچكىم يوق ئىدى . لېكىن ئۇنىڭ بېرىراقىدىكى چىراغ يېقىلمىغان ئۆي ئايۋانىدىن قانداقتۇر شەپە كەلدى . ھەمىدە بانۇ بىرەر ئادەم كۆرۈپ قالمىسۇن دەپ ، تاشلاندۇق ئۆي ئايۋانىغا كىرگەنمىكىن !؟ نىزام ھاياجان ، ھودۇقۇش بىلەن بالىلىقىدىن تونۇش بولغان ، لېكىن ھازىر تاشلىنىپ قالغان ئايۋانغا چىقتى . تۈيۇقسىز ئىككى تەرەپتىن ئىككى قاۋۇل ئادەم چىقىپ ئۇنىڭغا تاشلاندى . ئۇلارنىڭ بىرى دەرھال نىزامنىڭ ئاغزىنى ئەتتى . ئىككىنچىسى ئۇنىڭ قوللىرىنى كەينىگە قايرىپ ، كىمگىدۇر :

— تېزراق ، باغلا ! — دەپ پىچىرلىدى . بىردەمدىلا ئۇچىنچى ، تۆتىنچى ئادەم پەيدا بولدى . نىزام جان ئاچچىقىدا ئۇياق ـ بۇياققا يۇلقۇندى ، ئەمما ، بېقىنىغا تەگكەن مۇشتلاردىن كۆزى قاراڭغۇلىشىپ ، گەۋدىسى بوشاشتى . ئاغزىغا لاتا تىقىلىپ ، قول ـ پۇتلىرى باغلانغان نىزام ، ئۆي ئارقىسىدىكى ئالدىنئالا تەييارلاپ قويۇلغان ھارۋىغا تاشلاندى . ئۇنى ئەگرەنىڭ جەنۇبىدىكى سېكرى تەرەپكە ئېلىپ مېڭىشتى . خېلىدىن كېيىن يولدىن چەتكە بۇرۇلۇپ ، توقايلىق ئارىسىدىكى خىلۋەت بىر جايدا توختاشتى ـ دە ، نىزامنى ھارۋىدىن چۈشۈرۈشتى . كۆتەكتەكە يوغان ، ئوتتۇرا ياشلىق بىرى :

— جېنىڭدىن ئۈمىدىڭ بولسا ، — دېدى ، — سەيىدخېلىل جانابلىرىنى زىنداندىن دەرھال بوشىتىشقا پەرمان ياز !

نىزام گەپنىڭ نېمىلىكىنى ئەمدى چۈشىنىشكە باشلىدى . ئاغزى ئېتىق بولغانلىقى ئۈچۈن ، بىشىنى « ماقۇل » غا لىڭشىتتى . ئاغزىدىكى لاتا ئېلىنغاندىن كېيىن ،قېقىلىپ يۆتەلدى ، كۆزلىرى ياشاڭغۇراپ ، يەرگە تۈكۈردى .

— پەرمان يېزىشقا . . . قەغەز ـ قەلەم كېرەك . . . چىراغ . . .

ھارۋىدىن قارا چىراغ ئېلىپ كېلىنىپ يېقىلدى . ئۇنىڭ يورۇقى ئۆكۈزدەك يوغان ئادەمنىڭ ساقاللىق يۈزىنى يورۇتتى . سىپتا كىيىنگەن ، ساقال ـ بۇرۇتى تارالغان ، ئاق سەللىلىك موللا سۈپەت يىگىت نىزامغا قاراپ :

— ھە ، بۇ ھېلىقى يالىڭاياغقۇ ، — دېدى لىۋىنى نەپرەت بىلەن پۈرۈشتۈرۈپ ، — شۇنداق بىر ئۇلۇغ پىر سېسىق زىنداندا ياتسا ، سەن جانانلار بىلەن ئۇچرىشىپ ئەيىش ـ ئىشرەت قىلماقچىمۇ سەن ـ ھە !

دېمەك ، نىزامنىڭ ھەمىدە بانۇغا يازغان مەكتۇپىنى قولغا چۈشۈرۈشكەن . ئەجەبا ، ئەفزەلبەگ ئۇنى ئالداپ ، بۇلارنىڭ تۇزىقىغا دەسسىتىپ بەرگەن بولسا !

— توي تەييارلىقىنى قىلارمىش ، مانا ساڭا توي ! . . .

ئاق سەللىلىك يىگىت نىزامنىڭ يۈزىگە بىر تەستەك سالدى ، قولى يۇمشاق بولغانلىقى ئۈچۈن ، ئاغرىقى ئانچە بىلىنمىدى . لېكىن ئەفزەلبەگكە ئىشىنىپ ئالدانغانلىقىنى ، يازغان مەكتۇپنىڭ ھەمىدە بانۇغا يېتىپ بارمىغانلىقىنى ، جاۋابەن يېزىلغان خەتنى قىزنىڭ نامىدا مانا شۇ موللا سۈپەت يىگىتنىڭ يازغانلىقىنى پەملىگەن نىزام ، تەستەكتىن كۆرە قىلغان خاتالىقى ئۈچۈن ۋۇجۇدى قاقشاپ ۋارقىرىۋەتتى .

ئۇنى ئىتتىرىپ ـ بېسىپ ئولتۇرغۇزۇشتى ـ دە ، قولىنى يەشتى . ئاندىن سەيىدخېلىلنى زىنداندىن ئازاد قىلىش ھەققىدە پەرمان يېزىشنى بۇيرۇدى . نىزامنىڭ قاتتىق باغلانغان قوللىرى ئۇيۇشۇپ قالغاچقا ، قەلەمنى تۇتالمىدى .

ساقاللىق يوغان ئادەم مولللا سۇپەت يىگىتكە قاراپ :

— تەقسىر ، ئۆزىڭىزنىڭ خېتى ياخشى ، — دېدى ، — پەرمانىنى سىز يېزىڭ ، بۇ يالىڭاياغ ئىمزانى قويۇپ ، مۆھۈرنى باسسا بولمىدىمۇ .

مولللا سۇپەت يىگىت ئاق قەغەز سېلىنغان جۇزدانىنى[1] تىزىغا قويۇپ ، قەلەمنى قولىغا ئالدى . ھاڑۋا ھەيدەپ كەلگەن يىگىت ئۇنىڭغا چىراغ تۇتۇپ بەردى . كۆتەكتەكى يوغان ئادەم نىزامنىڭ قويىنىنى ئاختۇرۇپ :

— مۆھۈر قېنى ؟ — دېدى ، — هە ، قويىندا نېمىدۇر بارەكە قىلىدۇ . چىقار مۆھۈرنى ! ئەمدى ئۇنى پەقەت بىز ئۈيىتقان پەرمانغا باسسەن . ئەگەر دېگىنىمىزنى قىلمىساڭ ، ئۆلۈكۈڭ مانا مۇشۇ توقايلىقتا قالىدۇ . توي قىلارمىش تېخى ، گۆشۈڭنى دەررەندىلەر يەپ توي قىلىشسۇن .

نىزام قويىنىدىكى مۆھۈرغا ، خۇددى بىر چايانىنى تۇتماقچى بولغاندەك قورقۇپ قول ئۇزاتتى . ئالتۇن قۇتا ئىچىدىكى پادىشاھلىق مۆھۈر بۇ بەتنىيەتلەرنىڭ قولىغا چۈشۈپ قالسا ، قانچىلىغان بالا ـ قازالاغا پول ئۈچۈپ بەرگەنلىك بولمامدۇ ! شۇ مۆھۈر بېسىلغان قەغەز بىلەن ئۇلار خەزىنىگىمۇ قول سېلىشى مۇمكىن . مىرزا ھۇمايۇنىنى قەتلىئام قىلىش توغرىسىدىكى پەرمانغا شۇ مۆھۈرنى بېسىپ ، ھەزرەت نىزامىددىننىڭ ئىمزاسى بىلەن ئۇنى ئۆلتۈرۈشمۇ مۇمكىن . شۇنچە ياخشىلىقلارنى قىلغان ئادەمنىڭ قاتىلىغا ئايلىنىپ قېلىش ئېھتىمالى نىزامنى شۇنچىلىك دەھشەتكە سالىدىكى ، ئۇ ئۆزىنىڭ جېنى خەۋپ ئىچىدە قالغانلىقىنى ئۇنتۇدى .ئۇ بىرەر چارە ئىزدەپ ئەتراپقا كۆزقىرىنى تاشلىغاندى ، چىراغ يورۇقىدا ئون قەدەمچە نېرىدىن باشلانغان ، يامغۇر سۈيىدىن ھاسىل بولغان پاتقاقلىق كۆزىگە چېلىقتى .

---

① جۇزدان — قەغەز ـ قەلەم سالىدىغان جىلتا . پوپكا .

مولـلا يـگـست پەرمانـنی يېـزىپ بولـغانـدا ، نىزام ئۇنىڭـغا مۆھۈر باسـماقـچی بولۇپ ئورنـىدىن تۇردی . مۆھۈرنی ئالـتۇن قۇ- تـىدىن ئالـدی ـ ده ، پاتـقاقـلىقـقا قارىـتىپ غۇلاچـلاپ ئاتـتی . كۆتەكـتەك يوغان ئادەم :

ـــ توختـتا دەيـمەن ، ئەبـلەخ ! ـــ دېـگـىنـىچە نىزامغا تاشـلانـدی . نىزام ئۇنىڭـدىن قېـچىپ ، ئۆزىـنی چـىراغ تۇتۇپ تۇر- غان هارۇنـكەشـكه ئۇردی . چـىراغ يەرگه چۈشۈپ شۇ هامان ئۆچـتی . يورۇقـقا ئۆگـىنىپ قالـغان كۆزلەر ، قاراڭـغۇلۇقـتا هېچـنېـمـنی ئىـلـغا قـىلالـماي قالـدی . پۇرسەتـتىن پايـدىلانـغان نىزام قاچـقا- نـىدی ، قوغـلـىغانـلار يېـتـىشـۈېـلىپ پۇتـلاپ يـىقىتـتی ـ ده ، باش ـ كۆزىـگه تېـپىشـكه باشـلـىدی .

نىزام هوشـىدىن كېـتـۈېـتىپ ، يـىراقـتىن ئىتـلارنىڭ هاۋ- شـىغـىنـىنی ئاڭـلـىغانـدەك بولـدی ، بۇ ئۇنىڭـغا هاياتـلىقـنىڭ بېـشارىـتـىدەك بـىلىنـدی .

ـــ مۆھۈرنی قەسـتەن تاشـلـىۋەتـتی ، ئەبـلەخ ! ـــ دېـدی يوغان ئادەم نىزامـنىڭ بېـشـىغا تېـپىپ .

ـــ ئىزدەپ تاپايـلی ، ـــ دېـدی مولـلا يـىگست ، ـــ بولـمـسا پەرمانـنىڭ كۈچی بولـمايـدۇ .

ـــ قانـداق تاپـىمىز ، ئەتـراپ قاراڭـغۇ ، توقايـلىق ، پاتـقاق- لىق . . .

ـــ ئىتـلار هاۋشـۇاتـىدۇ ، ـــ دېـدی هارۇنـكەش ، ـــ ئادەم كېـلىـۋاتامـدۇ ، نېـمه .

كېـلىـۋاتـقانـلار مۇشۇ ئەتـراپـتىكی دېهـقانـلار بولۇپ ، يـىتـكەن مالـلىـرىـنی ئىزدەپ ، ئىتـلىـرىـنی ئەگەشـتۈرۈپ چىقـقا- نـىدی . توقايـلىقـتا بىر ئىش بولـغانـلىـقـىنی سەزگەن ئىتـلار قاتـ تىق قاۋـشـىپ يېـقىنـلىـشىپ كەلـمەكـته ئىـدی .

سەل هوشـىغا كەلـگەن نىزام قـىمىرلـىدی .

ـــ بۇ ئەبـلەخـنىڭ ئەمـدی بىزگه كېـرىـكی يوق ، ئۆلـتۈرۈ-

ۋېتىڭلار !

ــ تېز ، ئىتلار يېقىنلىشىپ قالدى .

كۆتەكتەك ئادەم پىچىقىنى چىقىرىپ ، نىزامنىڭ بىر قانچە يېرىگە پىچاق ئۇردى .

ــ ئۆلدى ، يۈرۈڭلار !

ئۇلار ھارۋىغا چىقىپ ئالدىراپ قاچتى .

سند . قوغلانغاندا كەلگەن بەخت

پەنجاپتىن ئۆتىدىغان بەش دەريا مۇلتانىنىڭ جەنۇبىدا بىر ـ بىر-رىگە قوشۇلۇپ ، مىتەنقۇت دېگەن يەردە سىند دەرياسىغا قۇيۇلىدۇ ، بۇ-نىڭ بىلەن سىندنىڭ سۈيى ئادەم ھەيران قالغۇدەك دەرىجىدە ئۇلغىيىپ كېتىدۇ ـ دە ، بەھەككەرگە كەلگەندە خېلى چوڭ كېمىلەر قاتنىيالايدۇ . دەريا قىرغاقلىرىدا قاتار ئۆسۈپ كەتكەن خوما دەرەخلىرىنىڭ يوپۇرماق-لىرى شامالدا يېشىل گەزلىمەدەك يەلپۇنۇپ تۇرىدۇ . قىشنىڭ چايان نامى بىلەن ئاتالغان ئەقرەب[1] ئېيى ئاللىقاچان كىرگەن بولسىمۇ ، سىند ئۆل-كىسى يەنىلا باھار ئايلىرىدەك يېشىللىققا چۆمۈلگەن . يامغۇر پەسلى تۇ-گىگەندىن كېيىن ، نەمخۇش تۇپراققا تېرىلغان ئارپا ، بۇغداي مايسىلىرى تىزغىچە كېلىپ قالغان . باغلاردىكى لىمۇن ۋە نارەنجىلەر ئالتۇندەك تاۋ-لىنىپ پىشقان . كىشىنى ھالسىرىتىدىغان ئىسسىقلار ۋە كۆز ئاچۇرماي-دىغان يامغۇرلار ئاخىرلىشىپ ، ئوچۇق ھاۋالىق ، سالقىن ، ئارامبەخش پەسىل ئەمدىلا باشلانغان .

ئۇچ ئايدىن بېرى سىند بويلىرىدا گاھ سىيەھۆەن شەھرىگە بې-رىپ ، گاھ ئۇ يەردىن بىھەككەرگە قايتىپ ئارام تاپالمىغان ھۇمايۇن ئەتراپىدىكى تەبىئەت گۈزەللىكىنى كۆزى بىلەن كۆرگەندەك قىلسىمۇ ، قەلبىدىن ھېس قىلمايتتى . ھازىر ئۇنىڭ كۆڭلىگە گۈزەللىك سىغمايتتى . بارلىق مال ـ مۈلكىدىن ئايرىلىپ ، ئەگىرەدىن قوغلانغان ۋە سىند ئۆلكە-سىدە سەرگەردان بولۇپ يۈرگەن ھۇمايۇنغا بۇ كۈنلەر ، ئۆمرىدىكى ئەڭ قارا كۈنلەر بولۇپ تۇيۇلاتتى ، ۋۇجۇدىنى ئاچچىق مەغلۇبىيەتلەر ۋە يو-قىتىشلارنىڭ ئەلىمى ئىگىلىۋالغانىدى .

لېكىن ئىنىسى ھىندال مىرزىنىڭ قارار گاھىدا ھەممىدە بانۇ دېگەن

---

① ئەقرەب ـــ 22 ـ نويابىردىن 22 ـ دېكابىرغىچە بولغان ۋاقىت .

قىزنى كۆرگەندىن بېرى ، ئۇنىڭ روھى كەيپىياتىدا غەلىتە بىر ئۆزگـ
رىش يۈز بەردى . ھۇمايۇن گۈزەل قىزلارنى كۆپ كۆرگەنىدى . بىراق
ھەمىدە بانۇنىڭ سۈرەتتەك چىرايىدىن باشقا ، كىشىنى سېھرلىگۈچى ئا-
دەتتىن تاشقىرى جىلۋىگەرلىكى بار ئىدى . ھۇمايۇن بۇنى ئالدى بىلەن
قىزنىڭ كۆزلىرىدە كۆردى .

ھۇمايۇن ھىندال مىرزىنىڭ دەريا بويىدىكى قارارگاھىغا كەلگەنـ
دە ، ئۇنى ئىنىسى ھىندال مىرزا ، ھىندالنىڭ خوتۇنى سۇلتانىم بېگىم ۋە
ئۆگەي ئانىسى دىلدار ئاغچىلار كۈتۈۋالدى . ئاياللارنىڭ يېنىدا تۇرغان
ھەمىدە بانۇ ئوڭ قولىنى كۆكسىگە قويۇپ ئېگىلىپ سالام بەردى . شۇ
ئەسنادا كۆزلەر كۆزلەر بىلەن ئۇچراشتى ـ دە ، قىزنىڭ سىياقى ۋە ئۇ-
نىڭدىكى لاتاپەت ھۇمايۇندا ئىللىق بىر تۇيغۇ پەيدا قىلدى . ئۇ قىزغا
كۈلۈمسىرەپ قاراپ :

ـــ مەن سىزنى قەيەردىدۇر كۆرگەندەك قىلىمەن ، ـــ دېدى .

ـــ ئەگەر دىدۇر . . . نورۇز كۈنى . . .

ـــ ھە ، جەمنەدە ، كېمە سەيلىسىدە . . . ھەزرەت ھاممام تونۇش-
تۇرغانىدى . . .

ھۇمايۇن ئۆتمۈشكە ئايلىنىپ قالغان ياخشى كۈنلىرىنى ئەسلەپ
ئېغىر تىندى . ئۇ شۇنىڭدىن كېيىن شېرخاندىن ئىككىنچى قېتىم يەنە
يېڭىلىپ مال ـ مۈلكىدىن ئايرىلدى ، قوغلاندى بولۇپ ، چەت ئۆلكىلەرگە
قېچىپ كەلدى .

ھەمىدە بانۇ ھۇمايۇننىڭ ھالىغا يەتكەندەك بولۇپ :

ـــ شۇ ياخشى كۈنلىرىڭىز يەنە قايتىپ كەلگەي ، ھەزرىتىم ، ـــ
دېدى .

شۇ گەپلەرنى قىلىۋاتقاندا ، ھەمىدەنىڭ كۆزلىرىدە ئۇچقۇندىغان
ئىللىق بىر نۇر يىگىتنىڭ كۆڭلىدىكى دەرد ـ ئەلەملەرنى يۇلۇپ تاشلـ
ۋەتكەندەك بولدى . ئىچكى دۇنياسى بىردىنلايورۇپ كەتكەن ھۇمايۇن
قىزغا ئوتلۇق نەزەر تاشلىدى :

ـــ ئىلاھىم ، سۆزىڭىزگە پەرىشتىلەر دۇئا بەرگەي ، سىڭلىم !

هەمدە بانۇ بىلەن ئاكسى ئوتتۇرسىدىكى گەپ ئۇزىراپ كەتسە چەكتىن ئېشىپ كېتىدىغانلىغىنى بىلىپ تاقەتسىزلەنگەن ھىندال مىرزا :

— قېنى ، ھەزرىتىم ، — دەپ ھۇمايۇننى تۆرگەتەكلىپ قىلدى .

ھەمدە بانۇ قولىنى كۆكسىگە قويۇپ كەينىگە چېكىندى . قىز بالا ئەركەكلەر بىلەن بىرگە ئولتۇرمايدۇ ، ھۇمايۇننىڭ ئۇنىڭ بىلەن شۇنچە شېرىن باشلانغان گەپنى يەنە داۋاملاشتۇرغۇسى بار ئىدى . قىزدىكى ھېسداشلىق ، زېرەكلىك ۋە يەنە ئاللىقانداق سېھرى جەزبە ھۇمايۇننىڭ قەلبىدىكى يارىغا مەلھەم بولىدىغاندەك تۇيۇلاتتى .

بىراق ئىپپەت پەردىسى ئىچىدە يۇرگەن بىر قىز بىلەن ، نامەھرەم ئەركەكنىڭ چەكتىن ئارتۇق گەپلىشىشى ئۆرپ ـ ئادەتكە خىلاپ ئىدى . ھۇمايۇن تۆرگەقاراپ ماڭغاندا ، ھەمدە بانۇ سۇلتانىم بېگىم بىلەن ئوڭ تەرەپتىكى كۇمۇش رەڭ موۋۇت چىدىرغا كىرىپ كەتتى .

ئۇنى يەنە كۆرگىسى كېلىۋاتقان ھۇمايۇننىڭ كۆزلىرى ئىختىيارسىز ھالدا كۇمۇش رەڭ چىدىر تەرەپكە يۇگۇردى . ئەمما ھەمدە بانۇ قايتا چىقمىدى . ھۇمايۇن ئىنىسىدىن ئۇنىڭ ئىسمىنى ، ئاتا ـ ئانىسىنىڭ كىملىكىنى سورىۋالدى . پەگادا ئولتۇرغان خوجا مۇئەززەم ئىسىملىك ئوتتۇرا ياشلاردىكى بىر بەگ :

— ھەمدە بانۇ بىزگە جىيەن بولىدۇ ، — دەپ ئىزاھ بەردى .

ھۇمايۇننىڭ خوجا مۇئەززەمنى ھۆرمەتلىگۈسى كېلىپ ، ئۇنى يۇقىرىغا ، ئۆزىگە يېقىنراق يەردىكى بوش ئورۇنغا تەكلىپ قىلدى . خوجا مۇئەززەم ھىندال مىرزىنىڭ بەگلىرىدىن ئىدى . شۇڭا ئۇ ئۇنىڭ رۇخسىتىنى ئېلىپ ، ھۇمايۇن كۆرسەتكەن جايغا كېلىپ ئولتۇردى .

ھىندال مىرزا بىلەن ھۇمايۇن ئوتتۇرىسىدىكى كونا ئاداۋەتلەر ھازىر بىر تەرەپ بولغان ، چۈنكى ، ئەمدى تالىشىدىغان تاجۇ تەخت يوق ئىدى . ھىندال مىرزا ئەمىر بەھلۇلنى ئورۇنسىز قەتلى قىلدۇرغىنىنى كېيىن بىلگەن ، ياشلىق قىلىپ خاتالىق ئۆتكۈزۈپ قويغانلىقىغا ئاكسىدىن كەچۈرۈم سورىغان ، ھۇمايۇنمۇ ئۇنى كەچۈرگەنىدى . بۇلتۇر شېرخان شەرقىي شىمال تەرەپتىن ئەگرەگە تەھدىت سېلىپ قوشۇن تارتىپ

كەلگەندە ، كامران مىرزىنىڭ يەنە ھۇمايۇنغا قوشۇلغۇسى كەلمەي ، ئون بەش مىڭ كىشىلىك قوشۇنى بىلەن پەنجاپقا قايتىپ كەتكەنىدى . ھىندال مىرزا بولسا ھۇمايۇن بىلەن قېلىپ ، كەنەئۇج دېگەن يەردە شېرخان بىلەن بولغان ئۇرۇشقا قاتناشتى . شېرخان بۇ قېتىم ئارتۇقچە ھىيلە ـ مىكىر ئىشلەتمەيلا ، يۇزمۇ يۇز تۇرۇپ دادىللىق بىلەن ئۇرۇشتى ـ دە ، ھۇمايۇننى يەنە تارمار قىلدى . بەيرەمخان شېرخانغا ئەسىر چۈشتى . ھىندال مىرزا ئاكىسىنىڭ مەغلۇبىيىتىگە ئۆزىنى شېرىك چاغلاپ ، قوغلىنىپ يۈرگەن ئېغىر كۈنلەردە ئۇنىڭ يېنىدىن ئايرىلماي بىللە يۈرەتتى . ئۇ ياقتا كامران بىلەن ئەسقەرى بىر تەرەپ بولۇپ ، ھىندال بىلەن ھۇمايۇننى كابۇل ، بەدەخشان ۋە غەزنى تەرەپلەرگە ئۆتكۈزمەسلىكنىڭ ھەرىكىتىنى قىلىپ يۈرەتتى .

قەندەھار ھاكىمى قارەچە خان كامران مىرزا بىلەن ئارازلىشىپ قالغانىدى . بۇنى ئاڭلىغان ھىندال مىرزا ئىشەنچىلىك بەگلىرىدىن بىرنى ئەۋەتىپ ئۇنىڭغا ئىتتىپاقلىشىش تەكلىپىنى بەردى .

ـــ ئەگەر قارەچە خان سىزنى قەندەھارغا تەكلىپ قىلىپ قالسا بارامسىز ؟ ـــ دەپ سورىدى ھۇمايۇن ئىنىسىدىن .

ـــ سىز ماقۇل كۆرسىڭىز بارىمەن ، بەلكىم بىللە بارارمىز .

ھۇمايۇن ئويلىنىپ باش چايقىدى :

ـــ مەن گۇجارەت تەرەپتىن خەۋەر كۈتۈۋاتىمەن . بەيرەمخان شېرخاننىڭ قولىدىن قېچىپ گۇجارەتكە كېتىپتۇ .

ـــ تىرىك ئىكەن ـ دە ؟

شۇنداق ، چاپارمەن كەلدى . شېرخان ئۇنى ئۆز خىزمىتىگە سالماقچى بولغانىكەن . بەيرەمخان سۆزىدە تۇرىدىغان ئادەم بولغاچقا ، مەرد-لىك بىلەن : « مەن ھۇمايۇن مىرزىغا ساداقەتمەن بولۇشقا ۋەدە بەرگەن ، سۆزۈمدىن يانمايمەن » دەپتۇ . شېرخان ئۇنى ھەپسىدە ئۇزاق تۇتۇپ تۇرۇپ ، ئاخىر ئۆلتۈرمەكچى بولغانىكەن ، گۇجارەتلىك بىر ئادەمنىڭ ياردىمى بىلەن قېچىپ كېتىپتۇ . گۇجارەت راجەلىرى شېرخانغا قارشى بىرلىشىپ جەڭ قىلىش ئۈچۈن ، بىز بىلەن ئىتتىپاقلاشماقچى ئىكەن .

مەن ماقۇل كۆرۈپ بەيرەمخانغا ئادەم ئەۋەتتىم .

ـــ ئۇنداقتا ، قەندەھار كامران مىرزىغا قالارمۇ ؟ ـــ سورىدى ھىندال .

ـــ نېمە ئۈچۈن ؟ ئەگەر قاراچەخان چىن كۆكلىدىن تەكلىپ قىلسا ، سىزنىڭ بارغىنىڭىز ياخشى . قەندەھار بىزنىڭ ئىران بىلەن باردى ـ كەلدى قىلىشىدىغان ئەڭ مۇھىم قەلئەمىز ، ئۇنى قولدىن چىقار-ماسلىقىمىز كېرەك .

ھىندال مىرزىنىڭ كۈتكىنىمۇ شۇ ئىدى . دۆلەت ئىشلىرىنى باش-قۇرۇشتا ئۇ ئاكىسى بىلەن بىر پىكىرده ئىدى . بىراق ، ھۇمايۇن ھازىر ھەمىده بانۇغا بەكمۇ قىزىقىپ قېلىۋاتىدۇ ، بۇ ئىشلار ھىندال مىرزىنى ئەندىشىگە سېلىپ قويدى . چۈنكى ھىندال تاھازىرغىچە ھەمىده بانۇدىن مېھرىنى ئۈزەلمەي يۈرەتتى . راست ، ھەمىدەمۇ تا بۈگۈنگە قەدەر ئۇنىڭ رايىغا باقماي كېلىۋاتاتتى . ئەگەر ھىندال قەندەھارغا بارسا ، شۇيەردە ئۆزى مۇستەقىل ھاكىم بولىدۇ ، ئاكىلىرى يىراقتا بولغاچقا ، ھېچكىم ئۇ-نىڭ ئائىلىۋى ئىشلىرىغا ئارىلىشالمايدىغان ، كۆكلى خالىغان نەرسىدىن رايىنى قايتۇرالمايدىغان شارائىتقا ئىگە بولىدۇ ، ھۇمايۇن يىگىرمە يېشىدىلا ئىككى خوتۇنلۇق بولغانىدىغۇ . ھىندالنىڭ ئۇنىڭدىن نېمىسى كەم !

ھۇمايۇن يەنە ھەمىده بانۇ توغرۇلۇق گەپ ئاچقاندا ، ھىندال ئا-كىسىدىن رەنجىگەندەك بولۇپ :

ـــ بۇ قىز بىزنىڭ دەرگاھىمىزدا ئۆسكەن ، ـــ دېدى ، ـــ بىزگە سىگىل بولسا سىزگە پەرزەنتتەك ھەزرىتىم .

ھىندال بۇ گېپى ئارقىلىق ئاكىسىنىڭ خوتۇنلىرى بىكە بېگىم ۋە مېۋەجانىنى ئۇنىڭ ئېسىگە سالماقچى بولدى . ھۇمايۇن بۇلتۇر ئىنتايىن كۆپ ھەق تۆلەپ ، بىكە بېگىمنى شېرخانىنىڭ قولىدىن قۇتۇلدۇرۇپ ئال-غانىدى . لېكىن بىكە بېگىم دۈشمەن قارارگاھىدا ـــ نامەھرەم ئەل ئە-چىدە ئۇزۇن ۋاقىت تۇرۇپ قالغاچقا ، روھانىيلار ئۇنىڭ پاكلىنىشى زۆ-رۈرلىكىنى مەسلىھەت قىلىشتى . بىكە بېگىم مەككىگە بېرىشنى مۇۋاپىق كۆردى . ھۇمايۇننىڭ ئۇنى ئىشەنچىلىك ئادەملىرى بىلەن ھەجگە ماڭ-

غۇزغىنىغا ئۇچ ئاي بولغان بولسىمۇ ، تېخىچە قايتىپ كەلگىنى يوق . قىزى ئەقىقە ئەسرلىكتە ئۆلۈپ كەتتى . توقىلى چاندىبىبىنى شېرخان ئۆزىنىڭ ھىندى سەركەردىلىرىنىڭ بىرىگە نىكاھلاپ بەردى . مېۋەجان بىلەن ئاجرىشىپ كەتكەندى . ھۇمايۇن ھازىر يالغۇزلۇقتىن قىينىلىپ يۈرمەكتە ئىدى .

ھۇمايۇن بۇگۈن ھەمدە بانۇنى كۆرگەندىن بېرى ، قۇياش نۇرىنىڭ ياپيېشىل يوپۇرماقلاردا ئاجايىپ چىرايلىق جىلۋە قىلىدىغانلىقىنى كۆردى ؛يېنىڭ شامالنىڭ باغلاردىن خۇش پۇراق گۈل ھىدىنى ئۇچۇرۇپ كېلىدىغانلىقىنى ھېس قىلدى ؛بۇلبۇللارنىڭ دەريا بويىدا خەندان ئۇرۇۋاتقانلىقىنى ئاڭلىدى .

نېمە سەۋەبتىندۇر قۇلقى پۈتۈپ قالغان ئادەم ھېچنىمىنى ئاڭلىماي گاراڭ بولۇپ يۈرگەندەك ، ھۇمايۇنمۇ كەينى ـ كەينىدىن يۈز بەرگەن مەغلۇبىيەتلەردىن ئۆزىنى يوقتىپ ، ھاياتتىكى گۈزەللىكلەرنى كۆرمەس بولۇپ قالغانلىقىنى ئەمدىلا ھېس قىلدى . ئۇ مال ـ مۈلكىدىن ئايرىلىپ ، ئەگرەدىن قوغلانغان بولسىمۇ ، ھايات داۋام قىلىۋاتاتتى . قارلىق تاغلار ، دولقۇنلۇق دەريالار ، باغلار ، بوستانلار ھەممىسى ئۆز ئورنىدا ئىدى . مۇشۇ يەردىكى چىدىرلارنىڭ بىرىدە ھەمدە بانۇ دېگەن قىز بار ، ئەنە شۇ قىز ھۇمايۇننىڭ قەلبىدە سۇلغان گۈزەللىك تۇيغۇسىنى بىردىنلا ئويغىتىپ جانلاندۇردى . ھۇمايۇن قانداق قىلىپ بولمىسۇن ئۇ قىز بىلەن يەنە ئۇچرىشىدۇ .

ـــ ھەمدە بانۇ خانىدانىڭىزدا ئۆسكەن بولسا تولىمۇ ياخشى بوپتۇ، ـــ دېدى ھۇمايۇن ئىنىسىغا ، ـــ ئەتە ھەممىگلار بىز تۇرغان سەھەندەر بېغىغا قەدەم تەشرىپ قىلغايسىلەر . سىز سۇلتانىم بېگىم بىلەن ھەزرەت ئانىڭىزنى بىرگە ئېلىپ بېرىڭ . خوجا مۇئەززەم جىيەنى ھەمدە بانۇ بىلەن بارسۇن ، تاماشا قىلىپ ، ئېچىلىپ ـ يېيىلىپ كېلەرسىلەر .

ھىندال مىرزا بۇ تەكلىپنى رەت قىلالمىدى .

× × ×

هۇمايۇن تۇرۇۋاتقان باغ دەريانىڭ ئوتتۇرىسىدىكى ساپ هاۋالىق ئارالدا ئىدى . ئۇ كېمە بىلەن قارارگاهىغا يېتىپ كېلىپ ، جەۋهەر ئاپتا-ۋىچى باشلىق خىزمەتكارلىرىغا ، ئەتە هىندال مىرزىنىڭ كېلىدىغانلىقىنى ، مېهمانلارغا مەخسۇس داستىخان هازىرلاشنى ، باغ يوللىرىنى پاكىز سۇ-پۇرۇپ ، قۇم سېپىشنى بۇيرۇدى . ئۇ باغ ئىچىدىكى يوللاردا پاكى سۇ بويىدىكى نەقىشلىق تالاردا ، هەممىدە بانۇ بىلەن خالىي ئۇچرىشىش ، ئىككى ئېغىز گەپ قىلىۋېلىش ئۈمىدىدە ئىدى .

بىراق ، هىندال مىرزا ، ئۇنىڭ ئانىسى ، خوتۇنى ۋە باشقا يېقىن ئادەملىرى كېمىگە چۈشۈپ كەلگەندە ، ئۇلارنىڭ ئارىسىدا هەممىدە بانۇ يوق ئىدى .

— خوجا مۇئەززەم سىزدىن ئۆزرە سورىدى ، — دېدى هىندال ، — جىيەنى كېلەلمەيدىكەن .

كۆڭلى غەش بولۇپ قالغان هۇمايۇن ، داستىخانغا تاماق تارتىلىپ يېيىلىپ بولغۇچە بۇ هەقتە ئېغىز ئاچمىدى .

سۇلتان بېگىم باغدا سەيلە قىلماقچى بولۇپ كېنىزىكى بىلەن چە-قىپ كەتتى . چوڭ ياسداق ئۆيدە هۇمايۇن ، هىندال ۋە ئۇنىڭ ئانىسى دىلدار بېگىم ئۇچى يالغۇز قالدى .

— تۇنۇگۈنكى قىزنى نېمە ئۈچۈن ئېلىپ كەلمىدىڭىز ، — دەپ سورىدى هۇمايۇن ئىنىسىدىن .

— بىلمىدىم . . . يۈرۈڭلار دەپ زورلىسام ، سەۋەب كۆرسەتتى .

— قانداق سەۋەب ؟

— پادىشاهلارنى بىر قېتىم كۆرسىلا شۇ يېتەرلىك بولارمىش ، ئىككىنچى قېتىم كۆرسە نامەهرەم بولارمىش .

— ئۇنداق بولسا ماڭا مەهرەم[1] بولسۇن .

— هەزرىتىم ، بۇ قىزمۇ مېۋەجانغا ئوخشاش بەش - ئون ئايدىن

---

[1] مەهرەم — شەرئەت بويىچە ئەر بىلەن ئايال ئوتتۇرىسىدا كۆرۈشۈشكە بولمايدىغان ، لېكىن نىكاهلانسا بولمايدىغان قېرىنداشلارچە مۇناسىۋەت .

كېيىن نەزەردىن چۈشۈپ قالسا . . . ھاياتى ئېچىنىشلىق بولۇپ قالارمىكىن . . .

ھۇمايۇن خورسىنىپ ئۇھ تارتتى ، ـ دە :

ـــ نېمىدىگەن تەلەيسىز ئادەممەن ، ـــ دېدى ، ـــ خوتۇندىنمۇ كۆڭلۈم سۇ ئىچمىگەنلىكىنى ھەزرەت ھامام بايقىغانىكەن . ئەپسۇسكى ئۇ ھازىر كابۇلدا . ھامام بۇلتۇر جەمنە بويىدا ھەمدەنى ماڭا كۆرسەتكەندە ، تۈزۈككىنە ئېتىبار قىلمىغانىكەنمەن . ئۇ چاغلاردا مەن تېرەمگەسىغماي ، ئۆزۈمنى ئاساندا يۈرگەندەك چاغلايتتىم ، مانا ئەمدى يەرگە غۇلاپ چۈشۈپ كۆزۈم ئېچىلدى ، ـــ ھۇمايۇن دىلدار ئاغچىغا يۈزلەندى ، ـــ ھەزرەت بېگىم ، سىز ھىندالغا قانداق ئانا بولسىڭىز ، ماڭىمۇ شۇنداق ئانىسىز . دەردىمنى سىلەرگە ئېيتماي كىمگە ئېيتىمەن ؟ مەن ئۇزۇندىن بېرى ئەقىللىق ، پەزىلەتلىك بىر ھەمراھقا زار بولۇپ كېلىۋاتىمەن . ئۆتۈنۈپ قالاي ، بېگىم ، مىربابا دوست بىلەن سۆزلىشىپ كۆرسىڭىز ، شۇ قىزنى بىزدىن دەرىغ [1]قىلمىسا .

ـــ ئەمما قىز ئۇنىمىسچۇ ؟ ـــ دېدى ھىندال ، ـــ مەن ھەمدەنى كىچىكلىكىدىن تارتىپ بىلىمەن . ناھايىتىمۇ ئۆز سۆزلۈك قىز ، مانا بۇ. گۈن كەلمىدىغۇ . ياق دېسە ، ھېچكىم ئۇنى ئۇنىتالمايدۇ .

دىلدار ئاغچا ھىندالغا قوشۇلدى :

ـــ ھەزرىتىم ، ھازىرقى ئەھۋالىمىز بۇرۇنقىدەك ئەمەس . . . ئەگەرەدە ھۆكۈمران بولۇپ يۈرگەن چاغلىرىمىزدا ، خالىغان نەرسىڭىز شۇ ھامان ۋۇجۇتقا چىقاتتى ، كۆڭلىڭىز قايسى قىزنى تارتقان بولسا ، بۇنىڭغا ھېچكىم ياق دېيەلمەيتتى ، قىزنىڭ رايىغىمۇ قارالمايتتى . لېكىن ، ھازىر . . .

خىجالەت بولغان ھۇمايۇن :

ـــ راست ، مەن ئىلگىرى . . . خالىغىنىمغا ئاسان ئېرىشىپ يامان ئۆگىنىپ قالغانىكەنمەن ، ئەمدى بۇ ئادەتنى تەرك ئېتىشىم كېرەك .

ـــ تۇغرا گەپ ، ـــ دېدى ھىندال ئاكىسىنىڭ كېـ

---

① دەرىغ ـــ ئايىمسا .

مینـکی گـپـپـنی مـاقـۇللاپ ، ـــ ئاتتىن چۈشكەن ئادەم ئىگەردىنمۇ چۈشۈشى لازىم .

ئۇ شۇ گەپنى بىلەن ئاكىسىنى ھەمدە بانۇ بىلەن قايتا ئۇچرىشىش نىيىتىدىن ياندۇرماقچى ئىدى . لېكىن ھۇمايۇن يەنە دىلدار بېگىمگە يۈز-لەندى :

ـــ مەن قىزنىڭ ئۆزى بىلەن سۆزلىشىپ ، كۆڭلىنى بىلىپ باقـ-سام . شۇنىڭغا بولسىمۇ ياردەم بەرگەن بولسىڭىز . . .

ـــ خوپ ، بۇنىڭغا مەن رازى ، ـــ دېدى دىلدار بېگىم ، ـــ ئەتە بېرىڭ .

ھـۇمايۇن ئەتىسى پېشىن نامىزىدىن كېيىن ، كېمە بىلەن دەريا-دىـن ئۆتۈپ ، ھىندال مىرزىنىڭ قارارگاھىغا كەلدى ۋە دىلدار بېگىم تۇ-رىدىغان چوڭ قىزىل چېدىرنى ئىزدەپ تاپتى . بېگىم ئۇنى چېدىردا يالـغۇز قالدۇرۇپ ، ئۆزى ھەمدە بانۇنى چاقىرىپ كەلمەكچى بولۇپ چىقىپ كەتتى .

بىرەر سائەتتىن كېيىن ئۆزى يالغۇز قايتىپ كەلدى ـ دە ، ئۇ-ڭايسىزلىنىپ :

ـــ ھەمدە كەلمىدى ، ـــ دېدى .

ـــ نېمە ئۈچۈن ، سەۋەبىنى ئېيىتتىمۇ ؟

ـــ ئۇچۇق ئېيىتمىدى . « سەن دېمەتلىك قىزلار ئەرگە تېگىپ ، ئالدى بالىلىق بولدى . سېنىڭمۇ بىرەرسىگە مەھرەم بولىدىغان ۋاقتىڭ يەتتى » دېسەم ، « مەن قولۇمنى سوزسام بوينىغا يېتىدىغان ئادەمگە مەھرەم بولسام دەيمەن » دېدى . سىز ئۇنىڭ ئۈچۈن بەكمۇ يۇقىرىلىق قىلارمىشسىز ، قولىنى سوزسا ئېتىكىڭىزگىمۇ يەتمەسمىش .

مۇنداق گەپلەرنى خېلى ـ خېلى قىزلار ئېيتالمايدۇ . ھۇمايۇن ھەمدە بانۇنىڭ ھەقىقەتەنمۇ ئەقىل ـ پاراسەتلىك قىز ئىكەنلىكىنى شۇ جاۋابىدىن تېخىمۇ ئوبدان بىلدى . ئەمما كېيىنكى سۆزىنىڭ تىگىگە يې-تەلمەي دىلدار ئاغچىدىن سورىدى :

ـــ كەمتەرلىك قىلغىنىمۇ بۇ ؟ مېنى كۆككە كۆتۈرۈپ ، ئۆزىنى

مۇنچه تۆۋەن چاغلىغىنىنى نېمە دەپ چۈشەنسە بولار ؟

ـــ چۈشەنمىدىگىزمۇ ، ھەزرىتىم ؟ ئاخىر ، پادىشاھلار ئۆز ھەـ رەملىرىگە نىسبەتەن قول يەتمەس ئىگىزلىكتە تۇرىدىغۇ . بىزمۇ بىر ئۆمۈر رەھمەتلىك ئاتىگىزنىڭ دىدارىغا زار بولۇپ ئۆتكەن . ئۇ دائىم دۆلەت ئىشى ، ئۇرۇش ـ يۇرۇشلەر بىلەن مەشغۇل ئىدى . بۇ ئىشلاردىن بو- شاپ ، ھەرەمنى كۆڭلى تارتىپ قالسا ، بىر ئەرنى تۆت خوتۇن بىر - بـ رىدىن قىزغىنىپ كېتىشەتتى . ئەنە شۇنداق خوتۇنلارنىڭ بىرى بولۇپ يـاشاش ، قول سوزسا ئېتىكىگە يەتمەيدىغان ئادەمگە مەھرەم بولۇش دې گەن مەنىنى بىلدۇرمەمدۇ ، ھەزرىتىم ؟ ھەممەنىڭ ئانىسىمۇ « گۈلدەك قىزىمنى كىچىك خوتۇنلۇققا بەرمەيمەن » دەپ ئۇنىمايۋاتىدۇ .

ھۇمايۇننىڭ ئاۋازى ئەلەمدىن تىترەپ چىقتى :

ـــ كـۆڭـلۈم تارتمىغان ھەرىمىم بىلەن ئۆتۈش مەن ئۈچۈن دوزاختا كۆيگەن بىلەن ئوخشاش ئەمەسمۇ ، بېگىم ، ماڭا مۇنداق ھەرەـ مىڭ نېمە كېرىكى بار ؟ ھەممىسىدىن ۋاز كەچتىم ! ھەممىدە قولىنى سـوزسا يېتىدىغان ئىتائەتكار يىگىت بولۇش ئۈچۈن ، نېمىنى خالىسا شۇنى قىلاي . مەن دۇنياغا كەلگەندىن بۇيان ، ساپ مۇھەببەتنىڭ نەقە- دەر ئۇلۇغ بولىدىغانلىقىنى ئەمدى بىلىۋاتىمەن . ھازىر دىلىم نۇردەك يو- رۇق ، ھـېسسىياتىم پاك بولغىنى ئۈچۈن ، سىزدىن خىجالەت بولماي ، كـۆڭـلۈمدىكىنى سۆزلەپ بېرىۋاتىمەن ، ھەزرەت بېگىم . مېنى تۇغمەن تېشىدەك ئېزىۋاتقان مەغلۇبىيەت ئەلىمى ، تاجۇ تەخت ئارمىنى خىيالىمغا كىرمەيدىغان بولدى ، ئۇ خۇددى كېچىپ ئۆتكەن پاتقاقلىقتەك ئارقامدا قالدى . ئالدىمدا دۇنيانىڭ ھەممە خۇشاللىقلىرىنى ئۆزىگە مۇجەسسەم قىلغان بىر ئىستىقبال تۇرىدۇ ، ئۇ بولسىمۇ ھەمدە بانۇدۇر . قانداق قە- لىپ بولمىسۇن مەن بۇ قىز بىلەن كۆرۈرۈشۈم كېرەك . كۆڭـلۈمنى رەت قىلسىمۇ مەيلى ، سەۋەبىنى ئۆز ئاغزىدىن ئاڭلىساملا بولدى .

ھـۇمايۇننىڭ يۇرىكىدىن چىققان بۇ گەپلەر ، دىلدار بېگىمگە قاتـ تىق تەسىر قىلدى . بېگىم كېلىنى سۇلتانىم بىلەن مەسلىھەتلىشىپ ، ئىككىسى بىرلىكتە ھەمدە بانۇ بىلەن سۆزلىشىدىغان ۋە ئۇنى ھۇمايۇن

بىلەن ئۇچراشتۇرىدىغان بولۇپ ۋەدە بەردى.

× × ×

چارشەنبە كۈنى سۇلتانىم ۋە دىلدار بېگىم، ھەمىدە بانۇنى چاشكاھ ۋاقتىدا سەمەندەر بېغىغا باشلاپ بارىدىغانلىقى توغرۇلۇق خەۋەر يەتكۈزدى.

ھۇمايۇن ئۇلارنى ئىككى تەرەپتىكى قاتار سەنابەر① دەرەخلىرى قويۇق سايە تاشلاپ تۇرغان، خىش ياتقۇزۇلغان تار يولنىڭ ئاخىرىدىكى نەقىشلىك تالاردا كۈتۈۋالدى.

تەزىم ـ تەۋەززۇلاردىن كېيىن، دىلدار ئاغچا بىلەن سۇلتانىم بېگىم، تالاردىن ئوڭ تەرەپكە بۇرۇلغان يول بىلەن دەريا بويىغا قاراپ ماڭدى. ھۇمايۇن بىلەن ھەمىدە بانۇ، ھەشقىپىچەكتەك يامىشىپ ئۆسىدىغان گۈللەر بىلەن پاناھلانغان تالاردا يالغۇز قېلىشتى. ھەمىدە بانۇ شاشما تاۋاردىن لىباس كىيگەنىدى. بېشىدىكى ئېگىز تەقىيىسىنىڭ چېتىدىن يەلكىسىنى بويلاپ چۈشكەن ئىككى ئۆرۈم ئۇزۇن چېچى، لىباسنىڭ ئېتىكىگە يەتكەنىدى. يۈزىگە تارتىلغان ئاق ھىلھىلە چۈمپەردە ئۇنى تېخىمۇ سېھرلىك، جەزىبىدار كۆرسىتەتتى.

ھۇمايۇن خۇشاللىقىنى يوشۇرماي:

ـــ سىزنى قايتا كۆرۈشكە مۇيەسسەر قىلغان تەڭرىمگە تەشەككۈر، ـــ دېدى، ـــ ئارىلىقتا ئۆتكەن بىر ھەپتە، ماڭا بىر يىل دەك بىلىنىپ كەتتى. سىزگە قەلبىمدىكى سۆزلەرنى ئوچۇق ئېيتاي: ئۆمرۈمدە ھېچقانداق بىر قىزنى بۇنداق ئىنتىزارلىق بىلەن كۈتمىگەنىدىم. راستتىنلا سىزنى دەڭ، مېنى ئۆزىڭىزگە مۇناسىپ كۆرمىگۈدەك، مەندىن نېمە گۇناھ ئۆتتى؟

ھەمىدە بانۇ ئوتتەك يېنىپ كەتكەن كۆزلىرىنى يەردىن ئۇزۇپ، ھۇمايۇنغا لاپپىدە قاراپ:

ـــ سىزدىن گۇناھ ئۆتكىنى يوق... ـــ دېدى.

---

① سەنابەر ـــ تروپىك ۋە سۇبتروپىك بەلۋاغلاردا ئۆسىدىغان دەرەخ.

ـــ بولمسا ، ئارىمىزدا نېمە تۇسقۇنلۇق بار ؟ ئېيتىڭ ، بىلىپ قالاي . . .

ـــ تۇسقۇنلۇقمۇ يوق . . . سىز قەدىرلىگەن ساپ نىيەتلىك بىر ئادەمنىڭ خاتىرىسى . . . بەلكىم ھازىر ھاياتتۇر . . . ياكى تەقدىرنىڭ دەرگاھىغا كەتكىنى راستمىكىن . . . شۇنى بىلەلمەي داغدا قالدىم . . .

ـــ كىم ئۇ ؟

ـــ سىزگە چەتئۇسەدە ياخشىلىق قىلغان يىگىت . . . ئىسمىڭىز بىزنى ئەلۋەرگە ئېلىپ كەتكەنىدى . شۇڭا سىز ئۇنى تەختكە چىقارغانىكەنسىز . . .

ـــ نىزامۇ ؟

ـــ ھەئە . . .

كەرەمنەسەدىكى دەھشەتلىك ئۇيقۇنلار ، ئەگرەدە بولغان كۆرەش ، نىزامنىڭ بىر كېچىدە ئىز ـ دېرەكسىز يوقاپ كېتىشى ، ھۇمايۇنىڭ بۇ ئىشنى ئۇزۇن ۋاقىتلارغىچە سۇرۇشتۇرۇپ ، بىرەر يېپ ئۇچىنى تاپالمىغانلىقى . . . ئۇنىڭ خاتىرىسىدىن بىر ـ بىرلەپ ئۆتۈپ ، خىيالىنى باشقا ياققا بۇرىۋەتتى .

ـــ مەن ئۇنى ئەۋلىيادەك كۆرۈپ ئىززىتىنى قىلدىمۇ ، تۇيۇقسىزلا يىتتۇرۇپ قويدۇم . ئەگەر شۇ يىگىت يېنىمدا بولغان بولسا ، ئېھتىمال كېيىنكى پالاكەتلەرگە ئۇچرىماس ئىدىم . سىزمۇ ئۇنى تونۇيىتىڭىزمۇ ھەمىدە بانۇ ؟

ـــ زەرەفشان بېغىدا تۇرغىنىمىزدا كۆرگەنىدىم . كىچىككىنە قىز چېغىمدا ئۇ كېنىزىكىم بىلەن ئىككىمىزنى قېيىقىغا سېلىپ ئويناتاتتى .

ھەمىدە بانۇ نىزام بىلەن ئۆتكەن بەختلىك چاغلىرىنى ئەسلەپ :

ـــ مېنى بىر ئوي قىينايدۇ ، ھەزرىتىم ، ـــ دېدى مۇڭلىنىپ ، ـــ مەن ئۆزۈم بىلمىگەن ھالدا ، ئېھتىمال . . . ئۇنىڭ ئۆلۈمىگە ياكى يوقاپ كېتىشىگە سەۋەبچى بولۇپ قالغاندىمەنمۇ ؟

ـــ نېمىشقا ئۇنداق دەيسىز ؟

ھەمىدە بانۇنىڭ قولىدا كۆز مۇنچاقلار ۋە كەشتە بىلەن بېزەلگەن

كېسه[1] بار ئىدى . ئۇ كېسەنى ئاستا ئېچىپ ، ئىچىدىن سارغـ
مشىپ كەتكەن بىر قەغەزنى ئالدى .
ئون كۈندىن بېرى ھۇزۇرىگىزغا كېلەلمەسلىكىمگە سەۋەب
سە مانا مۇشۇ مەكتۇپ . بۇنى سىزدىن يوشۇرسام قەلبىم ئازاب
يتاي دېسەم . . . مېنى ھاياسىز قىز ئىكەن دەپ ئويلاپ قېلىـ
قورقتۇم . ئەگەر بۇ مەكتۇپتا ، كۆڭلىگىزگە مالال بولىدىغان
بولسا ، مېنىمۇ ، ئۇنىمۇ كەچۈرۈڭ . شۇ ئىلتىماسىمغا قوشۇلـ
دىن مەكتۇپنى بېرىشقا جۈرئەت قىلىمەن .
ئىلتىماسىگىزنى بەجانىدىل قوبۇل قىلدىم .
مىدە بانۇ مەكتۇپنى ھۇمايۇنغا بەردى . نىزامنىڭ مەكتۇپىدا
« مەردانە ئادەم ئىكەن » دەپ ماختىغىنى ئۇنىڭدا يېقىملىق
دا قىلدى . ئەمما ھەمىدە بانۇنى « قۇياشىم » دەپ مۇھەببەت
غان ، جەمنە بويىدىكى ئاشۇ ساھىلدا يەنە بىر ئۇچرىشىشنى
ۋە تۇيۇ ھەققىدە گەپ قىلغان جايلىرى بىردىنلا ئۇنىڭ رەشـ
پ قويدى . ھۇمايۇن نىزامنى ئەۋلىيادەك كۆرۈپ يۈرسە ، ئۇـ
مۇ شوخلۇقلىرى بار ئىكەن ـ ھە ! ھىندال مىرزىنى ئەلۋەتتىن
كەلگۈسى كېلىپ تاقەتسىزلەنگىنىدە گەپ بار ئىكەن ـ دە !
ايۇنىڭ خەتنىڭ ئاخىرىنى ئوقۇۋاتقاندا ئاۋازىنىڭ ئۆزگـ
ۇمسىنىڭ تۇرۇلگەنلىكى ھەمىدە بانۇنى ئەنسىزلىككە سېلىپ
جەبا ، ھۇمايۇن نىزامنىڭ تەقدىرىنىڭ قانداق بولغانلىقىنى ، بۇ
ەرنىڭ قولىغا چۈشۈپ ، ھەمىدە بانۇغا قانداق يېتىپ كەلگەنـ
ۇرۇشتۇرۇپ كۆرمەيلا ، ئىككى ياشنىڭ ئوتتۇرىسىدا بولۇپ
لار چە بىغۇنار يېقىنچىلىققا رەشىك قىلسا !
ايۇن خەتنى ئوقۇپ بولۇپ بېشىنى كۆتۈرگەندە :
كاشكى ، بۇ خەت شۇ چاغدا مېنىڭ قولۇمغا
بولسا ، ـــ دېدى ھەمىدە بانۇ ئېچىنغان ھالدا ، ـــ شۇ يامان
خەتنى ئوغرىلىۋالغانىكەن .

---

[1] كېچىك خالتا .

— بۇ خەتنى سىزگە كىم بەردى ؟
— ئاتام . . .
— نېمە !

ھەمىدە بانۇ ۋەقەنىڭ تەپسىلاتىنى سۆزلەپ بەرگەندىن كېيىن ، ھۇمايۇن نىزامنىڭ مانا شۇ خەت تۈپەيلى قانداق قىلىپ ئەشەددىي دۈشمەنلىرىنىڭ قولىغا چۈشۈپ قالغانلىقىنى تەخمىن قىلالىدى . بۇ خەت ئەلۋەرگە ئېلىپ بېرىلغان ئەمەس ، سۈيقەست ئەگرەدە قىلىنغان . ھەمىدە بانۇلار ئەلۋەردىن ئەگرەگە يېتىپ كەلگۈچە ، نىزام يوقاپ كەتكەن . ھۇمايۇن ئۇنى بىر ئايغىچە ئىزدەپ تاپالمىغاندىن كېيىن ، دەريا‌غا چۈشۈپ كەتكەن بولسا كېرەك ، دېگەن خۇلاسىگە كەلگەنىدى . شۇنىڭغىچە ، نىزامنىڭ خېتىنى يوشۇرۇپ يۈرگەن پىتنىخورلار،ئۇنىڭ ئۆلگەنگە چىقىرىلغانلىقىنى بىلىپ ، ھەمىدە بانۇغىمۇ قارا چاپلاپ ، ئەدىپىنى بېرىپ قويماقچى بولغان . ئۇلار نىزامنىڭ پادىشاھلىق مۆھۈرى بېسىلغان مەكتۇپنى كېچىسى ناتونۇش بىر ئادەمدىن مىربابا دوستىنىڭ قولىغا تۇتقۇزۇپ « قىزىڭغا ئاگاھ بول ! » دەپ تەھدىت سالغان . مىربابا دوست قولدىن قولغا ئۆتۈپ پۈرلىشىپ كەتكەن خەتنى ئوقۇپ ، ئۇنىڭدا ئىزھار قىلىنغان مۇھەببەتتىن ، بولۇپمۇ قىزىنىڭ دەريا ساھىلىدا بىر يىگىت بىلەن ئۇچراشقىنىدىن دەر غەزەپ بولغان ۋە قىزنى قېيىن ـ قىستاققا ئالغان . ھەمىدە بانۇ يىغلاپ تۇرۇپ : « جېنىم دادا ، ئۇ يىگىت ئۆلۈپ كەتكەن بولسا ، ئەرۋاھ خاتىرىسىنى قىلىڭ ، مەندە گۇناھ يوق . ئۇمۇ ماڭا بىلمەرچە ساددا مۇئامىلىدە بولغان » دەپ دادىسىغا ئەھۋالنى چۈشەندۈرگەن . مىربابا دوست خەتنى يىرتىپ تاشلىماقچى بولغاندا ، خوتۇنى : « ئۆلگەن ئادەمنىڭ روھى قورۇنۇپ قالمىسۇن ، ماڭا بېرىڭ » دەپ يېلىنىپ ، ئاخىر خەتنى ئېلىۋالغان ـ دە ، ساندۇققا يوشۇرۇپ قويغان . كېيىن ئامىنەت بىر ئامالارنى قىلىپ ، خەتنى ھەمىدەگە ئېلىپ بەرگەن .

ھەمىدە بانۇ بۇ ۋەقەلەرنى سۆزلەپ بېرىۋېتىپ كۆزلىرىگە ياش ئالدى . بۇنى ئاڭلىغان ھۇمايۇنغا بايا رەشىك قىلغىنى ناھايىتى ئورۇنسىز بىلىنىپ ، خىجالەت بولۇپ قالدى . نىزامنى ھەمىدە بىلەن ئۇچراشتۇ-

رۇشنى باھانە قىلىپ ، دەريا بويىغا ئاپىرىپ ئۆلتۈرۈۋېتىشكەنلىكى ئۈنى قاتتىق غەزەپلەندۈردى . ئاخىر، نىزامنىڭ تەقدىرىنىڭ قانداق بولۇشىغا ئالدى بىلەن ھۈمايۇن جاۋابكار ئەمەسمۇ ؟ تەجرىبىسىز ياش يىگىتكە ھاكىمىيەتنى تۇتقۇزۇپ قويغۇچىمۇ ھۈمايۇنغۇ ؟ ياخشىلىق قىلىمەن دەپ ، ئۈنىڭ سارايدىكى ناچار مۇھىتنىڭ قۇربانىغا ئايلىنىپ قالغانلىقىدىن نېمە ئۈچۈن خەۋەرسىز قالدى ؟

— ئىلاھىم ، ئۈنى تىرىك كۆرۈشكە نېسىپ قىلار ، — دېدى ھۈمايۇن ، — ئۇ بولمىغان بولسا ، مەن ھازىر ھايات يۈرمىگەن بولاتتىم .

— بەلكىم تىرىكتۇر . . . ئۈنىڭ ھەققىدىكى ئەسلىمىلەر سىز بەلەن مېنىڭ ئوتتۇرامدا بىر دەريادەك ئېقىپ تۇرماقتا . شۇنچە كۈنلەردىن بۇيان ھۈزۈرىڭىزغا كەلمەسلىكىمنىڭ سەۋەبى ، ئەنە شۇ دەريادىن ئاتلاپ ئۆتەلمىگەنلىكىمدە ، ھەزرىتىم .

ھۈمايۇن بۇ سۆزلەردىن ، ھەمدە بانۇدىكى ئاجايىپ گۈزەل قەلبىنى كۆرگەندەك بولدى . نىزام ھەققىدىكى ئەسلىمىلەر ھۈمايۇن ئۈچۈن ھەقىقەتەنمۇ مۇقەددەس بىر دەريادەك بىلىندى . ئەمدى ئۇ بۇ دەريادىن ئاياغ بېسىپ ئۆتەلمەيدىغانلىقىنى ، ھەمدە بانۇ تۇرغان نېرىقى قىرغاققا ئۆتۈش ئۈچۈن ، باشقا بىر يول تېپىش لازىملىقىنى ھېس قىلىدى . ئېھتىمال بۇ يول بەكمۇ ئۇزۇندۇر ، ھەم ئۈنىڭدىن قاتتىق چىدام — غەيرەت ۋە سەۋر — تاقەت تەلەپ قىلىدىغاندۇر . ھۈمايۇن ئويلانغانسېرى ئۆزىنىڭ ھەمدە بانۇنىڭ ۋىسالىغا تېزرەك يېتىشقا ئىنتىلىپ تاقەتسىزلەنگىنى ئەمدى يەڭگىلتەكلىك ، چاكىنىلىق بولۇپ تۇيۇلماقتا ئىدى . ھەر ئىككىسى ئۆزلىرىنى نىزامنىڭ ئەسلىمىلىرى ئالدىدا قەرزدار چاغلىغانلىكەن ، بۇ قەرزنى چوقۇم قايتۇرۇش كېرەك . ئەلۋەتتە ، ئۇلار نىزامنىڭ تەقدىرىنىڭ قانداق بولغانلىقىنى ئېنىقلىماي تۇرۇپ ، بىر — بىرىگە كۆڭۈل بېرەلمەيدۇ .

ھۈمايۇن خەتنى ھەمدە بانۇغا قايتۇرۇپ بېرىپ :

— بەلكىم ، بۇ خەتكە جاۋاب يېزىش كېرەكتۇر ، — دېدى ، — ئەگەر تەرەپلەرگە يوشۇرۇنچە بېرىپ كېلىۋاتقان ئادەملىرىمىز بار .

خەتنى شۇلاردىن قاتنىق تاپىلاپ ئەۋەتىمىز . نىزامنىڭ ئاتا ـ ئانىسىغا سېكرىدىن خېلى چوڭ جاگىر[1] بەردۇق . ئۇلار بۇلتۇردىن بېرى نىزامنىڭ تەقدىرىنىڭ قانداق بولغانلىقىنى سۈرۈشتۈرۈپ بىلگەن بولۇشى مۇمكىن . بىزنىڭ ئەگرەدىن چىقىپ كەتكىنىمىزگە يەتتە ئاي بولدى ، كۆڭلۈم تۇيۇپ تۇرۇپتۇكى، ئادەم ئەۋەتسەك خەۋىرىنى ئالالايمىز .

ھەمىدە بانۇ نىزامغا يازىدىغان خەتنىڭ قولدىن قولغا ئۆتىدىغانلىقى ئويلاپ ئىككىلەندى :

ـــ ھەزرىتىم خەتنىڭ يەنە . . . پىتنىخولارنىڭ قولىغا چۈشۈپ قېلىشىدىن قورقىمەن . يۈرەكزادە بولۇپ قالغىنىمنى بىلىسىز . ئۆزىڭىز مېنىڭ ناممدىن ... يېزىپ ئەۋەتكەن بولسىڭىز .

ـــ بولىدۇ ، نىزامغا مەنمۇ خەت يازاي . لېكىن سىز قورقماڭ ، مەكتۇپىڭىزنى ئەڭ ئىشەنچلىك ئادەمگە تاپشۇرىمەن ، سۈرگۈنچىلىۋە تـ سىڭىز ھېچكىم ئاچالمايدۇ . ئاخىر ، مەكتۇپكە جاۋاب يېزىش . . . سىزنىڭ بۇرچىڭىز ، شۇنداق ئەمەسمۇ ؟

ھەمىدە بانۇ ھۇمايۇنغا ئىشىنىپ باش لىڭشىتتى :

ـــ شۇنداق بولسۇن ، ھەزرىتىم .

ھۇمايۇن ئۇنى كۆشۈككە باشلاپ ماڭدى ، ھەمىدە بانۇ سۆز ـ چۆچەك بولۇشىدىن قورقماي ئۆيگە كىردى . ھۇمايۇن جەۋھەر ئاپتاۋچىنى چاقىرىپ ، پەستەكى ئايۋانغا مېز ۋە قەغەز ـ قەلەم كەلتۈرۈشكە بۇيرۇدى . ھەمىدە بانۇنى شۇ ئايۋانغا باشلاپ كىرىپ ، قەغەز ـ قەلەم ، سىياھ قويۇلغان مېز ئالدىغا ئۆتكۈزدى ـ دە ، ئۆزى خاس خانىسىغا چىقىپ كەتتى ۋە ئۇ يەردە جەۋھەر ئاپتاۋچىغا يەنە بىر ئىش بۇيرۇدى :

ـــ پىل باققۇچى لەئل چاندنى چاقىرىڭ ، تېز !

لەئل چاندكەلگۈچە ھۇمايۇنمۇ مېز يېنىغا كېلىپ خەت يازدى :

« ماڭا ئۆز قېرىندىشىمدەك ئەزىز بولغان مۆھتىرەم نىزامىددىن ! خۇدادىن ئىلتىجا قىلىمەنكى ، بۇ خەت قولىڭىزغا تەگسۇن . بىزنىڭ بېشىمىزغا چۈشكەن كې-

---

① جاگىر ـــ ئورۇنلاشقان ، ئورۇن تۇتقان ، ئورۇن ئىگىسى .

يىنكى كۈلىتلىردىن خۇرىڭىز بارىدۇر . شۇ تۈيىلى سىنددا دەرد - ئەلەم ئىچىدە يۇ-
رۇۋاتقان چېغىمدا ، مەلۇم بىر سۋەب بىلەن سىزنىڭ ھەمىدە بانۇغا يازغان مەكتۇپى-
ڭىزدىن خۇەردار بولدۇم . ئارىلىششىم لازىم بولمىغان بۇ نازۇك ئىشقا ، يەقەت
سىزنى ئىزدەپ تېپىش مەقسىتىدىلا ئارىلاشماقچىمەن . بۇنىڭ ئۈچۈن مېنى ئىيۇ
قىلارسىز . مەكتۇپىڭىزدىكى كۆڭۈل ئارزۇلىرىڭىزدىن خىجالەت بولماڭ ، چۈنكى
مەن بۇ جەھەتتە سىزنى ئۆزۈمدىن ئاللىقاچانچە ساپ ۋە غۇبارسىز دەپ بىلىمەن .
مەن بىر ئۆمۈر سىزگە قەرزدارمەن ۋە سىزنىڭ ھەرقانداق تەلىپىڭىزنى قولۇمدىن
كەلسىلا ئورۇنداشقا تەييارمەن . ئەگەردە دەرگاھىمىزغا قايتىپ كېلىشنى ئىختىيار قىلـ
سىڭىز ، جان - دىلىم بىلەن قارشى ئالىمەن ، تەقدىر يېشانىمىزغا نېمىنى يۈتكەن
بولسا تەڭ كۆرىمىز . . . »

ئايۋاندا ئولتۇرۇپ خەت يېزىۋاتقان ھەمىدە بانۇ ، ھۇمايۇننىڭمۇ
شۇ بىنادا ئىكەنلىكى خىيالىغا كىرىۋالغانلىقى ئۈچۈن ، ئىككى ئېغىز
سۆزنى يېزىپ بىر توختاپ قالاتتى . نىزام بولسۇن - بولمىسۇن ، ئىككى
يىگىت ئۇنى ئىككى ئوت ئارىسىغا تاشلاۋاتقاندەك ئازابلىناتتى . بۇگۈنمۇ
ھاياجانلىق دەقىقىلەردىن كېيىن ، ھۇمايۇن ئۇنىڭغا سىرداش بولۇپ قالـ
غاندەك تۇيۇلدى . شۇڭا ئۇ نىزامغا :« سىزنى ئاكامدەك كۆرىمەن، —
دەپ يازماقتائىدى ، — ئىككىمىزنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەت نۇردىنمۇ
پاك . شۇڭا ، ماڭا يازغان مەكتۇپىڭىز بېشىڭىزغا ئېغىر كۈنلەر چۈشۈپ
قېلىشىغا سەۋەب بولۇپ قالدىمىكىن ، دەپ ھەسرەتلىنىمەن » ھەمىدە بانۇ
مەكتۇپنى قاچان كىمدىن ئالغانلىقىنى بايان قىلىپ ، ئاخىرىنى :« سىز-
نىڭ ياغى قولىغا چۈشۈپ قېلىشىڭىزغا ئۆزۈمنى سەۋەبكار بىلگىنىم ئۈ-
چۈن ، قاتتىق ئازاب ئىچىدە ئۆرتەنمەكتىمەن . ئىلاھىم ، ھايات بولغاي-
سىز » دەپ ئاياغلاشتۇردى .

ھەمىدە بانۇ قىسقىغىنا خەتنى تۈگىتىپ ئورنىدىن تۇرۇشىغا ،
ھۇمايۇننىڭ مۇنشىسى ئايۋانغا تەزىم قىلىپ كىرىپ كەلدى . ھەمىدە خەت
يازغاندا كۆتۈرۈپ قويغان ھىلھىلە چۈمبىلىنى دەرھال چۈشۈردى . مۇنـ
شىنىڭ قولىدىكى ساپال ئىدىشتا ھور چىقىپ تۇرغان سۈرگۈچ بار

ئىدى .

ــ مەكتۇپنى يېزىپ بولدىڭىزمۇ ، بانۇ ؟ ــ سورىدى مۇنــ
شى ، ــ ھەزرىتىم مېنى خېتىڭىزنى سۇرگۈچلەشكە كىرگۈزگەنىدى .

ھۇمايۇننىڭ ھەمىدەنى ئالاھىدە يالغۇز قالدۇرۇپ ، مەكتۇپنى ئەركىن ئازادە يېزىشقا ئىمكانىيەت ھازىرلاپ بەرگىنى ۋە مەكتۇپنى باشــ قىلار ئوقۇيالمايدىغان قىلىپ دەرھال سۇرگۈچلەتكىنى ، قىزنىڭ ئۇنىڭغا بولغان ھۆرمىتىنى يەنىمۇ ئاشۇردى . ھەمىدەنى ئېغىر تاشتەك ئۇزۇندىن بېرى بېسىپ قىيناپ كەلگەن غەم ـ قايغۇ ، دەرد ـ ئەلەم بىردىنلا يۇرــ كىدىن سۇغۇرۇلۇپ چىقىپ قەغەزگە چۈشكەندەك بولدى ـ دە ، ئۇ يېــ نىكلەپ قالدى .

بۇ ئارىدا مۇنشى ، ھۇمايۇن يېزىپ تۈگەتكەن مەكتۇپنىمۇ سۇر-گۈچلىدى . شۇ ئارىلىقتا ئاپتاۋىچى جەۋھەر پىل باققۇچى لەئىل چاندنى باشلاپ كەلدى . ھۇمايۇن ئىككى پارچە خەتنى مۇنشىنىڭ قولىدىن ئېــ لىپ ھەمىدە بانۇنى خاس خانىغا باشلاپ كىردى . ئۇ بۇ ئۆيگە پەقەت لەئىل چاندىنىڭلا كىرىشىگە ئىجازەت بەردى .

× × ×

بـۇنىڭدىن ئون تۆت يىل بۇرۇن ، غازىخاننىڭ كۈشكۈرتىشى بــ لەن بابۇرنىڭ لەشكەرلىرىنى ئورماندا ئازدۇرۇپ ھالاك قىلماقچى بولغان لــەئىل كۈمار ، كېيىنكى چاغلاردا لەئىل چاند دەپ ئاتىلىپ ھۇمايۇننىڭ خىزمىتىگە كىرگەنىدى . گۈجارەتتە باھادىر شاھ بىلەن بولغان جەڭدە ، لــەئىل چاند مىنگەن جەڭگىۋار پىل دۈشمەن پىللىرىنىڭ بىرسىنى كۆك رىكى بىلەن ئۇرۇپ ، ئىككى ئايىغلاپ تېپىپ يېقىتقانلىقىنى ، ئىككىنچى بىرىنى چىشلىرىنى سانجىپ قاچۇرغانلىقىنى ھۇمايۇن كۆرگەنىدى . شۇــ نىڭدىن كېيىن ئۇ لەئىل چاندنى ئۆزىگە مەخسۇس پىل باققۇچى قىلىۋالــ غان ، گانــگ بويــدا ، چەئۇسەدىمۇ بۇ ئادەم ئۇنىڭ شېرخانىنىڭ قور-شاۋىدىن قېچىپ قۇتۇلۇشىغا ياردەم بەرگەنىدى . لەئىل چاندنىڭ ئاكىسى بەيجۇ تېۋىپ بولۇپ ، بالا ـ چاقلىرى بىلەن ئەگرەنىڭ سىرتىدا تۇراتــ

تی ، سەككىز ئايدىن بۇيان ھۇمايۇن بىلەن بىرگە مۇساپىر بولۇپ يۈر-
گەن لەئىل چاند ئۇرۇق ـ تۇغقانلىرىنى سېغىنغان ، ئۇلارنى كۆرۈپ كې-
لىش ئۈچۈن ، بىر ـ ئىككى قېتىم رۇخسەت سورىغانىدى . ھۇمايۇن ئۇ-
نىڭغا باشقا مۇھىم بىر ۋەزىپە تاپشۇرماقچى بولۇۋاتقانلىقى ئۈچۈن :« ئال-
دىرىماڭ ، ۋاقتى ـ سائىتى كەلگەندە سىزنى ئۆزۈم چاقىرىمەن » دېگە-
نىدى .

پادىشاھنىڭ چاقىرتقانلىقىدىن ئۇمىدلەنگەن لەئىل چاند ئالدىراپ
يېتىپ كەلدى ـ دە ، قوللىرىنى جۈپلەپ پېشانىسىگە تەگكۈزۈپ تەزىم
قىلدى :

ـــ تەييارمەن ، ھەزرىتىم .

ـــ ساھىب چاند ، سىز ئەگەرەگە بېرىپ كەلمەكچى ئىدىڭىز .
بىراق ھازىر ئەگەرە شېرخاننىڭ ھۆكۈمرانلىقىدا . يول خەتەرلىك . . .

ـــ خەتەرنى ئەمدىلا كۆرۈۋاتقىنىمىز يوق ، ھەزرىتىم . مەن لا-
ھۇرغا بېرىپ يۈرمەستىن ئەجمىرگە بېرىپ ، ئۇ يەردىن ئەگرەگە بار-
مەن . سودىگەرلەرچە كىيىنىپ ، پىلىمغا بازارلىق ماللاردىن ئارتىۋالسام
بولدى .

ـــ سەھىرا ئارقىلىق ماڭسىڭىز ، پىلىغا قارىغانىدا تۆگە
ياخشىراقمىكىن .

ـــ مېنىڭ پىلىم سەھرادىمۇ ياخشى يۈرەلەيدۇ . ھازىر سالقىن ،
تۆگىگە قارىغاندا پىل بىلەن تېزراق يېتىپ بارالايمەن .

ـــ تەخمىنەن قانچە كۈندە بېرىپ ـ كېلەرسىز ؟

ـــ بۇ يەردىن ئەگرەگىچە ئەجمىر ئارقىلىق ھېسابلىغاندا ئازغىنا
كەم بەش يۈز مىل كېلىدۇ . كۈندە ئوتتۇز ـ قىرىق مىل يول باسالساق ،
نېرى ـ بېرىسى بولۇپ بىر ئايدا كېلەرمەن .

ھۇمايۇن زېممىسىگە ئالغان يۈكنىڭ ئېغىرلىقىنى بىردىنلا سەز-
گەندەك گەۋدىسىنى ئېگىپ :

ـــ ئۇھ ، ـــ دېدى ۋە ياردەم سورىغاندەك ھەمىدە بانۇغا مۆلدۈر-
لەپ قارىدى . قىز ئۇنىڭ چىرايىدىن ئەكسىن « پىل باققۇچىنى

كـۇتۇپ ، بىر ئايغىچە بىر - بىرىمىز بىلەن ئۇچراشماي يۈرىمىزمۇ » دېـ
گـەن سوئالنى كۆردى . قىز ئۇنىڭ قارىشىغا « باشقا ئىلاجىم يوق » دېـ
گـەن قاراش بىلەن جاۋاب قايتۇردى . ھۇمايۇن قىزنىڭ سۆز بىلەن ئېيـ
تـالمىغان جاۋابىدىكى قەتئىيلىكنى سەزدى . ئۇ ھەمدەمنىڭ خاھىشىغا
قارشى ماڭمالماي ئېغىر تىنىپ ، پىل باققۇچىغا يۈزلەندى .
ـــ سىز نىزامنى بىلمىسىز . ئۇنىڭ دېرەكسىز يوقاپ كەتكىنىدىن
بىز ھازىرغىچە ئىزتىراپ چېكىپ يۈرمەكتىمىز .
ـــ ئۆزىمۇ ئاجايىپ يىگىت ئىدى ، ـــ دەپ ئېچىنىپ ئەسلىدى
لەئىل چاند .
ـــ بەلكىم كىيىنكى كۈنلەردە ئىز - دېرىكى چىقىپ قالغاندۇ ، ـــ
داۋام قىلدى ھۇمايۇن ، ـــ ئاتا - ئانىسى سېكرى تەرەپلەردە بولسا كېـ
رەك ، ئالدى بىلەن ئۇلارنى تېپىش . ئەگەر ئۇلار ئارقىلىق نىزامنى تاپـ
سىڭىز ، مانا بۇ ئىككى پارچە خەتنى ئۇنىڭ قولىغا بېرىپ ، كېيىن جاۋا-
بىنى ئېلىپ قايتىڭ .
لەئىل چاند تەزىم قىلىپ ، مەكتۇپلارنى ئىككى قوللاپ ئالدى .
ـــ بۇ ئىشنى شۇنداق مەخپىي تۇتۇڭكى ، بۇ خەتلەرگە سىز بە-
لەن نىزامدىن باشقا ئادەمنىڭ قولى تەگمىسۇن ، نەزىرىمۇ چۈشمىسۇن !
پېشى قىرىق بەش ياشتىن ئېشىپ قالغان ، بۇرۇتى ۋە ئۇزۇن
ساقىلىنىڭ ئىگىڭ ئەتراپىدىكى قىسمى ئاقارغان لەئىل چاند كۆپنى كۆر-
گەن تەجرىبىلىك ئادەم ئىدى . بۇ ئۇزۇن سەپەردە ئۇنىڭغا پۇل لازىملـ
قىنى بىلىدىغان ھۇمايۇن خەزىنىچىنى چاقىرىپ ئىككى ھەميان ئالتۇن
بەردى .
ـــ بىرى ئۆزىڭىزگە ، ـــ دېدى ، ـــ سودىگەر قىياپىتىدە ماڭـ
غاندىن كېيىن پۇلسىز ئىش پۈتتۈرەلمەيسىز . يەنە بىر ھەمياننى نىزامغا
بېرىڭ . ئۇنىڭ ئالتۇنلىرى خەزىنىدە ساقلاقلىق ، لازىم بولسا ئەۋەتىپ
بېرىمىز .
ـــ مۇبادا تاپالمىسامچۇ ؟ ـــ سورىدى لەئىل چاند .
ـــ ئۇ ھالدا مەكتۇپلارنى قايتۇرۇپ كېلىسىز ، ـــ دېدى ھۇمايۇن

قەتئي قىلىپ ، ــ سۇرگۈچلىرى بۇزۇلمىغان بولۇشى كېرەك .
ــ جېنىمنى تىكىپ قويۇپ بولسىمۇ بۇيرۇقلىرىنى بەجا كەلتۇر-
گەيمەن ، ــ دېدى لەئل چاند ۋە كەينىچىلەپ مېڭىپ چىقىپ كەتتى .
ھەمىدە بانۇ ھۇمايۇنغا مىننەتدارلىق بىلەن قاراپ :
ــ ئالىيجاناب ئىش قىلدىڭىز ھەزرىتىم ، ــ دېدى ، ــ ئەمدى
ماڭا ئىجازەت بېرىڭ ، دىلدار بېگىم كۈتۈپ قالمىسۇن .
ھۇمايۇن ئۇنى باغقا ئۇزىتىپ چىقتى .
ــ ئەگەر دىن خەۋەر كەلگۈچە ... خەير ، ــ دېدى قىز .
ــ ھەمىدە بانۇ ، نىزام ھەققىدىكى گەپلەر ئىككىمىز ئوتتۇرىسىدا
قالسۇن .
بۇ تەكلىپنى ھەمىدە بانۇ توغرا تاپتى . ئۆيگە كىرىۋاتقاندا دىلدار
ئاغىچا ئۇنىڭ قانداق قارارغا كەلگەنلىكىنى سورىدى . ھەمىدە بانۇ ھۇما-
يۇندىن بىر ئاي مۆھلەت سورىغىنىنى ، ھەزرەتنىڭ بۇنىڭغا قوشۇلغانلى-
قىنى دېدى . قىز باشقا ئىشلارنى ھەتتا ئانىسىدىنمۇ سىر تۇتتى .

× × ×

ئىككىسىنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى سىر ، ھەمىدەنىڭ قەلبىگە ئۇچقۇن
بولۇپ چاچرىدى - دە ، ئۇنىڭ تىنچ تۇرغان ھېسسىيات ئوتىنى يالقۇنلا-
تىشقا باشلىدى .ھۇمايۇننىڭ ئۆزىنى قانداق كۈتكىنى ، تالاردا نېمىلەرنى
دېگەنلىكى ، كۆشۈكتە ئېيتقان سۆزلىرى ئۇنىڭ ۋۇجۇدىغا مىڭلىغان
گۈل نۇسخىلىرىدىن چىقىرىلغان نەقىشتەك چېكىلدى . بىر يەرگە بارسا ،
بىرەر ئىش قىلسا ، چېكىلگەن بۇ نەقىشلەر كۆز ئالدىدىن كەتمەيتتى .
يىگىتنىڭ قىزغىنلىق بىلەن « مەن ھازىرغىچە بىرەر قىزنى مۇنداق ئىنـ
تىزارلىق بىلەن كۈتۈپ باقمىغان ئەمەسمەن » دېگەن سۆز-
لىرى ھېلىدىن ـ ھېلىغا قۇلاق تۈۋىده ياڭرىغاندەك بولاتتى ، بۇ ئاۋاز-
دىن قىزنىڭ قەلبى يايراپ كېتەتتى ، ئۆزىده ئىپتىخارلىق ، مەمنۇنىيەتلىك
تۇيغۇلىرىنى سېزەتتى . ئۇ ئۆزىنى ئەڭ تەلەيلىك قىز دەپ بىلىدىغان
بولدى . لېكىن خەتەرلىك سەپەرگە چىقىپ كەتكەن لەئل چاند ئېسىگە

كېلىپ قالغاندا ، ھۇمايۇننىڭ بىھەككەردىكى ئىشلىرىنىڭ كۈندىن - كۈنگە مۇرەككەپلىشىپ كېتىۋاتقانلىقىنى ئاڭلىغاندا « مەن نېمە ئۈچۈن نىزامنىڭ مەكتۇپىنى ئوتتۇرىغاچىقىرىپ ، ئۆزۈمگە غەم تەشۋىش ئارتىۋالىمەن » دەپ ئۆزىدىن نارازى بولاتتى . بۇ ئۇنىڭ كۆڭلىنىڭ نازۇكلۇقىدىن ئىدى . راست ، نىزام كىشى ئۇنتۇيالمىغۇدەك يىگىت ئىدى . ھەممىدە ئۇنىڭ ھەققىدىكى خاتىرىلىرىنى بىھۆرمەتلىك قىلىپ ئەستىن چىقىرالماسلىقىنى سېزەتتى . شۇ بىر ئاي تېزراق ئۆتۈپ كەتسىكەن ، دەپ كۈن سانايتتى ـ دە ، سىرتقى ئالەمدە بولۇۋاتقان ۋەئۆزلىرىنىڭ تەقدىرىگە تەسىر كۆرسىتىدىغان ۋەقەلەرنى بۇرۇن كۆرۈلۈپ باقمىغان سەزگۈرلۈك بىلەن كۆزىتەتتى .

ھەممىدە بانۇ ھىندال مىرزىنىڭ قارارگاھىدا بولۇۋاتقان گەپ - سۆزلەردىن ، شېرخانىنىڭ پەنجاپنى ئېلىپ ، غەربىي جەنۇب تەرەپكە قوشۇن تارتىپ ماڭغانلىقىنى ، لەشكەرلىرىنىڭ سەكسەن مىڭدىن ئېشىپ كەتكەنلىكىنى ئاڭلىغانىدى . ھۇمايۇننىڭ بەگ ۋە لەشكەرلىرىنىڭ بىر مۇنچىسى قېچىپ كەتتى ، يەنە بىر قىسمى كامران مىرزىغا ئۆتۈپ كەتتى . ھازىر ئۇنىڭ بىھەككەردە تۆت مىڭدەك ئادىمى بار ئىدى .

ھۇمايۇننىڭ ئەتراپىدىكى دۇشمەنلىك ھالقىسى بارغانسېرى كىچىكلەۋاتاتتى . بىھەككەردىكى سەممەندەر بېغى ئارامبەخش بولسىمۇ ، لېكىن دەريانىڭ ئوتتۇرىسىغا جايلاشقانلىقى ئۈچۈن ، ئاسانلا قورشاۋغا چۈشۈپ قالاتتى . بۇنى سېزىپ قالغان ھەممىدە بانۇ ئەنسىزچىلىككە چۈشتى . ھۇمايۇن قارارگاھىنى بىھەككەرنىڭ جەنۇبىدىكى پەتھپۇر دېگەن جايغا كۆچۈرگەندە ، ھەممىدەلەرمۇ ھىندال مىرزىنىڭ ئادەملىرى قاتاردا شۇ جايغا قاراپ يولغا چىقتى . پەتھپۇرغا يېقىن چۆللۈكتىن دائىم دېگۈدەك قۇرغاق چۆل شامىلى ئۇرۇپ تۇرىدىغان ، سۇغۇرۇلىدىغان يەرلىرىدە خورمىدىن باشقا ئانارمۇ چىقىدىغان بۇ ھاۋالىق جايدا ھۇمايۇن دەلۋ①ئېيىنىڭ ئاخىرىغىچە تۇرۇپ قالدى . ھىندال مىرزا ئاكىسىغا يېقىن يەرگە چىدىر تىككەنىدى . ھۇمايۇننىڭ تۆپىلىكتىكى بارگاھى ھەممىدەلەرگە

---

① دەلۋ ـــ 22 ـ دېكابىردىن 22 ـ يانۋارغىچە بولغان ۋاقىت .

كۆرۈنۈپ تۇراتتى .

لەئل‌چاندىنىڭ كېلىدىغان ۋاقتى بولۇپ قالغانىدى . كۈن ساناپ يۇرۇۋاتقان ھەمىدە « پىل باققۇچى بەككەرگە كەلسە بىز يوق ، تاپالمايسىز ، تېنەپ يۇرەمدىكىن » دەپ ئەنسىرەشكە باشلىدى .

بىراق پەتھېۋر بەككەرگە قارىغاندا لەئىل‌چاند بېسىپ ئۆتىدىغان تار چۆللۈكىگە يېقىنراق ئىدى . بۇ يەرگە ھۇمايۇننىڭ تۆت مىڭ ئادىمى بىلەن ئورۇنلاشقانلىقى ، ئەتراپتىكى يېزا ـ قىشلاقلارغا ئاللىقاچان تارىلىپ كەتكەنىدى . بۇ خەۋەرنى يولدا كېلىۋاتقان ئاكىلىغان لەئىل‌چاند ، پەتھېۋرنى ئاسانلا تېپىپ كېلەلىدى . ئۇنىڭ پىلنى تېز ماكىغۇزۇپ ، ھۇمايۇننىڭ بارگاھىغا قاراپ كېتىۋاتقانلىقىنى ھەمىدە بانۇ يېراقتىن كۆرۈپ قالدى .

ئارىدىن بىر سائەت ئۆتمەي ، ھۇمايۇننىڭ قارارگاھىدىن ماھىم بىبى دېگەن ئوتتۇز ياشلاردىكى بىر جۇۋان ھەمىدە بانۇنى يوقلاپ كەلدى . بۇ جۇۋاننىڭ ئېرى نادىمبەگ ھۇمايۇن بىلەن بىر ئانىنىڭ سۈتىنى ئەمگەن كۆكەلداش بولۇپ ، ئىككىسى ئاكا ـ ئىنىلەردەك بىرگە ئۆسۈپ چوڭ بولغاچقا ، ئۇ ھۇمايۇنغا ئەڭ يېقىن مۇلازىملاردىن بولۇپ قالغانىدى . شۇ تۈپەيلى ماھىم بىبىمۇ ھۇمايۇنغا يېقىن كېلىنىدەك مۇناسىۋەتتە ئىدى .

ـــ ھەزرىتىم سىزنىڭ بىزنىڭ ئۆيگە بېرىشىڭىزنى ئىلتىماس قىلدى .

ـــ نېمە ئۈچۈن سىزنىڭكىگە بارىمەن ؟ ـــ چۈشەنمەي سورىدى ھەمىدە بانۇ .

ـــ ئۇ كىشىنىڭ ئۆزىمۇ بىزنىڭكىگە كەلمەكچى .

دېمەك ، ھۇمايۇن ئىنىسى ھىندالنىڭ غەشلىكى كېلىشىنى سېزىپ ، بۇ تەرەپكە كەلمىگەن !

ھەمىدە ئانىسىدىن ماھىم بىبىلەرنىڭكىگە بېرىپ كېلىشكە رۇخسەت ئالدى ـ دە ، ماھىم بىبى بىلەن ماكىدى . ئۇ ھەر بىر قەدەم ئالغىنىدا :« نىزام ھاياتمىكىن ، كېيىنكى ئىشلار نېمە بولۇپ كېتەر؟ » دېگەن سو-

ئاللار خىيالىدىن كېچەتتى . ماھىم بىبىلەرنىڭ چوغدەك ياسالغان كەڭ ھەم يوروق چىدىرىنىڭ تۆرىدە ئۇنى كۈتۈپ تۇرغان ھۇمايۇن ، ھەمدە بانۇ ئىشكتە كۆرۈنىشى بىلەنلا ئورنىدىن تۇردى .

ـــ قەدىمكىز قۇتلۇق بولسۇن ، ھەمدە بانۇ ، بۇ ياقما مەرھەمەت ، ـــ ھۇمايۇن ئوڭ تەرەپكە سېلىنغان زەرباپ كۆرپىنى كۆرسەتتى .

ھەمدە بانۇ تارتىنىپ ماھىم بىبىگە قارىغاندى ، ئۇ :

ـــ تارتىنماڭ ، كۆرپىگە ئولتۇرۇڭ ،ـــ دەپ قىزنى زەرباپ كۆرپىگە ئولتۇرغۇزدى ـ دە ، ـــ مانا ، مەن ھازىر ،ـــ دېگىنىچە كەينىچىلەپ مېڭىپ چىقىپ كەتتى .

ھۇمايۇن تۆت پۇكلەنگەن بىر ۋاراق قەغەزنى ھەمدەگە سۇندى :

ـــ بۇ لەئل چاند ئېلىپ كەلگەن مەكتۇپ ، ئوقۇپ بېقىڭ .

ھەمدە بانۇ پۇتلىرىنى تېقىمى ئاستىغا يىغىپ ئەدەپ بىلەن ئولتۇرغىنىچە ، مەكتۇپنى تىترەك ئولاشقان قوللىرى بىلەن ئاچتى ـ دە ، نىزامنىڭ خېتىنى تونۇغاندەك بولدى .

ـــ ئۇنداق بولسا . . . ـــ ھەمدە خەتنى ئوقۇمايلا ئاخىرىدىكى ئىمزاغا قاراپ ،« نىزام » دېگەن ئىسمىنى كۆردى ، ـــ خەيرـ يەت ، تىرىك ئىكەن ، ـــ دەپ ئۇلۇغ ـ كىچىك تىندى .

ھۇمايۇن يېقىن بىر ئادىمى تىرىلىپ قالغاندەك خۇشال بولۇپ :

ـــ ئېنىق ئەھۋالنى بىلىشكە سىز سەۋەبچى بولدىڭىز ، ھەمدە بانۇ ، ـــ دېدى .

ھەمدە خەتنى ئوقۇشقا باشلىدى :

« ئۇنتولماس ئاغام مىرزا ھۇمايۇن !

ئېغىر كۈنلىرىنى باشتىن كەچۈرۈۋاتقان كۈنلىرىڭىزدە ، مېنى ياد ئېتىپ مەخسۇس ئادەم ئەۋەتكەنلىكىڭىز ، مەجرۇھ كۆڭلۈمگە مەلھەم بولدى . سىزنىڭ مەكتۇبىڭىزنى ، ھەمدە بانۇنىڭ جاۋاب خېتىنى ئوقۇپ بولغۇچە كۆزۈمدىن ياش قۇرۇماندى . تاجۇ تەخت بالاسى ھەممىزگە كۆپ بەختسىزلىكلىرىنى كەلتۈردى . مەلۇم

بولغايكى ، مەن ئەمدى شاھلىق دەرگاھىغا قەدەم باسمايلىققا ئەھدە قىلدىم . . . »

نىزام مەكتۇپىدە : ئەفزەلبەگ دېگەن مۇشىرىفنى بىر ئىشنى ئو-رۇنداپ كېلىشكە بۇيرۇغانلىقىنى ، سارايدىكى خائىنلارنىڭ دۆلەت باش-قۇرۇش تەجرىبىسى يوق ئادەمنى ئالداپ قولغا چۈشۈرگەنلىكىنى ، كې-چىدە توقايلىققا ئاپىرىپ ، ئۇرۇپ ـ قىيناپ ، نەچچە يېرىگە پىچاق سېلىپ تاشلىۋەتكەنلىكىنى يازغانىدى . ئۇ مەكتۇپىدە يەنە كېيىنكى بولغان ئەھۋاللارنىمۇ قىسقىچە بايان قىلىپ ئۆتكەنىدى : يېتكەن ماللىرىنى ئىز-دەپ چىققان بىر دېھقان ، قاراڭغۇدا ئىتلىرىنىڭ يارىدىمى بىلەن بەھۇش ياتقان نىزامنى تېپىۋالىدۇ . نىزام ئەسلىدىن ساغلام بولغىنى ئۈچۈن تېخى ئۆلمىگەنىكەن . رەھىمدىل دېھقان ئۇنىڭ جاراھىتىنى باغلاپ ، ئوغلى بىلەن ئىككىسى ئۆزلىرىنىڭ ئۆيىگە ئېلىپ كېلىدۇ ۋە قولىدىن كېلىشچە كۈتىدۇ ، يېزا تېۋىپى ئۇلارغا يارەملىشىدۇ . نىزام گاھ ھوشىغا كېلىپ ، گاھ ھوشىدىن كېتىپ ئۇزاق ياتىدۇ . سەل ئوڭشىلىپ ئۆزىگە كەلگەندە « مېنى يوشۇرۇپ قويۇڭلار ، ھېچكىمگە تىنماڭلار » دەپ ئۆ-تۈنىدۇ . چۈنكى ئۇ ھېلىقى پىتىنخور خائىنلار بىلىپ قالسا ، ئىزدەپ تې-پىۋېلىشىدىن قورقىدۇ . نىزام ئىسمىنىمۇ ئۆزگەرتىپ ، سورىغانلارغا « سەلىم » دەپ قويىدۇ . ھازىر ماڭالايدىغان بولۇپ قالغان نىزام ، ئاتا ـ ئانىسى بىلەن ئەجمىردا سېۋەت توقۇپ تىرىكچىلىك قىلىۋېتىپتۇ . لەئل چاند ئۇنى ئاكىسى بەيجۇرنىڭ يارىدىمى بىلەن مىڭ تەستە تېپىپتۇ .

ھۇمايۇن ئەۋەتكەن مىڭ تەڭگە ئالتۇن ، ئېغىر كۈندە قالغان نىزامغا بەكمۇ ئەسقېتىپتۇ . دۈشمەنلەرنىڭ قاتتىق تاياق ـ تېپىكلىرىدىن بىر قوۋۇرغىسى زەخمىلەنگەچكە ، ھازىر ھاسسىغا تايىنىپ ماڭىدىكەن . ئۇ پۇلنىڭ بىر قىسمىنى ئاتا ـ ئانىسىغا بېرىپ ، قالغىنىغا داۋالانماقچى بوپتۇ .

« شۇ چاغدا شاھلىق غۇرۇرىغا بېرىلىپ قىلغان خاتالىقىمغا ھازىرمۇ قاتتىق يۈشايمان قىلىمەن ، ــ دەپ يازغانىدى نىزام مەكتۇبىدە ، ــ ھەمدە بانۇغا سالام ۋە سەمىي كۆڭۈل بىلەن خەت يازغانىدىم . قاراكۆڭۈل ئادەملەر شۇ تۈرىلى ھەمدە

بانۇنىڭ دىلىغا ئازار يەتكۈزگىن بولسا ، مىن بۇنىڭدىن ئۆزرىخاھلىق سورايمىن . ياشلىق قىلغىنىم ئۈچۈن قاتتىق جازالاندىم . ھەمىدە بانۇنى مېھرىبان سىڭلىم دەپ بىلىمىن . ئىككىڭلارغا چىن دىلىمدىن بەخت تىلەيمىن .

دۇئايى سالام بىلىن : قىيامەتلىك ئىنىڭىز نىزام . »

ھەمىدە بانۇ خەتنى ئوقۇپ بولۇپ ، بىر - بىرىگە زىت ھېس - تۇيغۇلارنىڭ ئىسكەنجىسىدە قالدى . ئاۋۋال نىزامنىڭ ھايات ئىكەنلىكىدىن خۇشال بولغان بولسا ، كېيىن ئۇنىڭ توقايلىقتا ئۇرۇپ - چەيلىنىپ پىچاقلانغانلىقىنى كۆز ئالدىغا كەلتۈرۈپ ئازابلاندى . ئۇ ئۆزىنىڭ چىگىشلىنىپ كەتكەن ھېس - تۇيغۇلىرى ئارىسىدىن ، نىزامنىڭ دۈشمەنلىرىدىن ئېنتىقام ئېلىش ئىستىكىنىڭ تىغدەك پارقىراپ تۇرغانلىقىنى كۆردى - دە ، ياشلىق كۆزلىرى بىلەن ھۇمايۇنغا قاراپ ، ئۆپكىسى ئۆرۈلۈپ سورىدى :

— ھەزرىتىم ، ھېلىقى ئەفزەلبەگ مۇشرىق جازالانمامدۇ ؟

— ئەفزەلبەگنى ئىزدەپ تاپالمىدۇق . ئاڭلىسام ، كابۇلدا ئىنىمىز كامران ئۇنى قانىتى ئاستىغا ئالغانمىش .

— سەيىدخېلىلچۇ ؟

— لەئىل چاندنىڭ ئېيتىشىغا قارىغاندا ، شېرخان ئۇنى ئەگرە زىندانىدىن چىقىرىپ ، كاتتا دىنىي لاۋازىملىق ۋەزىپىسىنى بېرىپتۇ . بۇ دۇنيادا ھىيلە - مىكىرلىك ئادەملەرنىڭ ئوشۇقى دائىم ئالچۇ چۈشدىكەن ، ھەمىدە بانۇ .

— ئىلاھىم ، قىلغان ئەسكىلىكلىرىگە خۇدايىم ئۇنىڭ جاجىسىنى بېرەر ! ئەمما نىزامنى . . . ئاتاق ئاكام دېگەنىدىم . . . بۇ مەكتۇپنى ئوقۇپ ، ئۇنىڭ ئالىيجاناب قەلبىگە سەجدە قىلغۇم كەلدى .

— نىزام ماڭا قىيامەتلىك ئىنى . . . — دېدى ھۇمايۇن ، ئاندىن مەكتۇپنى ئېھتىيات بىلەن قاتلاپ ، سەللىسىنىڭ قېتىغا قىستۇردى .

قەلبىلەردىكى ئوخشاشلىق ، ياخشىلىقنى يۈكسەك دەرىجىدە ئۇلۇغلاش خاھىشىنىڭ بىردەكلىكى ، ھەمىدە بانۇنىڭ ھۇمايۇنغا بولغان

يوشۇرۇن مېھرى ـ مۇھەببىتىنى بىردىنلا كۆچەيتىپ ۋە ئاشكارىلاپ قويدى . قىز ئۇياتچانلىق بىلەن پىچىرلىدى :

ـــ مەردلىكىڭىزگە تەن بەردىم . . . ئىختىيارىم سىزنىڭكى . . .

ئەتىسى قىزنىڭ ئاتا ـ ئانىسىدىن رازىلىق ئېلىندى . ھازىرقى ئەھۋال دەبدەبىلىك توي قىلىشقا ئىمكانىيەت بەرمەيتتى . شۇڭا مەۋكەبكە ئاش تارتىلىپ ، ياشلارغا قەنت ـ گېزەكلەر ئۈلەشتۇرۇپ بېرىلدى . ھۇ-مايۇن كەيپ ـ ساپا مەجلىسى ئۆتكۈزۈشكە قوشۇلمىدى .

ھۇمايۇن كېيىنكى ۋاقىتلاردا مەي ئىچىشنى توختاتقان بولۇپ ، نىزامغا بولغان پاك ، سەممي تۇيغۇلىرىغا مەي ئارىلاشتۇرۇشنى كۆڭلى كۆتۈرمىگەنىدى . يېقىنقى بىر ئايدىن بۇيان ، ئۇ مەجۇن ۋە ئەپيۇن يې-يىشنىمۇ تاشلىدى . بۇنىڭدىن خېلى بۇرۇنلا دانا ئادەملەر ئۇنىڭغا ، پاك ۋە ئىپپەتلىك قىز بىلەن قوشۇلۇش ئالدىدا تۇرغان يىگىتنىڭ ئۆزىنى قانداق كۈتۈشى كېرەكلىكى ھەققىدە كۆپ ياخشى گەپلەرنى قىلىشقا-نىدى . ئەمما ھۇمايۇن تۇنجى قېتىم نىكاھلانغان چېغىدىلا بۇ گەپلەرگە ئېتىبار قىلماي ، مەيمۇ ئىچكەن ، ئەپيۇنمۇ يېگەنىدى . ھازىر ئۇ شۇلارنى ئەسلەپ :« ئېھتىمال ، تۇنجى بالام ـــ ئوغلۇمنىڭ ئاجىز تۇغۇلۇپ قالغىنى ۋە ئۇزۇن ئۆمۈر كۆرەلمىگىنىگە ئۆزۈم ئەيىبلىكتۇرمەن » دېگەن ئوي كۆڭلىگە كەلدى . ھۇمايۇن يىگىرمە ياش ۋاقتىدا ، يەنى ئوغۇل كۆتۈپ تۇرغان چېغىدا ، بىر كۈنى رەھمەتلىك ئاتىسى ئۇنىڭ بىلەن يالغۇز قې-لىپ ، سىرداش دوستلاردەك مۇنداق دېگەنىدى :

ـــ ئوغلۇم ، پەرزەنتنى خۇدا بېرىدۇ ، ئۇنى ئاتا ـ ئانىسىنىڭ مېھرى ـ مۇھەببىتىدىن يارىتىدۇ . بۇ مېھىر قانچە چوڭقۇر ھەم گۈزەل بولسا ، بالىمۇ شۇنچە چىرايلىق تۇغۇلىدۇ . نەسلىم ساغلام ، بەقۇۋۋەت بولسۇن دېسەڭ ، مەست ـ ئەلەس بولغىنىڭدا ، ھەرىمگە كىرگۈچى بولما . سۆڭەك تارتىدۇ ، دېگەن گەپ بار ، مەنىسى شۇكى ، ئاتا ـ ئانىنىڭ پە-زىلەتلىرى ، ھەم نۇقسانلىرى پەرزەنتكە ئۆتۈپ قالىدۇ . بالام ئىللەتلە-رىمنى تارتىپ قالمىسۇن دېسەڭ ، ئۆمرۈڭنىڭ ئەڭ جۇشقۇنلۇق پەيتلە-رىدە ، پەزىلەتلىرىڭ بەرق ئۇرۇپ ، نۇقسانلىرىڭنى بېسىپ چۈشكەن

چاغدا ۋىسالغا يەتكىن .

شۇ كۈنلەردە ھۈمايۇن ، ئاتىسىنىڭ بۇ گەپلىرىنى خۇددى ئۆز قەلبىدىن ئاڭلىغاندەك بولاتتى . ئۇ بەش ـ ئالتە ئايدىن بۇيان ئۇرۇش - يۈرۈشلەرگە چىقماي ، سەمەندەر بېغىدا ، دەريانىڭ ساپ ھاۋاسىدىن كۈچ يىغدى . پەتھۇرغا كەلگەندىن بېرى ، ئۆزىنى قۇشتەك يېنىك ھېس قىلىدىغان بولدى . بۇ يەرگە قۇم بارخانلىرىنىڭ قۇرغاق ھاۋاسى سوقۇپ تۇراتتى ، ھۈمايۇن ۋۇجۇدىغا سىڭىپ كىرگەن كۈچ ـ قۇۋۋەتتىن ، ئۆزىنى سەكرىسە يۇلتۇز ئۇزۇپ چۈشىدىغاندەك سېزەتتى .

ئۇ ھەمىدە بانۇغا بېغىشلىغان مۇھەببىتىنى جۇشقۇن ھەم يۇكسەك بىر يىگىتنىڭ كۈچ ـ قۇدرىتىنىڭ قاناتلىرىدا ئېلىپ يۇرۈشكە ئىنتىلمەكتە ئىدى .

كەڭ چىمەنلىكتە قىز ـ يىگىت ئۇچۇن سەككىز چىدىر تىكىلىپ ، ئەتراپى كەڭ ھەم ئۇزۇن زەدىۋال بىلەن ئورالدى . سائادەت دەپ ئاتالغان چىدىردا ھۈمايۇن بىلەن ھەمىدەنىڭ نىكاھى ئوقۇلدى . ئەڭ يۇقىرىدىكى چىدىر ـ مۇراد ئۆيى ، ئۇنىڭغا ئالتۇن بىلەن زىننەتلەنگەن كات قويۇلغان ، كاتقا ئىككى كىشىلىك تۆشەك سېلىنغان ، پەردە ئارقىسىدا بىر تال شام يېنىپ تۇراتتى ، يۇپقا مۇسلىن [1]كۆڭلەك كىيگەن ھەمىدە بانۇ سەل قورققان ، تىترىگەن ھالدا ، گۈل ئەتىرى سېپىلگەن تۆشەككە كىردى . يەڭگىلىرى ئۇنىڭغا تۇنجى ئاخشامنىڭ قىينىراق بولىدىغانلىقىنى ئېيتقانىدى . ھۈمايۇن قىزنى يېنىك ھەم نەپىس بىر ھەرىكەت بىلەن سېلاپ ـ سىپايىتى ، ئۇنىڭدىن گۈل غۇنچىلىرىدىن بەرق ئېتىپ تۇرىدىغان بىر مەستخۇش پۇراقنى پۈتۈن ۋۇجۇدى بىلەن سېزەتتى . ئۇ قىزنىڭ نازۇك بېلىدىن قۇچاقلاپ مەڭزىدىن سۆيدى ۋە ئاستا پىچىرلىدى :

ـــ ھەمىدە بانۇ گۈلى گۈلىگە ، خىلى خىلىغا كەلدى دېگەندەك ، ئىككىمىزنىڭ ئانا جەمەت بوۋىلىرىمىز خۇراسانلىق تاجىكلاردىن ئىكەن . شۇڭا تاجىك تىلى بىزنىڭ قېنىمىزدا تۇرىكىي تىلى بىلەن مەڭگۈ بىللە

---

① مۇسلىن ـــ يىپەكتىن توقۇلغان ئەڭ چىرايلىق رەخت .

ئاققۇسىدۇر .
ـــ ئەلۋەتتە ، شۇنداق .
ـــ شۇ سەۋەبتىن بولسا كېرەك ، توساتتىن سىزگە ئاتالغان بىر رۇبائىي پارس ـ تاجىك تىلىدا خىيالىمدىن كەچتى . ئېيتىپ بېرەيمۇ ؟
ـــ ئېيتىپ بېرىڭ ، ـــ شۇنىرلىدى قىز .

دەردىل ھەۋەسى لەئلى تۇ دارەم ـ مەستەمەن ،
دەر سەرى ھەۋەس قەددى تۇ دارەم ـ مەستەمەن .
سەرگەشتە دىلىم بە تارى زۇلفەت بەستەم ،
تا دىل باتۇ بەستەم ، ئەزغەم ۋارەستەم .

تەرجىمىسى :

دىلىمدا لەئلىڭ ھەۋەسى ـ مەستەمەن ،
ھەۋەسىم باشى قەددىڭگە پەيۋەست ـ مەستەمەن .
سەرگەردان دىلىمنى تارى زۇلفىڭگە باغلەدىم ،
شۇنداق بېرى غەمۇ غۇسسەدەن خالاسمەن .

پارس تىلىنى زەر ـ زىۋەرلىرىگىچە ياخشى بىلىدىغان ھەممىدە ، ھۇمايۇننىڭ قەددىگە پەيۋەستە كىيىپ تۇرغان پەيتتە ئېيتىلغان بۇ شوخ ۋە گۈزەل شېئىردىن ئېرىپ كەتتى ـ دە ، تارتىنىشلىرى ئېسىدىن كۆتۈرۈلدى ، ئۇ ، ئاغزىنى ھۇمايۇننىڭ قۇلىقىغا يېقىن ئەكىلىپ :
ـــ بۇ شېئىرنىڭ زوقىدىن مەن ھەم مەستەمەن ،ـــ دېدى .
كۈچىكە تولغان بەقۇۋۋەتتە يىگىت ئۇنىڭ زوقتىن ئېرىگەن پەيتىتىن پايدىلاندى . ھەممىدە بانۇ ئىگىزبۇەتمەسلىك ئۈچۈن چىشىنى مەھكەم چىشلىدى ، ئوتلۇق بىر ئاغرىق كۆزلىرىدىن ئۇچقۇنداپ چاچرىدى . يەرۇ كۆك تەۋرەنگەندەك بولدى . ئۇ بۇ ئالامەتلەرنىڭ قانچىلىك داۋاملاشقانلىقىنى بىلمەيتتى . بىر چاغدا ئۇستىدىن تاغ غۇلاپ چۈشكەندەك يېنىكلەپ قالدى . يىگىت ئېغىر تىنىپ يېنىدا ياتاتتى . ئادەت بويىچە ھۇمايۇن

سەھەر تۇرۇپ ئۆيدىن چىقىپ كېتىشى ، قىز يەڭگىلەر بىلەن ئارام ئېلىشى ، يېگىت ئۇنىڭ ئالدىغا قاراڭغۇ چۈشكەندە كىرىشى كېرەك ئىدى . ھۇمايۇننىڭ ھەمىدەدىن بىر مىنۇتمۇ ئاجرالغۇسى يوق ئىدى . ئەمما خىزمەت قىلىپ يۈرگەنلەردىن خىجالەت بولدى ـ دە، تاڭ قاراڭغۇسىدا چىقىپ كەتكىنىچە ، ئۆچ ـ تۆت سائەت دۆلەت ئىشلىرى بىلەن شۇغۇللاندى . پېشىن نامىزىدىن كېيىن خالي بىر ئۆيگە كىرىپ ئۇخلىۋالدى .

كۈن قىسقا ئىدى . قۇياش پېتىپ تۇن پەردىسى ئەمدىلا يېپىلغاندا ، ھۇجرىغا كىرىپ كەلگەن ھۇمايۇن ، ھەمىدە بانۇنى بىر يىل كۆرمىگەندەك سېغىنىپ كەتكەنلىكىنى ھېس قىلدى .

ئىككىسى بىر ياستۇققا باش قويغاندا ، ھۇمايۇن قىزنىڭ بەدىنىدىن ئاجايىپ ساپ بىر ھىد ـــ ئانا سۈتىنى ئەسلىتىدىغان بىر پۇراقنىڭ ئۇرۇلۇۋاتقانلىقىنى سەزدى . بۇ ھالەت ئۇنىڭغا بۇ قېتىمقى تويىنىڭ لەزىزەت ئۆچۈن ئەمەس ، كەلگۈسى پەرزەنتى ۋە كەلگۈسى ئانا ئالدىدىكى مۇقەددەس بۇرچىنى ئادا قىلىش ئۆچۈن قىلىنغاندەك بىلىنىپ كەتتى . كۆپ ئۆتمەي ئۇلار يېڭى تۇرمۇشقا ئۆگىنىپ ، ئىچىلىپ پاراڭلىشىدىغان بولۇشتى .

ـــ لاھۇردىكى چېغىمدا مەن بىر چۈش كۆرگەنىدىم ، ـــ دەپ يۈرەك سىرىنى ئېيتتى ھۇمايۇن ، ـــ باشتىن ئاياغ يېشىل كىيىم كىيگەن بىر مويسېپت ماڭا بىر ھاسسا بېرىپ :« ئوغۇل كۆرسەڭ ئىسمىنى ئەكبەر قويغىن » دېدى ، چۈشۈم ئوڭىدىن كېلىپ ، شۇ ئوغۇل ئىككىمىزنىڭ بولۇپ قالسا ـ ھە ، ھەمىدە . . .

ـــ مەن ئەگرەدە ئاق پىل كۆرۈپ چۈش كۆرگەنىدىم . ئەمدى ئويلىسام . . . بۇ سىز ئىكەنسىز . . .

ھەمىدە بانۇ چۈشى ئوڭىدىن كەلگىنى ئۈچۈن ، ئۆزىنى بەختلىك سېزەتتى . ئۇنىڭدىكى بۇ بەخت تۇيغۇسى ھۇمايۇنغا ئۆتۈپ ، ئۇنى ئاللىقانداق شېرىن تۇيغۇلارغا چۆمۈلدۈرەتتى . ئۇنىڭ يەنە شېئىر ئېيتقۇسى كېلىپ :

ـــ ھەمىدە ، ـــ دېدى ، ـــ سىزنى شېئىرلاردىكىدەك « سەن » دېسەم بولامدۇ ؟

ـــ خالىغىنىڭىزدىكىدەك بولسۇن .

ـــ چەرخىنىڭ بىۋاپالىقىدىن پۈتۈن دۇنيايىمدىن ئايرىلىدىم . ساراي ـ قەسىرلەردە كۆڭلۈم بۇنچىلىك شادلىققا چۆمگەن ئەمەس ئىدى ، ھەمىدە ، ياخشى كۆرگەن يارنىڭ ۋىسالىغا يەتكەن كىشى ، باشقىلار تەرىپىدىن قوغلىنىپ ، گەمىدە يېتىپ كۈن كەچۈرۈۋاتقان بولسىمۇ ، سارايدا شاھانە ياشىغاندىنمۇ ئارتۇق لەززەت تاپىدىكەن . سېنىڭ غۇنچەڭ ئېچىلىشى بىلەنلا ، مېنىڭ جانۇ جىسمىم يېڭىلىنىپ قالغانىدەك بولدى .①

ـــ بۇنىڭ ئۈچۈن تەڭرىمگە شۈكۈر ئېيتىمەن .

ھۈمايۇن جۇشقۇن شېئىرىي ئاھاڭدا داۋام قىلدى :

ـــ تەڭرىم ساڭا ئىككى نەرسىنى ئاتاقىلغانكى ، بۇنىڭ ھەر ئىككىلىسى ناھايىتى ئاز ئۇچرايدۇ ، بىرى ، سۈرەتتەك شۇنداق گۈزەل چىرايىڭ بارىكى ، سېنى سۆيگەن ئادەم ئۆزىنى بەختىيار چاغلايدۇ ؛يەنە بىرى ، شۇنداق جەزبىدارلىقىڭ بارىكى ،مۇھەببىتىڭ ئۆزۈڭگىمۇ بەخت كەلتۈرىدۇ . مەن بۇ ئىككى نەرسىنى تاھازىرغىچە تاپالمايۋاتىمەن .

ـــ نېمە ئۈچۈن بۇنداق دەيسىز ؟ بۇ ئىككى نەرسە ئۆزىڭىزدىمۇ بارغۇ .

ھەمىدەنىڭ جايىغا كەلتۈرۈپ ئېيتقان بۇ گېپى ھۈمايۇننىڭ شۇنداق زوقىنى قوزغىدىكى ، ئۇ قىزنى قۇچاقلاپ ، ئۈدۈل كەلگەن يېرىگە ـــ نازۇك بوينىغا ، كۈلگەن لەۋلىرىگە ، ھەتتا سىرغا تاقىغان قۇلاقلىرىغا سۆيۈپ كەتتى .

---

① ھۈمايۇن بۇگەپلىرىنى پارس تىلىدا غەزەل شەكلىدە يازغان . ئۇنىڭ تۈركي تىلىدا يازغان شېئىرلىرى ھازىرچە تېپىلمىدى . پەتنەدە ساقلىنىپ قالغان پارسچە دىۋاندا تۆۋەندىكى سەتىرەلەر بار:« ھەرجاكى ئەسلى خانەڭ ما بۇنياد ئەست ،ئاز گەردىشى چەرخى بېبەقا بەرباد ئەست ،ئاز خانەۋۇ مەنزىل دىلۇ كەسشاد نەشۇد ،ھۇررەمي دىل ئانكى با نىگارى شاد ئەست ، شۇكۇر ئاللاھكى تازە شۇد جانەم ، تا شۇكۇفتە ئەست غۇنچەيىن تارى تۇ . »

× × ×

چىدىر ئىچىدە ئۆتكەن شاد ـ خۇراملىق ئۇزۇن داۋام قىلمىدى. ئارىدىن ئۇچ كۈن ئۆتكەندىن كېيىن، سىرتقى ئالەمدە بولۇۋاتقان ئالەم توپىلاڭلار، ھۇمايۇننى يەنە قورالسىز ئاتلىنىشقا، ياۋغا قارشى قوشۇن تارتىشقا مەجبۇرقىلدى. بۇ قېتىمقى خەۋپ ئارقا تەرەپتىن ــ ھازىرغىچە ئۇنىڭغا قاراشلىق بولۇپ كېلىۋاتقان بەككەردىن كەلگەنىدى. ھۇمايۇن پەتھۇرغا كېتىۋېتىپ، بەككەر قەلئەسىگە يادىكار ناسىر دېگەن تۇغقىنىنى بەش يۈز لەشكەر بىلەن قالدۇرۇپ قويغانىدى. كېيىنكى ۋاقىتلاردا شاھ ھۇسەيىن ئارغۇنىڭ يادىكار ناسىرنى ئۆزىگە تارتىپ، ھۇمايۇنغا قارشى چىقىش ھەرىكىتىدە بولۇۋاتقانلىقىنى، ھۇمايۇننىڭ مەخپىي ئادەملىرى مەلۇم قىلدى. ھۇمايۇن ئىككى مىڭ لەشكەر بىلەن دەرھال پەتھۇردىن بەككەرگە قاراپ يولغا چىقتى.

ئەمما ئۇ يېتىپ كەلگۈچە، يادىكار ناسىر قەلئە دەرۋازىلىرىنى شاھ ھۇسەينگە ئېچىپ بەرگەنىدى. دەريا ئوتتۇرىسىدىكى قەلئەنىڭ يوللىرى ۋە كۆۋرۈك ئەتراپلىرىنى شاھ ھۇسەيىننىڭ ئۇچ مىڭدىن ئارتۇق لەشكىرى قوغداپ تۇراتتى. شاھ ھۇسەيىن ئۆز ئادەملىرىنى بەرگىنى مۇرچەل [1]ئۇستىگە چىقىرىپ، شۇ ئارقىلىق ئۆزىنىڭ ئاچچىق گەپلىرىنى يەتكۈزدى:

ــ مىرزا ھۇمايۇن، بىھۇدە قان تۆكۈلمىسۇن دېسىڭىز، ياخشىلىقچە سىند ۋىلايىتىدىن چىقىپ كېتىڭ! شاھ ھۇسەيىن جانابلىرى سىزگە بەش كۈن مۆھلەت بېرىدۇ، شۇ مۆھلەت ئىچىدە ئۆز ھەققىنى ساقلايدۇ [2]. سىز قول كۆتۈرمىسىڭىزلا بىز چېقىلمايمىز، قىلىچ يالىڭاچلىنىۋەك بولسىڭىز بۇنىڭ ئاقىۋىتىگە ئۆزىڭىز جاۋابكار بولىسىز.

دەريا تەرەپتىن سوقۇپ تۇرغان شامال، بۇ تەھدىتلىك سۆزلەرنى تۇسالغۇسىز ھالدا ھۇمايۇننىڭ قۇلاقلىرىغا يەتكۈزدى. ئۇ يېنىدىكى

---

① مۇرچەل ــ قەلئە سىرتىدىكى كۆتۈرمە، تۆپىلىك.

② ئۆز ھەققىنى ساقلاش ــ بۇرۇن ھۇمايۇننىڭ خىزمىتىدە بولغانلىقى ۋە ئۇنىڭ خانىدانىدا ئاش ـ ئۆز يېگەنلىكى بىشارەت قىلىنغان.

جەڭگىۋار ئەمر تۇردىبەگكە سوئال نەزەرى بىلەن قاردى .
ـــ ھىندال مىرزا كەتمىگەن بولسا ، بۇ گەپلەرگە قۇلاق سالماي تۇتۇشقان بولارئىدۇق ، ـــ دېدى تۇردىبەگ ، ـــ لېكىن ھازىر ئامالسىز ئازلىق قىلىدۇ .
ھۇمايۇن ئىنىسى ھىندالنى ئېغىر بىر خورسىنىش بىلەن ئەسلىدى . ئۇ ھەمدە بانۇنى نىكاھىغا ئالغاندىن كېيىن ، ئىنىسى بىلەن ئىككىسىنىڭ ئوتتۇرىسىغا يەنە سوغۇقچىلىق چۈشتى . ھىندال قاراچە خان دېگەن ئەمىرى بىلەن قەندەھارغا كېتىمەن دەپ تۇرۇۋالغاچقا ، نامىلاجىلىقتىن ئۇنىڭ كېتىشىگە ماقۇل بولدى . ئىنىسى مىڭغا يېقىن بەگ ـ نۆكەرلەرنى ئېلىپ ماڭغاندا ، ھۇمايۇننىڭ ئادەملىرىدىنمۇ بىر مۇنچىسى ئۇنىڭغا ئەگىشىپ ماڭدى ، چۈنكى يەتتە ئايدىن بېرى سەرگەردان بولۇپ يۇرۇش ئۇلارنىڭ جېنىغا تەگكەن ، سىند ۋىلايىتىدە قىممەتچىلىك ئەۋج ئېلىپ كەتكەچكە ، ئاشلىق تېپىش قىينىلاشقان ، نۆكەرلەر ھۇمايۇن بەرگەن مائاش بىلەن تىرىكچىلىك قىلالمىغۇدەك ئەھۋالغا چۈشۈپ قالغاندى ، قەندەھار تەرەپلەردە ئاشلىق ئەرزانلىكەن ، دەپ ئاڭلىغان بەگ ـ نۆكەرلەردىن مىڭغا يېقىن ئادەم ھىندال مىرزا بىلەن كەتتى .
ھۇمايۇننىڭ قوشۇنى بىر نەچچە كۈننىڭ ئىچىدە ئىككى باراۋەر كېمىيىپ كەتكەن ، بۇنىڭدىن خەۋەر تاپقان شاھ ھۇسەيىن ، شۇ ۋەجىدىن ھۇمايۇنغا ئاشكارا ھالدا تەھدىت سېلىش تەرىپىگە ئۆتكەنىدى .
ھۇمايۇن :
ـــ ئەمدى بۇ ئىتنىڭ ئاغزىدىن سۆڭەكمۇ ئالغىلى بولمايدۇ ، ـــ دېدى ـــ دە ،بەھككەردىن ئۇمىدىنى ئۈزۈپ يەنە پەتھۇرغا قايتتى .
ھۇمايۇن كېچىدە بەگلىرى بىلەن مەسلىھەت قىلدى . ئاندىن بەش كۈنلۈك يول بولغان جائۇدھېۋرنىڭ راجەسى مال دېۋانىڭ ھۇزۇرىغا ئاتەكەخان دېگەن بەگنى قىممەت باھالىق سوۋغىلاربىلەن ئەلچىلىككە ئەۋەتتى . ھۇمايۇن راجە مال دېۋاغا يازغان مەكتۇپىدە ، ئۇنى شېرخانغا قارشى ئىتتىپاقلىششقا تەكلىپ قىلغان ۋە ۋاقتىلىق قارارگاھ قىلىپ تۇرۇش ئۈچۈن ، جەنسىمىز ياكى بىكەنىر دېگەن قەلئەلەردىن بىرىنى سو-

رىغانىدى .ئەلچى راجەستىخان تارسەھراسىدىن ئۆتۈپ جائۇدھېۋرغا بېرىپ كەلگۈچە ئون كۈن ئۆتۈپ كەتتى . بۇ ئارىلىقتا ھۈمايۇن ئۆز قارارگاھىنى پەتھېۋردىن جەنۇبقا تەرەپكە كۆچۈردى . ئۇنىڭغىچە ئەلچىمۇ قايتىپ كەلدى . راجە مال دېۋا ھۈمايۇننىڭ تەكلىپىنى قوبۇل قىلمىغان ، ئۇنىڭغا بىكەنىر قەلئەسىنى بەرمەكچى بولغان ، ۋەدىسىنىڭ چىنلىقىنى ئىسپاتلاش ئۈچۈن ، ئاتەكەخانغا ئۆز ئادەملىرىدىن قوشۇپ ، بىر تۆگە ئاران كۆتۈرگۈدەك ئەشرەفىي[1] تەڭگىلىرى ۋە لەئىل بىلەن زىنەتلەنگەن ساۋۇت ئەۋەتكەنىدى .

ھۈمايۇن تار سەھراسى ئارقىلىق ، مال دېۋا ۋەدە قىلغان بىكەنىر قەلئەسىگە قاراپ يولغا چىقتى .

جەۋزە ئېيى كىرىپ قالغانىدى . ھىندىستاننىڭ ئىسسىقىغا سەھرا جەزىرىسى (چۆل ئىسسىقى) قوشۇلۇپ ، يول يۈرۈش بەكمۇ قىيىنلاشماقتا ئىدى . ئاياغلىرى قۇمغا پېتىپ قىينىلىپ مېڭىۋاتقان ئاتتا ئولتۇرغان ھەممىدە بانۇ ، تۇرۇپلا بېشىنىڭ قېيىۋاتقانلىقىنى سېزىپ ، ئېگەرنىڭ قېشىنى مەھكەم تۇتۇۋالاتتى . كۆڭلى ئاچچىق ئانارنى تارتىپ بېئارام بولاتتى . ھۈمايۇن بۇنى ، ئاخشام چىدىرىدا ئىككىسى يانمۇ يان يېتىشقانىدا بىلگەن ۋە ئېچىدە « سېزىك بولۇپ قالدىمكىن » دەپ ئويلىنىغانىدى .

كۆزىيەتكۈسىز قۇم بارخانلىرى ئارىسىدىن ئاچچىق ئانار تېپىش مۇمكىنمۇ ؟! لېكىن ھۈمايۇن قەندەھارغا كېتىۋاتقان تۆگە كارۋانلىرىغا ئادەم ئەۋەتىپ ، يىگىرمە دانە ئانار تاپتۇرۇپ كەلدى . ھەممىدە ئۇچ ـ تۆت كۈنگىچە شۇ ئانارلارنىڭ شەربىتىنى ئېچىپ بەرگەنىدى ، بېشىنىڭ ئايلىنىشى توختاپ قالدى ، بۇرۇنقى چەۋەندازلىقىمۇ قايتىپ كەلگەندەك بولۇپ ، ئاتتا مەھكەم ئولتۇرىدىغان بولدى .ھىندىستان ئىسسىق مەملىكەت ، تار سەھراسى بولسا بۇ مەملىكەتتىكى ئەڭ ئىسسىق جاي .

جەۋزە ئېيىدا ئەگرە تەرەپلەردە يامغۇر پەسلى باشلانسا ، تار سەھراسىدا ھاۋا دائىم ئوچۇق بولۇپ ، ھەممە ياق ئىسسىقتىن بېنىۋاتقان

---

① ئەشرەفىي — ئالتۇن پۇل .

دەك كۆرۈنىدۇ . قۇم بارخانلىرىنىڭ تەسكەي تەرەپلىرىدە سوكسوك ۋە يانتاقتىن باشقا ، ھىندىلار جەھانۇ دەپ ئاتايدىغان يۇلغۇنسىمان ئۆسۈملۈك ، پاخاچ دەپ ئاتىلىدىغان ، يىلتىزىدىن شاخلىنىدىغان دەرەخلەر توپ ـ توپ بولۇپ يەر بېغىرلاپ ئۆسۈپ كېتىدۇ ، ئۇلار بىكەنىرگە يېتىپ كەلمەيلا ، ئەڭ ئىسسىق بولغان سەراتان ئېيىمۇ كىرىپ قالدى .

ھۇمايۇن ھاملدار بولۇپ قالغان ھەمدە بانۇدىن ئەنسىرەپ ، پادىشاھقا سايىۋەن تۇتۇپ بېرىدىغان بېھبۇت چوپاندارنى بېگىمگە سايىۋەن تۇتۇپ بېرىشكە ئاجراتتى . نادىم كۆكەنىڭ خوتۇنى ماھىم بىبى ، شەمسىددىن قۇرچىنىڭ خوتۇنى جەججى بىبى ۋە يەنە بىر قانچە ئايالالارمۇ ھاملدار ئىدى . ھۇمايۇن سەھرادا ئەڭ قىس بولغان سۇنى ، يېمەكلىكلەرنى ئەڭ ئالدى بىلەن بولغۇسى ئانىلارغا بېرىشنى بۇيرۇغانىدى . يولدا ئۇلارنىڭ ئاسراش ، زۆرۈر خىزمەتلىرىنى قىلىش خوجا مۇئەززەم باشلىق ئەڭ ئىشەنچىلىك يۈز ئادەمگە تاپشۇرۇلغانىدى . لېكىن ئۇلارمۇ نەپەسنى بوغۇپ قويىدىغان قۇم بورانلىرىدا ، ئادەمنى كۆيدۈرۈپ جان قاقشىتىدىغان سەھرا ئاپتىپىدا بىچارە ئايالالارغا قانداق ياردەم قىلىشنى بىلمەيتتى . بىردىنبىر ئۇمىد شۇ ئىدىكى ، راجە مال دېۋا ۋەدە قىلغان بىكەنىرگە تېزراق يېتىپ بېرىش ۋە ئۇنىڭ سالقىن ھاۋالىق دەرەخزارلىقلىرىدا جان ساقلاپ قېلىش ئىدى . تاقىتى تاق بولۇپ ، ئەتە بىكەنىرگە يېتىپ بارىمىز ، دەپ يۈرگەندە ، جائۇدھپۇر شەھىرى تەرەپتىن تۆگە مىنگەن سالاپەتلىك بىر مويسىپت چىقىپ كەلدى ـ دە ، ھۇمايۇنغا ئېيتىدىغان مۇھىم گېپى بارلىقىنى مەلۇم قىلدى . تۇردىبەگ ئۇنى ھۇمايۇننىڭ يېنىغا باشلاپ كەلدى . مويسىپت تۆگىسىنى چۆكتۈرۈپ يەرگەچۈشتى ، ئاتلىق تۇرغان ھۇمايۇنغا تەزىم قىلىپ يېقىنراق كەلدى ، ئاندىن ئاۋازىنى پەسەيتىپ :

ـــ ھەزرىتىم ، يالغۇز ئۆزىڭىزگە دەيدىغان گېپىم بار ، ـــ دېدى ، ـــ مەن شەيخ ئەسەدۇللا بولىمەن . مۇخلىسىڭىز موللا سۇرخ مېنى ھۇزۇرىڭىزغا ئەۋەتتى . ھاياتىڭىز خەۋپ ئىچىدە ، تېزراق چارە تېپىڭ !

هۇمايۇن ئەتراپىدىكىلەرگە « كېتىۋېرىڭلا » دېگەن ئىشارەتنى قىلىپ ، قۇم دۆڭىنىڭ ئارقىسىدا ئەسەدۇللا بىلەن يالغۇز قالدى . شۇ چاغدا مويسىپىت قوينىدىن بىر پارچە خەت ئېلىپ سۇندى :

ـــ مۇخلىسىڭىز موللاسۇرخ يازغان .

《 ھەزرىتىم ، سىزدىن كۆرگىن ياخشىلىقلىرىمنىڭ ھەققى ـ ھۆرمىتى ئۈچۈن ، راجە مال دېۋانىڭ ئەسلى مۇددىئاسىنى ئاشكارىلىماقچىمەن . مەن ئۇنىڭ سارىيىدا خىزمىتىنى قىلىپ يۈرگىچىكە ، شېر شاھنىڭ ئۇنىڭغا مەخپىي مەكتۇپ يازغانلىقىدىن ئېنىق خەۋىرىم بار . راجەمال دېۋا شېر شاھ بىلەن دۈشمەنلىشىشنى خالىمايدۇ ، ئۇ بىر ئامال قىلىپ شېر شاھنىڭ كۆڭلىنى ئېلىش ۋە شۇ ئارقىلىق ئۆز ھاكىمىيىتىنى ساقلاپ قېلىش كويىدا بولماقتا .شېر شاھ مال دېۋاغا ئادەم ئەۋەتىپ < ھۇمايۇننى تۇتۇپ بىرسىڭىز ، خالىغان تەلىپىڭىزنى ئورۇندلي . ئەلۋەر ، نىيرىلەر سىزنىڭ ئىختىيارىڭىزغا ئۆتسۇن > دەپ ۋەدە بىرگىن . مال دېۋا .ئۇنىڭ دېگىنىگە ماقۇل بولغان . سىز بىلەن ئىتتىپاقلاشماقچى بولغىنى بىر ھىيلە ـ مىكىر . مال دېۋانىڭ ۋىلايىتىگە زىنھار قەدەم باسقۇچى بولماڭ . ئەگەر ئۇ سىزگە يول باشلىغۇچى ئەۋەتكەن بولسا سوراق قىلىپ بېقىڭ . سىزنى تۇتۇپ كېلىش ئۈچۈن ، مەخپىي ئادەملەر ئەۋەتىلگەنلىكىدىن خەۋەردارمەن .

سىزگە ئېتىقادىمنىڭ كۈچلۈكلۈكىدىن بۇ مەكتۇپنى يازدىم . قانچىلىك ئېغىر ، خەتەرلىك ئىشقا جەزم قىلغانلىقىم ئۆزىڭىزگە مەلۇم . شۇ سەۋەبتىن ئۇشبۇ مەكتۇپنى ئەسەدۇللاغا قايتۇرۇپ بېرىڭ ، شۇيەردىلا كۆيدۈرۈۋەتسۇن .

مۇخلىسىڭىز موللا سۇرخ . 》

ھۇمايۇن خۇراسانلىق تاجىكلاردىن بولغان موللاسۇرخنى ياخشى بىلەتتى . ئانىسى ماھىم بېگىم بىلەن موللا سۇرخنىڭ تۇغقاندارچىلىقىمۇ بار ئىدى . ھۇمايۇن كۆزگە كۆرۈنۈپ تۇرغان ئۆلۈمدىن ئۆزىنى قۇتۇلدۇرۇپ قالغان ساداقەتمەن موللاسۇرىختىن چىن دىلىدىن مىننەتدار بولدى . لېكىن ، ئەمدى قاياققا مېڭىش كېرەك ؟

شەيخ ئەسەدۇللا تەزىم بىلەن خەتنى قايتۇرۇپ ئالدى ـ دە ، قوينىدىن چاقماق ، پىلتە چىقاردى . كۈننىڭ ئىسسىقىدا پىلتە ئاسانلا

ئوت ئالدى . ھۇمايۇن كۆيۈپ كۈلگە ئايلىنىۋاتقان مەكتۇپ بىلەن بىللە ، راجە مال دېۋاغا بولغان ئىشەنچسىزلىنىۋ ، سالقىن جايلارغا يېتىۋېلىش ئۈمىدىدىنمۇ تەڭلا ئايرىلدى .

ـــ بىزگە قىلغان ياخشىلىقىڭىز بىزدىن يانمىسا خۇدادىن يانار ، جانابى ئەسەدۇللا ، ئەمدى بۇ ياخشىلىقنى ئاخىرىغىچە قىلىڭ . راجەمال دېۋا بىزگە راھىبىن ①قىلىپ ئەۋەتكەن جاسۇسلارنى تۇتۇشقا ياردەم قىلىڭ .

ـــ ئەمما ئۇلار مېنى كۆرمەسلىكى كېرەك .

ـــ ئىسمىنى ئېيتىپ بەرسىڭىزمۇ بولىدۇ .

ـــ بىرى جابىر . ئىككىنچىسى راجېۋتلاردىن ، ئىسمى ئېسىمدە قالماپتۇ .

ئەسەدۇللا چوڭ چۈشكەن تۆگىسىگە مىندى ـ دە ، ئۇنى تۇرغۇزۇپ :

ـــ خەير ، ھەزرىتىم ، خۇدا ھاپىز ، ـــ دېدى ۋە كەينىگە ياندى .

ھۇمايۇن ئات چاپتۇرۇپ تۇردىبەگكە يېتىشىۋالدى ، ئۇنى چەتكە تارتىپ ۋەقەنى ئاستا ئېيتىپ بەردى . رەڭگىروھى ئۆچكەن تۇردىبەگ :

ـــ مال دېۋا ئەۋەتكەن راھىبىنلارنى دەرھال قولغا ئېلىشىمىز كېرەك ، ـــ دېدى ـ دە ، ئات چاپتۇرۇپ كەتتى .

ئاياللار ۋە ئۇلارنى قوروغداپ كېلىۋاتقان نۆكەرلەر ئارقىدىن كېلىۋاتاتتى . تۇردىبەگ تۆت نۆكەرگە ئىككى راھىبنىنى تۇتقۇزۇپ ، ئۇلارنى ھۇمايۇننىڭ ئالدىغا ئېلىپ كەلگۈچە ، ھەمىدە بانۇ ھەم ئۇنىڭ يېنىدىكى ئاتلىق ئاياللارمۇ يېقىنلىشىپ قالدى . ھۇمايۇن ئاتتا تۇرۇپ راھىبىنلارنى سوراق قىلىۋاتقاندا ، جابىر دېگىنى ئۆزىنىڭ جاسۇسلۇقى پاش بولۇپ قالغانلىقىنى ، ئۆلۈمگە ھۆكۈم قىلىنىشى تەھقىق ئىكەنلىكىنى كۆڭلى تۇيدى بولغاي ، ئىككى قولىدىن بىپەرۋالىق بىلەن تۇتۇپ تۇرغان نۆكەرلەرنى ئىتتىرىپ بوشىنىۋالدى ـ دە ، ئۇلاردىن بىرىنىڭ قىلىچىنى سۇغۇرۇپ ئېلىۋالدى . مالىمانچىلىقتىن پايدىلانغان ئىككىنچى جا-

---

① راھىبىن ـــ يول باشلىغۇچى .

سۇس ، قورۇغچىلاردىن بىرىنىڭ خەنجىرىنى قىنىدىن سۇغۇرۇۋېلىشقا ئاران ئۈلگۈردى . بۇنداق بولۇشىنى ھېچكىم كۈتمىگەنىدى . تەمتىرەپ قالغان قورۇغچىلار ھوشىنى يىغىۋالغۇچە ، قىلىچ ئېلىۋالغان جاسۇس ھۇمايۇنغا قاراپ ئېتىلدى . چۆچۈپ كەتكەن ئات ئۆزىنى كەينىگە تاشلىدى . ئۇرۇلغان قىلىچ ھۇمايۇنغا تەگمەي ئاتنىڭ بېشىغا تەگدى . بۇ ئارىلىقتا ھۇمايۇنمۇ قىلىچىنى سۇغۇرۇپ ئالدى . ئات سەنتىرەكلەپ كەتتى ، بېشىدىن قان ئېقىۋاتسىمۇ ، تۆت پۇتىنى تۆت تەرەپكە تىرەپ بىر نەچچە دەقىقە يېقىلماي تۇرالىدى . جاسۇس ھۇمايۇنغا ئىككىنچى قېتىم ھۇجۇم قىلىپ ، پەستىن يۇقىرىغا قىلىچ ئۇردى . ھۇمايۇن چەبدەس بىر ھەرىكەت بىلەن يۇقىرىدىن تۆۋەنگە ـــ ئۇنىڭ بىلىكىگە قارىتىپ قىلىچ ئۇردى . زەرب بىلەن ئۇرۇلغان قىلىچ ، جاسۇسنىڭ قولىنى پەنجىسىگە يېقىنراق جايىدىن ئۈزۈپ تاشلىدى . ئۇنىڭ قىلىچى بىر ياققا ئۇچۇپ چۈشتى . ئۈزۈلگەن پەنجە قۇمدا سەكرەپ ، بارماقلار چاياندەك قىمىرلاشقا باشلىدى . ئات يېقىلىۋاتقاندا ، ھۇمايۇن ئۈزەڭگىدىن پۇتىنى چىقىرىۋېلىپ قۇمغا سەكرىدى . شۇ ئارىلىقتا ئىككىنچى جاسۇس قورۇغچىلارنىڭ بىرىنى خەنجەرلەپ يارىدار قىلدى ، لېكىن ئۈلگۈرۈپ كەلگەن تۇردىبەگ ئۇنىڭغا قىلىچ ئۇرۇپ ، بېشىنى گەۋدىسىدىن ئۈزۈپ تاشلىدى . بىلىكى ئۈزۈلگەن بىرىنچى جاسۇس ئاغرىقتىن ھوشىنى يوقاتقان چاغدا . نۆكەرلەر ئۇنىڭغا يوپۇرۇلۇپ كېلىپ ، قىلىچ بىلەن قېيما ـ چېيما قىلىۋەتتى . بۇ قانلىق ۋەقەنى كۆرگەن ئايالالاردىن بىرى قورقىنىدىن چىرقىرىۋەتتى . ھەمىدە بانۇ ھۇمايۇننىڭ ئۆلۈمىدىن قۇتۇلۇپ قالغانلىقىنى ، قولىدىكى قىلىچنىڭ قانغا بويالغانلىقىنى كۆرۈپ ، بىر ھازاغىچە قېتىپ تۇرۇپلا قالدى.

ھۇمايۇنغا باشقا بىر ئات ئېلىپ كېلىشتى ، ئۇ ئاتقا مىنىپ تۇردىگە :

ـــ ئادەملەرنى كەينىگە ياندۇرۇڭ ، مال دېۋانىڭ زېمىنىغا ھېچكىم ئاياغ باسمىسۇن ، ـــ دەپ بۇيرۇدى .

كۈن بويى سەھرا ئىسسىقىدا يۇرۇپ ھالىدىن كەتكەن ئادەملەر ،

مەنزىلگە يېتەي دەپ قالغاندا يەنە كەينىگە قايتىشقا مەجبۇر بولۇشتى . نا-
ماز شامغا يېقىن ئارقىدا كېلىۋاتقان قاراۋۇللاردىن بىرى ئات چاپتۇرۇپ
كېلىپ ھۇمايۇنغا مەلۇم قىلدى :

ـــ ھەزرىتىم ، بەش ـ ئالتە يۈزچە ئاتلىق لەشكەر بىزنى تەقىپ
قىلىپ كەلمەكتە .

ـــ مال دېۋانىڭ ئىلغارلىرى بولۇپ يۈرمىسۇن ، ـــ دېدى تۇردە-
بەگ .

ـــ بۇ سەھرادا ئۇنىڭدىن باشقا كىم بىزنى تەقىپ قىلار ، ـــ
دېدى ھۇمايۇن ، ـــ خوجا مۇئەززەم ، شەمسەددىنبەگ ، سىلەر ئايالالار
بىلەن بالىلارنى ئالدىنغا ئۆتكۈزۈڭلار . تۇردىبەگ ، نادىمبەگ ، رەۋشەن-
بەگ ، سىلەر بەش يۈز نۆكەر بىلەن ياغى كۆرۈنگەن تەرەپنى قوغداپ
مېڭىڭلار . مەن ئوتتۇرىدا ھەر ئىككى تەرەپتىن خەۋەر ئېلىپ تۇراي .
يولنى داۋام قىلايلى !

ـــ نەگە بارىمىز ھەزرىتىم ؟ قاراڭغۇدا يولنىمۇ كۆرگىلى بول-
مايدۇ ، راھىبىنلىرىمىز يوق .

ـــ ئاسماندا يۇلتۇز بارغۇ ، ئەنە ئالتۇن قوزۇق . بىز جەنۇبقا
قاراپ ماڭىمىز . ئۆمەرقۇتقا !

بەش يۈز نۆكەر ئارقا تەرەپنى سەپ تۇزۇپ قوغداپ كەلمەكتە
ئىدى . تەقىپ قىلغۇچىلارغا قاراڭغۇدا ھۇمايۇننىڭ لەشكەرلىرى ناھايىتى
كۆپ كۆرۈنۈپ كەتتىمۇ ، ھۇجۇم قىلىشقا پېتىنالمىدى . تۇن يېرىمدىن
ئاشقاندا تەقىپ قىلغۇچىلارنىڭ قارىسى كۆرۈنمىدى . لەشكەرلەر توختاپ
بىر نەچچە سائەت دەم ئالغاندىن كېيىن ، ئۆمەرقۇتنىڭ يولىنى ئىزدەشكە
باشلىدى .

ئۆمەرقۇتنىڭ راجەسى ۋىرسال پراساد بۇنىڭدىن ئۇچ ئاي ئاۋۋال
ھۇمايۇننى ئۆز يېرىگە تەكلىپ قىلغانىدى . لېكىن يول يىراق بولغاچقا ،
ھۇمايۇن ئۇ تەرەپكە بارالمىغانىدى . مانا ئەمدى ئىسسىق ئەۋجىگە چىققان
سەراتان ئىچىدا ، ئۇلار تار سەھرانىڭ ئوتتۇرىدىن كېسىپ ئۆتۈپ ئۆ-
مەرقۇتقا بېرىشقا مەجبۇر . سەھرادا يۈرۈشكە تۆگە بىلەن قېچىر چىدام-

لىق كېلىدۇ . ئاتلىق ۋە پىيادە كېلىۋاتقانلاردىن خېلى كۆپ ئادەم ئىسسىقتا بەرداشلىق بېرەلمەي قۇم دۆڭلىرىدە يېقىلىپ جان بەردى . يولدا ئۇچرىغان بەزى قۇدۇقلارنىڭ سۇيى قۇرۇپ كەتكەنىدى . سۇيى بار قۇدۇقلارغا يېتىش ئۇچۇن ئىككى - ئۇچ كۇنلەپ يول يۇرۇشكە توغرا كېلەتتى .

ھۇمايۇن ئۆزى سۇغا تەشنا بولغان چاغلىرىدىمۇ ، ھەمدە ۋە ئۇنىڭ بىلەن بىللە كېلىۋاتقان ئۇچ ھامىلدار ئايال ئۇچۇن ، مىچىتە مەخسۇس سۇ ساقلاتتى .بۇ ئاياللار ئاتلىق مېڭىپ قىينىلىپ كەتكەندە ، ئۇلارنى ياۋاش تۆگىلەرگە ئورنىتىلغان سايىۋەنلىك كاجاۋالارغا ئولتۇرغۇزۇپ ئېلىپ ماڭدى . ئادەملەر ھالىدىن كەتكەن چاغلاردا بىرەر سۇلۇق قۇدۇق ياكى دەل - دەرەخلىك سالقىن جاي ئۇچراپ قالسا ، چىدىر تىكتۇرۇپ ،ھەممە ئادەمنى ئىككى - ئۇچ كۇن ھاردۇق ئالغۇزدى . ئۇ ھەممىدىن كۆپرەك ھەمدە بانۇنىڭ بىمەزگىل تۇغۇپ قېلىشىدىن قاتتىق ئەنسىرەيتتى . ئىككىسىنىڭ ھېسابى بويىچە ، بالا مىزان ئېيىدا تۇغۇلۇشى كېرەك ئىدى . ئارىدا ئەسەد ، سۇمبۇلە ئايلىرى بار . لېكىن ئىككى ئاي سەھرادا يول يۇرۇپ تارتقان ئازاب - ئوقۇبەتلەر ، بالىنى قانداق ئەھۋالغا چۇشۇرۇپقويدىكىن ؟ ساغلام تۇغۇلسىلا بولاتتى .

ئۆمەرقۇتقا ئۇچ كۇنلۇك يول قالغاندا ، ھۇمايۇن تۇردىبەگنى راجە ۋىرسال پراسادقا ئەلچىلىككە ئەۋەتتى . تېخى بۇ ئادەممۇ راجە مال دېۋاغا ئوخشاش ئاينىپ كەتكەن بولسا !

ئۆمەرقوت . قەندەھار . ئەكبەر ۋە يەتتە ئانا

سىملداپ يېغىۋاتقان يامغۇر سەھرا ئىسسىقىدا پىشىپ كەتكەن تەنلەرگە راھەت بېغىشلايتتى . ئەگرە ۋە گۈجارەت تەرەپلەردە ھەپتىلەپ تىنماي ياغىدىغان يامغۇرنىڭ بىر ئۈچى ، چۆل ئوتتۇرسىدىكى يېشىللىققا جايلاشقان ئۆمەرقوتقا يېتىپ كەلمەكتە ئىدى . غەربتىكى ئەرەب دېگىزى ئۆمەرقوتتىن ئانچە يىراق ئەمەس ئىدى ، جەنۇب تەرەپتىكى ئاراۋالى تېغىدىن كېلىدىغان ئېقىنلار ، ئۆمەرقوت ئەتراپىدا يىغىلىپ ، تىنىق كۆللەرنى پەيدا قىلاتتى . كۆللەردە ئۆسۈپ كەتكەن ئالتۇن رەڭ نېلۇپەرلەر يېنىك دولقۇندا تەۋرىنىپ جىمىرلايتتى . شەھەرنىڭ خورمازارلىقلىرى ، زەيتۇنزارلىقلىرى ، قەدىمىل دەپ ئاتىلىدىغان نان دەرەخلىرى يامغۇر سۈ-مگە قېنىپ ياشناپ كەتكەنىدى .

ئۆمەرقوت راجەسى ۋىرسال پراساد ئۈچۈن ھۇمايۇن بىلەن ئىتتىپاقلىشىش ئىنتايىن زۆرۈر ئىدى . سىند ھاكىمى شاھ ھۇسەيىن ئارغۇن پراسادنىڭ دادىسىنى ئۆلتۈرۈۋەتكەن . جۇن دەرياسىنىڭ بويىدىكى خېلى كۆپ يېرىنى تارتىۋالغانىدى . ھۇمايۇننى بەككەردىن قوغلىغان شاھ ھۇسەيىن ، ھازىر ئۇلارنىڭ ئورتاق دۈشمىنىگە ئايلانغانىدى . شۇ ۋەجىدىن ۋىرسال پراساد ھۇمايۇننى قىزغىن قارشى ئالدى ، ئۆمەرقوت قەلئەسى ئىچىدىكى چوڭ بىر باغنى ئىككى قەۋەتلىك ھەشەمەتلىك كۆ-شۈكى بىلەن ھۇمايۇن ۋە ھەمىدە بانۇنىڭ ئىختىيارىغا بەردى .

باغدا ئەنبەلى دەپ ئاتىلىدىغان ھىندى خورمىسى ، ئېگىز ، قويۇق يوپۇرماقلىق مەھۇە ، مېۋىسى شاپتۇل بىلەن نارەنجىنىڭ تەمىگە ئوخشاپ كېتىدىغان مانگو دەرىخى ، پۇرىقى ئادەمنى تېتىكلەندۇرىدىغان جاسۇن ۋە كەندىر گۈللىرى رەتلىك قىلىپ تىكىلگەن ۋە ئۆستۈرۈلگەنىدى .

باغ ئىگىسى ۋىرسال پراساد قىرىق ياشقا كىرىپ قالغان ، قويۇ-

ۋەتكەن ئۇزۇن ، قاپقارا بۇرۇتى قۇلاق تۈۋىدە بۇرالغان ، كەك يەلكىلىك ئېگىز ، ئاۋازى بوم ھەم كۈچلۈك ئادەم ئىدى . ھەيران قالارلىق يېرى شۇ ئىدىكى ، شۇنچە پالۋان سۈپەت ئادەم ، بويىنىغا چوك ـ چوك مەرۋا-يىتلاردىن ئۇزۇن قىلىپ مارجان ئاسقان ، قۇلقىغا ئالماس سىرغا تاقىۋال-غانىدى . ھۇمايۇن بۇ تەرەپلەردە ھۆكۈمدار بولغۇچى ئەرلەرنىك قىممەت باھالىق مۇنچاقلارنى تاقاپ يۇرىدىغانلىقىنى بىلەتتى . ئۇ ۋېرسالغا دۇر ، ئالتۇن ۋە لەئل بىلەن زىننەتلەنگەن بىر خەنجەرنى كەمەر بىلەن قوشۇپ تەقدىم قىلدى . سوۋغىدىن مەمنۇن بولغان ۋېرسال :

— سىز بۇ يەردە ئۆزىگىزنى خاتىرجەم چاغلاك ، — دېدى ، — شەرخان بىزدىن ئۇچ يۈز مىل يىراقتا . ئارىلىقتا ئەجمىر ، مېۋەر ، جە-ئۇدخىرلار بار . راجە مال دېۋا شەرخانغا يان باسمەن دەپ ئەخمەقلىق قىلىپ ، سىزنى ئۇنىڭغا تۇتۇپ بەرمەكچى بوپتۇ . لېكىن شەرخان ئۇنىڭ ئۆزىنى تۇتتۇرۇپ كېلىپ بېشىنى كەسمەكچى .

— شەرخان رائزىن [1]قەلئەسىنى ئاپتۇمىش ، شۇنداقمۇ مە-ھەراجە[2] ؟

— ئالالمايتتى . قەلئە ھاكىمى پۇرەن مال تۆت ئايغىچە شەرخاننى قەلئە دەرۋازىسىغا يېقىن كەلتۈرمىگەن . ئەگەر پۇرەن مال ئالدانمىغان بولسا ، رائىزىن ھازىرغىچە تەسلىم بولمايتتى . ئاخىر ، شەرخان گۇالىئار قەلئەسىنى ئىككى يىل دېگەندە ئاران ئالالىغان ئەمەسمىدى !؟

— پۇرەن مالنى كىم ئالداپتۇ ؟

— شەرخان سىز بىلەن يالغان سۆلھى تۈزگەنگە ئوخشاش ، پۇ-رەن مالىغىمۇ يارىشىپ قالايلى دەپ ئەلچى ئەۋەتىپتۇ . « رائىزىن قەلئە-سىنى تاپشۇرساك ، ساڭا گانگ دەرياسى بويىدىكى بەنارەسنى بېرىمەن ، مال ـ جېنىمىز ئامان قالىدۇ » دەپ ئاخىر ئۇنى ئىشەندۈرۈپتۇ . بىچارە پۇرەن مال قەلئەنى ئۇنىڭغا تاپشۇرۇپ سىرتقا چىققاندا ، شەرخاننىڭ ئا-دەملىرى ۋەدىسىدە تۇرماي ھۇجۇم قىپتۇ . پۇرەن مالنىڭ ئۆزىنى

---

① رائىزىن — دېھلىدىن 350 مىل جەنۇبتىكى مەلۋە ۋىلايىتىگە قاراشلىق جاي .

② مەھەراجە — ئۇلۇغ راجە دېگەن مەنىدە .

ئۆلتۈرۈپتۇ ، ئاياللىرىنى ئەسىرگە ئېلىپ ، مال ـ مۈلكىنى تالاپ كېتىپتۇ .

ـــ دۇنيا دېگەن ئاجايىپ بولىدىكەن ـ ده ، ـــ دېدى ھۈمايۇن ئېغىر تىنىپ ، ـــ يامانلىق قايتىدۇ ، دېگەن گەپ بار . لېكىن بەزى ئادەملەرنىڭ يامانلىق قىلغانسېرى ئىشى ئوڭغا تارتىۋاتىدۇ . شېرخان يامانلىق ياقىدىغان تايىپتىن بولسا كېرەك . كرشنا راينىڭ ياخشىلىق قىلغىنىغا يامانلىق قىلىپ راھەتەس قەلئەسىنى ئىگىلىۋالغانىدى . ھېيلە ـ نەيرەڭ ئىشلەتكەنسېرى ئۇنىڭ كۈچ ـ قۇدرىتى ئېشىپ كېتىۋاتىدۇ .

ـــ ھەزرىتى ئالىيلىرى ، ھېيلە ـ مىكىرگە تايانغان كۈچ ـ قۇدرەتنىڭ ئۆزۈن بولمايدۇ .

ـــ كىم بىلىدۇ دەيسىز ، مەھەراجە ، شېرخاننىڭ ئىسلاھاتىدىن رەئىيەت [1]رازىمىش . ئۇنىڭ ئەقىل ـ پاراسىتى ، چارە ـ تەدبىرلىكلىكىگە قايىل بولغانلار كۆپ . كەنەئۇجدىكى جەڭدە شېرخاننىڭ ھەربىي جەھەتتىكى ماھارىتىگە مەنمۇ قول قويغانىدىم .

ۋىرسال پراساد ھۈمايۇننىڭ بۇ ئاچچىق ھەقىقەتنى تولىمۇ قىينىلىپ ئېيتقانلىقىنى كۆرۈپ ، ئۇنىڭغا تەسەللى بەرگۈسى كەلدى :

ـــ شېرخاننىڭ ھەربىي جەھەتتىكى ئۈستۈنلۈكى ھازىر تېخىمۇ ئاشتى . لېكىن ھەربىي ئۈستۈنلۈك ـــ پۈلغا يالانغان قوشۇن سەلگە ئوخشاش تېز كۆپىيىپ ، يەنە سەلگە ئوخشاش تېز تارىلىپ تۈگىشى مۇمكىن . مەنىۋى ئۈستۈنلۈك ـــ ھەر قانداق شارائىتتا مەرد ـ مەردانە ۋە ئىنساپلىق بولۇش قابىلىيىتىنى كۆرسىتىدۇ . بۇ ئۈستۈنلۈك خۇددى دەريادەك ، بۇلاقلاردىن ، قار سۇلىرىدىن ، ئېرىق ـ ئۆستەڭلەردىن يىغىلىپ كۆپىيىدۇ . ئىشىنىمەنكى ، شېرخاندىكى سەلدەك ۋاقىتلىق ئۈستۈنلۈككە قارىغاندا ، سىزدىكى مەنىۋى ئۈستۈنلۈك دەريادەك ئۇزۇن ئۆمۈر كۆرگۈسىدۇر .

رەنى ۋىرسال پارس تىلىنى ياخشى بىلەتتى . لېكىن ھۈمايۇن ئۇنىڭ ھۆرمىتى ئۈچۈن ، كۆپرەك ھىندى تىلىدا گەپلىشەتتى ۋە يەنە ، بۇ ساھىبخانىنىڭ قىلغان ياخشىلىقىنى قانداق قايتۇرۇش توغرىسىدا

---

① رەئىيەت ـــ بىرەر ئۆلكە ياكى دۆلەتتە ياشايدىغان پۇقرا .

ئويلناتتى .

ئۆمەرقۇتنىڭ جەنۇبىغا گۇجارەت ، شىمالىغا سىند ، شەرقىي شىمال تەرىپىگە رەجەستىخان ۋىلايەتلىرى جايلاشقانىدى . ئەتراپىدىكى بۇ ۋىلايەتلەردىن بىر قانچە ھەسسە كىچىك بولغان ئۆمەرقۇت ، ئۆزىچە بىر كىچىك مۇستەقىل دۆلەت ئىدى ، قوشۇنىمۇ ئۆزىگە يارىشا ئاز ئىدى . شاھ ھۇسەيىن ئارغۇننىڭ جۇن دەرياسى بويىدىكى ئۆمەرقۇتقا قاراشلىق جايلارنى بېسىۋىلىپ ، ئۆز مۇلكى قىلىۋالغىنىغا بىر يىل بولۇپ قالغانىدى . ئەمما بېسىۋىلىنغان يېرى ـ قىشلاقلاردىكى راجپۇتلار ، شاھ ھۇسەيىن تەرىپىدىن قويۇلغان زالىم ئەمەلدارلاردىن قاتتىق بىزار بولۇپ ، رەنە ۋىرسالغا قايتىدىن قوشۇلۇشنى خالايدىغانلىقىنى بىلدۈرۈپ ۋەكىل ئەۋەتمەكتە ئىدى . رەنەنىڭ ئۆزىمۇ ئاتا مىراس مۇلكىنى باسقۇنچىلاردىن ئازاد قىلىش ئۈچۈن . ئىككى مىڭدىن ئارتۇق لەشكەر يىغقانىدى .

ھۇمايۇن رەنە ۋىرسالنىڭ شاھ ھۇسەينىگە قارشى يۈرۈش قىلىش نىيىتى بارلىقىنى ئاڭلىغاندىن كېيىن ، « بىز يارەملەشسەك قانداق بولار » دېگەن ئويغا كەلدى ـ دە، بەگلىرى بىلەن مەسلىھەتلەشتى .

بىراق ھۇمايۇننىڭ مىڭغا يېقىن نۆكىرى سەھرادىن ئۆتكىچە ، ئىنتايىن چارچاپ كەتكەن ، كۆپىنچىسىنىڭ ئات ـ ئۇلاغلىرى يوق ، كىيىم ـ كېچەكلىرىمۇ تۆكۈلۈپ كەتكەنىدى . ئۆمەرقۇتتا يېمەك ـ ئىچمەك ئەرزان ئىدى ، بىر رۇپىيەگە ئىككى قوي ئالغىلى بولاتتى . ئەمما ئات ـ ئۇلاغ قىممەت بولۇپ ، يۈز رۇپىيگە ياخشى ئاتتىن بىرنى ئېلىشمۇ قىيىن ئىدى . ھۇمايۇن خەزىنىسىدىكى ئالتۇنلارنى مۆلچەرلەپ كۆرگەنىدى ، بار ئالتۇنلارنىڭ كېرەكلىك ئات سېتىۋېلىشقا ، نۆكەرلەرنىڭ مائاشىنى بېرىشكىمۇ يەتمەيدىغانلىقى مەلۇم بولدى . ھۇمايۇننىڭ مەخپي ئادەملىرى تۇردىبەگدە ئىككى ساندۇق ئالتۇن بارلىقىدىن خەۋەر بېرىشتى .« تۇردىبەگ سىزنىڭ خىزمىتىڭىزنى قىلىپ شۇنچىلىك بايلىق توپلىيالىغان . سىز ئۇنىڭ ئالتۇنلىرىنى مۇسادىرە قىلىپ نۆكەرلەرگە تارقىتىپ بېرىشكە ھەقلىقسىز » دېگۈچىلەرمۇ بولدى .

لېكىن ھۇمايۇن ئون بەش يىلدىن بىرى ئۆز خىزمىتىنى قىلىپ

يۇرگەن تۇردىبەگنىڭ دىلىنى رەنجىتىشنى خالىمايتتى . تۇردىبەگ قارـ
ماققا قوپالراق . پىخسىقراق كۆرۈنسىمۇ ، شۇنچە يىللاردىن بۇيان سادا ـ
قەتمەنلىكىنى ساقلاپ كەلگەن ، تار سەھراسىدىن ئۆتكىچە بولغان ئازاب
ـ ئوقۇبەتلەرنىمۇ باشتىن تەڭ كەچۈرگەنىدى . شۇنىڭ ئۈچۈن ھۇمايۇن
ئۇنى خالىيراق يەرگە چاقىرىپ ، ئىككى يۈز مىڭ رۇپىيە ئالتۇن قەرز
سورىدى .

تۇردىبەگ تېز جاۋاپ بەرمەي قورۇق باسقان پېشانىسىنى سـ
لىدى . چوققىسىنى تاتىلىدى :

ـــ ھەزرىتىم ، خەزىنىڭىز بار ئەمەسمۇ .

ـــ تاغمۇ توشۇمايدىكەن ، بەگ ، ئەگرەدىن چىققاندىن بېرى
كىرىم يوق ، چىقىم كۆپ . نۆكەرلەرگە ئوبدانراق مائاش بېرىشىمىز كې
رەك . ئات قىممەت ، ياخشى كۇنلەرگە ئېرىشسەك ، قەرزنى ئارتۇقى بىلەن
قايتۇرىمەن .

ـــ ئارتۇقى بىلەن ؟ يەنى قانچىلىك ئارتۇقى بىلەن قايتۇرىسىز ؟

ھۇمايۇن تۇردىبەگنى چاقچاق قىلىۋاتىدۇ ، دەپ ئويلاپ كۆزلـ
رىگە قارىدى . ئۇنىڭ مەللە رەڭ كۆزلىرى ، قويۇق بۇرۇتى ئاستىدىكى
مىدىراپ تۇرغان لەۋلىرى ناھايىتى جىددىي ئىدى .

ـــ خوپ ، سىز قانچىلىك ئېلىشقا رازى ؟

ـــ ئونغا ئون ئىككى .

ھۇمايۇن ئىككى يۈز مىڭ رۇپىينى قىرىق مىڭ قىلىپ قايتۇرۇش
توغرىسىدا ئويلىنىۋاتقاندا ، سودىخۇرلار ئېسىگە چۈشۈپ قالدى . لېكىن
بۇنچىلىك پۇلنى قايتۇرغىدەك بولغىچە بىر يىل ئۆتەمدۇ ، بەش يىلمۇ ـ
كىم بىلىدۇ ؟ تۇردىبەگ شۇنى ئويلاپ يۇقىرى ئۆسۈم قويغانىدى .

ـــ نەئىلاج ، مەيلى . نېسىپ قىلسا ئوننى ئون ئىككى قىلىپ قاي ـ
تۇرىمەن .

شۇ شەرت بىلەن قەرز ئېلىنغان پۇلنىڭ يۈز مىڭى ھۇمايۇن بـ
لەن سەھرادا بىللە ئازاب چەككەن بارلىق ئادەملەرگە تارقىتىپ بېرىلـ
دى . ئۆزلىرىگە ئات ھەم ھەربىي ئەنجاملار سېتىۋالغان بەگ ۋە نۆكەرلەر

خوتۇن ـ قىزلىرىغا ئۇنچە ـ مارجانلار سوۋغا قىلدى . چۈنكى ئەرەب دېڭىزى يېقىن بولغانلىقى ئۈچۈن ، ئۆمەرقۇت بازارلىرىدا دېڭىزدىن ئېلىنىدىغان دۇر ، سەدەپ ، مارجانلار ناھايىتى ئەرزان ئىدى .

مېزان ئېيى كىرگەندىن كېيىن ، يازنىڭ ئىسسىق تۈگەپ ، ھاۋا سالقىن بولۇپ قالدى . ئادەملەرمۇ ياخشى دەم ئالغىنىدى . ھۈمايۇن رەنە ۋىرسال بىلەن كۆرۈشۈپ :

ـــ ئاتا مىراس يەرلىرىڭىزنى قايتۇرۇپ ئېلىشىڭىزدا ، بىز سىزگە ياردەم بەرمەكچىمىز ، ـــ دېدى ، ـــ بارلىق بەگ ، نۆكەرلىرىمىز سىزنىڭ قوشۇنىڭىز بىلەن بىرگە يۇرۇش قىلىشقا تەييار تۇرماقتا .

رەنى ۋىرسال ھەمىدە بانۇنىڭ ئېغىر ئاياغ ئىكەنلىكىنى بىلەتتى ، خوتۇنىدىن « مېھمان بېگىمنىڭ ئاي ـ كۈنى يېقىنلىشىپ قالغاندەك تۇ-رىدۇ » دەپ ئاگاھلىغانىدى . شۇڭا ۋىرسال ھۈمايۇننىڭ گېپىدىن بىر ئاز تەئەججۈپلەندى :

ـــ بېگىمنى . . . تاشلاپ قويۇپ ماڭارسىزمۇ ؟

ـــ ھەئە ، يۈزگە يېقىن ئادەم بېگىمنىڭ خىزمىتىدە قالدۇ ، مە-ھەراجە ، بىز سىزنىڭ ئائىلىڭىزگە خۇددى ئۆزىمىزنىڭ ئائىلىسىگە ئە-شەنگەندەك ئىشىنىمىز .

بۇ گەپتىن تەسىرلەنگەن رەنە ۋىرسال :

ـــ ئۇنداق بولسا مەنمۇ سىزگە ئۆز قوشۇنۇمنى ئىشىنىپ تاپشۇ-رىمەن . مېنىڭ ئىككى مىڭ كىشىلىك راجپۇت يىگىتلىرىمگە ئىنىم سۇدخورپراسات باشلىق بولىدۇ ، سىز بولسىڭىز ھەم ئۆزىڭىزنىڭ نۆ-كەرلىرىگە ، ھەم بىزنىڭ قوشونغا باش سەركەردە بولۇڭ .

ـــ ئىشەنگىنىڭىزدىن مىننەتدارمەن ، مەھەراجە .

شۇ قارار بويىچە ھەربىي يۇرۇشكە مېڭىش ئالدىدىن ھۈمايۇن ھەمىدە بانۇ بىلەن باغدا خەيرلەشتى . بادام گۈلىگە ئوخشاپ كېتىدىغان بەش بەرگىلىك خۇشبۇي كەنىر گۈللىرى يېنىدا ، ھەمىدە مەيۇسلىنىپ كۆزىگە ياش ئالدى :

ـــ ئېغىر پەيتلەردە مېنى تاشلاپ كېتىۋاتىسىز . . .

— مەن ئاتا ـ بوۋىلىرىمىزدىن قالغان ئۇدۇمغا ئاساسەن كېتىۋا-تىمەن ھەمدە ، ئېسىگىزدە باردۇر ، تۇركي ئۇلۇسلىرىدا ئانىنىڭ ئاي ـ كۈنى يېقىنلاشسا ، ئاتا بولغۇچى بىر ياققا ئىرىم قىلىپ كېتىشى كېرەك . تاكى بوۋاقنىڭ چىللىسى چىققۇچە مەن يىراقتىراق يۇرسەم ، سىزگىمۇ ، بالىغىمۇ ياخشىلىق تىلىگەن بولىدىكەنمەن .

— بۇ ئۇدۇمنى مەنمۇ تەن ئالىمەن . لېكىن ئۇرۇش خەۋپى . . .

— ئۇرۇش ئەمەس . . . رەنە ۋىرسالنىڭ ئاتا مىراس يېرىدىن باسقۇنچىلارنى قوغلاپ چىقارماقچىمىز . ئارىلىق يىراق ئەمەس ، چاپارمەن بىر كۈندە يېتىپ بارالايدۇ .

— بولمىسا خەۋىگىزنى ئەۋەتىپ تۇرۇڭ .

— خوپ ، سىزدىنمۇ خۇش خەۋەر كۈتىمەن .

ھۇمايۇن ۋەدىسىگە ئەمەل قىلىپ ، ئۈچ كۈندىن كېيىن تۇردىـ بەگنى ئۆممەرقۇتقا ئەۋەتتى . ئۇنىڭ ئېلىپ كەلگەن خەۋىرىگە قارىغاندا ، ھۇمايۇن بىلەن رەنە ۋىرسالنىڭ بىرلەشمە قوشۇنى شاھ ھۇسەيىن ئار-غۇنىنىڭ جۇن دەريا‌سى بويىدىكى قوشۇنىنى يېڭىپ ، يەتمىش مىل يىراققا سۈرۈپ تاشلاپتۇ . ئونلىغان يېزا ـ قىشلاقلار ئىستېلاچىلارنىڭ زۇلۇمىدىن قۇتۇلۇپ ، قايتىدىن ئۆممەرقۇتقا قوشۇلۇپتۇ .

بۇ خۇش خەۋەر پۈتۈن شەھەرنى شاد ـ خۇراملىققا چۆمدۈردى . رەنە ۋىرسال گۈل تانىلىرى بىلەن زىننەتلەنگەن پىلغا مىنىپ ، ھۇمايۇنغا مىننەتدارچىلىقىنى بىلدۈرۈش ئۈچۈن يېتىم ـ يېسىرلارغا خەيىر ـ ئېھسان تارقىتىپ بەردى . براخمانلار شەھەردىكى بارلىق ئىبادەتخا-نىلاردا ئۇلۇغ يازدان شۈۋا ۋە راجپۇتلارنىڭ ھامىيسى مەبۇدە كالىنىڭ بۇتىغا ئاتاپ سەدىقىلەر قىلىشتى . ئۇنىڭ قوۋمىغا مۇقەددەس گۈدۈنچكە سېرىق ماي قوشۇپ تەييارلانغان تائام ۋە تاتلىق ـ تۇرۇملار تارتىلدى .

ئەنە شۇنداق شاد ـ خۇراملىق داۋام قىلىۋاتقان كۈنى پېشىن ۋاقتىدا ھەمدە بانۇنى تولغاق تۇتۇشقا باشلىدى . ھۇمايۇنىنىڭ ھەمدە بانۇنىڭ خىزمىتىنى قىلىشقا قالدۇرۇپ قويغان ئادەملىرى ئـ

چىدە ، تەجرىبىلىك دايا① خوتۇنىمۇ بار ئىدى . بۇ پاكىز ، چاققان ، ئوت-
تۇز ياشلاردىكى ئايال ماھىم بىبىنىڭ ئۆتكەن ئايدا تۇغۇلۇپ ئەدھەم دەپ
ئات قويۇلغان ئوغلىغا ، جەججى بىبىنىڭ ئەزىز دەپ ئات قويغان ئوغلىغا
دايالىق قىلغانىدى . ھەممە ئۇنى « قولى يەڭگىل » دەپ ماختىشاتتى .

لېكىن ھەمىدە بانۇغا كەلگەندە بۇ دايانىڭ ئەپچىللىكى كارغا
كەلمەي قالدى . ھەمىدە بانۇ بەش سائەت قىينالدى . (بۇنىڭ سەۋەبى
كېيىن مەلۇم بولدى ، بالا بەك چوڭ ئىكەن) . دايا باشقىچە خىياللاردا
بولۇپ ۋەھىمگە چۈشۈپ قالدى . كۈچسىز ، زورىقىپ كەتكەن ھەمىدە
بانۇنىڭ كۆزلىرى چانىقىدىن ئېتىلىپ چىقىپ كەتكۈدەك بولاتتى . « ياردەم قىلىڭلار » دەپ زارلىنىپ كېتەتتى .. .

كەچ كىرىپ قاراڭغۇ چۈشتى . ئوچۇق ئاسماندا تولۇن ئاي كۆ-
رۈندى . ھەمىدە بانۇ ھامان قىينالماقتا ئىدى . مەسلىھەت قىلىشايلى دې-
سە ، ھۇمايۇن يوق ئىدى . ھەمىدەنىڭ ئانىسى ياردەم سوراپ رەنە ۋىر-
سالنىڭ خوتۇنىغا باردى . ئوتتۇز ياشلاردىكى بۇ گۈزەل ئايالمۇ تولغاق
ئازابىنى باشتىن كەچۈرگەن ، ئەمچەكتىكى قىزى ئەمدى ئىككى ئايلىق
بولغانىدى . ئۇ ئۆزىگە دايالىق قىلغان ئەللىك ياشلاردىكى چاققانغىنە بىر
ئايالنى چاقىرتىپ كەلدى ـ دە، ھەمىدەنىڭ ئانىسىغا قوشۇپ ئەۋەتتى .

سىرتتا ئىزتىراپ چېكىپ ئولتۇرغان خوجا مۇئەززەم :

ـــ مۇسۇلمان پادىشاھنىڭ پەرزەنتىگە غەيرىي دىندىكى بىر ئايال
دايالىق قىلسا سۆز ـ چۆچەك بولىدۇ ، ـــ دەپ دايانى ئۆيگە كىرگۈز-
مىدى .

ـــ خۇدا بۇلارنىمۇ بىزگە ئوخشاش ئىنسان دەپ ياراتقان ، ـــ
دېدى قىزنىڭ ئاتىسى مىربابا دوست ، ـــ ھازىر دىن ، مىللەت ئايرىيدى-
غان پەيت ئەمەس ، ھەمىدە بىلەن بالىنىڭ ھاياتى خەۋپ ئىچىدە !

شۇ چاغدا ئۆيدىن چىقىپ كەلگەن دايا :

ـــ بولمىدى ، بالا تەتۇر كېلىپ قالدىمىكىن دەپ
قورقۇۋاتىمەن ، ـــ دېدى ساراسىمە ئىچىدە .

---

① دايا ـــ تۇغۇت ئانىسى .

بـۇنـى ئاڭلىغان خوجا مۇئەززەم نائىلاج ھىندى دايا‌سىغا قاراپ :
ـــ مەرھەمەت ، تېز كىرىڭ ، ـــ دېدى .
يۇيۇنۇپ ، پاكىز كەلگەن ھىندى ئايال ھەمىدە بانۇغا ئوڭ تەرەپـ
تىن يېقىنلىشىپ كەلدى ـ دە ، ئۆز تىلىدا قانداقتۇر بىر دۇئانى پىچىرلاپ
ئوقۇدى . ئۇنىڭ ئوروق ، قارامتۇل قوللىرىدا بىر سېھىر بارمۇ ، بەش ئالتە
مىنۇت ھەپىلەشكەندىن كېيىن ، تۇيۇقسىزلا بوۋاقنىڭ ئىڭگەسى
ئاڭلاندى .
ھەمىدە بانۇنىڭ يۇمۇق كۆزلىرى يۇلتۇزدەك ئېچىلدى . ئۇ-
نىڭغا تام ـ تورۇسلار لەيلەپ يۈرگەندەك كۆرۈنۈپ كەتتى . بەدىنى
پەيدەك يېنىكلىشىپ قالغاندەك بىلىندى . بىراق بېشىنى كۆتۈرۈپ بالىغا
قاراشقا ماجالى يەتمىدى . ئوغۇلمۇ ، قىزمۇ ؟ دايالار بۇ گەپنى دېگۈچە
بولغان بىر نەچچە دەقىقە ئۇنىڭغا ئىنتايىن ئۇزۇن ۋاقىتتەك تۇيۇلۇپ
كەتتى . قىزمىدۇر ، شۇنىڭ ئۈچۈن ئېيتالمايۋاتامدىغاندۇر .
ـــ ئوغۇل ! ـــ دەپ خىتاب قىلدى بىرىنچى دايا ، ـــ مۇبارەك
بولسۇن بېگىم . پالۋاندەك ئوغۇل تۇغدىڭىز . نېمانچە قىيىن تۇغۇت بو-
لۇپ قالدىڭىز دېسەم ، بوۋاق بەكمۇ چوڭ ئىكەن ! بىسمىللاھىر رەھمانىر
رەھىم ، ـــ دايا بىر تەرەپتىن سۆزلىگەچ بالىنىڭ كىندىكىنى كەستى . ـــ
كالىمە ئىكى جاي ①، ـــ دېدى ئىككىنچى دايا ۋە بوۋاقنىڭ كېسىلگەن
كىندىكىنىڭ ئۇچىنى چىڭگىدە بوغۇپ قويدى .
ھەمىدە بانۇ گاھ ئوغۇلغا ئىنتىزار ھۇمايۇننىڭ قىن ـ قىنىغا پاتـ
ماي خۇشال بولۇپ كېتىۋاتقانلىقىنى كۆز ئالدىغا كەلتۈرسە ، گاھ جەمنە
دەريـاسىدا نىزامنىڭ قېيىقىدا ئۇزۇپ كېتىۋاتقاندەك بولاتتى . ئۇنىڭ «
مۇسۇلمانلار بىلەن ھىندىلار ئوخشاشلا بىر ئىنسان ، بۇلارنى پەقەت مول-
لىلار بىلەن براخمانلار بىر ـ بىرىدىن ئايرىۋەتكەن » دېگەن سۆزلىرىنى
قايتىدىن ئاڭلاۋاتقاندەك بىر تۇيغۇغا چۆمەتتى .
ھەمىدە بانۇ ئىنسانلارنىڭ ئەڭ مۇشكۈل پەيتلەردە دىن ۋە مىل-
لەتنى ئۇنتۇپ ، بىر ـ بىرىگە يارەملىشىدىغانلىقىنى تېخى ھازىرلا دايالىق

---

① كالىمە ئىكى جاي ـــ مەبۇدەكالى پاناھىدا ساقلىغاي .

قىلغان ئىككى ئايالنىڭ ئىناق ھەمكارلىقىدىن كۆرگەنىدى .

ھەمىدە بانۇ سەل ئۆزىگە كەلگەندە ، تولۇن ئاينىڭ شولىسى ئايۋانغا چۈشكەنىدى . سۈتتەك ئايدىڭ كېچىدە داقا ـ دۇمباق ، كاناي ـ سۇنايلارنىڭ شادىيانە ئاۋازى ياڭرىماقتا ئىدى . ئۆمەرقۇت قەلئەسىدىكى ساھىبخانا ـ مېھمانلار يېڭى تۇغۇلغان بوۋاقنىڭ شەرىپىگە تەنتەنە قىلىشماقتا ئىدى .

تۇردىبەگ ھۇمايۇندىن سۆيۈنچە ئېلىش ئۈچۈن ، سەھەردىلا جۇن دەرياسى تەرەپكە ئاتلىنىپ يۈرۈپ كەتتى . ئۆمەرقۇتتا ھۇمايۇننىڭ نامىدىن مىڭلىغان ئادەمگە ئاش تارتىلدى ، قەنت ـ گېزەكلەر تارقىتىلدى . ئۈچىنچى كۈنى ھۇمايۇندىن چاپارمەن كەلدى . چىللىسى توشمىغان ئايال ۋە بالىنىڭ ئالدىغا پەقەت ماھىم بىبى بىلەن ئامىنەتلا كىرىپ چىقاتتى . ھۇمايۇننىڭ مەكتۇپىنى ئېلىپ كىرگەن ماھىم بىبى سۆيۈنۈپ خەۋەر بەردى :

ـــ ئېسمى جالالىدىن ئەكبەر بولسۇن ، دەپتۇ . سىزگە ئاتاپ شېئىر يېزىپتۇ . چاپارمەننىڭ دېگىنىگە قارىغاندا ، خۇشاللىقىدىن ھەممە ئادەمگە مۇشك [1]تارقىتىپ بېرىپتۇ .

ـــ مۇشك !؟ ـــ ئەجەبلىنىپ سورىدى ھەمىدە .

ـــ شۇ چاغدا ئۇنىڭدىن ياخشىراق نەرسىسى يوق ئىكەن .

ـــ راست ، خەزىنىسى قۇرۇق ... تۇردىبەگدىن قەرز ئالغانىدى ...

ھەمىدە بانۇ ياستۇققا سۆيۈنۈپ مەكتۇپنى ئاچتى :

« مىن ئۈچۈن بىرىرەملىر بىرىرەمى بۇ كۈن ،
ھۇمايۇن خۇررەملىر [2]خۇررەمى بۇكۈن .

دۇنيادىكى بارلىق دۆلەت ـ خەزىنىلىردىنمۇ ئىلا ئوغۇل ئىنئام قىلغان سۈيۈملۈك يارىم ھەمىدە بانۇ ! ئۆتكەن يىللاردا شۇنچە دەۋران سۈرگەن بولساممۇ ، بۈگۈنكىدەك سۆيۈنگىنىمنى بىلمىيمەن . ئىلاھىم ئەكبەرنىڭ ئۆمرى ئۇزۇن بولسۇن ، تو-

---

① مۇشك ـــ كىيىكنىڭ جىنسى بېزىدىن ئېلىنغان قارامتۇل ، پۇراقلىق ماددا .

② خۇررەم ـــ شاد ـ خۇراملىق ، خۇشاللىق .

سۇلغان يوللىرىمىزنىڭ ھەممىسى ئېچىلىپ كەتسۇن ، كۆڭۈلگە يۈككەن ئارزۇلار ئويـ-
لىغىنىمىزدىنمۇ زىيادىراق بولۇپ رويايقا چىقسۇن . »

بۇ تىلەك ئارزۇلاردىن رازىمەن بولغان ھەمىدە بانۇ :

ــ ئىلاھە ئامىن ! ــ دەپ دۇئا قىلىپ ، مەكتۇپنى سۆيۈپ كۆز-
لىرىگە سۈرتتى .

ئاتا ـ ئانىلارنى ۋە باشقا ئونلىغان ئادەمنى خۇشاللىققا چۆمۈلدۈ-
رۈپ دۇنياغا كەلگەن بوۋاق ، نېمىدۇر بىر نېمىدىن نارازى بولغاندەك
قەغشلىك قىلىپ كۆپ يىغلايتتى . ھەمىدە بانۇ ئۇنى قۇچىقىغا ئېلىپ
ئەمگۈزگەندىن كېيىن ، بىرەر يېرىم سائەت جىم ياتاتتى ـ دە، كېيىن
يەنە ئىڭگەسىنى باشلايتتى . ئانا ـ بالىغا كۆيۈپ ـ پىشىپ خىزمەت
قىلىۋاتقان ئامىنەت « يۆگىكىدە پاتىدىغان قاتتىق بىر نېمە بارمـ-
كىنە » دەپ يۆگەكنى ئېچىپ كۆردى . يۆگەك يۇمشاق ، قۇسۇرسىز
ئىدى . ئامىنەت ھەمىدە بانۇغا قاراپ :

ــ بالىڭىز بەكمۇ چوڭ ، سۈتىڭىز يەتمەيۋاتامدىكىن ، ــ دېدى .

شۇ گەپنىڭ ئۈستىگە كىرىپ قالغان ماھىم بىبى :

ــ مېنىڭ سۈتۈم كۆپ ، ــ دېدى ، ــ ھەزرەت بېگىم ، ئەگەر
رۇخسەت قىلسىڭىز ، مەن ئوغلىڭىزنى ئەمگۈزۈپ باقسام .

ھەمىدە بانۇ ئوغۇل تۇغقاندىن تارتىپ ، ئىناۋىتى بىردىنلا كۆتۈ-
رۈلۈپ كەتكەندەك ، ئۇنى « ھەزرەت بېگىم » دەپ مۇراجىئەت قىلغۇ-
چىلار كۆپەيگەنىدى . بۇ ئىش ئۇنىڭ كۈلگىسىنى كەلتۈرەتتى . ھازىرمۇ
ئۇ ماھىم بىبىگە كۈلۈپ قاراپ :

ــ رۇخسەت يوق . . . سىزدىن ئۆتۈنۈپ قالاي ، ماھىم ! ــ
دېدى .

ماھىم پاكىزلىقىنى ياخشى كۆرەتتى . ئۇ ئۆزىنىڭ ئۆيىگە چىـ-
قىپ ، ئەمچىكىنى سوۋۇنداپ يۇيدى . ھەمىدە بېگىم ئاق كىيىم كىيىپ
ياتقانلىقى ئۈچۈن ، بوۋاق باشقا ئانىنى ياتسىراپ قېلىشى مۇمكىن ئىدى .

شۇڭا ماھىم ببىى ئاق شايى كۆڭلىكىنى ئوتلىغ ①بىلەن دەزماللاپ كىيدى ، رومالنىمۇ دەزماللاپ ئوردى . ئاغزىغا ئېڭىكىنى ئايلاندۇرۇپ پاكىز ئاق لىچەك تارتتى . بۇ تەييارلىقلاردىن كېيىن ، بوۋاق ئىگىلەپ يىغلاشقا باشلىغاندا ، ئۇنى قۇچىقىغا ئېلىپ ئېمىتتى .

ئاجايىپ ئىش ، بوۋاق ياتسىرىماي ماھىمنى ئۇزاق ئەمدى ۋە مەدىرلىماي ئىككى سائەتچە ئۇخلىدى . بوۋاقنىڭ ئانا سۈتىگە تويماي يىغلىغانلىقى ئەمدى مەلۇم بولدى .

ماھىم ببىى شۇ كۈندىن باشلاپ « ئىنىكئانا » دېگەن ئۇنۋانغا ئىگە بولدى . شاھزادىگە ئىنىكئانا بولۇش ـ سارايدا ئىنتايىن شەرەپلىك مەرتىۋە ھېسابلىناتتى . ماھىمنىڭ بىر ئايلىق بوۋىقى ئەدھەم شۇ كۈندىن باشلاپ ئەكبەرنىڭ كۆكەلدىشى بولۇپ قالدى . بىر ئاننىى ئەمگەن كۆكەلداشلار ئاتاق ئاكا ـ ئىنى سۈپىتى بىلەن بەزىدە بىر ئۆمۈر پادىشاھ ۋە شاھزادىلەرنىڭ يېقىن ئادەملىرىدىن بولۇپ قالىدۇ . شۇنداق بولغاچقا ، يەنە بىر قانچىسى ، ماھىم ببىدەك ئىنىكئانا بولۇش خاھشى بارلىقىنى بىلدۈرۈشتى . بۇلارنىڭ بىرسى ، شەمسىددىن مۇھەممەد دېگەن ئافغان يىگىتنىڭ خوتۇنى ـــ يېقىندا ئوغۇل تۇغقان جەججى ببىى ئىدى . بۇ ئايال ئىسمىغا يارىشا زىلۋا ، چاققان ھەم كېلىشكەن ئايال ئىدى . ئۇنىڭ ئىسمىنى قىسقارتىپ « جىجى » دەپ چاقىرىشاتتى .

ماھىم ببىنىڭ بوۋىقى ئەدھەمۇ كۆپ ئەمگەچكە ، ئىككى بالىغا سۈتى يېتىشمەيتتى . شۇنىڭ ئۈچۈن ھەمىدە بېگىم ئۆز ئوغلىنى ئارىلاپ جەججى ببىنىڭ ئەمگۈزۈشىگە رۇخسەت قىلدى . ئۇ ماھىم ببىنى باش ئىنىكئانا قىلىپ تەينىلىدى ، بۇرۇنقى پاكىزلىق ئۇدۇمى بويىچە ماھىم ببى ئىنىكئانا جەججى ببىگە خۇددى ئۆزىدەك دەزماللانغان شايى كۆڭلەك كىيدۈردى ، ئاغزىغا ئاق يىپەك لىچەك تارتقۇزۇپ ، بالىنىڭ ئالدىغا كىرگۈزدى .

بوۋاق بۇ ئاننىمۇ ياتسىرىماي ئەمدى . ئۇنىڭ يىغسى تېخىمۇ ئازلىدى . ئوغلىنىڭ پالۋانلاردەك ئىشتىھاسى بارلىقىغا كۆزى يەتكەن ھە-

---

① ئوتلىغ ـــ دەزمال .

مىدە بېگىم كۈنلەرنىڭ ئۆتۈشى بىلەن يەنە يېڭى ئىنكىتانىلارنى تاپتى . بۇلاردىن بىرى نۇرىددىنبەگ كۆكەلداشنىڭ خوتۇنى ھەكىمە ، يەنە بىرى بەدەخشانلىق تاجىك ئايال پايانده بىبى ئىدى . ماھىم بىبى ئۇلارنىڭ ھەربىرىنى ئاق شايى كۆكىلەك كىيگۈزۈپ ، پاكىز قىلىپ بوۋاقنىڭ ئالدىغا ئېلىپ كىرەتتى . بالا قەغىشلىك قىلماي ، ئۇلارنى ئۆز ئانىسىدەك بىلىپ ئىمەتتى . بۇ ئىشلاردىن خەۋەر تاپقان بوۋىسى ، يامان كۆزلەردىن ساقلايدىغان دۇئالارنى يازدۇرۇپ يۈمشاق تۇمارچە قىلدۇردى ـ دە ، ئۇنى كۆزمۇنچاق بىلەن قوشۇپ تىكتۇرۇپ ھەمدەگە بەردى :

ـــ بالاڭغا تاقاپ قويای . ھەممىلا ئادەم ياقىسىنى تۇتۇپ ، ھەيران بولۇپ سۆزلەۋاتىدۇ . ئىلاھىم ، كۆز تەگمىسۇن ، ـــ دېدى .

ئاردىدىن يىگىرمە كۈن ئۆتۈپ ، ئىنكىتانىلارنىڭ بىرىگە تۇمۇ تېگىپ يېتىپ قالدى ، يەنە بىرىنىڭ بالىسىنىڭ ئىچى سۇرۇپ قالدى . ماھىم بىبى بالىسى ياكى ئۆزىنىڭ سەل مىجەزى يوق بولۇپ قالغان ئىنكىلەرنىڭ ئەكىبەرنىڭ يېنىغا كىرگۈزمەيتتى . يەنە ئىنكىتانا كېرەك بولۇپ قالغانلىقىنى ئاڭلىغان ساھىبخانىلار ، رۇپارانى ئىسسىملىك ئېمىتۇاتقان بالىسى بار ، ياشىقىنا ھىندى ئايالنى ھەمدە بانۇنىڭ ھۇزۇرىغا ئەۋەتتى .

ھۇمايۇن ئاياللار بىلەن بالىلارغا خوجا مۇئەززەمنى ئىشىك ئاغىسى قىلىپ تەينىلەپ كەتكەنىدى . خوجا ئۆزى ھەمدەنىڭ ئالدىغا كىرەلمەيدىغانلىقىنى ، ماھىم بىبىنى ۋاستىچى قىلىپ ، بىر مۇنچە ئەنسىز گەپلەرنى قىلدى :

ـــ بېگىم كېيىنكى ئىشلارنى ئويلىسۇن . خۇدا خالىسا ، ئەكبەر چوڭ بولغاندا ۋەلىئەھد بولىدۇ . كېيىن روھانىيلار :« مەجۇسىي ئانىنى ئەمگەن بالا مۇسۇلمان پادىشاھىغا ۋەلىئەھد بولالمايدۇ » دەپ پەتىۋا بېرىشى مۇمكىن . ھەزرىتىمنىڭ روخسەتسىز ھىندىلاردىن ئىنكىتانا ئالغىلار ، بالاغا قىلىپ يۇرمەيلى يەنە .

بۇ گەپلەرنى ماھىم بىبىدىن ئاڭلىغان ھەمدە بانۇ :

ـــ تاغامغا ئېيتىڭ ، ساھىبخانىلارنىڭ دەرگاھىدا يىگەن نان ـ تۇزلىرىنىڭ ھۆرمىتىنى ئۇنتۇپ قالمىسۇن ، ـــ دېدى ، ـــ شاھ ھۇسە-

يـنده‌ك مۇسۇلمان ئه‌مرى بىزنى قوغلىغاندا ، ره‌نه ۋىرسال بىزگه پاناھـ لىق به‌ردى . ره‌نه دىن ، مىلله‌ت ئايرىمىدى ، بىز نېمه ئۈچۈن ئايرىيمىز ! هه‌زرىتىم ئىنىكئانا تاللاش ئىختىيارلىقىنى ماڭا تاپشۇرغان ، « ئه‌كبه‌ر — به‌نى به‌شه‌ر[1] پەرزه‌نتى بولسۇن » ده‌پ تىلىگه‌ن . خوجا تاغام بۇ ئىشقا ئارىلىشۋالمىسۇن ، ساھىبخانلارنىڭ كۆڭلىگه كېلمىدىغان بىرەر گەپ ـ سۆز قىلىپ قويمىسۇن .

بۇ گەپلەرنى ماھىم بىبىدىن ئاڭلىغان خوجا مۇ ئه‌زىزەم :

ـــ نېمه ئامال ، جىيه‌نىمىز مه‌لىكه بولغاچقا گېپىنى يىرالمايمىز ، ـــ دېدى .

شۇ كۈنى كه‌چقۇرۇنلۇقى ھىندى ئايال رۇپارانى ئىنىكئانىلارنىڭ شايى كۆڭلىكىنى كىيىپ ، ئه‌كبه‌رنى بىر ئايلىق ئه‌مگۈزۈش ئۈچۈن قۇچىقىغا ئالغاندا ، خوجا مۇئه‌زىزەم تاشقىرقى ئۆيده ئه‌كبه‌رنىڭ چىرقىراپ يىغلىشىنى كۈتۈپ ئولتۇردى . ئۇ :« بالا تۇيغۇن كېلىدۇ . ئه‌گه‌ر غەيرىي دىندىن بولغان ئىنىكئانىنى ئه‌مگۈزسه‌ كه‌لىمه‌ي يىغلىسا ، ده‌رھال ئادەم كىرگۈزۈپ گۆده‌كنى تارتقۇزۇۋالىمه‌ن » دېگه‌ن ئويدا ئىدى . لېكىن مېھرى ئىسسىق رۇپارانىدىن ئۇ سۈتىنىڭ ھىدى كېلىپ تۇراتتى . بالا ئۇنىڭغا يېپىشىپ ، يىغلاشنىڭ ئورنىغا ئىختىيارسىز كۈلۈمسىرەيتتى . بوۋاقنىڭ تىلى ۋە چىشسىز مۇلكى كۆرۈنۈپ كه‌تكه‌نده ، ئىنىكئانا[2] ئۇنىڭدىن زوقلىنىپ كۈله‌تتى .

ئانىلار ۋە كۆكه‌لداشلار ئۆمه‌رقۇتتا ئه‌نه شۇنداق قۇۋناق ياشاۋاتقان كۈنله‌رده ، يه‌تمىش مىل يىراقلىقتىكى جۇن ده‌ريا‌سى بويىدا ، ھۇما‌يۇن بىله‌ن شاھ ھۈسه‌يىن ئوتتۇرىسىدىكى قانلىق ئاداۋه‌تله‌ر بارغانسېرى

---

① به‌نى به‌شه‌ر — ئادەم بالىسى ، ئىنسان بالىسى .

② ئۆزبېكچه ئېنه‌گه ئىنىكئانا ده‌پ ته‌رجىمه قىلىنىدى . تۆۋەندىكى ئىزاھات ئېنه‌گه ۋه كۆكه‌لداش بويىچه بېرىلدى : ھىندى ئايال رۇپارانى ۋه ئه‌كبه‌رگه ئىنىكئانىلىق قىلغان باشقا ئانىلارنىڭ ئىسىملىرى ئه‌بۈلفازلنىڭ « ئه‌كبه‌رنامه » سىده تىلغا ئېلىنغان . ئه‌كبه‌رنىڭ چوڭ بولغاندىن كېيىن ، ئېنه‌گىلىرىگه‌كۆكه‌لداشلىرىغا ئالاھىده ھۆرمه‌ت بىله‌ن مۇئامىله قىلغانلىقى كۆپچىلىك تارىخىي مه‌نبه‌له‌رده قه‌يت قىلىنغان . تۈركچه « ئېنه‌گه » ،« كۆكه » سۆزلىرى شۇ ته‌رزده ھىند ، ئىنگلىز ، پارس ، ئوردۇ تىللىرىغا كىرگه‌ن .

كۇچىيۇاتاتتى ۋە بۇ خەۋەرلەر ھەممىدە بانۇغا كېلىپ تۇراتتى . شاھ ھۇسەيىن دەريا بويىدىكى مۇنبەت يەرلەرنى قايتۇرۇپ ئېلىش ئۈچۈن ، شىمال تەرەپتىن سەككىز مىڭ كىشىلىك قوشۇن توپلاپ كەلدى . بۇنى ئاڭلىغان رەنە ۋىرسال ، جۇن دەريانى ۋادىلىرىدا ياشاۋاتقان قەبىللەر-دىن يەتتە مىڭ نۆكەر ياللاپ ، بۇنىڭ ھەممىسىنى ھۇمايۇننىڭ قولىغا تاپشۇردى . ئىككى تەرەپ دەريانىڭ ئىككى قىرغىقىغا جايلىشىپ ، ھەل قىلغۇچى جەڭ ئۈچۈن قولاي پۇرسەت كۈتۈپ تۇرۇشاتتى .

بۇنداق ۋەزىيەتتە ھۇمايۇن قوشۇننى تاشلاپ ئۆمەرقۇتقا بارالـمايتتى . شۇڭا ئۇ ھەمدەنى سېغىنغانلىقى ، ھېلىغىچە ئەكبەر دەپ ئات قويۇلغان ئوغلىنى كۆرەلمەي داغدا قىلىۋاتقانلىقى ھەققىدە يۇرەكنى ئېزىدىغان خەتلەرنى يازاتتى .

بالىنىڭ چىللىسى چىقىشى بىلەن ھەممىدە ھۇمايۇنغا جاۋاب خەت بازدى :

《 ھەزرىتىم ، سىز كېلەلمىسىڭىز ، بىزگە ئىجازەت بېرىڭ ، ئالدىڭىزغا بارايلى . 》

ئارىدىن ئۈچ كۈن ئۆتكەندە ، شەممىددىن قۇرچىبەگ يۇزگە يېقىن نۆكەر ، بىر نەچچە يۈز ئات ـ تۆگە ، سايىۋەنلىك ھارۋىلار بىلەن كېلىپ ، ھەممىدە بانۇ ۋە ئەكبەرنى ئىنىكئانا ، كۆكەلداشلىرى بىلەن قوشۇپ ، ئۆمەرقۇتتىن كۆچۈرۈپ ئېلىپ كەتتى .

× × ×

جۇن دەرياسىنىڭ سۈيىدىن سۇغۇرۇلىدىغان يەرلەردە خورمىزار ۋە مەنگازارلىقلاردىن باشقا ، پاختا ئېتىزلىقلىرىمۇ كۆزگە چېلىقىپ قالـىدۇ . كەچ كۈزدە ھوسۇل يىغىۋېلىنغاندىن كېيىن ،دېھقانلار ئوتۇن قـىلىش ئۈچۈن ، غوزا پايىلىرىنى چېپىۋېلىشىدۇ .

ھۇمايۇن جۇن دەريادىن يەتتە مىل بېرىغا كېلىپ ، چوڭ مەلۇھ دەريىغا سايە تاشلاپ تۇرغان بېكەتتە ، ھەممىدە بانۇنىڭ ئالدىغا چىقىپ

كۆتۈۋالدى . يۆگەكتىكى ئەكبەرنى قولىغا ئېلىپ پېشانىسىدىن سۆيدى ، بالىنىڭ تىللا سۈيى يۈگۈرتكەندەك قىزغۇچ چېچى ۋە قاشلىرى ، يۈز پىچىمىدىكى يەنە قانداقتۇر بەلگىلەر ، ئۇنىڭغا كۆپتىن بېرى تونۇشتەك تۇيۇلدى . بىردىنلا رەھمەتلىك ئاتىسى ئېسىگە كەلدى ـ دە، خۇشاللىقىغا باشقا تۇيغۇلار قوشۇلۇپ ، كۆزىگە ياش ئالدى .

ـــ ئۆمرى ئۇزۇن بولسۇن ، ئانىسىمۇ كۆپ ياشىسۇن ، ـــ دېدى .

كىشىلەرنىڭ ئالدىدا ھەمىدەنى قۇچاقلاپ سۆيۈشتىن ئۆزىنى ئاران تۇتقان ھۈمايۇن ، كۆزلىرى بىلەن ئۇنى ئەركىلىتىپ بىر مەھەل تىكىلىپ قاراپ :

ـــ ھەزرەت بېگىم ، سىزدىن ئەبەدىي مىننەتدارمەن ، ـــ دېدى .

دۇشمەن قوشۇنلىرىدىن يىگىرمە مىل بېرىدا ـــ دەريانىڭ كىچىك بىر تارمىقى باغ چېتىدىن ئۆتكەچكە ، ئەينەكتەك سۇزۇك كۆللەرنى ھاسىل قىلغانىدى . شۇڭا بۇ باغقا « ئەينەك باغ » دەپ نام بېرىلگەنىدى .

ئەتراپى تىنىق كۆللەر بىلەن ئورالغان ، كۆللەرگە چىرايلىق كۆۋرۈكلەر ياسالغان چىمەنلىك ئارالچىغا چوڭ زەدىۋال تارتىلدى . ھۈمايۇن ھەمىدە بانۇنى زەدىۋال ئىچىگە باشلاپ كىرىپ ، ئىنىكئانىلار ۋە بوۋاقلار ئۈچۈن ئاجرىتىلغان چەتتىكى چىدىرلارنى كۆرسەتتى . زەدىۋالنىڭ يەنە بىر چېتىدىكى ئۇچ چىدىر ھەمىدە بانۇ بىلەن ھۈمايۇنغا راسلانغانىدى . پەتھپۇردا ھەمىدە بانۇ يېڭى توي قىلغاندا « مۇراد ئۆيى » دەپ ئاتالغان كۈمۈش رەڭ موۋۇت چىدىر ، ھازىر ئۇنىڭ كۆزىگە ئىسسىق كۆرۈنۈپ كەتتى . ھەمىدەنىڭ بۇرۇنقى گۈزەل چىرايىغا ھازىر تەمكىنلىك ھەم ئۇلۇغۋار بىر ئانىلىق ھۆسنى قوشۇلغانىدى . چىرايىدىكى لاتاپەت ، كۆزلىرىدىكى جەزبىدارلىق تېخىمۇ روشەن ئەكس ئېتىپ تۇراتتى . ھۈمايۇن ئەكبەرنىڭ يەتتە ئىنىكئانىسىنى « سائادەت ئۆيى » دەپ ئاتالغان چىدىرغا يىغدى ـ دە، ھەمىدە بانۇغا گۆھەر كۆزلۈك ئۇزۇك تاقاپ قويدى . ئىنىكئانىلارنىڭ ھەر بىرىگە بىر تىزىقتىن مەرۋايىت ، باشتىن ـ ئاخىر سەرپالار تەقدىم قىلىندى .

ـــ ئوغلىمىز يەتتە ئانىغا پەرزەنت بوپتۇ ،ـــ دېدى ھۈمايۇن ، ـــ

ئىنشائاللا ، ئۆزىمۇ ھەر جەھەتتىن كامالەتكە يەتكەي . ئەكبەرنىڭ ئىنىڭ ئانىلىرىدىن بىرى ھىندى ، بىرى تاجىك ، بىرى ئافغان ، بىرى پارس ، قالغىنى تۈركىي ئولۇسىدىن ئىكەن . مەن ھەمىدە بانۇدىن مىننەتدارمەنكى ، ئادەم ئاتا بىلەن ھاۋا ئانىدىن تارقالغان تۈرلۈك ئەللەرنىڭ ئانىلىرىنى بىر ئالىيجاناب مەقسەت بىلەن ئەتراپىغا يىغىپتۇ . بۇ ئۇلۇغۋار ئىشلارغا بېرىلگەن ئىشارەت . ئەكبەر ئاشۇ ئانىلار بەرگەن ئاق سۈتنىڭ قەرزىنى ، ئۇلارنىڭ ئەللىرىگە ، پۈتۈن ئىنسانىيەتكە قايتۇرسۇن .

كەچتە ھەمىدە بانۇ بىلەن ھۇمايۇن « مۇراد ئۆيى » دە يالغۇز قېلىشتى . ھۇمايۇن سۆيۈشۈش ۋە ئەركىلىتىشلەردىن ئۆزىنى بەختىيار چاغلىسىمۇ ، ئەمما كۆڭلىنىڭ بىر يېرىدىن « بۇ ئامانەتكە بېرىلگەن بەخت ، ھوشيار بول ، ساڭا قارشى قىلىچ بىلەۋاتقان دۈشمەنلەر ئەترافىڭنى ئوراپ كەلمەكتە » دېگەن ئاگاھلاندۇرۇشنى ئاڭلىغاندەك بولاتتى .

گەپ قارشى قىرغاقتا ئۇنىڭغا تەھدىت سېلىپ تۇرغان شاھ ھۇسەينىدە ئەمەس ئىدى . يۇز مىل نېرىدا شاھ ھۇسەينىدىنمۇ خەتەرلىك دۈشمەن — راجە مال دېۋا ھۇمايۇننى قولغا چۈشۈرۈپ ، شېرخانغا تاپشۇرۇپ بېرىش خىيالىدا يۈرەتتى . شېرخان بولسا شىمالدا پەنجاپنى ، شەرقتە ئەجمىرنى ، جەنۇبتا مەلۋەنى ئىشغال قىلىپ ، ھۇمايۇننىڭ بۇ ئۇچ تەرەپكە باردىغان يوللىرىنى توستى ۋە خەلقنى بارغانسېرى قىينىشقا باشلىدى . گانگ دەريا سىنىڭ بويىدا بىر قېتىم غەلىتە قېلىپ ، بىكە بېگىم ۋە قىزى ئەقىقەدىن ئايرىلىپ قالغان ھۇمايۇن ، ئەمدى ئەكبەر بەگ ھەمىدەنى بۇنداق بالا - قازالاردىن ساقلاش ئۈچۈن ، كېچە - كۈندۈز ئويلىناتتى .

ئۇنىڭ ئادەتتىكىدىن ئويچانراق بولۇپ قالغانلىقىنى سەزگەن ھەمىدە بانۇ :

— ئەكبەر ئىككىمىز قانداق قىلساق مۇشكۈللىرىڭىز ئاسانلىشار ، ھەزرىتىم ؟ — دەپ سورىدى .

— ئۇزاق يولغا چىداشلىق بەرسەڭلار ، ئىككىڭلارنى بىخەتەر

جايلارغا ئېلىپ كەتسەم ... كۆڭلۈم سەل تىنچلنارمىكىن .

ــ ئۇزاق يول دېگىنىڭىز قەيەر ، گۈجارەتمۇ ؟

ھۈمايۇن ئېغىر تىنىپ باش چايقىدى ، ئۇ گۈجارەتتىنمۇ ئۈمىدىنى ئۈزگەنىدى . چۈنكى شېرخان مەلۇمنى ئېلىپ ، سەكسەن مىڭ كىشىلىك قوشۇن بىلەن گۈجارەت چېگرىسىغا يېقىنلىشىپ قالغان ، ھۈمايۇننىڭ ئۇ يەردىكى قوغدىغۇچىلىرى ۋەھىمىگە چۈشۈپ قالغانىدى . ئۇلار ھۈمايۇنغا يارەملەشسە ، كېيىن شېرخاننىڭ غەزىپىگە ئۇچراپ قېلىشتىن قورقاتتى . بەيرەمخان چاپارمەن ئارقىلىق ھۈمايۇنغا : « گۈجارەتكە زادى كەلمەڭ ، مەن ئۆزۈم ھۈزۈرىڭىزغا بېرىپ جان ساقلىمسام ، بۇ يەردە يەنە ئاسارەتكە چۈشۈپ قالمىغاندەك تۇرىمەن » دەپ خەت يازغانىدى . ھۈمايۇننىڭ ئۇنى ئېلىپ كېلىش ئۈچۈن ، خەدەڭ ئىشىك ئاغىنى ۋە پىل باققۇچى لەئل چاندنى ماڭغۇزغىنىغا ئىككى كۈن بولغا- نىدى .

ــ بەيرەمخان كەلسە ، كابۇل ياكى قەندەھارغا كېتىشتىن باشقا ئامال يوق ، ــ دېدى ھۈمايۇن ھەمىدە بانۇغا مەيۇسكىنە قاراپ .

ــ ئەجابا، ھىندىستاننى پۈتۈنلەي تەرك ئەتسەك ؟ ــ ئەلەملىك ئاۋازدا سورىدى ھەمىدە بانۇ ، ــ تېخى تۈنۈگۈنلا ھىندى ئايال رۇپارانى ئەكبەرنى قۇچقىغا ئېلىپ ئەمچىكىنى بەرگەندە ، دىلىمدا قانچىلىغان ئارزۇلار يۇلتۇزدەك پارلىغانىدى . كاشكى ھىندىستان ئانا تىمسالى بولۇپ ئەكبەرنى ئۆز پەرزەنتىدەك كۆرۈپ باغرىغا باسسا ، كاشكى ئوغلىمىز بۇ ئۇلۇغ مەملىكەتكە چىن پەرزەنتلىك خىزمىتىنى قىلسا ! ئەجابا، بۇگۈنكى كۈنگە كەلگەندە ، بۇ ئارزۇلارنىڭ ھەممىسى كۆپۈككە ئايلىنىپ كەتسە !

ــ ئۈمىدسىز شەيتان ، ھەمىدە بانۇ . ئېھتىمال بۇ ئارزۇلىرىمىز كەلگۈسىدە رويابقا چىقىپ قالار . لېكىن ، ئەكبەرنىڭ ئاشۇ كەلگۈسىگە ئامان ـ ئېسەن يېتىپ بېرىشى ئۈچۈن ، ئۇنى بىخەتەر جايلارغا ئېلىپ كېتىشىمىز كېرەك .

ھەمىدە بانۇ كابۇلدىكى كامران مىرزىنى ، قەندەھاردىكى ھىندال مىرزىنى كۆز ئالدىغا كەلتۈرۈپ ، ئۇلارنىڭ يېنىغا بېرىشتىن يۈرىكى ئۆيـ

گەندەك بولدی .

— مېنىڭ ھىندىستاندىن زادىلا كەتكۈم يوق .

— مېنى كەتكۈسى بار دەمسىز ، ھەمىدە . ھىندىستان گۆش بولسا ، بىز ئۇنىڭدىن ئۆسۈپ چىققان تىرناق . تىرناقنى گۆشتىن ئاجرىتىپ بىقېڭچۇ ، ئاغرىقىغا چىداپ تۇرالمايسىز . مېنىڭ ئىككى يىلدىن بىرى ھىندىستاندىن كېتەلمەي سەرگەردان بولۇپ يۈرۈشۈم - تىرناقنى گۆشتىن ئاجرىتالمىغانلىقىمدىن . بولمىسا بۇلتۇر بھەككەردىن كابۇلغا ياكى قەندەھارغا كېتەيلى ، دېگۈچىلەر ئاز بولمىدى . ھېلىمۇ ھەم ئەگەر سىز بىلەن ئەكبەردىن ئەنسىرىمىسەم ، مۇشۇ يەرلەردە شاھ ھۈسەيىنلەر دەكلەر بىلەن تەۋەككۇل قىلىپ ئېلىشىپ يۈرۈۋېرەتتىم . لېكىن ، ھازىر ۋەزىيەت يامان ، دۈشمەنلەر ئەتراپىمىزنى قاتمۇ قات ئوراپ كەلمەكتە .

— مەنغۇ ئاتلىق يۈرۈپ چېنىقىپ كەتكەن ، يازنىڭ ئىسسىقلىرىدىمۇ كېتىۋېرىمەن . لېكىن ئەكبەر تېخى ئىككى ئايلىق بوۋاق ، جەزىرىمە ئىسسىق سەھرادىن ئۆتسەك ، مايسىدەك نازۇك بالا بەرداشلىق بېرەلمەيدۇ .

پەنجاپ شېرخاننىڭ قولىدا بولغاچقا ، ھۇمايۇن شىمال تەرەپتىكى كابۇلغا ياكى قەندەھارغا بېرىش ئۈچۈن ، يەنە پايانسىز تار سەھراسىدىن ئۆتۈشكە مەجبۇر بولاتتى .

— بولمىسا ، ياز ئۆتكۈچە تەۋەككۇل قىلىپ ئۈچ - تۆت ئاي مۇشۇ يەردە تۇرۇپ تۇرارمىز ، — دېدى ئۇ ، — شېرخان يېقىنقى ئايلاردا بۇ تەرەلەرگە قەدەم باسمايدۇ . ئەكبەر چوڭ بولۇۋالغۇچە ، سىزمۇ ئاشۇ « ئەينەك باغ » دا خاتىرجەم تۇرىۋېرىڭ .

— سىزچۇ ؟

— مەن قوشۇن ئىچىدە — قارارگاھتا بولىمەن. بۇرۇن دۆلىتىم — مەملىكىتىمنى ياغىدىن قوغدايتتىم . ھازىر مېنىڭ ئەڭ چوڭ دۆلىتىم سىز بىلەن ئەكبەر . بىر ئوغۇل ، يەتتە ئانىنى مەملىكىتىم بىلىپ قوغدايمەن .

ھۇمايۇن سەھەردە قىرىق مىل يىراقلىقتىكى قارارگاھىغا كەتكىـ

نىچە ئۇزاققىچە قايتىپ كېلەلمىدى . پەقەت ناگان ـ ناگاندا « شاھ ھۇ-
سەيىن بىلەن قاتتىق جەڭ قىپتۇ »، « رەۋشەنبەگ يارىلىنىپتۇ » ، « خە-
دەڭ ئىشىك ئاغا ئۆلۈپتۇ » ،« تۇردىبەگ راجە ۋىرسال بىلەن ئارازلىشىپ
ئۇرۇشۇپ قاپتۇ » دېگەن خەۋەرلەر كېلىپ تۇراتتى . ھۇمايۇننىڭ يازغان
خەتلىرىدىمۇ ئەھۋالنىڭ بارغانسېرى مۇرەككەپلىشىپ كېتىۋاتقانلىقى ،
ئەگەر بەيرەمخان گۇجارەتتىن قايتىپ كېلىپ ئۇنىڭ يېنىغا بارمىغان
بولسا ، دۇشمەنلەرنىڭ « ئەينەك باغ » قا باستۇرۇپ كېلىش مۇمكىن
لىكى ھەققىدە ئەسلىتىپ قويۇلغانىدى . نىھايەت ، ئەكبەر توققۇز ئايلىق
بولغاندا ، ھۇمايۇننىڭ ئۆزى «ئەينەك باغ » قا كەلدى ـ دە ، يۇڭ ـ
تاقلارنى يىغىشتۇرۇشقا بۇيرۇق بەردى .

× × ×

ھۇمايۇن ئائىلىسى ۋە مىڭغا يېقىن ئادىمى بىلەن سىند دەرياسىدا
ئۇچ كۈن كېمىدە يۈردى ، قەندەھارغا بارىدىغان كارۋان يولىغا يېتىپ
كەلگەندە ، يۈكلىرىنى قىرغاققا چۈشۈرۈپ تۆگە ، قېچىرلارغا ئارتتى .
ئاندىن ھىندىستاندىن يىراقلىشىپ شىمالغا قاراپ يول ئالدى . ئون ئايلىق
ئەكبەر سايىۋەنلىك كاجۇۋاغا ئورنىتىلغان بېلەنچەكتە ①، نار تۆگىنىڭ
بوينىغا ئېسىلغان قوڭغۇراقنىڭ بىر خىلدا جىرىڭلىشىغا قۇلاق سېلىپ
يېتىپ ئۇخلاشقا ئۆگەندى .

تاغۇ تاش ، چۆل ـ باياۋان ۋە يېشىل ۋادىلاردىن ئۆتۈپ ، ساپ
ھاۋالىق يەرلەردە بەش ـ ئون كۈن توختاپ ، قەندەھار ۋىلايىتىگە يې-
قىنلاشقانسېرى چىنار ، تېرەك ، قارىغايلار پات ـ پات ئۇچراشقا باشلىدى .
بازار رەستىلىرىدە ئۈزۈم ، لاك ، ئالمىلار كۆزگە چېلىقاتتى . بۇ يىل
سوغۇق بالدۇر كەلگەچكە ، ئەقبەر ئېيىنىڭ باشلىرىدىلا دەرەخلەر بەر-
گىلىرىنى تۆككەن ، باغلاردىكى ئانار ۋە ئەنجۈرلەر سوغۇق ئۇرۇپ كەتـ
مەسلىكى ئۈچۈن كۆمۈلگەنىدى .

ھىندىستانىنىڭ ئىسسىقىدا يېرىم يالىڭاچ دېگۈدەك يۈرۈپ ئۆگىنىپ

---

① بېلەنچەك ـــ بۆشۈكتەك تەۋرىنىپ بالا ئۇخلىتىدىغان سەگەنچۈك .

قالغان ئادەملەر ، قىشتا قاتتىق سوغۇق بولىدىغان قەندەھار يولىدا ، بالا دۇر چۈشكەن سوغۇقتىن بەكمۇ قينالماقتا ئىدى . ھۇمايۇن جۇببە دەپ ئاتىلىدىغان سەنسەن جۇۋىسىنى كىيىۋالدى . ھەمدە بانۇ كىمخاپ نىمچا ۋە مەسە ـ كالاچ كىيىپ ، يۈك ياغلىق ئورۇۋالدى ، ئەكبەر-نىڭ ئۇستىگە تۆگە يۈكىدىن توقۇلغان قېلىن رەختتىن تىكىلگەن كۆرپە يېپىلغان بولسىمۇ ، ئەمگۈزگەن چاغلاردا شامالداپ ، بۇرنى پۈتۈپ قېلىپ ، كۆپ يىغلايدىغان بولۇپ قالدى .

ئۇلار قەندەھارغا يېرىم كۈنلۈك يول قالغاندا ، سەرىمەستەك دېگەن قىشلاقتا توختىدى . بەگ ـ نۆكەرلەر قىشلاق چېتىگە چىدىر تىكىشپ جايلاشتى . ھۇمايۇن ۋە بالىلار ئايالار قىشلىق كەلانتەرنىك[1] ئىچىكىرى ـ تاشقىرى ھويلىسىغا چۈشتى .

ئۆيلەر ئىسسىق ئىدى ، مەنقەل دەپ ئاتىلىدىغان سەندەللەرگە ئوت سېلىندى . تاشقىرىدىكى مېھمانخانىدىن جاي ئېلىشقان ئەرلەرگە قويۇق ـ سۇيۇق تاماملار تارتىلدى . ئۆي ئىگىسى ـــ چار ساقاللىق ، ورۇققىنا كەلگەن ئافغان دۇئادىن كېيىن دارى[2] تىلىدا :

ـــ ھەزرىتىم ، بىر ئۆزىڭىزگىلا ئېيتىدىغان گېپىم بار ئىدى ، ـــ دېدى .

ئۆيدە بەيرەمخان بىلەن تۇردىبەگ بار ئىدى ، ھۇمايۇن ئۇلارغا چىقىپ تۇرۇشقا ئىشارەت قىلدى . شۇنىڭدىن كېيىن كەلانتەر ئاۋازىنى پەسەيتىپ :

ـــ سىزدەك ئۇلۇغ بىر مېھمان كۈلبەمگە قەدەم تەشرىپ قىلغانىدا ، بار ـ يوقۇم بىلەن خىزمىتىڭىزدە بولۇشۇم كېرەك ، ـــ دېدى ، ـــ ئەمما ، سىزنىك باش ئۇستىڭىزدە ئايلىنىپ يۈرگەن خەۋپ ـ خەتەرنى ئويلاپ تولىمۇ بىئارام بولماقتىمەن .

ـــ يەنە قانداق خەۋپ ـ خەتەر ئۇ ، جانابى كەلانتەر ؟

---

① كەلانتەر ـــ قىشلاق ئاقساقىلى .

② دارى ـــ پارس تىلىنىك ئافغانىستاندا كۆپرەك قوللىنىدىغان بىر تۈرى ،تاجىك تىلىغا ئوخشاپ كېتىدۇ.

— سىز ئىنىڭىز ھىندالدىن پاناھلىق تىلەپ قەندەھارغا كېتىۋا-
تسىز ، شۇنداقمۇ ؟
— تەخمىنەن شۇنداقراق .
— ھىندال مىرزىنىڭ بۇنىڭدىن بىر ھەپتە ئاۋۋال قەندەھار ھا-
كىملىقىدىن قالدۇرۇلغانلىقىنى بىلەمسىزكىن ؟
— ياق ، سىز بۇنى كىمدىن ئاڭلىدىڭىز ؟
— مەن تۇنۇگۈن قەندەھاردا ئىدىم. ئوغلۇم مىرزا ئەسقەرىنىڭ
سىپاھى . كامران مىرزىنىڭ قەندەھارغا كەلگەنلىكىدىن خەۋرىڭىز بار-
دۇر ؟
ھۇمايۇن بۇ خەۋەرنى ، بۇنىڭدىن ئۇچ ھەپتە بۇرۇن ھاممىسى
خانزادە بېگىمنىڭ ئەۋەتكەن مەكتۇپىدىن بىلگەنىدى . يول ئۇستىدە قايتا
ـ قايتا ئوقۇغاچقا ، ھازىر خەتتىكى سۆزلەر خاتىرىسىدىن بىرمۇ بىر ئۆ-
تۇشكە باشلىدى :

《 ھۇمايۇنجان ، مەن سىزنى جېنىمدىن ئەزىز كۆرگەچكە ، ئىلتىماسىڭىز
بويىچە كابۇلدىن قەندەھارغا كەلدىم . ئۇچ ئىنىڭىزنى بىر يېرگە جەم قىلىپ ،
ھەزرىتى ئاتىڭىزنىڭ ۋەسىيىتىنى ئەسلىتىپ ئۆتتۈم ، كىتابلىرىنى ئېچىپ كۆرسەتـ-
تىم . سىزنى ۋەلىئەھد قىلىپ تەينىلىگەندە 〈 ئالتە ئۇلۇش ھۇمايۇنغا تەگسە . بەش
ئۇلۇش كامرانىڭ بولسۇن . بۇ قائىدە ھەرقاچان مەرئىي [1]تۇتۇلۇپ ، ھەرگىز خىلاپ-
لىق قىلىنمىسۇن 〉 دەپ يازغانلىقىنى ئوقۇپ بەردىم . سىز ئاتىڭىزنىڭ بۇ ۋەسىيىتىگە
ھەر دائىم ئەمەل قىلىپ كەلدىڭىز . ئەگەردىكى چېغىڭىزدا ، كامرانغا كابۇل ، غەز-
نىدىن باشقا يېڭىلىنى بېرگىنلىكىڭىزنىمۇ دېدىم . شۇ چاغدا كامران مىرزا : 〈 ئا-
تامنىڭ مانا بەش ئۇلۇش ئېلىشىمنى ئېيتقانلىقى راست . لېكىن ئاكىمىزنىڭ مال -
مۈلكى ئالتە ئۇلۇشتىنمۇ كۆپ 〉 دەپ ئاچچىقلانىدى . بۇگۈنكى كۈنگە كەلگەندە ،
سىزدە ئاشۇ ئالتە ئۇلۇشنىڭ بىرسىمۇ يوق . كامران مىرزا بولسا بەدەخشان ، كابۇل ،
غەزنىگە قانائەتلەنمەي ، قەندەھارنىمۇ ئۆز ھۆكۈمرانلىقىغا بويسۇندۇرماقچى بولۇۋا-
تىدۇ . ھىندال مىرزىغا : 〈قەندەھاردا خۇتبىنى مېنىڭ نامىمغا ئوقۇت ! 〉دەپ بۇيرۇق

---

① مەرئىي — قانۇنىي .

بەردى . مېنىڭ ئىلتىجالىرىم ، ئاتمىش يېشىمدا تاغ يوللىرىدا ئازاب چېكىپ ، يۇشۇ ئادالەتسىزلىكلەرنىڭ ئالدىنى ئالاي دەپ غەزىنى ئارقىلىق قەندەھارغا كەلگىنىم كار قىلمىدى .

قايسى تىلىم بىلەن ئېيتاي ، كامران مىرزا سىز بىلەن بىرگە ئاداۋەت ساقلاپ يۈرگەن ئۇ يامان ئادەملەرنىڭ تەسىرىگە بېرىلىپتۇ . سىزنىڭ سارىيىڭىز - دىن بارخورلۇق قىلغانلىقى ئۈچۈن قوغلانغان بايۇسخان ھازىر كامراننىڭ ئۇ - نىۋەتتىكى ۋەزىرى ئىكەن . ئەمىر بەھلۇلغا تۇھمەت قىلىپ ئۇنى قەتلى قىلدۇرغان، كېيىن ئۆزى زىندانغا تاشلانغان سەيدخېلىل ، ئۇگرەدىن كېلىپ كامران مىرزىنىڭ دىنىي پېشۋاسى بويىتۇ . بىچارە نىزامغا خىيانەت قىلىپ ، ئۇنىڭ دۈشمەنلىرى ئالدىدا ئالبۇۋي تايقان ئەفزەلبەگ ، ھازىر كامراننىڭ ئىشەنچىلىك ئادىمى ئىكەن . قەندە - ھارىدىكى قاراچە خانمۇ ھازىر ھىندال مىرزىدىن يۈز ئۆرۈپ ، بايۇسخان ،سەيدخې - لىل تەرەپكە ئۆتۈيتۇ . ئۇلارنىڭ ھەممىسى بىر بولۇپ ، ھەر بىر قەدەمدە كامرانىنى ئۇلۇغلاپ (سىز بابۇرنىڭ ئەڭ ئىستېدادلىق ئوغلى ، پادىشاھلىققا بەكمۇ سىزلا مۇ - ناسىپ كېلىسىز) دېگەندەك گەپلەر بىلەن ئۇنى ئىشەندۈرگەن . شۇ سۆھبەتنى مېنىڭ كۆيۈپ - پىشىپ ئېيتقان گەپلىرىم تاشقا ئۇرۇلغان تېغەڭ زايە كەتتى . ئىنىڭىز ھىندال : (پادىشاھ ئاكىمىز ھايات تۇرسا ، كامران مىرزىنىڭ نامىغا ئاتاپ خۇتبە ئو - قۇتۇش توغرا ئەمەس) دەپ يۈت تەرەپ تۇرۇۋاتىدۇ . ئالاھىم سىز تېزراق كېلىپ ، بۇ تالاش - تارتىشالارنى بىر تەرەپ قىلغان بولسىڭىز . كۆزۈمنىڭ تېرىكلىكىدە سىزنىڭ ئىنىلىرىڭىز بىلەن ئىناق - ئىتتىپاق بولۇپ ئۆتكىنىڭىزنى كۆرسەم ، دۇنيا - دىن ئارمانسىز كېتەر ئىدىم .)

ھۇمايۇننىڭ بۇ مەكتۇپىنى تاپشۇرۇپ ئالغىنىغا ئىككى ھەپتە بول - غانىدى . شۇنىڭدىن بېرى ئۇنى قاتتىق ئەندىشىگە سېلىپ قويغان يېڭى لىق — سەيدخېلىل ۋە ئەفزەلبەگدەك ئەشەددىي دۇشمەنلىرىنىڭ كامران مىرزىنىڭ قوينىغا كىرىۋېلىپ ، ئۇنىڭ ئەڭ ئىشەنچىلىك ئادەملە - رىگە ئايلىنىپ قالغانلىقى ئىدى . بولۇپمۇ سەيدخېلىل ، ھۇمايۇننىڭ ئۇنى زىندانغا تاشلىغانلىقىدىن ئۆچ ئېلىش ئۈچۈن ، ھەر نېمە قىلىشتىن يانمايتتى . ھۇمايۇن باللىق دەۋرى ئۆتكەن كابۇلغا بېرىشقا ، ئاتىسىنىڭ

قەبرىسىنى زىيارەت قىلىپ ، ئۇنىڭ روھىدىن مەدەت تىلەشكە قانچە ئىنـ
تىلسىمۇ ، ھاممىسىنىڭ مەكتۇپىنى ئوقۇغاندىن كېيىن ، ئۇتەرەپكە قەدەم
باسماسلىق قارارىغا كەلدى . ئۇ قەندەھارغا يېقېنلاشقانسېرى ناھايىتى
ئېھتىياتچان بولدى . لېكىن ، نېمىلا بولمىسۇن ھىندال مىرزا شۇ يەردە
بولسا ، ياردەم قولىنى ئۇزىتىپ قالار ، دەپ ئۈمىد قىلاتتى .

— ھىندال مىرزا قەندەھاردىمۇ ؟ — سورىدى ئۇ كەلانتەرنىڭ
سۆزلىرىدىن ئىزتىراپقا چۈشۈپ .

— ياق . ئۇ كىشى بۇرۇن قەندەھارنىڭ ئىسسىقىدىن قاقىشقانـ
كەن . دېمىسىمۇ بۇ يەر يازدا قاتتىق ئىسسىپ كېتىدۇ . كامران مىرزا ئىـ
نىسىغا بۇ گەپنى ئەسلىتىپ : ‹بوپتۇ ، سىز ھاۋاسى سالقىن غەزنىگە ھا-
كىم بولۇڭ ، مىرزا ئەسقەرىي قەندەھارغا كەلسۇن › دەپتۇ . ھىندال بۇ
گەپكە ئىشىنىپ ماقۇل بوپتۇ ـ دە ، يۈك ـ تاقلىرىنى يىغىشتۇرۇپ غەز-
نىگە كەلسە ، ھەممە دەرۋازىلار ئېتىق تۇرغۇدەك . قەلئە ئىچىدىن چىققان
بىر ئادەم ئۇنىڭغا كامران مىرزىنىڭ يېڭى پەرمانىنى كۆرسىتىپتۇ . بۇ
پەرمانغا بىنائەن ھىندال مىرزا غەزىنىگە ئەمەس ، ھەيبەر داۋىنىنىڭ نېـ
رىسىدىكى تىنچسىز سەيفى [1] جايلارغا — لەمغانات بىلەن تەنگھاغا ھاكىم
قىلىپ تەيىنلىنىپتۇ .

— ھەي ئىنساپسىز ! — دەپ غەزەپلەندى ھۇمايۇن ، — كامران
ھازىر قەندەھاردىمۇ ؟

— ياق ، سەيىدخېلىل ئۆتكەنكى جۈمە نامىزىغا كېلىپ ، خۇتـ
بىنى كامران مىرزىنىڭ نامىغا ئوقۇغاندىن كېيىن ، كابۇلغا قايتىپ
كەتتى .

— خانزادە بېگىمچۇ ؟

— بېگىممۇ يىغلاپ ـ قاقشاپ كابۇلغا ماڭدى .

— دېمەك ،قەندەھار ھازىر ئەسقەرىينىڭ قولىدا ، شۇنداقمۇ ؟

— ھەئە ، — كەلانتەر پىچىرلاپ دېگۈدەك داۋام قىلدى ، —
ئوغلۇمنىڭ ماڭا ئېيتىپ بېرىشچە ، كامران مىرزا مەخپىي پەرمان چۈ-

---

[1] سەيفى — قورال كۈچى بىلەن سېلىق تۆلەيدىغان ، بويسۇنمىغان جايلار.

شۇرۇپتۇدەك ، سىزنى تۇتۇپ ھەپسىگە ئالارمىش . قىساس ئالىدىغان دۇشمەنلىرىڭىز بار ئىكەن ، سىزنى شۇلارغا قوشۇن ھەجگە ئەۋەتەرمىش .

ھۇمايۇن ئىنىلىرىدىن پاناھلىق تىلەپ ، ئۇزۇن يوللارنى بېسىپ مەنزىلگە يېتەي دېگەندە ، دەھشەتلىك خەۋەر - خەتەرگە دۇچ كېلىپ قالغان بولسا ! ئەگەر كەلانتەرنىڭ ئېيتقانلىرى راست بولۇپ ، ئۇنى ھەجگە ماڭغۇزسا ، ئۇنىڭ دۇشمەنلىرى ھېمايىچىسىز قالغان ئادەمنى يولدا ئۆلتۈرۇۋېتىشى مۇمكىن .

ــ ئەجابا ، ئىنىلىرىم مېنىڭ قېنىمغا شۇنچە تەشنا بولغان بولسا !ــ دېدى ھۇمايۇن ئىچىدىن ئۆرتىنىپ ، ــ بەلكىم ، بۇ بىر ئىغۋادۇر .

ــ ئۇغلۇم ماڭا مەخپىي بۇيرۇق بار ،دېدى . . . ھەزرىتىم ، ئۆز يۇمنىڭ تۆرى سىزنىڭكى ، مەلىكىڭىز بالىلىق ئىكەن ، بۇ سوغۇقتا نەگە بارسىلەر ؟! ئەگەر تەۋەككۇل قىلىپ تۇرۇۋېرەيلى دېسىڭىز ، باش ئۇستىگە ئوغلۇم ماڭا ، « ئاغزىڭىزدىن زادى چىقارماڭ » دېگەنىدى . بۇ سىرنى سىزگە ئىشەنگىنىم ئۈچۈن دەۋاتىمەن .

ــ خاتىرجەم بولۇڭ ، بۇنى مەندىن باشقا ھېچكىم بىلمەيدۇ .

ئىنىلىرىنىڭ ئۆزىنى ئۆلۈمگە مەھكۇم قىلغانلىقىنى ھۇمايۇن زادىلا ئەقلىگە سىغدۇرالمايتتى . خاپىلىق ، ئازارلىشىش دېگەن بولۇپ تۇرىدۇ . لېكىن ھۇمايۇن ئۇلارغا بىرەر يامانلىق قىلغىنى يوق ئىدىغۇ . ئۇ لەشكەر يىغىپ كابۇلغا ھۇجۇم قىلغىلى ماڭغان ئەمەس ، بالىلىق ياش ئايىلى بەلەن تىنىچقىنا بىر ماكان ئىزدەپ كېتىۋاتىدۇ . ئىنىلىرى شۇنداق چوڭ بىر مەملىكەتنىڭ كىچىككىنە بىر بۇرجىكىنى ئۇنىڭدىن ئارتۇق كۆرۈشەرمۇ .« ئاددىي ئادەم بولغان بولساڭ ، ئالىقانچىلىك يەرگە سىغىپ كېتەرسەن ، ــ دەپ ئويلىدى ھۇمايۇن ، ــ ھەممە بالا سېنىڭ پادىشاھلىقىدا . سەن ھايات بولغىنىڭ ئۈچۈن ، كامرانىنىڭ قەندەھاردا ئۆز نامىغا خۇتبە ئوقۇتۇشى تەسكە چۈشكەن . سەيدخېلىل . ئەفزەلبەگلەرنىڭ ئۆز مەقسەتلىرىگە يېتىش يولىدا ھەر قانداق رەزىللىكلەرنى قىلىشتىن يانمايـ

دىغانلىقىنى ، ئەمر بەھلۇل ھەم نىزامنىڭ بېشىغا كەلگەن كۈلپەتلەردىن بىلگەنىدىمغۇ »

ھۇمايۇن شۇلارنى ئويلاپ ، ھەر ئېھتىمالغا قارشى ئېھتىيات چارىلىرىنى قىلىپ قويۇش قارارىغا كەلدى ـ دە ، ئىچكىرىكى ھويلىغا ـــ ھەمىدە بىلەن ئەكبەر تۇرغان ئۆيگە قاراپ قوزغالدى . بالا يولدا يەنە شالداپ قېلىپ ، يۆتىلىپ يىغلىماقتا ئىدى . ھۇمايۇن كىرىشى بىلەن ، ماھىم ببى ھەمىدە بانۇنىڭ قولىدىن ئەكبەرنى ئالدى ـ دە ، ياندىكى ئۆيگە چىقىپ ئېمىتىشكە باشلىدى . مەنقەلنىڭ ①ئىسسىقىدىن يۈزلىرى قىزىرىپ كەتكەن ھەمىدە بانۇ :

ـــ خۇداغا شۈكۈر ، يول ئازابى تۈگەي دەپ قالغانىدۇر ، ھەزرىتىم ، ـــ دېدى ، ـــ قەندەھارغا يېتىۋالساق بارچە مۇشكۈللەردىن قۇتۇلاتتۇق .

ھۇمايۇن ئۇنچىقماي ئۇنى مۇرىلىرىدىن تۇتۇپ ئۆزىگە قاراتتى ، كۆزلىرىگە مەيۈسلۈك بىلەن تىكىلىپ :

ـــ چىداملىق بولۇڭ ، ھەمىدە ! ـــ دېدى ، ـــ كاڭ پەلەك بىزنى يەنە يېڭى ئالتوپىلاڭلارغا دۇچار قىلسا ، سىزنى يېنىمدا مەردانىلىق بىلەن تۇرۇپ مەدەت بېرىدۇ ، دېگەن ئۈمىدىم بار .

ـــ ۋاي خۇدا ، يەنە بىرەر شۇم خەۋەر ئاڭلىدىڭىزمۇ ؟ ـــ دەپ سورىدى ھەمىدە ۋە چىرايى تاتىرىپ كەتتى .

ـــ قورقماڭ ، بەلكىم ئاڭلىغىنىم يالغاندۇر . ھەر ئېھتىمالغا قارشى قىممەت باھالىق نەرسىلىرىڭىزنى ، ئىسسىق كىيىم ـ كېچەكلىرىڭىزنى يىغىپ تەييارلاپ قويۇڭ .

ـــ ئەكبەرنىڭ نەرسىلىرىنىمۇ يىغىشتۇرىمىزمۇ ؟ ئىنىكئانىلار...

ـــ بالا قاتتىق تومۇقاپ قالغاندەك تۇرىدۇ ، بۇنى كېيىنرەك ئويلىشارمىز . ھەرەمدە بېلوژ② ئايال بارمۇ ؟

---

① مەنقەل ـــ كۆمۈر قالىنىدىغان كۆچمە ئوچاق .

② بېلوژ ـــ ئاساسەن ئىران ، ئافغانىستان ۋە پاكىستاندا ياشايدىغان ، ئىرىن تىلى ئىـــ تېمىسىغا مەنسۇپ بولغان تىلدا سۆزلىشىدىغان خەلق .

— هەسەنەلی ئىشىك ئاغىنىڭ خوتۇنى بېلۇژ ، سارابىى . . .
— شۇ ئايالغا ئاستا ئېيتىڭ ، سىز بىلەن تەييار بولۇپ تۇرسۇن .
— لېكىن مەن ئەكبەرنى تاشلاپ كېتەلمەيمەن .
— بۇنى ئويلىشىمىز دېدىمغۇ . ئالاقزادە بولماڭ ، ھەم بۇنى ھېچ-
كىمگە تىنماڭ .
ھۇمايۇن ياقىسىنىڭ تۈگمىسىنى يەشتى - دە ، ئىچ كۆڭلىكىنىڭ
يانچۇقىدىن مەخمەلدەك تۇمارچىغا ئوخشاش تىكلىگەن ئۈچ بۇرجەك
نەرسىنى ئالدى . ئەتراپىغا كۆز تاشلاپ ، ئۆي ۋە ئايۋاندا ئۆزلىرىدىن
باشقا ئادەم يوقلۇقىغا ئىشەنگەندىن كېيىن ، تۇمارچىنى ھەمىدە بانۇغا
سۈندى :
— خەزىنىنىڭ قۇرۇغدىلىپ قالغانلىقنى بىلىسىز . ئاتامدىن
مىراس قالغان كۇھىنۇر ئالمىسى مانا مۇشۇ تۇمارچىدا . ھەر ئېھتىمالغا
قارشى بۇ نەرسە ئەمدى سىزدە تۇرسۇن .
تۇمارچە كىچىك بولسىمۇ ۋەزنى خېلىلا ئېغىر ئىدى . ھەمىدە بانۇ
ئۇنى قولىغا ئالغاندا ، ھۇمايۇن قوشۇپ قويدى :
— بۇنىڭ ئىچىدە بىر دانە چوڭراق ئالماس بىلەن ، بەدەخشاندىن
ئېلىپ كېلىنگەن بەش - ئالتىچە ئېسىل لەئللەرمۇ بار . ھەممىسىنىڭ قىم-
مىتى چوڭ بىر دۆلەتنىڭ ئىككى - ئۈچ يىللىق كىرىمىگە تەڭ كېلىدۇ .
مەنمۇ ۋەلىئەھد ئوغلۇمغا لايىق مىراس قالدۇراي دەپ ، بۇ لەئل - گۆ-
ھەرلەرنى كۆپلىگەن خەۋپ - خەتەرلەردىن ساقلاپ كەلدىم . ئەمدى
بۇلارنى سىزگە ئىشىنىپ تاپشۇرۇۋاتىمەن . ئۆزىڭىزدىن باشقا ھېچكىم
بىلمىسۇن .
ھەمىدە بانۇ تۇمارچىنى ئىككى قوللاپ ئېلىپ كۆكسىگە باسقان
ھالدا ھاياجان بىلەن :
— بۇ زور ئىشەنچىڭىز غەمكىن كۆڭلۈمگە مەدەتكار بولغاي ، —
دېدى ، — ئوغلىمىزغا ئاتالغان ئامانىتىڭىزنى كۆز قارچۇغۇمدەك ئاسراي-
مەن . شۇنداقتىمۇ ، ئەكبەرنىڭ ئۆزىلا دۇنيادىكى بارلىق جاۋاھىراتلاردىن
ئەزىز .

يوللاردا توختاپ ئارام ئېلىپ ماڭغاچقا ، سىندتىن قەندەھارغا كەلگىچە ئىككى ئاي ۋاقىت كەتكەنىدى . بۇ ئاردىدا بىر قىسىم ئادەملەر يول ئازابىغا بەرداشلىق بېرەلمەي ئاغرىدى ، يەنە بىر قىسمى باشقا ھۆ- كۈمرانلارنىڭ ھۇزۇرىغا كېتىپ قالدى . ھازىر قارارگاھتىكى لەشكەر ، سىپاھلار ۋە ئۇلارنىڭ بالا - چاقىسى بولۇپ بەش يۈزگە يېتەر - يەتمەس ئادەم بار ئىدى .

ھۇمايۇن سەككىز بۇرجەكلىك چوڭ چىدىر ئالدىغا كېلىپ ئات- تىن چۈشتى . ئىشىكتىن چىقىپ كەلگەن قامەتلىك بەيرەمخان ، يۇڭلۇق چوڭ قالپاقلىق بېشىنى ئىگىپ تەزىم قىلدى - دە ، ئۆيگە باشلىدى . ھۇ- مايۇن كەلانتەردىن ئاڭلىغانلىرىنى ھېچكىمگە ئېيتماسلىققا ۋەدە بەرگەن بولسىمۇ ، لېكىن بەيرەمخان ھازىر ئۇنىڭ ئەڭ يېقىن ھەمراھى ئىدى . شۇڭا ئۇنىڭ بىلەن يالغۇز ئولتۇرۇپ ئۇنىڭغا ھەممە گەپنى ئېيتىپ بەردى .

— ئەگەر ئىنىلىرىم ماڭا قارشى قىلىچ كۆتۈرسە ، ھەج يولىدا ئەمەس ، جەڭ مەيدانىدا ئۆلگىنىم ياخشى ! يىگىتلەرنى جەڭگە تەييلاڭ ، بەيرەمخان !

بەيرەمخان قالپىقىنى سىلكىتىپ باش چايقىدى :

— ھەزرىتىم ، مەن ئون تۆت يىلدىن بېرى خىزمىتىڭىزنى قى- لىپ ، ئەڭ خەتەرلىك جەڭلەردىمۇ سىز بىلەن بىللە بولغانىدىم . ئەمما ئاكا - ئىنىلەر ئارا جەڭ قىلىشنى سىزگىمۇ ، ئۆزۈمگىمۇ مۇناسىپ كۆرمەيمەن .

بەيرەمخان ھۇمايۇندىن سەككىز ياش چوڭ ئىدى . كېيىنكى يىللاردا ئەسىرلىك ئازابلىرى ، يېشى قىرىقتىن ئاشقان بۇ ئادەمنىڭ يۈزى- دىكى قورۇقلارنى كۆپەيتكەن ، قويۇق قارا ساقىلىغا ئاق ئارىلىغانىدى .

— بولىدۇ ، مەن بۇيرۇقىڭىزغا بىنائەن بارلىق بەگ ۋە نۆكەر- لەرنى تەق قىلاي ، لېكىن جەڭگە ئەمەس ، بىرەر بىخەتەر جايغا كېتىش ئۈچۈن .

— بۇنداق قىشنىڭ سوغۇقلىرىدا نەگىمۇ بارارمىز ، جانابى بەي-

رەمخان ؟

ـــ شاملىستانغا① بارايلى . شمال تەرىپىمىزدە سېئىستان ، هېراتلار بار . هېرات هازىرمۇ شاھ تەھمەسپىنىڭ ئىلكىدە . سىز بۇرۇن بۇ شاھ بىلەن كۆرۈشكەن . ئۇنىڭ ئاتىسى ئاتىڭىز بىلەن ئىتتىپاقداش دوست ئىدى . ئەگەردىكى چېغىڭىزدا شاھ تەھمەسپىنىڭ ئەلچىلىرىنى ئىززەت ـ ئېكرام بىلەن قارشى ئېلىپ ، كاتتا سوۋغاتلار ئىنئام قىلغانىدىڭىز . بۇ شاھقا سىز بىزدەك جەڭگىۋار ئىتتىپاقداش ئىنتايىن كېرەك . چۈنكى مۇشۇ كۈنلەردە شەيبانىزادىلەر هېرات ، خۇراسانىنى تارتىۋېلىش مەقسىتىدە شىمال تەرەپتىن تەھدىت سېلىۋاتقان ئوخشايدۇ . بىز شاھ نىڭ يېنىغا بارساق ، شاھنىڭ دۈشمەنلىرى هۇجۇم قىلىشقا پېتىنالماسلىقى مۇمكىن .

ـــ ئۆزبېكنىڭ شۇنچە كۆپ ۋىلايەتلىرى تۇرغاندا ، سەفەۋىيلەرنىڭ يۇرتىغا پاناھ تىلەپ بېرىش . . .

ـــ ئۇلاريات ئادەملەر ئەمەس ، هەززىتىم . شاھ تەھمەسپ ئۆزبېكنىڭ ئەزەربەيجانلىقمىز . بۇنىڭدىن يىگىرمە تۆت يىل بۇرۇن تەبرىزگە بارغىنىم هېلىمۇ يادىمدا . سىز شۇ چاغدا ئون بىر ياشتا ئىدىڭىز ، بەلكىم ئېسىڭىزدە باردۇ . سەفەۋىيلەرمۇ ئۆزبېكلىرىنىڭ تۇركىي ئۇلۇسىدىن . بانۇ هەزرەتلىرى شاھ ئىسمايىل بىلەن تەرجىمانسىز بىمالال سۆزلەشكەنىدى .

ـــ ئەمما جاھىل قىزىلباشلارنىڭ ئاتامدىن قىساس ئالماقچى بولغانلىقى ئېسىڭىزدە بارمۇ ؟ غىزدىۋاندا شەيبانىزادىلەر بىلەن قىزىلباشلار ئوتتۇرىسىدا بۇلغان جەڭدە ، گويا مېنىڭ ئاتام نەجمى سانىيگە خىيانەت قىلغانمىش . شۇ سەۋەبتىن ئۇ ئۆلتۈرۈلگەنمىش . هالبۇكى ، نەجمى ساسىنىڭ ئۆزى ئاتامنى يوق قىلماقچى بولغانىكەن . قارشىدا قەتلىئام② ئېلان قىلىپ ، يەتتە ياشتىن يەتمىش ياشقىچە بولغان بىگۇناھ ئاھالىنى قىرغىن قىلغانىكەن .

---

① شاملىستان ـــ بېلوژ ۋە ئافغان قەبىلىلىرى ئولتۇراقلاشقان ئۆلكە .

② قەتلىئام ـــ توغرا كەلگىنىنى ئۆلتۈرۈش ، قىرغىن .

ـــ شاھ ئىسمايىل بۇنى بىلەتتى . « گۈناھ نەجمى سانىنىڭ ئۆزىدە » دەپ ، تەبرىزدە ئاتىگىزنى ياقلىغانلىقى ئۈسكىزدىدۇ .

ـــ ھازىر شاھ ئىسمايىل يوق ، شاھ تەھمەسپكە مۇتىئ[1] بولۇپ بېرىش . . . خەتەردىن خالىي ئەمەس ، جانابى بەيرەمخان .

ـــ بۇ يەر تېخىمۇ خەتەرلىك . ئاخىر سىز شاھ تەھمەسپ بىلەن بېتىم تۇزگەن ، ئېغىر پەيتلەردە بىر - بىرىگلارغا ياردەم بېرىش توغرىسىدا ئەھدە قىلىشقانىدىگلار .

ـــ شۇ ئەھدىلەر ئۈسىدە بارمىكىن ؟

ـــ ئۇنتۇغان بولسا ئەسلىتىپ قويىمىز .

ھۇمايۇن بەيرەمخاننى شاھ تەھمەسپكە ئەلچىلىككە ئەۋەتىش توغرۇلۇق ئويلاپ بىر ئاز جىم بولۇپ قالدى . شۇ چاغدا سىرتتىن ئاتىمىڭ دۇپۇرلىگىنى ، كىمىنىڭدۇر ھودۇقۇپ :

ـــ ھەزرىتىم قەيەردە ؟ ـــ دېگەن ئاۋازى ئاڭلاندى .

ھۇمايۇن ئاۋازنى تونۇپ :

ـــ يولچىبەگمۇ ؟ ـــ دېدى ، ـــ مەن ئۇنى كۈتۈپ تۇراتتىم ، كىرسۇن .

ھۇمايۇن بۇنىڭدىن ئۇچ ھەپتە بۇرۇن ھاممىسى خانزادە بېگىمنىڭ مەكتۇپىنى تاپشۇرۇپ ئالغاندىن كېيىن ، يولچىبەگنى قەندەرھارغا مەخپىي ئەۋەتكەن ، « ئەگەر بىزگە بىرەر خەۋپ - خەتەر بارلىقىنى ئېنىق بىلسەڭ ، دەرھال خەۋەر قىل » دەپ تاپشۇرغانىدى .

سوغۇقتا ئات چاپتۇرۇپ كەلگەنلىكى ئۈچۈن ، ساقال - بۇرۇتى قىرولىشىپ كەتكەن يولچىبەگ ، ئىشىكتىن كىرىپلا تىز چۆكتى :

ـــ شۇم خەۋەر ئېلىپ كەلدىم ھەزرىتىم ! تېزراق تەييارلىنىڭ ! ئىنىڭىز ئەسقەرىي سىزنى تۇتماقچى بولۇپ ، ئىككى مىڭ كىشىلىك قوشۇن بىلەن باستۇرۇپ كەلمەكتە .

ھۇمايۇن بىلەن بەيرەمخان ئورنىدىن سەكرەپ تۇرۇپ كېتىشتى :

ـــ قەيەردە كۆردىڭىز ؟

---

① مۇتىئ ـــ تەۋە ، بويسۇنغۇچى .

— بۇ يەردىن بەش تاشچە[1] نېرىدا . مېنىڭ كەلگىنىمگىمۇ خېلى بولدى . بىر - ئىككى سائەتكە قالماي كېلىپ قالىدۇ . نېمىتى يامان ، رەھىمسىزلەرچە بۇيرۇق چۈشۈرگەنلىكىنى ئۇلارنىڭ ئىشەنچىلىك ئادىمى ئېيتىپ بەردى .

ھۇمايۇن بەيرەمخانغا يۈزلەندى :

— دەرھال ئادەملەرنى يىغىڭ ! ھەسەنەلى ئىشىك ئاغا ، تۇردى بەگ ، مىربابا دوست ، ياقۇب قۇرچى ۋە يەنە كىمكى بىزگە سادىق بولسا بىرگە يۈرسۇن . ئەھۋالىمىز يامان ، يولىمىز خەتەرلىك ! مەن كەلانتەرنىڭ ئۆيىگە باراي .

ناماز شام ۋاقتى بولۇپ قالغانىدى . كەلانتەرنىڭ ئۆيىگە ئات چاپتۇرۇپ كېتىۋاتقان ھۇمايۇن ، تاغ تەرەپتىن ئاچچىق ئىزغىرىن شامال سوقۇۋاتقانلىقىنى ، شامال گۈرجەكتەك قاتتىق قار دانچىلىرىنى يۈزىگە سانجىپ ئۇرۇۋاتقانلىقىنى سەزدى - دە ، « ئەكىبەرنى ئېلىپ ماڭساق نابۇت قىلىمىز » دېگەن ۋەھىمىلىك ئوي خىيالىدىن كەچتى .

ئىچكىرىكى ھويلىغا كىرىپ ، ئۆزىنى تۇتقان ھالدا بېسىق ئاۋاز بىلەن :

— بېگىم ، ئات تەييار ، ئىسسىقراق كىيىنىپ چىقىڭ ، — دېدى .

ھۇمايۇن ئەگرەدىكى چاغدا موسكاۋىيەلىك سودىگەر تەقدىم قىلغان سۆسەر جۇۋىنى ھەمىدە بانۇغا تەقدىم قىلغانىدى . كېنىزىكى ئامىنەت شۇ جۇۋىنى كىيدۈرۈۋاتقاندا ، ھەمىدە بانۇ ياشلىق كۆزلىرى بىلەن ھۇمايۇنغا قاراپ ، يىغلاپ تۇرۇپ دېدى :

— ئەكبەرجاننى بىللە ئېلىپ كېتەيلى .

— بېگىم ، مېنى ھەسرەتكە سالماڭ . دېگىنىمدەك ، خۇدا خالىسا ئەتە - ئۆگۈنىڭ ئىچىدە قايتىپ كېلىمىز . بالا ئاغرىق ، سوغۇقمۇ قاتتىق . ماھىم بىبى قاراپ تۇرسۇن ، — ھۇمايۇن بالىنىڭ بۆشۈكى يېنىدا تۇرغان ماھىم بىبىگە قارىدى ، — سىڭلىم ، ھەمىدەنىڭ يوقىدا سىز

---

[1] بىر تاش - سەككىز چاقىرىم .

ئەكبەرگە ئانا بولۇپ تۇرۇڭ . جەۋھەر ئاپتاۋىچى سادىق ئادەملىرىمىزدىن بەش - ئونىسى بىلەن شۇ يەردە قېلىپ ئەكبەرنىڭ خىزمىتىنى قىلىدۇ . ئەگەر كېچىدە ئەسقەرىي كېلىپ ئازار بەرمەكچى بولسا ... ھەزرەت ئاتامنىڭ ئەرۋاھىنى ئوتتۇرىغا سېلىپ ئېيتىڭكى ، ئەكبەرگە ، ئىنىكئانىلارغا يامانلىق قىلمىسۇن . بالىدا نېمە گۇناھ ! قانداق ئۆچى بولسا مانا مەن بار ! — بۇ سۆزلەر قىلىنىۋاتقاندا ھەمىدە بانۇ يۇڭ ياغلىقىنى بېشىغا ئارتتى ، لېكىن ئۆزىنى تۇتالماي يىغلىۋەتتى . يۇگۇرۇپ بارغىنىچە بۆشۇكنى قۇچاقلاپ :

— مەن بالامنى خەۋپ - خەتەر ئىچىگە قانداقمۇ تاشلاپ كېتەلەيمەن ، مۇسۇلمانلار ! بۇ نېمىدىگەن تارتقۇلۇق ، — دېدى ئۆكسۈپ .

ئانىنىڭ زارى بالىغا ئۆتتى ، بۆشۇكتە ياتقان ئەكبەر چىرقىراپ يىغلاپ كەتتى .

ھۇمايۇن ھەمىدە بانۇغا : « بولمىسا بالا بىلەن قېلىڭ » دېمەكچى بولدى . بايا ئۇ خوتۇنىغا گۆھەر - لەئللەرنى بەرگەندە « بۇلار مەندىن ئايرىلىپ قالسا زار بولۇپ يۇرۇشمىسۇن ، قولغا چۈشۈپ قالسام ئاختۇرۇپ تېپىۋالىدۇ » دەپ ئويلىغانىدى . ئەڭ ئېغىر كۈنلەردە تەقدىرنىڭ رەھىمسىز زەربىلىرىگە بەرداشلىق بېرىشى ئۈچۈن ، سۆيۈملۈك خوتۇنى يېنىدا بولغان بولسا ياخشى بولاتتى . ئۇنىڭغا ھەمىدە بانۇسىز ئۆتكەن كۈن مەنسىز ، زېرىكەرلىك ئىدى .

— بولدى يىغلىماڭ ، مەنمۇ قالمەن ، — دېدى ئۇ قىلىچىنىڭ سېپىنى تۇتۇپ ، — ماڭا ئايرىلىشنىڭ مۇنداق دەھشەتلىك ئازابىدىن ، قىلىچ بىلەن جان بېرىش ئەۋزەل ! ئاخىرقى نەپەسىمگىچە سىز بىلەن ئەكبەرنى قوغدايمەن .

ئۇ يۇگۇرۇپ ئايۋانغا چىققاندا ، سىرتتىن بەيرەمخاننىڭ :

— ھەزرىتىم ، ئادەملەر يىغىلىپ بولدى ، تېزراق بولۇڭ ، ياغى يېقىن ، — دېگەن ئاۋاز ئاڭلاندى .

— ياغى يېقىن بولسا جەڭ قىلىمىز .

— ئىككى مىڭ ياغىگە قانداق تەڭ كېلەلەيمىز ، ھەزرىتىم !؟ مەن

ئاران قىرىقتەك ئادەم يىغالىدىم .

بۇ سۆزلەرنى ئاڭلاپ تۇرغان ماھىم ئىنىكئانا ، ھەمىدە بانۇنىڭ يېنىغا باردى :

ـــ ۋاي ، قانداق قىلارمەن ، ھەزرىتىمنىڭ جىنىغا زامىن بولۇپ قالماڭ يەنە ، ھەزرەت بېگىم . مەنمۇ ئەكبەرجانىنىڭ ئانىسى ! جېجى ، پايچەجان ئىنىكئانىلارمۇ بار تېخى .

رۇپارانى ئۆمەرقۇتتا قالغان ، ئىنىكئانىلاردىن يەنە ئىككىسى قەنـ دەرھارغا يېتىپ كېلەلمىگەنىدى . لېكىن ھازىر ماھىم ئىسمىنى ئاتىغان ئۈچ ئانـا بالىغا جېنىنى بەرگۈدەك مېھرىبان ھەم كۆيۈمچان ئىدى . ئەكـ بەرنىڭ كۆكەلـداشلىرىدىن ئەدھەم ، ئەزىز ۋە زەينىددىنلەرمۇ شۇ يەردە ئىـدى . ئەكبەرنى قىشنىڭ مۇنداق سوغۇقىدا ئېلىپ يۇرۇشمۇ مۇمكىن ئەمەس ئىدى .

ھەمىدە بانۇ ھۇمايۇنغا ئەجدىھادەك ئاغزىنى يوغان ئېچىپ كېـ لىـۋاتقان خەۋپ ـ خەتەرنىڭ دەھشەتلىك ئاقىۋىتىنى ئەمدى كۆز ئالدىغا كـەلتۇردى . بۆشۈكتىكى ئەكبەرنى قۇچاقلاپ ، يۇزىنى يۇزىگە يېقىپ خوشلاشتى ـ دە ، ھۇمايۇننىڭ ئارقىسىدىن ھويلىغا يۈگۈرۈپ چىقتى . كۆز يېشىنى سۈرتۈپ ھۇمايۇنغا :

ـــ بۇيرۇڭ ، ماڭا ئات كەلتۈرسۇن ! ـــ دېدى .

بۇ ئارىدا ھەسەن ئىشىك ئاغىنىڭ خوتۇنى ئايشە بىبىمۇ ئاتلىنىپ تەييار بولۇپ تۇرغانىدى .

قىرىقتا يېقىن ئەر ۋە ئىككى ئايال ، يېنىك قارنى ئۇچۇرتىۋاتقان شامالغا قارشى يۈرۈپ ، قاراڭغۇدا سەرىمەستۇڭدىن چىققىنىچە ، شەرقىي شىمال تەرەپتىكى قارلىق تاغلارغا قاراپ يول ئالدى . ھاۋا قاتتىق سوغۇق ئىدى . تاغ ئېتىكىدىكى ئورمانغا يېتىپ كەلگەندە ، تۈن قاراڭغۇسى تېـ خىمۇ قويۇقلىشىپ كەتتى . سوقماقلارنى ئايلىنىپ ئۆتىدىغان يوللارنى تېـ پىپ مېڭىش تېخىمۇ قىيىنلاشتى .

ـــ ئادەملەر مۇزلاپ كەتتى ، ـــ دېدى تۇردىبەگ ، ـــ ھەزرىتىم ، توختاپ گۈلخان ياقساق بولارمىكىن .

ـــ ئارقىمىزدىن قوغلاپ كېلىۋاتقانلار بولۇپ قالسىچۇ ، ـــ دېدى هۇمايۇن ، ـــ گۈلخان يورۇقى بىزنى ئاشكارىلاپ قويىدۇ . تۆپىلىكتىن ئېشىپ پاناھراق بىر جاي تاپايلى ، ـــ تۆپىلىك بولۇپ كۆرۈنگەن جاي خېلىلا ئىگىز ئىكەن . داۋاندا شۇبرغان تېخىمۇ كۆچىيىپ ، مېڭىش قىيىنلاشتى ، ئاتلار ئېغىر پۇشۇلداشتى . رەۋشەن كۆكەنىك ئېتى تىيلىپ كېتىپ ، ئارقا پۇتلىرى قىرلىق تاشقا شۇنداق تەگدىكى ، ئات ئاسقاقلاپ ماڭالماي قالدى . رەۋشەنبەگ ئاتتىن چۈشۈپ ئۇنى يېتىلەپ مېڭىشقا مەجبۇر بولدى .

ئۇلار تۇن يېرىمدىن ئاشقاندا ، قاردىن دالدا قىلىپ تۇرغان قىيا تاشلار ئاستىدىكى ئۆڭكۈر ئالدىدا توختاشتى . يىگىتلەر بىردەمدىلا ئوتۇن يىغىپ كېلىپ گۈلخان يېقىشتى . بۇ ئورماندا بالۇت دەرىخى كۆپ ئىكەن ، ئۇنىڭ ئارچىنىڭكىدەك يىڭنە يوپۇرماقلىرى ھۆل بولسىمۇ چاراسلاپ ياناتتى . ئەتراپ سەل يورۇغاندىن كېيىن ، تاغ باغرىدىكى پىستە ①دەرەخلىرى كۆرۈندى . يىگىتلەر بۇ دەرەخنىڭ ئوتى كۈچلۈك بولىدۇ دېيىشىپ ، ئۇنىڭ قۇرۇغان شاخلىرىنى گۈلخانغا تاشلاشتى . ھۇ-مايۇن بىلەن بەيرەمخان ئۇچۇن سالتاك ئاتتىن تۆتى ئېلىۋېلىنغانىدى . ھۇمايۇن شۇ ئاتلاردىن بىرىنى رەۋشەنبەگكە بەردى ،ۋە :

ـــ ئاسقاق ئات يولغا يارىمايدۇ ، ئۇنى سويۇڭلار ، ـــ دەپ بۇيرۇدى .

ئادەملەر كەچلىك تاماقنى يېمەي يولغا چىققانلىقى ئۈچۇن ، ئاچ-لىقمۇ ئۇلارنى قىينىماقتا ئىدى . گۆشنى پىشۇرىدىغان قازان بولمىغاچقا ، بەيرەمخان بالۇت دەرىخىنىڭ شېخىنى پىچقى بىلەن ئۇشلاپ زىخ يا-سىدى ـ دە ، سويۇلغان ئاتنىڭ گۆشىدىن كېسىپ ئۆتكۈزۈپ كاۋاپ قىلدى . نۆكەرلەر دۇبۇلغىلىرىغا سېلىپ قورۇپ يېدى .

ھەممىدە بانۇ قورسىقىنىڭ ئاچقانلىقىنىمۇ بىلمەيتتى ، تاماق يىگۈ-سىمۇ يوق ئىدى ، بۆشۈكتە قالغان بالىسى ھامان كۆز ئالدىدىن كەتـ مەيتتى . ئۇ سەھەر پەيتىدە ، گۈلخاندىكى پىستە چوغىنىڭ ئىسسىق تەپـ

---

① پىستە ـــ جەنۇب تەرەپلەردە ئۆسىدىغان پاكار دەرەخ .

تىدىن ، ئولتۇرغان جايىدا كۆزى ئىلىنىپ قالدى . چۈشىدە ئون ئايلىق ئەكىبەرنى چۆمۈلدۈرۈۋاتقىدەكمىش . بالا ساغلام ، تىتىكمىش .« خەيرى يەت ، بالام يېنىمدا ئىكەن ، تۇزۇلۇپ كېتىپتۇ » دەپ ، خۇشاللىقىدىن كۆزىنى ئېچىپ قارلىق ئورمان ، غۇدۇر ـ بۇدۇر قىيا تاشلار ، ۋە سوغۇقتا تىترەپ تۇرغان ئات ـ قېچىرلارنى كۆردى . ئۇ بۇنىڭ چۈش ئىكەنلىكىنى بىلىپ ، ئايرىلىشنىڭ ھەسرىتىدىن كۆزلىرىگە ياش ئالدى .

شۇ كۈنى جەۋھەر ئاپتاۋىچى باشلىق ئوتتۇزدەك ئادەم ، قەندە-ھاردا قالغان چىدىر ۋە باشقا لازىملىق بۇيۇملارنى ئېلىپ كېلىپ ئۇلارغا قوشۇلدى .

ـــ سىلەر ناھايىتى ۋاقتىدا كېتىۋالغانسىلەر ، ـــ دېدى جەۋھەر ، ـــ ئارقاڭلاردىن ئىككى سائەت ئۆتەر ـ ئۆتمەيلا مىرزا ئەسقەرىي چوڭ قوشۇن بىلەن باستۇرۇپ كەلدى ـ دە ، تۆت تەرەپتىن سىلەرنى ئىزدەشكە باشلىدى . بىزدىن سورىغانىدى « ئووغا كەتكەن » دېدۇق . كېيىن ئەكبەر ياتقان ئۆيگە كىردى ، خوتۇنى سەلتەنەت بېگىمۇ بىللە كەلگەنىكەن . ماھىم ئىنىكئانا ئىككىسىنىڭ ئايىغىغا يىقىلىپ : « ئەكبەرنى ئۆز پەرزەنتىگىزدەك كۆرۈڭ » دەپ يالۋۇردى . دەرغەزەپ بولغان ئەسقەرىي بىر نېمە دېمەكچى بولغانىدى ، ئارىغا سەلتەنەت بېگىم چۈشۈپ ئەكبەرنى قولىغا ئېلىپ ئەركىلەتتى ۋە « مەن ئۇنى ئىنىكئانىلىرى بىلەن ئۆز تەربىيەمگە ئالىمەن » دەپ ، قەندەھارغا ئېلىپ كەتتى . بۇنى كۆرۈپ بىر ئاز خاتىرجەم بولدۇقتە ، يوشۇرۇنچە يولغا چىقتۇق .

ھەممىدە ئارقىسىغا ـــ ئەكبەرنىڭ يېنىغا بېرىشتىن ئۆزىنى مىڭ تەستە تۇتۇپ قالالىدى . ئەمدى ئۇ ھۇمايۇننىڭ ئىنىلىرى بىلەن يارىشىپ ئۆتەلمەيدىغانلىقىنى ۋۇجۇدى بىلەن سەزمەكتە ئىدى . ئۇ بالىسىنى سېغىنىپ يىغلاپ ـ قاقشىسىمۇ ، ئېرى بىلەن بىللە شىمالغا ـــ خۇراسانغا قاراپ كېتىۋاتاتتى . ياش ئانىنىڭ ھەر كۈنى ئەكبەرنى ئەمگۈزىدىغان ۋاقتىدا ئەمچىكى چىڭقىلىپ ، چىداپ بولمىغىدەك دەرىجىدە ئاغرىشقا باشلايتتى . ئۇ ئايشە بىبىنى ئېلىپ خالىي جايغا باراتتى ـ دە ، سۈتىنى سېغىۋېتەتتى ، سۈت ئاپئاق قاردا كۆزگە كۆرۈنمىسىمۇ ، ئۇنىڭ ئىسسىقى

سوغۇق قاردا هور كۆتۈرەتتى . يۈرەك پارىسىنىڭ نېسۇسىنىڭ زايە كېتىۋاتقىنىدىن ئىچى ئىچىشقان ھەمىدە بانۇ :

— بىزنى شۇ كۈنلەرگە سالغانلارنى ئانا سۈتىنىڭ ئۈۋالى كور قىلسۇن ئىلاھىم ، — دەپ پىچىرلايتتى .

قەزۋىن . يەر ئاستىدىن ئۆتكەن تاغ

قارلىق ئېلبرۇس① تىزما تېغى ھەزەر②دېڭىزىنىڭ جەنۇبىدىن ، سافېدۇرد دەپ ئاتىلىدىغان سۇيى ئاقۇش دەريادىن باشلىنىپ ، مازەندەران ۋە گۇرگانىنى ئايلىنىپ ئۆتۈپ ، تۇركمەن ئېلىنىڭ چېگرىسىغا كەلگۈچە ، يۇزلىگەن چاقىرىمچە سوزۇلۇپ كېتىدۇ . ھەزەر دېڭىزىنىڭ نەم ھاۋاسى مازەندىران ئورمانلىرىغا پات - پات يامغۇر ئېلىپ كېلىدۇ . ئېلبرۇس تىزمىسىنىڭ شىمال تەرەپلىرىگە ياغقان قار ئېرىمەي ئۇزاق ساقلىنىدۇ . قويۇق بۇلۇتلار ئىگىز تاغلاردىن ھالقىپ ئۆتەلمىگەنلىكى ئۈچۈن ، ئېلبرۇس تىزمىسىنىڭ جەنۇبىي ئېتىكىگە جايلاشقان قەزۋىننىڭ ھاۋاسى قۇرغاق ھەم ئىللىق بولۇپ ، ئىللىق كۈنلەر ئۇزۇن داۋاملىشىدۇ .

قىشىنىڭ قۇياشلىق كۈنلىرىنىڭ بىرىدە ، شاھ تەھمەسىپ ئېلبرۇس تېغىنىڭ كۈنگەي ئېتەكلىرىدە ئوۋ قىلىپ يۈرەتتى . ئۇ مىرزا ھۈمايۇندىن ئەلچى كەلگەنلىكىنى ئاڭلاپ ، ئەلچىنى ئالىچىزارلىق ئارىسىدىكى مەنزىرىلىك يالاڭلىققا تەكىلگەن ھاۋا رەڭ كىمخاپ چىدىردا قوبۇل قىلدى .

بەيرەمخان ھىلمان دەرياسى بويىدىكى خۇراسان ، مەشھەت ئارقىلىق قەزۋىنگىچە بولغان بىر ئايلىق يولنى قەھرىتان سوغۇققا قارىماي يېگىرمە كۈندە بېسىپ كەلگەچكە ، قاتتىق چارچىغانلىقتىن ئارانلا ئۆرە تۇراتتى . ئۇ شاھقا تەزىم قىلىپ تىزلانغاندا ، بېشى قېيىپ سەنتۈرۈلۈپ كەتتى . بۇنى كۆرگەن تەھمەسپ سول تەرەپتىن ئۈچ قەدەمچە نېرىدىن جاي كۆرسىتىپ :

---

① شىمالىي كاۋكازدىكى ئېلبرۇس چوققىسىدىن باشقا ، ئىراندا يەنە ئېلبرۇس دەپ ئاتىلىدىغان چوڭ تاغ تىزمىسى بار . رىۋايەتلەرگە قارىغاندا ، بۇ ئىككىسى ئەسلىدە بىر تاغ تىزمىسى بولۇپ ، ئوتتۇرىسى يەرگە چۆكۈپ كەتكەنلىكتىن ، بىر - بىرىدىن ئايرىلىپ قالغانمىكەن .

② كاسپى دېڭىزى .

— كەچۇرۇڭ ، — دېدى .

شاھنىڭ ساقالسىز ئېگىكى ، ئۇزۇن بۇرۇتى ، دىۋىدەك يوغان گەۋدىسى ھەيۋەتلىك كۆرۈنسىمۇ ، ئۇنىڭ چوڭ كۆزلىرى بەيرەمخانىغا ئىللىق نەزەر بىلەن قارىغاندەك بىلىنىدى .

شاھنىڭ بۇگۈنكى ئوۋدا ئامىتى كەلگەنىدى ، ئۆز قولى بىلەن ئاتقان ئارخارلار چىدىرنىڭ سىرتىدا — قار ئۈستىدە ياتاتتى . ئۇلارنىڭ قاپقارا ھەسرەتلىك كۆزلىرى ۋە مەيىن يۇڭلىرى ، تەھمەسپتە ئووچىلىق ھۇزۇرى بىلەن بىللە ئورماندا ئەركىن ياشاۋاتقان شۇ ھايۋانلارنىڭ ھاياتىدىن مەڭگۈ ئايرىلغىنىغا نىسبەتەن بىر ئاز ئېچىنىش ئويغىنىپ قويغانىدى .

ئۇ ھۇمايۇننىڭ « ئالەمپاناھ » دەپ باشلانغان خېتىنى ئوقۇپ ۋە ئۇنىڭ بېشىغا كەلگەن سەۋدالارنى بەيرەمخاندىن ئاڭلاپ :

— چاخ ئەپسۇس ! — دېدى ، — بىزنىم ھىندىستانىدەگى سۆيەنگەن تاغىمىز مىرزا ھۇمايۇن ئېدى . ئۇنىڭ ئۆزىدە ھەم خەتالەر ئۆتمىشكى ، تاجۇ تەختىدىن ئايرىلمىشلەر .

تەھمەسپ بىر زامانلاردا ھۇمايۇننىڭ كەيپ - ساپاغا بېرىلىپ كەتكىنىنى ، ئەگرەدە بەزىدە ھەپتىلەپ بەزمە ئۆتكۈزگەنلىكىنى ، سېخىيلىقتا ھەممە پادىشاھلاردىن ئېشىپ چۈشكۈسى كېلىپ ، قايسى بىر مۇراسىمدا ئون ئىككى مىڭ كىشىگە سەرپا كىيگۈزگەنلىكىنى ئاڭلىغانىدى . ئىنىسى كامراننىڭ كابۇل ، غەزنىلەرگە قانائەت قىلماي پەنجاپنى ئىگىلىۋالغانلىقىنى ، ھۇمايۇننىڭ ئۇنى دەرھال قوغلاپ چىقىرىۋەتمەي . بۇنداق تاجاۋۇزچىلىقنى يۇمشاق قوللۇق قىلىپ كەچۈرۈۋەتكەنلىكىنى ، شاھ تەھمەسپ ئۇنىڭ يەنە بىر چوڭ خاتاسى دەپ ھېسابلايتتى . تەھمەسپنىڭ ئۆزى ھازىر شېرۋاندا ھاكىملىق قىلىۋاتقان ئىنىسى ئەلقەس مىرزىغا ، قەزۋىنىدىكى ئىككىنچى ئىنىسى بەھرام مىرزىغا ئۇنچىلىك كەڭ قوللۇق قىلمايتتى . ئەگەر يېقىنلىرىدىن بىرەرسى زوراۋانلىق قىلماقچى بولسا ، ئۇنى شەپقەتسىزلىك بىلەن جازالايتتى . بۇنى بىلىدىغان بەيرەمخان :

ـــ ھەزرەت شاھنشاھ ، ـــ دېدى ، ـــ مىرزا ھۇمايۇن شۇ چاغ-
دىلا كامرانغا بەكمۇ كەڭ قوللۇق قىلغانلىقىدىن ھازىر قاتتىق پۇشايمان
قىلماقتا . ئۇل زاتقا شاھ ھەزرەتلىرىنىڭ ئىنىلىرىنگىز بىلەن بولغان مۇنا-
سىۋەتتىكى قەتئىيلىكىنگىز ئىبرەت بولۇشى مۇمكىن . ئۇل ھەزرەت سىز-
نىڭ ئۇلۇغ ھۆكۈمرانلىق تەجرىبىلىرىنگىزنى ئۆگىنىش ئۈچۈن ھۇزۇر-
ىگىزغا كەلمەكچى .

تۈركمەن تىلى ئەزەربەيجان تىلىغا ئوخشاپراق كېتىدىغانلىقى ئۈچۈن ، بەيرەمخان ئىلاجىنىڭ بارىچە تەلەپپۇزىنى شاھنىڭ ئانا تىلىغا يېقىنلاشتۇرۇپ سۆزلەشكە تىرىشاتتى . تەھمەسپ ئۇنىڭغا تىكىلىپ :

ـــ تۈركمەننىڭ قارا قۇيۇنلى ئۇرۇقى بىزنىڭ قەرداشىمىزدۇر ، ـــ دېدى ، ـــ سىزنىڭ بەھارلۇ ئۇرۇغىڭىز ھەمەدان ئەترافلىرىدە بىر بىلەن ئىناق ياشايۇر . سىزنىچۇن سۇننىيلەر خىزمىتىگە كەتتىڭىز؟

ـــ ئالەمپاناھ ، تەقدىرگە چارە يوق ئىكەن .

بەيرەمخان ئۆزىنىڭ بەدەخشاندا تۇغۇلغانلىقىنى ، ئاتىسى سەيفى-
بەگ بابۇرنىڭ ئىنايىنى بىلەن غەزنى ۋىلايىتىگە ھاكىم بولغانلىقىنى ،
ئانىسى نېگىنا خانىمنىڭ ھۇمايۇننىڭ ئانىسى ماھىم بىبىنىڭ كۆپ ياخ-
شىلىقلىرىنى كۆرگەنلىكىنى ، ئۇ بۇلارنىڭ ھەممىسىنى بالىلىق چېغى-
دىن تارتىپ كۆرۈپ ـ بىلىپ ئۆسكەنلىكى ئۈچۈن ، ئون ئالتە يېشىدىن
باشلاپ شۇ خانىدانغا ساداقەت بىلەن خىزمەت قىلىپ كېلىۋاتقانلىقىنى
سۆزلەپ بەردى .

گانگ دەريا‌سى بويىدا ھۇمايۇن بىلەن شېرخان ئوتتۇرىسىدا بول-
غان جەڭدىن خەۋىرى بار تەھمەسپ :

ـــ سىز شېرخانغا ئەسىر چۈشمىشىسىز ؟ ـــ دەپ سورىدى .

ـــ شۇنداق ، پادىشاھىمىزنى قورشاۋدىن چىقىرىپ ، ئۆزۈم قولغا
چۈشۈپ قالدىم .

بەيرەمخان شېرخاننىڭ خىزمىتىنى قىلمىغاچقا ئۆلۈمگە بۇيرۇلغان-
لىقىنى ، كېيىن يېقىن دوستى ئەبۇلقاسىم جەلائىر ئىككىسى ئەسىرلىكتىن
قانداق قىلىپ قېچىپ قۇتۇلغانلىقىنى سۆزلەپ بەردى . بەيرەمخاندىكى

شائىرلىق ئىقتىدار ، ئۇنىڭ ۋەقەلەرنى راۋان ۋە تەسىرلىك بايان قىلىشىغا ياردەم بېرەتتى . تەھمەسىپ ئۇنىڭ سۆزىنى بېرىلىپ ئاڭلىماقتا ئىدى :

ــ ئەبۇلقاسىم جەلائىر دېگەن ئۆزبېك ئۇرۇقىدىن ، مەزھىپى سۈننىي ، كۆرۈنۈشى ماڭا ئوخشايتتى ، يېشىمىزمۇ تەڭ ، ئون بەش يىل لىق يېقىن بۇرادەر ئىدۇق . چىتاردىكى بىر جەڭدە مەن ئۇنى ئۆلۈمدىن قۇتۇلدۇرۇپ قالغانىدىم ، شۇڭا ئۇ : « بۇ ياخشىلىقىڭىزنى قايتۇرماي قويماينەن » دەپ يۈرەتتى . ئىككىمىز شېرخاننىڭ قولىدىن قېچىپ گۇجا رەت تەرەپكە كېلىۋاتقىنىمىزدا ، شېرخاننىڭ ئادەملىرى ئارقىمىزدىن قوغلاپ كېلىپ قالدى . يۈزدىن ئارتۇق لەشكەرگە ئىككىمىزنىڭ تەڭ كېلەلمەسلىكى ئېنىق ئىدى . شېرخان : « بەيرەمخاننى قولغا چۈشۈرگەن يەردىلا قەتلى قىلىڭلار ، ھەپسىگە ئالساق يەنە قېچىپ كېتىدۇ » دەپ پەرمان چۈشۈرگەنىدى . ئافغانلار ئەبۇلقاسىم ئىككىمىزنى قورشىۋېلىپ :« قايسىڭ بەيرەمخان ؟ ئالدىغا چىق ! » دېيىشتى . مەن ئەبۇلقاسىم بىلەن قۇچاقلىشىپ خوشلاشتىم ـ دە ، ئالدىغا چىقىپ :« بەيرەمخان مەن بولىمەن » دېدىم . شۇ چاغدا ئەبۇلقاسىم مېنىڭ ئالدىمغا ئۆتۈپ :« ياق ، بۇ مېنىڭ نۆكىرىم ، مانا مەن بەيرەمخان » دېدى . مەن ئېتىراز بىلدۈرۈپ ، ئۇزۇمنىڭ بەيرەمخان ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلىدىم .ئافغانلار قايسىمىزنىڭ گېپىگە ئىشىنىشىنى بىلمەي ھەيران بولۇشتى ، چۈنكى ئىككىمىز بىر ـ بىرىمىزگە ئوخشاپ كېتەتتۇق . مەن ئېتىراز بىلدۈرگىنىمدىن كېيىن ، ئەبۇلقاسىم يۈزۈمگە بىر كاچات ئۇرۇپ :« سەن مېنىڭ قول ئاستىمدىكى ئادەمسەن ، جىم تۇر ، سېنىڭ بەيرەمخان بولۇشىڭغاتېخى خېلى بار » دېدى . مەن شاپىلاق يېگىنىمدىن كېيىن نېمە دېيىشىمنى بىلمەي جىم بولدۇم . ئافغانلار مېنىڭ شاپىلاق يېگىنىمگە قاراپ ، نۆكەرئىكەنلىكىمگە ئىشەندى . ئۇلار ئەبۇلقاسقىمنى چەتكە ئېلىپ چىقىپ بېشىنى كېسىپ ئالدى ـ دە ، شېرخانغا كۆرسىتىش ئۈچۈن ئېلىپ كېتىشتى .

بەيرەمخان شۇ ۋەقەنى قايتا بېشىدىن كەچۈرۈۋاتقاندەك ، ئاۋازىنى تىترىتىپ داۋام قىلدى :

ـــ ئالەمپاناھ ، سىز ۋە بىزنىڭ قارا قۇيۇنلۇق ئۇرۇق ، بارلاس ۋە ئۆزبېك ھەممىزنىڭ ھەققەتەنمۇ قان ـ قېرىنداش ئىكەنلىكىمىزنى مەن شۇڭچاغدا چىن دىلىمدىن ھېس قىلدىم . غەرب تەرەپتە تۇرك سۇلتانلىرى ، تۇراندا شەيبانىزادىلەر مۇتەئەسسىپ جاھىل كۆچىلەرنى قوزغىتىپ ، مەزھەپچىلىك ئۇرۇشىنى باشلىمىغان بولسا ، مىڭلاپ ئادەم جېنىدىن بەھۇدە ئايرىلمىغان بولار ئىدى . مەيلى بابۇرنىڭ سارىيىدا بولسۇن ، ۋە ياكى ھۇمايۇننىڭ دەرگاھىدا بولسۇن ، مەرپەت جاھالەتتىن ئۈستۈن تۇراتتى . ئەبۇلقاسىم جەلائىر ئەنە شۇ مەرپەت نۇرىدىن بەھرىمەن بولۇپ ئۆسكەن يىگىت ئىدى .

بەيرەمخان سۆزىنى تۈگىتىپ ، قويىنىدىن سەدەپلىرى يالتىراپ تۇرغان بىر قۇتىنى ئالدى :

ـــ مىرزا ھۇمايۇن سىزگە ھىندىستاننىڭ ئەڭ ئېسىل ئالمىسىنى سوۋغا قىلىپ ئەۋەتكەنىدى .

شاھ تەھمەسپ قۇتىنى ئاچتى ـ دە ، قارا مەخمەل ئىچىدە مىڭ خىل جۇلالىنىپ تۇرغان چوڭ ئالماسنى كۆرۈپ ، خۇشاللىقىدىن كۆزى پارقىراپ كەتتى .

ـــ ساغ ئۇل ! ـــ دېدى بەيرەمخانغا .

شاھ ئىشىك ئاغا ۋەلىبەگنى چاقىرتىپ ، بەيرەمخان بىلەن يىگىت لىرىگە مەخسۇس چىدىر تىكتۇرۇشنى ۋە زىياپەت بېرىشنى بۇيرۇدى .

چىدىردا يالغۇز قالغان شاھ قۇتىدىن ئالمىسىنى ئېلىپ سالماقلاپ كۆردى . بۇنداق چوڭ ئالماس ھازىرغىچە ئۇنىڭ قولىغا چۈشمىگەنىدى . شاھنىڭ ئالماسنى سىڭلىسىغا كۆرسەتكۈسى كېلىپ ، ئىككى چىدىر نېرىدىكى شاھزادە سۇلتانمنى چاقىرتتى .

سەفەۋىيلەر خانىدانىدا ھۆرمەتكە سازاۋەر ئايالالارنىڭ ئىززىتىنى قىلىپ ، ئۇلارنى ئوۋغا ، ھەتتا جەڭ مەيدانلىرىغا بىرگە ئېلىپ چىقىدىغان ئادەت بار ئىدى . بۇ ئادەت ئۇلارنىڭ ئېتىقادى بىلەن مۇناسىۋەتلىك ئىدى . تارىخىي مەلۇماتلاردىن قارىغاندا ، سەفەۋىيلەر سېغىنىدىغان تۆتىنچى خەلىپە ھەزرىتى ئەلى ، خوتۇنى بۇۋى پاتىمەنى ئۇرۇشقا بىللە ئېـ

لمپ چىقىدىكەن . ئاق ساقال بىر مويسپىت بىخەتەر جايدا ـــ ئەلنىڭ ئارقىسىدا بۇۋى پاتىمە مىنگەن ئاق تۆگىنىڭ چۈلۈۋۈرىدىن تۇتۇپ تۇرىدىكەن . تۆپىلكتە جەڭنى كۆزىتىپ تۇرغان بۇۋى پاتىمە ، يېراقتىن ھەزرىتى ئەلىگە روھىي مەدەت بېرىدىكەن .

تەھمەسپىنىڭ ئاتىسى شاھ ئىسمايىلمۇ ، سۆيۈملۈك ئامراق خوتۇنى تاجلى بېگىمنى جەڭگە بەللە ئېلىپ چىقاتتى . تەبرىزدىن نېرىدىكى چالدارى دېگەن جايدا بولغان قاتتىق جەڭدە ، تاجلى بېگىم ئاۋۋال بىخەتەر تۆپىلىكتە تۇرۇپ جەڭنى كۆزىتىدۇ ، كېيىن ، شاھ تەھمەسپىنىڭ يېڭىلىۋاتقانلىقىنى كۆرۈپ ، ئەركەكچە كىيىنىدۇ ـ دە ، جەڭگە قاتنىشىدۇ ، ئەمما ئىش ئوڭغا تارتماي ئەسىرگە چۈشۈپ قالىدۇ . شاھ ئىسمايىل خوتۇنىنى قايتۇرۇۋېلىش ئۈچۈن ، تۈرك سۇلتانىغا يۈز مىڭ تۈمەن ①ھەق تۆلىمەكچى بولسىمۇ ، تۈرك سۇلتانى بۇنى رەت قىلىپ تاجلى بېگىمنى قايتۇرۇپ بەرمەيدۇ . شۇنىڭ بىلەن شاھ ئىسمايىل ئۆمرىنىڭ ئاخىرىغىچە سۆيۈملۈك خوتۇنىنى ئەسلەپ سېغىنىپ ئۆتىدۇ .

بۇ ئاچچىق ساۋاقتىن كېيىن ، شاھ تەھمەسپ خوتۇنلىرىنى جەڭگە ئېلىپ چىقمايدىغان بولدى . پەقەت ، ھەزرىتى ئەلىدىن قالغان ئەنئەنىنى ئۇنتۇپ قالماسلىقى ئۈچۈن ، سىڭلىسى سۇلتانىم بېگىمنى ئۇۋۇغا ئېلىپ چىقاتتى . سىڭلىسى تۆپىلىككە قاراپ تۇرغاندا ، ئۇنىڭ ئېتىنى سالاپەتلىك بىر مويسپىت چۈلۈۋۈرىدىن تۇتۇپ تۇراتتى .

يېگىرمە ياشلىق شاھزادە سۇلتانىم چىدىرغا تەزىم بىلەن كىرىپ كەلدى ـ دە، ئاكسىنىڭ ئۇۋۇ قىلغاندىكى شىجائىتىنى ،ئارخارلارغا شىرىدەك ئېتىلىپ بارغانلىقىنى زوق ـ شوق بىلەن سۆزلەشكە باشلىدى . سىڭلىسىنىڭ ئەنە شۇنداق شوخ ھەم شېرىن سۆزلۈكلىكى شاھقا ياقاتتى ۋە ئۇنى خۇشال قىلاتتى . شۇڭا ئۇ كۆپىنچە سىڭلىسىنى بىرگە ئېلىپ يۈرەتتى . تەھمەسپ سىڭلىسىنى يەنە بىر خۇشال قىلغۇسى كېلىپ ، ھۇمايۇن ئەۋەتكەن ئالماسنى ئۇنىڭغا كۆرسەتتى ـ دە :

ـــ ئېسىل ھىندىستان ئالمىسى ، ـــ دېدى .

---

① بىر تۈمەن ـــ ئون مىڭ تەڭگە .

هۇمايۇندىن ئەلچى كەلگەنلىكىنى ئاڭلىغان سۇلتانىم ئالماسىنىڭ تاڭ قالغۇدەك جەلپىكار جۇلالىرىدىن سېھرلىنىپ قالغاندەك ھاياجان بىلەن :

ـــ كۇھنۇر بۇدىر ؟ ـــ دەپ سورىدى .

شاھ تەھمەسپ كۇھنۇر ئالمىسى توغرىلىق ئاڭلىغان ، ئەمما بەيرەمخاندىن بۇنى سورىمىغانىدى . شۇڭا سىڭلىسىنىڭ رايىنى قايتۇرماسلىق ئۈچۈن :

ـــ ھەئە ، كۇھنۇر ئەمدى بىزنىڭ تاجىمىزنى بىزەيدۇر ، ـــ دېدى .

شاھزادە سۇلتانىم ئاكىسىنى بۇ ئولۇغ ئابرۇي بىلەن مۇبارەكلىدى ۋە بېشىغا شۇنچە ئېغىر كۇن چۈشسىمۇ ، ساخاۋەت قىلغان ھۇمايۇنغا ياردەم قىلىشنى ئۆتۈنۈپ سورىدى .

تەھمەسپ ۋەلىدىبەگنى يەنە چاقىردى . ئۇ كىرىپ كەلگۈچە بولغان ئارىلىقتا قۇتىنىڭ ئاغزىنى يېپىپ قويۇن يانچۇقىغا سېلىۋالدى . سىڭلىسى ئۇنىڭ بۇ ھەرىكىتىدىن ، ئالماسنى سىر تۇتۇش لازىملىقىنى چۈشەندى .

ۋەلىدىبەگ تەزىم قىلىپ كىرىپ كەلدى .

ـــ جانا ب ئىشىك ئاغاسى ،ـــ دېدى تەھمەسپ ،ـــ ھىندى پادىشاھى مىرزا ھۇمايۇن بىزدىن پاناھ سوراپ خۇراسان چېگرەسىگە كەلمىشىدىر . ئۇنى قەبۇل ئېتىپ ، ئۆز سەخاۋەتىمىزنى كۆرسەتسەك نېمە دېيۇرسىز ؟

ـــ شاھىنشاھ ، بىزە نېمە فەرمان بېرىسىلەر ئەدا ئېتىشكە ھازىرمىز . ئەمما قۇلىڭىزدە بىر ئەندىشە ۋەردۇر .

ـــ نېمە ئەندىشە ؟ سۆزلەڭ !

ـــ خۇراسان ياقىنلەرگەچە تىمۇرىيىلەر مۇلكى سەنەلەردى . ھۇمايۇن شاھ تەھمەسپ يارەمىدە قەددىنى تىكلىگەچ ، خۇراسانۇ ھېراتنى سەفەۋىيلەر دەۋلەتىدىن ئاجراتىپ ئالىش ھەرەكەتىگە تۇشمەسمىكىن .

ۋەلىدىبەگنىڭ بۇ ئەندىشىسى شاھنى ئويلاندۇرۇپ قويدى . شۇ

ئەسنادا شاھزادە سۈلتانىم سۆزلەش ئۈچۈن ئاكسىدىن رۇخسەت ئې-
لىپ ، ئۆزىنىڭ پىكرىنى سۆزلەشكە باشلىدى . ئۇنىڭ ئويىچە ،ھۈمايۇن-
نىڭ خۇراساندا قېلىشى مۈمكىن ئەمەس . چۈنكى شىمال تەرەپتە شەيبا-
نىزادىلەر ، شەرق ۋە غەربتە ئۇنى قوغلاپ يۈرگەن ئىنىلىرى بار . بۇنىڭ
ئۈستىگە ، يەنە خۇراسانىنى تالىشىپ سەفەۋىيلەر بىلەن دۈشمەنلىشىپ
قالسا ، تۆت تەرەپتىن ئوت كېتىپ ، شۇ ئوت ئىچىدە كۆيۈپ كۈل بولۇپ
كېتىشىنى ھۈمايۇن ياخشى بىلىدۇ . شاھزادە سۈلتانىم شاھ ئاكىسىغا مە-
نىلىك كۆز تاشلاپ ، بايىقى ئېسىل ئالماسنى ئەسلىتىپ قويدى . شاھ
شۇنداق بۈيۈك سوۋغىنى قوبۇل قىلىپ ئالغاندىن كېيىن ، ھۈمايۇنىڭ
ئەلچىسىگە قايسى ئاغزى بىلەن رەت قىلغانلىق جاۋابىنى بېرەلەيدۇ ! ھال-
بۇكى ، شاھزادە سۈلتانىم سۆيۈملۈك ئاكىسىنىڭ ساخاۋەت ۋە مەردلىكتە
ھۈمايۇندىن ئۈستۈن تۇرۇشىنى خالايتتى .

سىڭلىسىنىڭ مەنتىقىلىق گەپلىرى ۋە بۇ گۈزەل قىزنىڭ ئىس-
تىكى ، يىگىرمە توققۇز ياشلىق تەھمەسپكە ، ۋەلىدبەگنىڭ ئەندىشىلىرى-
دىنمۇ قاتتىقراق تەسىر قىلدى .

مەشھۇر بابۇرىي ۋە ئۇنىڭ سەركەردىسى بەيرەمخانىنىڭ ھىندىس-
تاندەك يىراق جايدىن كېلىپ ، سەفەۋىيلەردىن پاناھلىق تىلىشى - شاھ-
نىڭ ئابرۇيىنى ئاشۇرمامدۇ ؟

ئەپسۇسكى ، ھۈمايۇننىڭ ئادەمى ناھايىتى ئاز ئىكەن ... ئەگەر
شاھ تەھمەسپ خالىسا ، ئۇنىڭ ئەتراپىدىكى ئادەملەرنى خالىغىنىچە كۆ-
پەيتىش قولىدىن كېلىدۇ . شاھنىڭ بۇيرۇقى بىلەن ھۈمايۇننى سېئىستانغا
مىڭ ئادەم كۆزىتىپ بارسا ، ھېراتقا كەلگەندە ئىككى - ئۈچ مىڭ بەگ ۋە
نۆكەرلىرى كۆزەتسە يامان بولمايدۇ . بۇنداق قىلغاندا ، بىرىنچىدىن ، شاھنىڭ
بۇ ئىككى - ئۈچ مىڭ ئادەمى خۇراساندىكى پىتنىچى سۈننىيلەرنى ھۈما-
يۇنغا يېقىن يولاتمايدۇ . ئىككىنچىدىن ، ھۈمايۇننى كۆزىتىپ ۋە قو-
رۇغداپ تۇرىدىغان شاھنىڭ بۇ ئىككى - ئۈچ مىڭ ئادەمى ، مىرزىنى
ساداقەت چېگرىسىدىن چىقىپ كەتمەسلىككە مەجبۇر قىلىدۇ .

شاھ تەھمەسپ بۇ پىكىرلىرىنى ئوتتۇرىغا قويغاندا ، ئاكىسىنىڭ

ئەقلىگە قايىل بولغان شاھزادە سۇلتانىم :

— چوخ دانا تەدبىر ، — دەۋەتتى .

سىياسەت ئۇچۇن شۇنداق قىلىش زۆرۇرلىكىنى ۋەلىدىبەگ ئىشىك ئاغىسۇ چۇشەندى . ھۇمايۇننىڭ ئازغىنا ئادىمىگە شاھنىڭ ئىككى - ئۇچ مىڭ ئادىمى قوشۇلۇپ خۇراسان ، مەشھەت ئارقىلىق قەزۋىنگە قاراپ تەنتەنە بىلەن ماڭسا ، بۇنىڭ خەۋىرى چوقۇم غەرب ، شەرقتىكى دۇشمەنلىرىگە يېتىپ بارىدۇ .

شاھ تەھمەسپ مۇنشىنى چاقىرىپ ، ھېرات ھاكىمى شاھقۇلىبەگ قارا سۇلتان نامىغا ، ھۇمايۇننى زور تەنتەنە بىلەن كۇتۇۋېلىش توغرىسىدا پەرمان يازدۇردى . شاھزادە سۇلتانىم پەرمانغا يېزىلىۋاتقان رەقەملەرنى ئاڭلاپ ھەيران بولۇۋاتاتتى . تەھمەسپنىڭ پەرمانىغا بىنائەن ، ھۇمايۇن ۋە ئۇنىڭ ئادەملىرى ئۇچۇن ، شاھ خەزىنىسىدىن ئاجرىتىلغان كۇندىلىك خىراجەت ئىككى تۇمەن ، يەنە يىگىرمە مىڭ تەبرىز بەلگىلەنگەنىدى . سېپىستان ۋە ھېرات ھاكىملىرىغا ، ھۇمايۇننى ئون ئالتە فەرسەھ [1]ئالدىغا چىقىپ كۇتۇۋېلىش ، يۇز ئىگەرلىك ئات تەقدىم قىلىش ، ئۆزى ، خوتۇنى ۋە يېقىنلىرىغا زەر قوشۇپ تىكىلگەن دۇخاۋىلاردىن سەرپايىلەر ئىنئام قىلىش تاپشۇرۇلدى .

ئەگەر ھەمىدە بېگىمنىڭ ئەس - خىيالى قەندەھاردا قالغان ئەكەمەردە بولمىغان بولسا ئىدى ، ئۇلار خۇراسان ، ئىراندىكى مېھماندوستلارچە كۇتۇۋېلىشتىن دىلى يايراپ ، خۇشال يۇرگەن بولار ئىدى . ھېرات ، سەبزەۋار ، نىشاپۇر شەھەرلىرىدە ، ئۇلارنىڭ ئالدىغا مىڭلىغان ئادەم چىقىپ قارشى ئالدى ، زىياپەت ۋاقتىدا يۇزلىگەن چىنە - تاۋاقلاردا تائاملار تارتىلدى ، ئۇلارغا ھەركۇنى قىممەت باھالىق سەرپالار كىيدۇرۇلدى ، شائىرلار مەھتەسپ بىلەن مىرزا ھۇمايۇننى كۆكتىكى ئىككى قوش يۇلتۇزغا ئوخشىتىپ تەرىپلەشتى . شىئە ، سۇننىي مەزھەپلىرى ئوتتۇرىسىدىكى ئۇرۇش ۋە جەڭگى - جېدەللەردىن مىسلىسىز قىينالغان ۋە پادىشاھلارنىڭ ئۆزئارا ئاداۋەتلىرىدىن بىزار بولغان ئۇقۇمۇشلۇق ، بە-

---

① فەرسەھ — بىر فەرسەھ 6 - 7 چاقىرىمغا توغرا كېلىدۇ .

لمملىك زاتلار ، ئىككى ھۆكۈمراننىڭ بىر ـ بىرىگە بولغان ئىناق مۇنا-سىۋەتنىى ياخشىلىقنىڭ ئالامىتى دەپ بىلىشەتتى . بەزىلەردە خۇش ئاۋاز ناخشىچىلار بۇ ئىناقلىققا بېغىشلانغان غەزەللىرىنى يېقىملىق ئاھاڭلارغا سېلىپ ناخشا قىلىپ ئېيتىشاتتى .

ئەمما يۇرەكنى لەززىگە سالىدىغان بۇ يېقىملىق كۈيلەر ، ئەمچەك-تىكى بالىسىنىڭ دىدارىغا زار بولۇۋاتقان ھەمىدەنىڭ سېغىنىشىنى تېخىمۇ كۈچەيتەتتى . ھەمىدە بانۇ بەش ـ ئون كۈنگە قالماي قەندەھارغا قايتار-مىز ، دېگەن ئوي بىلەن يولغا چىققانىدى . لېكىن ئارىدىن ھەپتە ـ ئايلار ئۆتۈپ كەتتى ، ئۇلار بولسا كۈنسايىن يىراقلىشىپ ، ھەزەر دېگىزى ۋە ئېلبرۇس تاغ تىزمىلىرى تەرەپكە قاراپ كېتىۋاتاتتى .

بۇ ئارىلىقتا قەندەھاردىن بەش ـ ئالتە يۈزگە يېقىن بەگ ـ نۆ-كەرلەر قېچىپ كېلىپ ، ھۈمايۇنغا قوشۇلدى . ئەكبەر بىلەن قالغان ئىـ ئىكىئانا ماھىم بىبى ، قېچىپ كەلگەن ئادەملەرنىڭ بىرىدىن ھەمىدە بانۇغا مەكتۇپ ئەۋەتكەنىدى .

《 ھەزرەت بېگىم ، خۇداغا مىڭ شۈكۈركىم ، قورقۇنچلىق جاغالار ئەمدى ئۆتتۇپ كەتتى ، ـــ دەپ يازغانىدى ماھىم ، ـــ شاھ تەھمىسىنىڭ سىلەرنى بەكمۇ ئىززەت ـ ئىكرام بىلەن قارشى ئالغانلىقى توغرىسىدىكى خەۋەر قەندەھارغىمۇ يېتىپ كەلدى . ئەسقەرىيەمۇ بابۇر مىرزىنىڭ ئوغلى ئەمەسمۇ ، ئاخىر ئۇنىڭدىمۇ ئا-تىسىدا بولغان ئادەمگەرچىلىك بار ئىكەن . ھازىر ئۇ كىشى سەكسەنگە يېقىن ئادەمنى ئەكبەرجان بىلەن بىزنىڭ خىزمىتىمىزگە ئاجرىتىپ بېرىپتى . بولۇپمۇ خوتۇنى سا-تىنەت بېگىم ناھايىتى ئاق كۆڭۈل ئايال ئىكەن ، ئەكبەرنى خۇددى ئۆزىنىڭ بالا-سىدەك ياخشى كۆرۈپ قالدى . ئەكبەرجاننىڭ تىلى چىقىپ ، بىر ـ ئىككى سۆزنى ئېيتالايدىغان بولدى . ئاۋۋال جەججى ئىسىكئانىسىنى 《 جەججى 》 دەپ ، كې-يىن مېنى 《 مەھەم 》 دەپ چاقىرىشنى ئۆگەنىدى . ئۆزى بۇدرۇق ، ۋەزنى ئېغىر بولغاچقا ، بىر يىلش ئۇچ ئايلىق بولغاندا مېڭىشقا باشلىدى . ھەزرەت ئاتىسى بۇ يەردە بولغان بولسا ، ئوغلىنىڭ ماڭغانلىقىنى ئېيتىپ سۆيۈنچە ئالغان بولار ئىدۇق . ئىلاج بولمىغاچقا بۇ خۇش خەۋەرنى ئەسقەرىيەگە يەتكۈزدۇق . ئۇ كىشى مەنۇن

بولۇپ ئاتىسى ئورنىدا بىزگە سۆيۈنچە بەردى . تۇرکىي ئۇلۇسنىڭ ئۈدۈمىنى بىلە-سىز ، يېڭى ئىلىغى چىققان بالىغا كۆز تەگمىسۇن ، دەپ يۇمشاق بىر نەرسە بىلەن يۈتىغا ئۇرۇپ يىقىتىدۇ . ئەكبەرجان قوللىرىنى ئالدىغا سوزۇپ تەمتىلەپ مېڭىۋاتقاندا ، مىرزا ئەسقەرىي بېشىدىن سەللىسىنى ئېلىپ ئۇنىڭ يۈتىغا سەللە بىلەن ئۇردى . بالا يۇمشاق سەللە ئۈستىگە يىقىلدى ، لېكىن يىغلىمىدى . بۇنىڭ ئۈيۈن ئىكەنلىكىنى بە-لىپ « يەنە » دەپ تەلەپ قىلدى . مىرزا ئەسقەرىيەنە ئىككى قېتىم سەللىسى بە-لەن سىلىققىنا ئۇرۇپ يىقىتتى . ئاندىن : < ئىنشائاللا ، چوڭ بولغاندا يېنى يەر كۆرمىگەي ، ھەر قانداق بىر ئېلىشتا يېڭىلمىگەي > دەپ تىلەك بىلدۈردى . »

مەكتۇپنىڭ شۇ يېرىگە كەلگەندە ، ھەمىدە بانۇ بۇ تىلەككە ئىچ - ئىچىدىن خۇش بولۇپ :« مىرزا ئەسقەرىيدە كۆڭۈل دېگەن نەرسە بار ئىكەن - ھە » دەپ ئويلىدى . كەچتە بۇ خەتنى ئوقۇغان ھۇمايۇنمۇ ناھايىتى خۇشال بولدى .

— ئەسقەرىي خىلىلا دۇرۇس ئادەم . ئەمما كامران بىزگە مۇشۇ يەردىمۇ ئۆگەيلىك زەھىرىنى چېچىش ھەرىكىتىدە بولۇۋاتقانـ-مىش ، — دېدى ، — سەيدخىلىلنىڭ سۇلتان مۇھەممەد دەيدىغان جا-ھىل مۇرتى بار . شۇ ئادەم بىزگە دۇشمەنلىك كەيپىياتىدا بولغان يەنە ئۇچ - تۆت كىشى بىلەن كابۇلدىن ھەجگە بېرىش باھانىسى بىلەن قەز-ۋىنگە كېلىپ چۈشۈپتۇ . ئاندىن شاھ تەھمەسپنىڭ ھۇزۇرىغا كىرىپ ، مىرزا كامران ئەۋەتكەن قىممەت باھالىق سوۋغىلارنى تاپشۇرۇپتۇ . ئۇلار شاھنى بىزگە قارشى قىلىپ قويۇش ئۈچۈن كۆپ ئىغۋالارنى تارقىتىشى مۇمكىن . شۇڭا سىز ھوشيار بولۇڭ . بېگىم . بىز مېھمانسىز ، بىزنى قو-رۇغداش ياكى خىزمەتسىزنى قىلىش ئۈچۈن قويۇلغان يۇزلىگەن ئادەملەر ئىچىدە شاھنىڭ مەخپىي ئادەملىرى بار ، ئۆز ئادەملىرىمىز ئىچىدىمۇ يامان غەرەزدىكى ئادەملەر يوق ئەمەس . بىزدىن ساھىبخانىلارغا مالال كېلىدى-غان بىرەر سۆز - ھەرىكەت سادىر بولماسلىقى كېرەك .

ھەمىدە بانۇ ئۇنىڭسىزمۇ ھەر بىر سۆزنى ئويلاپ قىلاتتى ، سا-ھىبخانىلار بىلەن بىللە يۈرگەندە ، مېھماندارچىلىق قائىدە - يوسۇنلارنى

جايىدا كەلتۇرەتتى . پەقەت ، ھۇمايۇن قەندەھاردا بەرگەن تۇمار ئارىلاپ ئىسىگە چۈشۈپ قالسا ، ئېغىر مەسئۇلىيەت تۇيغۇسىدىن ئارامسىزلىنىپ قالاتتى . ھىلمەند دەريا‌سى بويىدا توختاپ ئارام ئالغان كۈنلەرنىڭ بىر رىدە ، كېچىسى ھۇمايۇن تۇمارنى ئۇنىڭدىن سوراپ ئېلىپ ، تۇمارنىڭ بىر چېتىدىكى تىكىشنى سۆككەن ۋە چوڭغىنا بىر ئالماسنى ئېلىپ ، ئۇنى سەدەپ قۇتىغا سالغان ، ئاندىن :« بۇنى بەيرەمخان شاھ تەسمەسىكە سوۋغا قىلىپ ئېلىپ ماڭىدۇ » دېگەنىدى . ئالماسنىڭ قىرلىرىدىن يۇلتۇز چاقنىغاندەك رەڭگارەڭ نۇر چېچىلاتتى . ئۇ گۈمبەزگە ئوخشىغىنى ئۈچۈن ، ھۇمايۇن بۇ ئالماسنى « سامائىي نۇر » دەپ ئاتايىتتى . تۇمارنىڭ ئالاھىدە بىر قېتىغا كۈھنۇر ، باشقا قاتلىرىغا ئون تالچە چوڭ ـ چوڭ ياقۇت سېلىنغانلىقى ئۈچۈن ، ئۇنىڭ سالمىقى خېلىلا ئېغىر ئىدى . ھەمدە بانۇ بۇ تۇماردا چوڭ خەزىنىگە تەڭ كېلىدىغان بايلىق بارلىقىنى بىلگىنى ئۈچۈن ، يېتۈرۈپ قويۇشتىن قورقۇپ ، كېچە ـ كۈندۈز يېنىدىن ئايرىمايتتى . گاھىدا ھۇمايۇنغا چاقچاق ئارىلاش پىچىرلاپ :

ـــ مەن ھەم خەزىنىچىگىز ،ھەم ئۇنى كۆتۈرۈپ يۈرىدىغان كار-ۋىنىگىز . ئۇلۇغەنى ①كۆپرەڭ بېرىڭ ، ـــ دەيتتى .

ـــ مال ـ جېنىمنىڭ ھەممىسى سىزگە ئۇلۇغە ،ـــ دەپ جاۋاب بېرەتتى ھۇمايۇن .

بۇ مەخپىي خەزىنىنى ساقلاش ئاسان ئەمەس ئىدى . بولۇپمۇ سەپەردە ، مېھماندارچىلىقلاردا كۈتۈلمىگەن ئىشلار يۈز بېرىپ قېلىشى مۇمكىن ئىدى . سادىق كېنىزىكى ئامىنەت قەندەھاردا قالغانلىقى ئۈچۈن ، ھازىر ھەمىدە بانۇغا بېلوژ ئايال ئايشە بىبى بىلەن رەۋشەن كۆكەنىڭ خوتۇنى قارىشىپ بېرەتتى . رەۋشەن كۆكە كامران مىرزا بىلەن بىر ئا-نىنى ئەمگەن ، ھەم ئۇزۇن يىل ئۇنىڭ خىزمىتىدە بولغانىدى ، قولى ئەگرىلىكى ئۈچۈن كامران ئۇنى جازالىماقچى بولغاندا ، سىند بويىدا ھۇ-مايۇن تەرەپكە قېچىپ كېلىۋالغانىدى . ئەنە شۇ رەۋشەن كۆكەنىڭ خو-تۇنى يېڭى ئېلىنغان كېنىزەكلەر ئارقىلىق ، ھەمىدە بانۇنىڭ تولىمۇ ئېھ-

---

① ئۇلۇغە ـــ ئىش ھەققى ، مائاش .

تىيات قىلىپ ساقلاۋاتقان ۋەزنى ئېغىر تۇمارى بارلىقىنى ، بېگىمنىڭ باش يۇيغان ، كىيىم ئالماشتۇرغاندىمۇ ، بۇ تۇمارنى ھېچكىمگە بەرمەيدىغانلىقىنى ئاگلاپ قالدى ، بۇ سىر رەۋشەنبەگنىڭ خوجا غازى دېگەن بۇرادىرىگىمۇ مەلۇم بولدى . ئۇلار بۇ تۇمارنى ئايالارنىڭ ياردىمىدە قولغا چۈشۈرۈش ئۈچۈن پۇرسەت كۈتۈشكە باشلىدى .

ھەمىدە بانۇ ئىنىكىنا ماھىمنىڭ خېتىنى ئوقۇغان كۈنى ، ئوغلىنىڭ تىلى چىققان ھەم ماگىغانلىقى ھەققىدە يېزىلغان تەپسىلاتلار ئۇنىڭ خىيالىنى شۇنچىلىك بەند قىلىۋالدىكى ، بېشىنى يۇيۇش ئۈچۈن غۇسلىخانىغا كىرگەندە ، تۇمارنى كىيىملىرى بىلەن بىرگە ياندىكى خانىدا ئونتۇپ قالدى . يۇيۇنۇپ ، تارىنىپ ، كېنىزىكىنىڭ ياردىمىدە كىيىنىۋاتقاندا تۇمارکۆزىگە چېلىقتى ـ دە ، دەرھال قولىغا ئېلىپ قارىدى . تۇمارنىڭ سەل يېنىكلىشىپ قالغانلىقىنى بىلىپ يۈرىكى جىغ قىلىپ كەتتى . بۇ يەرگە كىمنىڭ كىرىپ چىقىپ كەتكەنلىكىنى كېنىزەكمۇ كۆرمەي قالغانىدى . ئوغرى تۇمارنى سۆكۈپ ، چوگىغىنا بەدەخشان لەئلدىن بەشنى ئالغان ۋە سۆكۈلگەن يەرنى باشقا رەڭدىكى يىپ بىلەن كۈكلەپ تىكىپ قويۇشقىمۇ ئۈلگۈرگەنىدى . ئوغرى كۈھنۈرنى ئېلىشقا جۈرئەت قىلالمىغانىدى . بۇنداق چوڭ ئالماسقا خىرىدار تېپىش قىيىن ، ئۇنى ساتسام دېگۈچە ئارىلىقتا قولغا چۈشۈپ قېلىشى تۇرغان گەپ ئىدى .

ھەمىدە بانۇ ئىچ ـ ئىچىدىن زەردە گۆش بولۇپ ، بىرنەچچە كۈنگىچە دەردىنى كىمگە ئېيتىشنى بىلمەي يۈردى . تاغىسى خوجا مۇئەززەم ھازىرمۇ ھەرەمگە مەسئۇل ئىدى . ھەمىدە ئۇچ كۈندىن كېيىن تاغىسىغا بولغان ئىشنى ئېيتىپ بەردى :

ـــ ھازىرچە ھەزرىتىم بىلمەي تۇرسۇن ، ـــ دېدى خوجا مۇئەززەم ، ـــ ئەگەر بۇ سىرتتىن كەلگەن ئوغرى بولسا ، تۇمارنى شۇنداقلا ئېلىپ كەتكەن بولاتتى . بۇ رەزىل ئىشنى ئۆزىمىزنىڭكىلەر قىلغان . ئەنبەر نازىر بىلەن تەكشۈرۈپ كۆرەيلى .

بۇ ئارىدا خوجا غازى بىلەن رەۋشەن كۆكەنىڭ قەزۋىن بازارلىرىدىن قىممەت باھادا يۈگۈرۈك ئات ۋە نەرسە ـ كېرەك سېتىۋالغانلىقى

مەلۇم بولدى . ئەنبەر نازىر ئات ساتقان سودىگەرنىڭ ھۇزۇرىغا باردى :
ـــ بۇ ئادەملەر قەرز تۆلىيەلمىگۈدەك باي ئادەملەر ئەمەس ، نېمە ئۈچۈن قۇرۇق ۋەدىگە ئىشىنىپ ، قىممەت باھالىق ئاتلىرىڭىزنى بېرەسىز ؟ ـــ دېدى .
ـــ سىز ئۇلارنى بىلمەيدىكەنسىز ، ـــ دېدى سودىگەر بىچارىلىق بىلەن ،ـــ ئۇلاردا شۇنداق جاۋاھىراتلار بار ئىكەنكى ، بىر ئات ئەمەس يۈز ئات ئالسىمۇ يېتىدۇ . ماڭا ئىككى دانە لەئلنى كۆرسەتمەكتى ، ئاجايىپ ئىكەن ، ئۇنى سېتىۋېلىشقا مەن ـ مەن دېگەن زەرگەرلەرنىڭ قۇربى يەتمەيدۇ . ئۇلار باي بىر خېرىدار تاپسىلا ، ئېتىمنىڭ پۇلىنى ئارتۇقى بىلەن بېرىدىغان بولۇشتى .
شۇنىڭدىن كېيىن ئەنبەر نازىر خوجا غازىنىڭ خىزمەتكارىنى يوشۇرۇنچە سوراق قىلدى . خىزمەتكار خوجا غازىنىڭ بىر نەرسىنى تەلەپكى ئىچىگە تىكىپ ئالغانلىقىنى ، كېچىسى ياتقاندا تەلپىكىنى خالتىغا سېلىپ ، ياستۇقىنىڭ ئاستىغا قويۇپ ئۇخلايدىغانلىقىنى ئېيتىپ بەردى . ئاخىر بىر كۈنى ، خوجا غازى ھۇمايۇننىڭ قوبۇلخانىسىغا كىرگەندە ، خوجا مۇئەززەم رۇخسەت ئېلىپ قوبۇلخانىغا كىردى ۋە پادىشاھنىڭ كۆز ئالدىدا ، خوجا غازىنىڭ تەلپىكىنى چاقچاق قىلغاندەك بېشىدىن يۇلۇپ ئالدى .ئىككى خوجا بىر ـ بىرى بىلەن قىزىرىشىپ قالدى ، بىراق كۆپ ئۆتمەي تەلپەك قېتىغا تىكىپ قويۇلغان لەئللەر تېپىلدى ـ دە ، ھۇمايۇن ئۈنى تونۇپ قالدى . دەرغەزەپ بولغان ھۇمايۇن :
ـــ بۇنى كىم ئوغرىلىدى ؟ ـــ دەپ سورىدى قەھر بىلەن .
قورقۇپ كەتكەن خوجا غازىنىڭ سېمىز گەۋدىسى غال ـ غال تىترەشكە باشلىدى ، ئۇ ھەممە گۇناھنى رەۋشەن كۆكەگە ئارتىپ قويدى .
قالغان ئۇچ تال لەئل رەۋشەن كۆكەدىن تېپىلدى . باشقا ۋاقىت بولغان بولسا ، ھۇمايۇن ئوغرىلارنى قاتتىق جازالىغان بولاتتى . لېكىن مۇساپىر يۇرتتا گەپ ـ سۆز بولۇپ يۈرمەسۇن دەپ ئۆزىنى تۇتتى ـ دە ، خانىدانىدىكى ھەپسىگە ئۇچ ـ تۆت كۈن قاماپ قويدى .

يۇرتداشلىرىنىڭ ئالدىدا باش كۆتۈرگۈسىز ئەھۋالغا چۈشۈپ قالغان خوجا غازى بىلەن رەۋشەن كۆكە ھەپسىدىن چىققاندىن كېيىن ، ھۇمايۇننى ياقتۇرمايدىغان ئىشىك ئاغا ۋەلىدبەگدىن ياردەم سوراپ ئالدىغا باردى . ئۇلار ۋەلىدبەگنىڭ دەسلەپتىلا ھۇمايۇننىڭ كېلىشىگە قوشۇلماي « بۇ تىمۇرنىيزادە خۇراساننى بىزدىن ئاجرىتىۋالدۇ » دەپ ئەنسىرەگەنلىكىنى بىلەتتى .

ئۇلار ۋەلىدبەگنىڭ شۇ چاغدىكى گۇمانىنىڭ توغرىلىقىنى ئىسپاتلايدىغان ۋە ھۇمايۇننىڭ ئىچكى ئەھۋالىنى شاھقا مەلۇم قىلدىغان بولۇشتى . ۋەلىدبەگ ئاخىرئۇ ئىككىسىنى شاھنىڭ ھۇزۇرىغا باشلاپ كىردى .

شاھ تەھمەسپ ئالدى بىلەن رەۋشەن كۆكەنى ، ئارقىدىن خوجا غازىنى ئايرىم - ئايرىم قوبۇل قىلدى .

كابۇلدىن كەلگەن كامرانىڭ ئەلچىسى سۇلتان مۇھەممەد ، ھۇمايۇننىڭ نىيىتى دۇرۇس ئەمەسلىكىنى ، قەندەھارنى قولغا ئالغۇچە شاھقا يالغان ۋەدە بېرىپ ، كېيىن بۇ ۋىلايەتنى ئۆزىنىڭ قىلىۋالىدىغانلىقىنى كەلگەن چاغدىلا ئېيتقانىدى . خوجا غازى بىلەن رەۋشەن كۆكە بۇ ھەقتە ھۇمايۇندىن ئاڭلىغانلىرىغا يالغان - ياۋداق قوشۇپ سۆزلەپ ، شاھنىڭ يۇرىكىگە غۇلغۇلا سېلىشتى .

— ئالەمپاناھ ، ھۇمايۇننىڭ يالغان گەپكە ئۇستىلىقىنى ، سىزگە ئىنئام قىلغان سوۋغىتىدىنمۇ بىلگىلى بولىدۇ ، — دېدى رەۋشەن كۆكە ، — ئۇ كىشىنىڭ بەيرەمخان ئارقىلىق سىزگە كۇھنۇر ئالماسنى ھەدىيە قىلغانلىقى يالغان . كۇھنۇر ئالماسى ھازىر خوتۇنىنىڭ يېنىدىكى تۇمارچىدا ساقلانماقتا . بىز ئۆز كۆزىمىز بىلەن كۆرگەن ، ھەزرىتى شاھىنشاھ .

شاھنىڭ قاشلىرى يىمىرىلىپ ، تىك تۇرغان بۇرۇتىنىڭ ئۇچى ساڭگىلىدى . ئەجەبا ، ئاشۇ گۇمبەزسىمان كۆركەم ئالماس كۇھنۇر بولمىسا ! شاھ سىڭلىسىغا : « كۇھنۇر بۇدىر » دەپ كۆرسەتكەنىدى ، مانا ئەمدى يالغان گەپ قىلغان بولۇپ قالمامدۇ ! بۇ گەپنى ئۇنىڭ ئىنىم

لىرىمۇ ئاڭلىغان ، ئۇلار :« كۇھنۇر ئەمدى بىزنىم ئاغەمنز تاجنى بىزە يۇر » دەپ ئىپتىخارلانغاندى . ئەمدى بۇ ئىپتىخارلىق كۆپۈككە ئايلانغان بولمامدۇ ! تەھمەسپنىك يېقىن ئادەملىرى ئالدىدا يۈزى چۈشمەمدۇ !

شاھ تەھمەسپ ئىككىنچى بولۇپ كىرگەن خوجاغا-زىنىك ئۇششاق ـ چۈششەك ئىغۋالىرىنى ئاڭلىغاندىن كېيىن ، كۇھنۇر توغرىلىق ئېغىز ئاچتى :

ـــ سىز ھەم كۇھنۇرنى كۆرمىسىز ؟

ـــ شۇنداق ، ئالەمپاناھ . بېگىمنىك تۇماربدا كۆردۇم ، ـــ دېدى خوجاغازى ، ـــ سىزگە بەيرەمخان ئارقىلىق ئەۋەتكەن ئالماس گۈمبەز-سىمانمۇ ؟ ھۇمايۇن ئۇنىڭغا « سامائىي نۇر » دەپ نام بەرگەن ، لېكىن ئۇ كۇھنۇردىن ئىككى باراۋەر كىچىك . بىرىنچىسى ئالماسنى كۆرگەنمەن . . .

باشقا ئالماسنى كۇھنۇر دەپ خاتا تونۇپ قالغانلىقى ، تەھمەسپكە قاتتىق ئەلەم قىلدى . ھۇمايۇن ئۇنىڭدىن پاناھلىق تىلەپ كەلگەندىمۇ ، ئۆزىنى شۇنچىلىك چوڭ تۇتۇپتىكى ، ئەڭ بۈيۈك كۇھنۇر ئالمىسىنى خوتۇنىدا قالدۇرۇپ ، كىچىك بىر ئالماسنى شاھقا ئەۋەتىپتۇ . تەھمەسپ بۇنداق تەكەببۇرلاردىن كۆپىنى كۆرگەن ، كۆپىنىڭ ئەدىپىنى بەرگەن . بۇ تىمۇرىزادىنىڭ ئەدىپىنى بېرىپ قويۇشمۇ ئۇنىڭ قولىدىن كېلىدۇ ،

شاھ ئۆز پىكىرلىرىنى شۇ تەرزدە يەكۈنلەپ ، ۋەلىدبەگنى چاقىرتتى ـ دە ، ئۇنىڭغا رەۋشەن كۆكە بىلەن خوجا غازىنى ئوبدانراق ئورۇنلاشتۇرۇشنى ۋە تەمنات بەلگىلەشنى بۇيرۇدى . شۇ كۈندىن باشلاپ بۇ ئىككى ئادەم تەھمەسپ تەرەپكە ئۆتۈپ كەتتى .

× × ×

مۇساپىرلىقتا يۈرتداشلاردىن تىرناق ئاستىدىن كىر ئىزدەيدىغان ئادەملەر ، ھۇمايۇننىڭ شاھ تەھمەسپكە مۇناسىۋەتلىك مۇشكۈل ئىشلىرىنى تېخىمۇ مۇرەككەپلەشتۈرۈۋەتتى . باشقا بىر يۇرت ھۆكۈمرانىنىڭ قاپىقىغا قاراپ . ئۇنىڭغا قارام بولۇپ ياشاشنىڭ نەقەدەر ئازابلىق بولىدى-

غانلىقىنى ، ھۇمايۇن مەشھەتتىكى چېغىدا شاھنىڭ نۆۋەتتىكى كۆرسەتمە لىرىنى كۈتۈپ قىرىق كۈن تۇرۇپ قالغاندا تۇنجى قېتىم ھېس قىلغا- نىدى . ئۇنى بىرگە ئېلىپ يۈرگەن جەئپەر سۇلتان ھۇمايۇننىڭ شىئە- مەزھىپىگە ئۆتۈشىنى ، ئۇنىڭ ئون ئىككى قىزىل يولى بار داستار [1]ئوراپ ئىمام رىزا مەسچىتىگە زىيارەتكە بېرىشنى تەكلىپ قىلاتتى . بىراق ھۇما- يۇن ئاتىسىنىڭ سەمەرقەندتە شىئە داستارلىرىنى بېشىغا ئوراپ خالايىققا كۆرۈنۈش قىلغاندا ، بۇنىڭ قانداق يامان ئاقىۋەتلەرگە سەۋەب بولغان- لىقىنى ئۇنتۇپ قالمىغاندى . شۇڭا ئۇ جەئپەر سۇلتانغا :

— جانابى بەگلەر بېگى ، چىن ئېتىقاد داستاردا ئەمەس ، دىلدا ، — دېدى .

شۇ چاغدا شاھ ئائىلىسىنىڭ ئەڭ مەرىپەتلىك ۋەكىلى بولغان سام مىرزا ئارىغا چۈشۈپ ، ھۇمايۇننى مەزھەپچىلىك باش ئاغرىقىدىن قۇتۇل- دۇرغانىدى .

چۈنكى ھالال ، ئادىل ئادەملەرنى پەقەت سۈننىي مەزھىپىگە ئۆتە- مىگەنلىكى ئۈچۈنلا ، ئۇلارنى چەتكە قاقىدىغان شىئەلەر ، مەملىكەت ئە- چىدە ئىسيان ۋە ئۇرۇش - جېدەللەرنىڭ كېلىپ چىقىشىغا سەۋەب بو- لۇۋاتاتتى . شاھنىڭ ئۆزىمۇ جاھىل مەزھەپداشلىرىغا قارشى پەرمانلارنى چىقىرىشقا ، جەڭ ئېلان قىلىشقا مەجبۇر بولۇۋاتاتتى . بولۇپمۇ خۇراسان ۋە يېڭىدىن قوشۇلغان‌شىرۋاندا ، سەفەۋىيلەر سۈننىي مەزھىپىدىكى پۇقرالارنى ئەل قىلىش ئۈچۈن ، مەزچەپ جاڭجاللىرىدىن ئۈستۈن تۇ- رىدىغان سىياسەت يۈرگۈزۈشكە ئىنتىلەتتى .

مانا شۇ سىياسەت ئاخىر ھۇمايۇنغا تازا ماس كەلدى . شاھ تەھ- مەسپ ، ھۇمايۇن ۋە ئۇنىڭ يېقىنلىرىغا مەزھەپ تۇغرىسىدا ئارتۇقچە بې- سىم ئىشلەتمەسلىك ھەققىدە كۆرسەتمە بەردى .

ھۇمايۇن شاھدىن لەشكىرىي ياردەم سورىغان، قەزۋىنىدىكى مۇزا- كىرىلەرمۇ بەيرەمخانىنىڭ ياردىمىدە ئوبدان باشلانغان ، تەھمەسپ خېلى چوڭ لەشكىرى ياردەم بېرىشنى ۋەدە قىلغانىدى . شۇ ئارىدا شاھ تەرەپكە

---

① داستار — ئون ئىككى ئىمامنى بىلدۈرىدىغان سەللە .

قېچىپ ئۆتكەن رەۋشەن كۆكە بىلەن خوجا غازىلارنىڭ ئىغۋاگەرچىلىكى تۇپەيلىدىن ، بىر ئاماللار بىلەن يېقىنلىشىۋاتقان مۇناسىۋەتلەر بىردىنلا چىگىشلىنىپ كەتتى . شاھ مۇزاكىرىلەرنى توختىتىپ ، ھۇمايۇننى بىر ئايىغچە قوبۇل قىلمىدى . بۇ ئارىدا شىرۋاندىن كۆچۈلسىز خەۋەرلەر كېلىشكە باشلىدى .

بۇنىڭدىن بەش ـ ئالتە يىل ئاۋۋال ، شىمال تەرەپتىكى ئەزەربەيجاننىڭ زېمىنى ھەزەر دېڭىزى بويىدىكى باكۇ ، كۇرەنىڭ ئوڭ قىرغىقىدىكى شەمەھى ، مۇغەن چۆللۈكلىرى شىرۋانشاھلار ھۆكۈمرانلىقىدا ئىدى . شاھ تەھمەسپ شىرۋانشاھلارنى يەڭگەندىن كېيىن ، شىمالدىكى ئەزەربەيجان زېمىنى جەنۇبتىكى ۋىلايەتلەر بىلەن بىرلەشتۇرۇۋېتىلدى . بۇرۇن كۇرە دەريا سىنىڭ ئىككى قىرغىقى ئىككى دۆلەتكە قارايتتى . بۇ دۆلەتلەر ئوتتۇرىسىدىكى ئاداۋەت ئەل ـ ئۇلۇسنى خاتىرجەم قىلمايتتى . ئەمدى بۇ ئىككى قىرغاق بىر دۆلەت بولۇپ بىرلەشكەندىن كېيىن ، كۇرە دەريا سىغا سېلىنغان مەشھۇر خۇدافەرىن ① كۆۋرۈكى مۇھىم قاتناش ۋاستىسى بولۇپ قالغان ، ئۇنىڭ ئىككى تەرىپىدىكى ئەزەربەيجانلىقلار ، ئىچكى ئۇرۇشلاردىن بىزار بولغان جاپاكەش ئادەملەر ، مەرىپەتپەرۋەر كىشىلەر تىنچ بىر مۇھىتنىڭ بولۇشىنى ئۈمىد قىلىشقانىدى . ئەمما بۇ-رۇنقى شىرۋانلارنىڭ قوللىغۇچىلىرى ھېلى ئۇ يەردە ، ھېلى بۇ يەردە باش كۆتۈرۈشكە باشلىدى . ھەتتا شاھ تەھمەسپنىڭ ئىنىسى ئەلقەس مىرزىمۇ ، شىرۋانغا بەگلەر بېگى بولۇپ بارغاندىن كېيىن ، ئۆزىچە مۇستەقىل دۆلەت قۇرۇشقا ئۇرۇندى . بۇنىڭدىن خەۋەر تاپقان شاھ تەھمەسپ ، ئون مىڭ كىشىلىك قوشۇن بىلەن قەزۋىنىدىن شىرۋانغا كېلىپ ، تاكى ئىنىسىنى قاتتىق قوللۇق بىلەن ئىتائەت قىلغۇزۇپ ، خۇدافەرىن كۆۋرۈكى ئارقىلىق قەزۋىنگە قايتىپ كەلگۈچە ، ھۇمايۇن ئۇنىڭ يولىغا قاراپ كۈتۈپ تۇردى .

نىھايەت ، سۈمبۈلە ئېيى باشلانغان كۈنلەرنىڭ بىرىدە ، تەھمەسپ ئۇنى ئۆزىنىڭ چىلسۇتۇن قەسرىسىدە قوبۇل قىلىدىغان بولدى . يەنە

---

① خۇدافەرىن ـــ بۇ كۆۋرۈك ھازىرمۇ ئىران بىلەن ئەزەربەيجان چېگرىسىدا بار .

شۇ ۋەزىر ۋەلىدبەگ ھۇمايۇننى شاھنىڭ ھۇزۇرىغا باشلاپ كىردى .

— ھەزرىتى شاھىنشاھ ، سىزنىڭ شىرۋانىدىكى يېڭى غەلىبىلىرى-گىزنى چىن دىلىمدىن مۇبارەكبات قىلغىلى كەلدىم ، — دەپ گەپ باشلىدى ھۇمايۇن .

شاھ ئۆتكەنكى ۋاقىتلاردا ھۇمايۇننى ئورنىدىن تۇرۇپ قوبۇل قىلاتتى ھەم ئوڭ يېنىدىن ئورۇن بېرەتتى . بۇ قېتىم ئورنىدىن قوزغىلىپ قويماي ، سول تەرىپىدىن ئۇچ ـ تۆت قەدەمچە نېرىدىن جاي كۆرسەتتى . ھۇمايۇن تەھمەسپتىن ئالتە ياش چوڭ ئىدى . ئۇ ئاتىسىنىڭ « چوڭلار كۆتۈرۈشلۈك بولۇشى كېرەك » دېگەن گېپىنى ئەسلىدى . شاھنىڭ كەمستكەنلىكىگە دىققەت قىلماسلىققا تىرىشىپ ، مىيىقىدا كۈلۈمسىرەپ قويدى ـ دە ، كۆرسىتىلگەن جايغا كېلىپ ئولتۇردى .

— ئالەمپاناھ ، بىزگە كۆپ ئىلتىپات قىلدىڭىز ، — دېدى ئۇ ، — ئەمدى يۇرتىمىزغا قايتىشىمىزغا ئىجازەت بەرسىڭىز .

— خەنسى [1] يۇرتىڭىزدە قەيتەجەكسىز ؟ — كىنايە بىلەن سورىدى شاھ .

— ھازىرچە قەندەھارغا . . . سىز ۋەدە قىلغان يارىدەم بىلەن ئۇ يەرنى قولغا كەلتۈرۈپ سىزگە ئىنئام قىلغايمىز . بىزنىڭ ئارزۇيىمىز ئوغلىمىز بىلەن ھىندىستانغا قايتىش .

— ھىندىستان سىزنىڭ يۇرتىدۇ ؟ — شاھ يەنە كىنايە بىلەن سورىدى .

ھۇمايۇن ئىچىدە « تەڭرىم ، بەرداشلىق ئاتا قىلغايسەن » دەپ بۇئىستىپھزاغمۇ چىدىدى .

— ھىندىستان بىر پەرزەندى ئۇلدىغىمىز يۇرتىدىر ، — دېدى ھۇمايۇن بىر ـ ئىككى سۆزنى ئەتەي ئەزەربەيجانچە قىلىپ .

شاھ كۆزلىرىنى قىسىپ ھۇمايۇنغا سىناش نەزىرى بىلەن تىكىلدى .

— ئىران بۇيۇكى ياكى سىزنىڭ ھىندىستان بۇيۇكراق ؟

---

[1] خەنسى — قايسى .

پەگادا ئولتۇرغان ۋەلىدبەگ بىردىنلا سەگەكلەشتى . شاھـنىڭ « ئىران بۇيۇكراق » دېگەن سۆزنى ئاڭلىسا مەنۇن بولىدىغانلىقىنى ھۇ- مايۇنمۇ سەزدى . لېكىن دېسە ئوچۇقتىن ئوچۇق خۇشامەت قىلىپ يالغان ئېيتىدىغانلىقىنى بىلدى ـ دە ، ئانچە ئويلىنىپ تۇرمايلا :

ـــ ئىرانىڭ . . . بۇيۇك مەدەنىيىتى ، بۇيۇك تارىخى بار . . . شۇنداق تارىخ ۋە شۇنداق مەدەنىيەت ھىندىستاندىمۇ بار . ئەمما ھىندىس- تانىڭ ئاھالىسى كۆپرەك ، يىرىمۇ چوڭراقتۇر ، ئالەمپاناھ .

بۇ گەپلەر شاھنىڭ قۇلىقىغا :« مەن سەندىن بۇيۇكراقمەن . شۇ- نىڭ ئۈچۈن ئەڭ چوڭ كۇھنۇر ئالمىسىنى ئۆزۈم ئېلىپ قالغانمەن » دېگەندەك ئاڭلاندى . شاھ تىترەپ كەتتى . ئۇنىڭ قىزىشىپ كەتكەن چاغلاردا گەپكە دىققەت قىلمايدىغان ئادىتى بار ئىدى .

ـــ سىز بىزدىن بۇيۇكراق ئۇلۇسەڭىز ، نېچۈن ھىندىستە- ئاندەك بۇرە ①پاناھ ئىستەپ كەلدىڭىز ؟ دەستارىڭىزگە كۇھنۇر ئال- ماسىنى تەققەنىڭىز ئۈچۈنگىنە بىزدەن بۇيۇكراق ئۇلمەيا جەكسىز !

ھۇمايۇن بۇ ئاچچىق سوغۇقنىڭ قاياقتىن كېلىۋاتقانلىقىنى ، كۇ- ھنۇر تىلغا ئېلىنغاندىن كېيىنلا سەزدى . بۇ چوقۇم ، ھەمدە بانۇنىڭ تۇماربىدىكى ئالماسىنى كۆرگەن رەۋشەن كۆكە بىلەن خوجا غازىلار چە- قارغان شامال . بۇ رەزىل ئوغرىلارنى زىندانغا تاشلاشنىڭ ئورنىغا ، ئۇلارغا تەنبىھ بېرىش بىلەن چەكلىنىپ ، زىيادە يۇمشاق قوللۇق قىلغان- لىقى ئۈچۈن ، ھۇمايۇن ئۆزىنى ئەيىبلىدى :« بۇ سېنىڭ ئۆتكۈزگەن خاتالىقىڭغا بېرىلگەن جازا . ئەمدى شاھنىڭ ھەر قانداق تەنبىھلىرىگە چىدىغىن . »

تەھمەسپ كۆڭلىدە يىغلىپ قالغان گۇمان ، تاپا- تەنلەرنى ئېيتىپ ، ئىچىنى بوشىتىپ ئالغاندىن كېيىن ، ھۇمايۇن بېشىنى ئاستا كۆتۇردى :

ـــ ھەزرەت شاھىنشاھ ، تاغقا قارىغاندا ساما ئۇلۇغدۇر . شۇنىڭ ئۈچۈن مەن سىزگە كۇھنۇرنى ئەمەس ، سامائىنى نۇرنى ئە-

---

① بۇرە ـ بۇ يەرگە .

ۋەتـكـەنـسدىم . . . ئارىغا ئىغۋاگەرلىك ئۇرۇقىنى چاچقان ئادەملەرنى يا-
مـانلاشقا تىلىم بارمايدۇ . چۈنكى قانداقلا قىلغان بىلەن ئۇلار مېنىڭ
يۇرتداشلىرىم . هازىر بىز سىزنىڭ ئىختىيارىڭىزدىكى مېهمانلارمىز. بىزنى
بار قىلىشقىمۇ ، يوق قىلىشقىمۇ ئەلۋەتتە سىز قادىر . بىر ئۆلۈم هەر قاچان
بېشىمىزدا بار . مەن هېچقاچان ئۆلۈمدىن قورقۇپ قاچقان ئەمەسمەن .
ئەگەر مەندىن گۇناه ئۆتكەن بولسا ، قېنى بۇيرۇڭ !

هـۇمايۇن تەهمەسپنىڭ كۆزلىرىگە مەردلەرچە دادىللىق بىلەن
تـىكىلدى . شاهمۇ ئۇنىڭ كۆزلىرىگە قادىلىپ :« ئۆلۈمـدەن قورقـماس-
لـىقىڭـنى كۆرىـۋاتىمىز » دېـگۈسـى كەلـدىـيۇ ، ئەمـما ئاغـزىـدىن
باشـقا گەپ چىقتى :

ـــ ئەيىب دېيىل ①، ئۇۋ قىلىۋاتىمىز ، چارشەنبە كۈنى ئورماندا .
ئېلبرۇس تاغىدا . سىزنى تەكلىپ ئەيتۇرمىز .

ئۇۋ قىلىشقا هۇمايۇننىڭ كۆڭلى تارتمايتتى . لېكىن گەپنىڭ تې-
گىدە گەپ بارلىقىنى بىلىپ ، شاهنىڭ تەكلىپىنى قوبۇل قىلدى .

× × ×

ئۇۋ قىلىش ئۈچۈن ، ئېلبرۇس تېغىنىڭ خەتەرلىك چوققىلىرى
كۆپ ۋە مەشھۇر تېمىر دەرىخى ئۆسىدىغان ئورمانزار يانباغرى تاللاندى .
ئۇۋغا چىققان قىزىلباش بەگلىرى ئارىسىدا ياقۇب شېرەفكەن ئىسىملىك
پـالۋان يىگىتمۇ بار ئىدى . ئۇ مازەندەران ئورمانلىرىدا يولۋاس بىلەن ئې-
لىشىپ ،ئۇنى يەڭگەن ، تېرىسىنى سويۇۋىلىپ شاهقا تەقدىم قىلغانىدى .
تەهمەسپ ئۇنىڭغا شېرەفكەن دەپ نام بېرىپ ، يولۋاس تېرىسىدىن يېرىم
غـېرىشچە كەڭلىكتىكى ئۇزۇن بىر پارچىسىنى ئۇنىڭ ئۆزىگە خاتىرە قە-
لىپ بەرگەنىدى . ياقۇب شېرەفكەن بۇگۈنكى ئۇۋدا ، ئاشۇ بىر تىلىم
يـولۋاس تېرىسىنى ئوڭ يەلكىسىدىن ئايلاندۇرۇپ ، ئىككى ئۇچىنى بېلە-
ۋىـدىكى كەمەرنىڭ ئالدى ـ كەينىگە مەھكەم قىستۇرۇپ ئالغانىدى . بەي-
رەمخان ئۇنى يېراقتىن هۇمايۇنغا كۆرسىتىپ ، قۇلقىغا پىچىرلىدى :

---

① دېيىل ـــ ئەمەس .

ـــ سىزدىن قىساس ئالماقچى بولغان دۇشمىنىڭىز ئەنە ئاشۇ . بۇ- نىڭدىن يىگىرمە بەش يىل ئاۋۋال ، ئۇنىڭ تاغىسى بابۇر ھەزرەتلىرىدىن قىساس ئالماقچى بولغاندا ، شاھ ئىسمايىل يول قويمىغانىدى .

ـــ ئۇ مەندىن كىمنىڭ قىساسىنى ئالماقچى ؟

ـــ ئاتىسىنىڭ قىساسىنى . قارشىدا بىگۇناھ ئادەملەرنى قىلىچتىن ئۆتكۈزگەن ئەشەددىي شىئەلەرنىڭ بىرى ئاشۇ ياقۇبنىڭ ئاتىسى ئىكەن . كىيىن سىزنىڭ ئاتىڭىز ھىساردا ئۇنى ئۆلتۈمگە بۇيرۇغانىكەن . بۇ ۋەقەلەر بولۇپ ئۆتكەن يىللاردا سىزمۇ ، ياقۇب شېرەفكەنمۇ ئىككى ـ ئۈچ ياشلىق بالا ئىكەنسىلەر . لېكىن ئۇلاردا شۇنداق بىر ئادەت بار ئىكەنكى ، خۇنغا خۇن ئالمىغۇچە ، بۇ قىساس ئەۋلادتىن ئەۋلادقا ئۆتۈپ داۋاملىشىدۇ .

ـــ بۇ قىساس بىزگە قارشى سۇيىقەستكە ئۆزگىرىپ كەتسچۇ ؟ شاھنىڭ بۇ ئىشتىن خەۋىرى بارمىكىن ؟

بەيرەمخان شۇنداق دېگەندەك باش لىڭشىتتى .

ـــ سام مىرزا ماڭا يۇشۇرۇنچە ئېيتىپ بەردى . ئارىغا چۈشكەن سۇغۇقچىلىقنى ۋەلىدبەگ كۈچەيتىۋەتكەن . ئەگەر شاھ يول قويمىسا ، ياقۇب ئۇنىڭ ئېزىز مېھمىنىغا چېقىلىشقا پېتىنالمايدۇ . لېكىن ئۆزىمىزنىڭ ئادەملىرى ئارىغا گۇمان چۈشۈرۈپ قويدى . شۇنىڭدىن كىيىن شاھ كۆرسەتمە بېرىپ :« ياقۇب پالۋان كۈچ ئىشلەتسە بولىدۇكى ، ئوق ئاتمىسۇن ، قورال ئىشلەتمىسۇن » دەپتۇ . بۇ تاغدا چوڭقۇر يار ۋە ئۆڭكۈرلەر كۆپ ئىكەن . بەكمۇ ئېھتىيات قىلىڭ ، ھەزرىتىم . ھەسەنەلى ئىشىك ئاغا ، مەن ، يەنە يىگىرمىچە قۇرۇغچى يىگىت سىزنى ھىمايە قىلىپ تۇرىمىز . ياقۇب شېرەفكەننىمۇ يىگىرمىدىن كۆپرەك يىگىتى بار . سىز ئارخار ئووۋلىسىڭىز ، ئۇلارنىڭ سىزنى ئووۋلايدىغانلىقىنى ئۇنتۇپ قالماڭ .

بۇنداق خەتەرلىك پەيتلەردە ،ھۇمايۇن پۇتۇن ۋۇجۇدىنىڭ غۇلغۇلىغا كېلىدىغانلىقىنى سېزەتتى ، پۇتۇن جىسمى كۆز ۋە قۇلاققا ئايلىنىپ قالغاندەك ، تىرىق قىلغان شەپىنى شۇ ھامان ئىلغا قىلالايتتى . بۇگۈن ئۇ تاغدا يۇرۇشكە كۆنگەن ، ھەم زېرەك ، كۈچلۈك جەرەن قاشقا ـــ بەدەخشان ئېتىنى مىنىپ چىققانىدى . ھازىرئات ئوينىتىپ يۇرگەن پەيتلە-

رىدىكى تەجرىبىلىرى بىر ـ بىرلەپ يادىغا چۈشمەكتە ئىدى . ئارخارلار ئادەتتە ئېگىز قىيا تاشلارنىڭ ئارىلىقىدا يۇرۇشىدۇ . شۇڭا مەخسۇس ئا- دەملەر ئۇلارنى ، شاھ تەھمەسپ ۋە ھۇمايۇن تۇرغان يانباغرىغا چۈشۈ- رۈشكە ئۇرۇنماقتا ئىدى . لېكىن سەزگۈر جانىۋارلار تاشتىن تاشقا سەك- رەپ ، تېخىمۇ ئېگىز چوققىلارغا قاراپ قېچىشاتتى . ھۇمايۇن شاھنىڭ ئالدىدا قورقۇنچاق بولۇپ كۆرۈنۈپ قالماسلىقى ئۈچۈن ، ئاشۇ تىك چوققىلارنىڭ بىرىگە ئات سالدى ۋە ئالدىدىن چىققان تۆت ئارخارنىڭ بىرىنى ئوقيا بىلەن ئېتىپ يىقتتى . ئۇنىڭ ئارقىسىدىن تاپ بېسىپ كەلگەن بەيرەمخان بىلەن ھەسەنەلمۇ بىردىن ئارخار ئېتىشتى . ئۇلار بېرىلىپ كېتىپ ، كەينىدىن سايىدەك ئەگىشىپ يۈرگەن شېرەفكەننى ئۇنتۇپ قېلىشتى . ھۇمايۇن قارشى تەرەپتىكى تاشلىق يانباغرىدىكى بىر كىيىكنى كۆرۈپ قالدى . تاغنىڭ ساپ ھاۋاسىدا يىراق يېقىندەك كۆرۈ- نۈپ كېتىدۇ . ھۇمايۇن « تۆۋەندىكى جىرادىن ئۆتسەم ، ئۇ چەتتىكى يانباغرىغا بىردەمنىڭ ئىچىدە يېتىپ بارالايمەن » دەپ ئويلىدى ـ دە، قىزىشىپ چاپچىپ تۇرغان ئېتىنىڭ تىزگىنىنى سايى تەرەپكە بۇرىدى . بىراق ، ئۇنىڭغا يېقىنلا كۆرۈنگەن سايى ـــ ئۇچ تېرەك بويى چوڭقۇرلىق- تىكى قورام تاشلىق يار بولۇپ ، يارنىڭ تۈۋىدە ئېقىۋاتقان سۇنىڭ شاۋ- قۇنى ئاڭلىنىپ ، ئۆزىنى كۆرگىلى بولمايتتى . گىرۋىكىنى قېلىن ئۆس- كەن ئوت ـ چۆپ ۋە تېمىر دەرەخلىرى توسۇپ تۇرغاچقا ، ھۇمايۇن يې- قىنراق بارغاندىلا ، ئۇنىڭ يار ئىكەنلىكىنى بىلدى . پەستە قارىيىپ تۇر- غان ئۆڭكۈرلەر ئۇنىڭ تېنىنى شۇركۈندۈردى . يېقىن ئاردا ئات سەك- رىتىپ ئۆتۈپ كەتكۈدەك جايمۇ يوق ئىدى . ياردىن غۇلاپ چۈشكەن ئادەم تىرىك قالمايتتى . ھۇمايۇن يارنى ئايلىنىپ ئۆتكۈدەك يەر ئىزدەپ ، ئاتنىڭ تىزگىنىنى ئوڭ تەرەپكە بۇرىغاچ ، ئەتراپىغا كۆز يۈگۈرتتى .

شۇ چاغدا ئۇنىڭ قۇلىقى تۈۋىدىن قانداقتۇر بىر نېمە شامالدەك ئۇشقىتىپ ئۆتۈپ كەتتى ـ دە ، يېنىدىكى تېمىر دەرىخىنىڭ شېخى قاتـ- تىق سىلكىنىپ كەتتى ۋە يەنە نېمىدۇر يىلاندەك تولغىنىپ يەرگە چۈشتى . بۇ سىرتماق ئىدى . ئون قەدەمچە نېرىدا تۇرغان ئاق بوز ئاتـ-

لىق شېرەفكەن سىرتماقنى ھۇمايۇننىڭ بوينىنى مۆلچەرلەپ تاشلىغان ، لېكىن دەرەخ شېخى كاشلا قىلغاچقا ، سىرتماق كۆزلىگەن يەرگە يەتمەي ، شاخقا تېگىپ يەرگە چۈشۈپ كەتكەنىدى . ئەللىك قەدەمچە نېرىدىن ئات چاپتۇرۇپ كېلىۋاتقان بەيرەمخان بىلەن ھەسەنەلىنىڭ يولىنى قىزىلباشلارنىڭ بىر قانچىلىغان ئاتلىقلىرى توسۇۋالدى . شېرەفكەن ۋە ئۇنىڭ ئونغا يېقىن قىزىلباشلىرى ھۇمايۇننى ئۇچ تەرەپتىن قورشىدى . پەقەت يار تەرەپلا ئوچۇق ئىدى . ئۇلار ھۇمايۇننىڭ ئېتىنىڭ ساغرىسىغا قامچا ئۇرۇپ ، قورشاۋنى تارايتىپ ، يار تەرەپكە قىستاشقا باشلىدى . جەرەن قاشقا بېشىنى كەينىگە تاشلاپ ، تۆت ئاياغلاپ ھەر قانچە تىرەشكەن بولسىمۇ ، ئۆزىنى مەجبۇر قىلىۋاتقان كۈچكە تەڭ كېلەلمەي ، ئوچۇق تەرەپكە سۈرۈلمەكتە ئىدى . ھۇمايۇن ئوڭ تەرىپىدە ئادەم شالاڭ ئىكەنلىكىنى ، پەقەت قىزىلباشلاردىن بىرسىلا ، ئۇنى ئوڭغا بۇرۇلغىلى قويماي قىستاپ كېلىۋاتاتقانلىقىنى كۆردى . ئۇ ئۇزەڭگىدىن پۇتىنى بوشتىپ ، تىزگىنىنى قويۇۋەتتى ـ دە ، ئات ئۇستىدىن سەكرەپ ، ئوڭ تەرەپتىكى قىزىلباشنىڭ ئارقىسىغا مىنگىشىۋالدى ۋە ئۇنى شۇ ھامان ئىگەردىن ئاغدۇرۇپ چۈشۈرۈۋەتتى . ئاندىن بوشىغان ئىگەرگە چاپلىشىپ ، تىزگىنىنى قولىغا ئالدى . ئاتنى ئوڭغا بۇراپ توپتىن چىقىۋاتقاندا ، يەنە بىر يۇلقىنىپ ئىگەرگە جايلىشىۋالدى .

شۇ ئەسنادا ، ياردىن غۇلاپ چۈشكەن ھۇمايۇننىڭ ئېتى ، خۇددى ھايات بىلەن ۋىدالاشقاندەك ئاچچىق كىشنەۋەتتى . .ئىگەردىن تاشلانغان قىزىلباش ئاتلارنىڭ ئايىغىدا قېلىپ جان ئاچچىقىدا ۋارقىرايتتى ، يار لېۋىدىكى بىر شاخنى تۇتۇۋېلىپ ، سەبداشلىرىدىن يارەم سورايتتى . قىزىلباشلارنىڭ بىر قىسمى ئۇنىڭ بىلەن ئاۋارە بولۇشتى ، شېرەفكەن قەلبچىنى يالىڭاچلاپ ، ھۇمايۇننىڭ كەينىدىن ئات سالدى .

بەيرەمخان ، ھەسەنەلى ۋە قورۇغچى يىگىتلەر ، ئوتتۇرىدىكى يولنى توسۇۋالغان قىزىلباشلارنىڭ ئاتلىرىنى قامچىلاپ ۋارقىراپ ، ھۇمايۇننىڭ ئالدىغا ئۆتۈشكە ئىنتىلمەكتە ئىدى . ئاخىر ، ھەسەنەلىمۇ قىلىچ يالىڭاچلاپ قورشاۋنى يېرىپ ئۆتتى ـ دە ، ھۇمايۇننى قوغلاپ كېلىۋاتقان

شېرەفكەننىڭ ئالدىدىن چىقتى . بىراق شېرەفكەن ئېتىنى توختىتىپ ، ئارقا ئاياغلىرىدا تىك تۇرغۇزدى ۋە يۇقىرىدىن ھەسەنەلىنىڭ بېشىغا قا-رىتىپ قىلىچنى شۇنداق كۈچ بىلەن ئۇردىكى ، ئۆتكۈر ئىسپاھان تىغى باش سۆڭەكنى تاۋۇزدەك كېسىپ ئىككىگە بۆلۈۋەتتى . ھەسەنەلىنىڭ غولى ، ئاتنىڭ يالى قانغا بويالدى ، ئۆلۈكى ئاتتىن غۇلاپ چۈشۈۋاتقاندا ، شېرەفكەن بەيرەمخانغا قاراپ ۋارقىرىدى :

ــ ئارەيا[1] چۈشسەك سەنمۇ ئۆلىيۈرسەن . قوي ، مەن دۈشمە-نىم ئىلە ئالىشاي .

قىلىچىنى سۇغۇرۇپ ئالغان ھۇمايۇن ، قان تۆكۈشكە تەييار تۇر-غان قىزىلباشلارغا قاراپ :

ــ سىلەرمۇ ئوتتۇرىغا چۈشمەڭلار !ــ دەپ ۋارقىرىدى .

ئىككى ئات بىر ـ بىرى بىلەن گىرەلىشىپ ، قىلىچلار زەرب بىلەن ئۇرۇلاتتى . ھېلىلا بىگۇناھ ئۆلۈپ كەتكەن ھەسەنەلىنىڭ قىساسى ھۇما-يۇنغا كۈچ ــ قۇۋۋەت بەرگەندەك بولاتتى . ھازىر ئۇ ئۆزىنىلا ئەمەس ، قارشىدا قىرغىن قىلىنغان پۇقرالارنىڭ خاتىرىسىنى ، ئۇلارغا يان باسقان ئاتىسىنىڭ روھىنى ، قەزۋىندە ئىزتىراپ چېكىپ ئولتۇرغا ھەمىدە بانۇنى ، قەندە ھاردا يېتىم بالىدەك قېپقالغان ئوغلىنىڭ ئىستىقبالىنى قوغداۋاتقان-لىقىنى پۈتۈن ۋۇجۇدى بىلەن ھېس قىلماقتا ئىدى . مانا بۇلارنىڭ ھەم-مىسى ئۇنىڭغا مەدەت ، جۈرئەت ۋە چەبدەسلىك ئاتا قىلاتتى . ئۇ ياش چېغىدا ھەر ئىككى قولىدا قىلىچ چېپىشنى ئۆگەنگەنىدى . قەزۋىندە شاھنىڭ قارارىنى كۈتۈپ ، ئاي ـ ئايلاپ زېرىكىپ يۈرگەن ۋاقىتلىرىدا ، ئوڭ قولىنى ئارقىسىغا باغلاپ قويۇپ ، سول قولىدا قىلىچ چېپىشنى قايتا ـ قايتا مەشق قىلغانىدى . ھازىر ئەنە شۇ قىلغان مەشقلىرى ئىنتايىن ئەسقاتتى .

شېرەفكەن يۈزمۇ يۈز قىلىچلىشىپ يېڭەلمىگەندىن كېيىن ، تۆمۈر دەرىخىنى ئايلىنىپ ئۆتۈپ ، ھۇمايۇننىڭ سول تەرىپىدىن ھۇجۇمغا ئۆتتى ، ھۇمايۇن قىلىچىنى سول قولىغا ئالدى . شېرەفكەن ئۇنىڭ سول

---

[1] ئارەيا ــ ئارىغا .

قولىدىمۇ قىلىچ چاپالايدىغانلىقىنى بىلمەي ، ئەپسىز بىر ھەرىكەت قىلدى . قولايلىق پۇرسەتتىن پايدىلانغان ھۇمايۇن سول قولى بىلەن قىلىچ ئۇرغاندى ، قىلىچ زەربىسى شېرەفكەننىڭ غولى بىلەن گەدىنىنى يارىدار قىلدى ، شېرەفكەننىڭ قىلىچى قولىدىن چۈشۈپ كەتتى . ئۇ ھوشىدىن كېتىپ يىقىلاي دېگەندە ، يىگىتلىرى كېلىپ تۇتۇۋالدى .

بۇ ئىلىشىشنى ۋەلىدبەگ بىلەن سام مىرزا تاغ ئۈستىدە كۆرۈپ تۇرغانىدى . ۋەلىدبەگ ئات چاپتۇرۇپ كېلىپ ھۇمايۇننى ئەيىبلىدى :

— سىز نېچۈن ئۇۋدا قىلىچ يالىڭاچلاپ ، بىزنىم بېكىنى يارىدار ئەتمىسىز ؟

بەيرەمخان ئەيىب ياقۇب شېرەفكەننىڭ ئۆزىدە ئىكەنلىكىنى ئېيتىپ ، بىگۈناھ ھالاك بولغان ھەسەنەلىنىڭ جەسىتىنى كۆرسەتتى . سام مىرزا ھۇمايۇننىڭ شۇنچە خەتەرلىك پەيتتە ئۆزىنى مەردانە تۇتقانلىقىدىن ناھايىتى تەسىرلەنگەنىدى . ئۇ ئاكىسى تەھمەسپنىڭ ئالدىغا بارغاندا ، پۈتۈن ۋەقەنى تەپسىلىي ئېيتىپ بېرىپ ، ھۇمايۇننى ياقلىدى .

شاھنىڭ سىڭلىسى شاھزادە سۇلتانىم ، ئادەتتىكىدەك ئىگىز بىر جايدا ئاكىسىنىڭ كىيىك ئوۋلىشىغا قىزىقىپ قاراپ تۇراتتى . ئۇ يارلىقىتا يۈز بەرگەن ھادىسىنى ئۆزى كۆرمىگەن بولسىمۇ ، باشقىلاردىن ئاڭلىغا- نىدى . ھۇمايۇننىڭ ئېتىنىڭ يارغا قانداق غۇلاپ چۈشكەنلىكى ، ئۇنىڭ باشقا بىر ئاتقا سەكرەپ مىنۋېلىپ جېنىنى ساقلاپ قالغانلىقى ، كېيىن سول قولىدا قىلىچ چېپىپ ، ياقۇب شېرەفكەندەك پالۋاننى قانداق يەڭ- گەنلىكى ئۇنى قاتتىق ھاياجانغا سالدى . ئوۋچىلارنىڭ ئارىسىدا شاھنىڭ خالىس كۆزەتكۈچىلىرىمۇ بار ئىدى . ئۇلارنىڭ بۇ ئەھۋالنى شاھقا يەتـ كۈزگەن خەۋەرلىرىدىمۇ ، مېھماننىڭ جاسارىتىدىن قايىل بولغانلىقى چىقىپ تۇراتتى . ئەتراپتىكى شۇنچە كۆپ ئادەمنىڭ گېپى بىر يەردىن چىققانلىقى ، شاھ تەھمەسپنىمۇ ھۇمايۇنغا قايىل بولۇشقا مەجبۇر قىلدى .

— شېرەفكەن بىزنىم فەرمانىمىزنى بۇزمىشىدىر . يارەلىك ئۆلگەنى ئۈچۈن ئۆزى ئەيىبدار ، — دېدى تەھمەسپ قورال ئىشلەتمەسلىك ھەق- قىدە بەرگەن پەرمانىنى ۋەلىدبەگكە ئەسلىتىپ ، — ئەمما مىرزا ھۇمايۇن

بىزنىم ئالى قوناغىمىزدىر ، ئۇنگە ئالى ئەئزاز لازىمدىر .

ھۇمايۇننىڭ غاردىن غۇلاپ كەتكەن ئېتى ئۇچۇن ، شاھقا يىلقىدىن ئېلىپ كېلىنگەن ، ئىگەر - جابدۇقى ئالتۇن بىلەن بېزەلگەن چىرايلىق ئاق ئارغىماق تەقدىم قىلىندى . ئاتنىڭ ئاق رەڭدە بولۇشى ، ئۇلار ئوتتۇرىسىدىكى سوغۇقچىلىقنىڭ تارقىلىپ كەتكەنلىكىنى ھەممىگە نامايىش قىلغاندەك بولدى . بىگۇناھ ئۆلۈپ كەتكەن ھەسەنەلىنىڭ ئائىلىسىگە ، شاھ ئۆز خەزىنىسىدىن خېلى كۆپ نەپەقە ئاجرىتىپ بەردى . كەچتە ئوۋدا ئېتىلغان كىيىك ، كەكلىك ۋە باشقا قۇشلارنىڭ گۆشىدىن شاھانە تائاملار تەييارلاندى . تەھمەسپنىڭ چوڭ كۇمۇش رەڭ چىدىرىغا ھۇمايۇن بىلەن بەيرەمخان تەكلىپ قىلىندى . تەھمەسپ ھۇمايۇننىڭ چوگلۇقىنى ئەمدى تەن ئالغاندەك ، ئۇنى تۆرگە ئۆتكۇزدى . ئالتۇن جاملاردىكى مەيلەر ، كىيىك ، كەكلىك كاۋاپلىرى بىلەن ئىچىلدى . مەينىڭ كەيپى بىلەن تەھمەسپ ئېچىلىپ سۆزلەشكە باشلىدى .

— مىرزا ھەزرەتلىرى ، مەن تارىخ كىتابىدا ئوقىمىشىم . سىزنىڭ باباكەلانىڭىز ئەمىر تىمۇردە ھەر ئىككى ئەلى[1] ئىلە چاخ ياخشى قىلىچ چاپمىشىدىر . سىز چاپ ئەل ئىلە قىلىچ چاپماقنى ئۇشەل باباڭىزدە مىراس ئالمىشسىز . ئۇل باباڭىز ئەنقەرە ياقىندا تۇرك سۇلتانى ئىلدىرىم بايەزىدى تارمار ئەتكەنى بىزنىم تەبرىزۇ ، قەزۋىنلەر ئۇچۇندە خەيىرلى غەلەبە ئۇل مىشدى .

ئىلدىرىم بايەزىدىنىڭ مەغلۇبىيىتىدىن يۇزىرىنىڭ يەنە باش كۆتۇرۇپ ، نېرىسى باغداتنى ، بېرىسى تەبرىزنى بېسىپ ئالغىنى ۋە سەفەۋىيلەر دۆلىتىنىڭ ئارقا - ئارقىدىن ھۇجۇم قىلىۋاتقانلىقى ، شاھنىڭ ئارامىنى قويمىغانىدى . شاھنىڭ ئارامى بولمىغان شۇنداق پەيتتە ، تىمۇرنىڭ تۇرك سۇلتانلىرىنى تارمار قىلغانلىقىنى ئەسلەش ، تەھمەسپكە ئالاھىدە مەمنۇنىيەت بەخش ئېتەتتى ، شۇنداقلا يەنە ، ھۇمايۇننىڭ بۇگۇنكى جارىتىنى ماختاش ئىمكانىيىتىنىمۇ بېرەتتى .

— بىز سىزنىڭ بارچە ئىستەكلەرىڭىزى بەجا ئەتيۇرمىز ، —

---

① ئەلى — قول ، قولى .

دېدى كەيپى سەل ئاشقان تەھمەسپ . ئاندىن ئۇ ھۇمايۇننىڭ قۇلىقىغا شۇنىرلىدى ، ــ كۇھنۇر بۇرەدەمى ؟

ھۇمايۇننىڭ يۈرىكى جىغ قىلىپ كەتتى .

ــ كۇھنۇر . . . قەزۋىندا .

ــ بىر كۆرماق ئىستەرەم . . .

ــ باش ئۇستىگە . قەزۋىنىگە قايتىقاندا ، ھۇزۇرىڭىزغا ئېلىپ بارىمەن .

ھۇمايۇن ئىچىدە : « مەيلى ، بېشىم ئامان بولسا ، ئالماس تېپىلىپ قالار » دەپ ، ئۆزىچە كۇھنۇر بىلەن خوشلاشتى .

× × ×

قەزۋىندىكى چىلستۇن قەسرىنىڭ ئىچىدە ، كەمدىن ـ كەم ئادەم كىرەلەيدىغان ، نىگارخانا[1] دەپ ئاتىلىدىغان گۈزەللىك ماكانى بار ئىدى . كامالىددىن بېھزاد ۋە ئۇنىڭ شاگىرتلىرى سىزغان ، ھەر بىرى يۈز مىڭ ئالتۇن تەڭگىگىمۇ سېتىلمايدىغان بىباھا رەسىملەر ئەنە شۇ نىگارخانىدا ساقلىناتتى . ئۇ ئاساس سالغان نىگارخانىنىڭ ئىشلىرىغا ھازىر ، سۇلتان مۇھەممەد ئىسىملىك مەشھۇر نەققاش ۋە رەسسام مۇتەسەددى قىلىپ تەينىلەنگەنىدى . شاھ تەھمەسپ بالىلىق چاغلىرىدا رەسىم سىزىشنى ياخشى كۆرگەچكە ، ئاتىسى شاھ ئىسمائىل ئۇنى يەتتە - سەككىز يېشىدىلا كامالىددىن بېھزاتقا شاگىرتلىققا بەرگەنىدى . نىگارخانىنىڭ تاملىرىدىكى نەقىشلەنگەن رەسىملەر ئارىسىدا ، تەھمەسپنىڭ بىغۇبار بالىلىق نەزەرى بىلەن كۆزەتكەن - ئۇۋ قىلىۋاتقان مەنزىرىلەرنى ئەكىس ئەتتۈرگەن رەسىملىرىمۇ بار ئىدى .

بۇگۈن پېشىن نامىزىدىن كېيىن ، شاھ تەھمەسپ ، سىڭلىسى شاھزادە سۇلتانىم ، ھۇمايۇن ۋە ھەمىدە بانۇلار نىگارخانىنى يەنە بىر قېتىم كۆرۈش ئۈچۈن كەلدى . ئۇلارنىڭ ئالدىغا قارشى ئېلىپ چىققان سەنئەتكارلار ئارىسىدا ، ئەسلى يۇرتى تېرمىزلىق بولغان مىرمۇسەۋۋىر ۋە

---

① نىگارخانا ــ چىرايلىق ئۆي ، خانا مەنىسىدە .

ئۇنىڭ ئوغلى مىر سەيىد ئەلىمەر بار ئىدى . ھۇمايۇن ئالدىنقى قېتىم كەلگىنىدە ، ئۇلار بىلەن ئۇزاق سۆھبەتلەشكەنىدى . سىزغان سۈرەتلەرنى كۆرۈپ ، ئىستېداتلىرىغا قايىل بولغان ھالدا :« ئەگەر تەكلىپ بىزنى مۇرادىمىزغا يەتكۈزسە ، سىلەرنى كابۇلغا ياكى ئەگرەگە تەكلىپ قىلاتتىم ، بارارسىلەرمۇ ؟ » دەپ سورىغانىدى . ئۇلار بېشقا تەييار ئىكەنلىكلىرىنى ، ئەمما شاھنىڭ رۇخسەت بەرمەيدىغانلىقىنى ئېيتىشقانىدى . ھۇمايۇن بۇنىڭ ئۈچۈن شاھتىن ئۆزى رۇخسەت ئالماقچى بولۇپ ، قولاي پۇرسەت كۈتۈپ يۈرگەنىدى .

ھۇمايۇن باشقا بىباھا رەسىملەر قاتاردا ، تەھمەسىپ سىزغان ئۇۋ مەنزىرىلىرىنى كۆرۈپ ، ئۇنىڭغا بېرىلگەن بويۇقلارنىڭ ئوچۇقلىقىنى ، تەسۋىرلەردىن ساپ قەلبىنىڭ ياشلىق جۇشقۇنلۇقى ئۇرغۇپ تۇرغانلىقىنى ، شاھقا ياقىدىغان يېقىملىق سۆزلەر بىلەن ئىپادە قىلدى . ھەمدە بانۇمۇ نىگارخانىدىكى ئاجايىپ گۈزەل رەسىملەردىن زوقلانغانلىقىنى ، تەھمەسىپ سىزغان سۈرەت بىلەن قوشۇپ گەۋدىلەندۈرۈپ سۆزلەپ بەردى . شاھ بۇ ماختاشلاردىن خۇش بولۇپ ئېچىلىپ كەتكەنده ، ھۇمايۇن بىر چەتتە ئەدەب ساقلاپ قول قوشتۇرۇپ تۇرغان مىرسەيىد ئەلىنى كۆرسىتىپ :

— ھەزرەت شاھىنشاھ ، سىزنىڭ نىگارخانىڭىز بىباھا گۆھەرلەر بىلەن تولۇپتۇ ، — دېدى ، — مىر مۇسەۋۋىر ئەسلى تېرمىزلىق ئىكەن . ئەگەر ئىجازەت بەرگەن بولسىڭىز ، مەن ئۇنى ئوغلى بىلەن كابۇلغا ئېلىپ كەتسەم ، دېگەن ئويدىمەن . سىزنىڭ شۆھرىتىڭىزمۇ پۈتۈن دۇنياغا تونۇلغان بولار ئىدى .

شاھ قوشۇمىسىنى تۇرۇپ مىرسەيىد ئەلىگە قاراپ قويدى ، ئاندىن ھۇمايۇنغا يۈزلىنىپ مىيىقىدا كۈلدى .

— بېزىم بۇ مۇسەۋۋىرلەر گەۋھەر ياراتۇرلەر . ھەر بىر سۈرەتنىڭ گەۋھەر ياڭلىغ ئون تۈمەن سېككەگە ①ھەم بېرمەيۇرلەر .

— ئەمما بىز بۇلارنىڭ خىراجىتى ئۈچۈن ،شاھ ھەزرەتلىرىگە

---

① سېككە — تەڭگە . ئون تۈمەن — يۈزمىڭ تەڭگە .

مىڭ تۈمەن ① تۆلەشكىمۇ تەييار .

ـــ ياخشى ،سىز ئاۋۋال كابۇلگە قايتىڭ ، كېيىن كۆريۇرمىز ، ـــ دېدى شاھ .

كابۇل يولىدا قانچىلىغان توسقۇنلۇقلارنىڭ بولىدىغانلىقى ، ئالدى بىلەن قەندەھارغا بېرىپ ئەكبەرنى قۇتۇلدۇرۇش كېرەكلىكى ھۇمايۇننىڭ ئېسىگە كەلدى . ئۇ بۈگۈن شاھ بىلەن ئۆزىنىڭ ئوتتۇرسىدىكى چىگىشىنىڭ تۈگۈنىنى ئۇزۇل ـ كېسىل يەشمەكچى ئىدى . ھۇمايۇننىڭ مەسلىھەتى بىلەن ، ھەمىدە بانۇ ئاخشام شاھزادە سۇلتانىم بىلەن ئۇچرىشىپ ، ئەمدى سىرتۇتۇشنىڭ ھاجىتى قالمىغان تۇمارنى ، ئۇنىڭدىكى كۇھىنۇر ئالمىسىنى ، ئوغرىلارنىڭ تەلپىكىدىن تېپىلغان لەئللەرنى ئۇنىڭغا كۆرسەتكەن ۋە يۈز بەرگەن ئوغرىلىق ۋەقەسىنى بىر ـ بىرلەپ سۆزلەپ بەرگەنىدى . رەۋشەن كۆكە بىلەن خوجا غازىلارنىڭ ۋەلىدبەگ ئىشىك ئاغىنىڭ ۋاستىسى ئارقىلىق شاھنىڭ خىزمىتىگە ئېلىنغانلىقىنى ئاڭلىغان شاھزادە سۇلتانىم :

ـــ ۋەھ ، بۇ خەتا ئولمىشدىر ، ـــ دېدى . ئۇ بۇ ئىشقا ئەستايىدىل قاراپ ، مىرزا ھۇمايۇننىڭ رەزىل ئوغرىلارنى شاھقا مەلۇم قىلىپ جازالاتمىغانلىقىدىن تەجەججۇپلەندى . ھەمىدە بانۇ ھۇمايۇننىڭ مېھمان بولۇپ يۈرگەندە ، بۇنداق ماجىرالاردىن ئەندىشە قىلىدىغانلىقىنى ئېيتىپ :

ـــ شاھىنشاھ ھەزرەتلىرى كۇھىنۇر ئالمىسىنى كۆرمەكچى ئىكەن ، ـــ دېدى ، ـــ مەرھەمەت ، قەيەرگە دېسە ، بىز مىرزا ھەزرەتلىرى بىلەن شۇ يەرگە ئېلىپ بېرىپ كۆرستەيلى . ئەگەر كۆڭلىگە ياقسا تەقدىم قىلايلى . شۇ ھەقتە ھەزرەت ئاغىڭىز بىلەن سۆزلىشىپ ، بىزگە جاۋابىنى بەرگەن بولسىڭىز .

شاھزادە سۇلتانىم بۈگۈن ئەتىگەندە شاھ ئاكىسىغا بۇ گەپلەرنى سۆزلەپ بەردى . شۇنىڭ بىلەن شاھ نىگارخانىدا ئۇلار بىلەن

---

① مىڭ تۈمەن ـــ ئون مىليۇن ، ھۇمايۇننىڭ مىرمۇسەۋۋىر ۋە مىر سەيىدئەلى ئۈچۈن ، شاھ تەھمەسپكە ئون مىليۇن تەبرىزنى تۆلەپ ، ئۇلارنى كابۇلغا ئېلىپ كەتكەنلىكى تارىخىي ھۆججەتلەردە خاتىرىلەنگەن .

كۆرۈشمەكچى بولۇپ ئادەم ئەۋەتتى .

بۇ يەردىكى سۇرەتلەر گۆھەرگە ئوخشىتىلىپ ماختىلىۋاتقاندا، ھەمدە بانۇ قولىدىكى كىسەگە سېلىۋالغان ئالتۇن قۇتىنى ۋە ئۇنىڭ ئىچىدىكى ئالماسنى مەيۇسلىنىپ كۆز ئالدىغا كەلتۈردى . چۈنكى ھۇمايۇن كۇھنۇرنى قۇربان قىلىپ بولسىمۇ، شاھ بىلەن بولغان مۇناسىۋىتىنى ياخشىلاپ ، قەندەھارغا تېزراق بېرىپ ئەكبەرنى قۇتۇلدۇرماقچى ئىدى .

ئۇلار رەسىملەرنى كۆرۈپ ، قەلبلىرى گۈزەللىك تۇيغۇسىدىن بەھرى ئالغان ھالدا نىگارخانىنىڭ تۆرتەرىپىدىكى خاس خانىغا كىرىشتى .

شاھنىڭ كۆڭلى ئېچىلىپ تۇرغان شۇ پەيتتە ، ھۇمايۇن ھەمدە بانۇغا «ئالماسنى بېرىڭ »دېگەندەك ئىشارەتنى قىلدى . ھەمدە بانۇ قولىدىكى كىسەدىن ئالتۇن قۇتىنى ئېلىپ ، سول قولىنى كۆكسىگە قويغىنىچە ، ئۇنى ئەدەپ بىلەن ئېرىگە سۇندى . ھۇمايۇن قۇتىنى ئېچىپ :

ــ ئالەمپاناھ ، كۇھنۇرنى كۆرمەكچى ئىدىڭىز ، مەرھەمەت ، ــ دەپ شاھقا تۇتتى .

تەھمەسپ ئالتۇن قۇتىدا نۇرلۇق تاغدەك جىلۋىلىنىپ تۇرغان ئالماسنى كۆردى ـ دە ، قەلبىدە كۈچلۈك بىر تۇيغۇنىڭ مەۋج ئۇرۇۋاتقانلىقىنى ھېس قىلدى . بۇ گۈزەللىك تۇيغۇسى ئىدى . تەھمەسپنىڭ بالىلىق چاغلىرىدىكى رەسساملىق ئىستېداتى ، كېيىنكى ۋاقىتلاردا راۋاج تاپمىغانىدى . ئون يېشىدا ئاتىسى ئۆلۈپ كېتىپ ، تاجۇ تەخت ماجىرالىرى بېشىغا چۈشتى . تۇغمەس ئۇرۇش - يۇرۇشلەردە يۈرۈپ ، قولى نەپس مويى قەلەم تۇتۇشتىن چىقىپ قالغانىدى . لېكىن ئۇنىڭ يانىش قەلبىدە شائىر ئاتىسى ۋە ئۇلۇغ مۇسەۋۋىر بېھزاد ئويغاتقان گۈزەللىك تۇيغۇسى ھازىرمۇ سۇسلىشىپ قالمىغانىدى . ئۇنىڭ ئۆز قېرىنداشلىرى ئىچىدە ئەڭ ساپ ۋە گۈزەل ئىنسان دەپ بىلىدىغان سىڭلىسى شاھزادە سۇلتانىمنى ھەردائىم ئۆزى بىلەن بىرگە ئېلىپ يۈرۈشىدىكى سەۋەبمۇ ، قەلبىدە ياشاپ كېلىۋاتقان ئاشۇ گۈزەللىك تۇيغۇسىنىڭ پاكلىققا ، گۈزەللىككەبولغان تەشنالىقىدىن ئىدى .

هازىر قولىدىكى رەڭگارەڭ جىلۋىلىنىپ يېنىپ تۇرغان كۈھىنۇر ئالمىسى ئۇنىڭغا تەبىئەت يارىتقان تەڭداشسىز گۈزەللىكلەرنىڭ بىرى بولۇپ كۆرۈنمەكتە ئىدى . تەبىئەتتە كىچىككىنە بىر زەررىسىمۇ ئىنتايىن كىچىم ئۇچرايدىغان ئالماسنىڭ قاتتىقلىقى ۋە پاكلىقى بىلەن كۈھىنۇردا مۇجەسسەملەشكەنلىكى ، تەبىئەتنىڭ مۆجىزىسى ئىكەنلىكىنى ھېس قىلغان تەھمەسىپ ئۇنىڭدىن ئاجايىپ زوق ئالماقتا ئىدى .

ئەمما ئۇ ، زوقلانغانلىقىنى ئىپادىلىمىدى ، ھۈمايۇن بىلەن ھەمدە باغۇنىڭ ئالدىدا كۈھىنۇرنى ماختاشتىن ئۆزىنى تۇتتى . ئەگەر ئۇ ماختىسا ، ھۈمايۇن كۈھىنۇرنى ھازىرلا ئۇنىڭغا تەقدىم قىلىشى كېرەك ئىدى . بۇ ، ھەر ئىككىسى بىلىشىدىغان ئادەت ئىدى .

تەھمەسىپ زوقلىنىشتىن ھاسىل بولغان ھاياجان بىلەن سىگلىسىغا قارىدى :

ـــ سامائىي نۇرنى ۋىرچى .

سامائىي نۇر سىلىنغان سەدەپ قۇتىنى ئۆزى بىلەن ئالغاچ كەلگەن شاھزادە سۈلتانىم ، قۇتىنى ئاكىسىغا بەردى . تەھمەسىپ ئىككى ئالماسنى ئىككى قولىدا يانمۇ يان تۇتۇپ ، بىر ـ بىرىگە سىلىشتۇردى .

كۈھىنۇر سەل چوڭراق ئىدى . ئەمما گۈزەللىككە كەلگەندە ، سامائىي نۇرنىڭ گۈمبەزسىمان شەكلى ۋە سانسىزلىغان يۇلتۇزدەك چاقناپ تۇرغان ئالماس قىرلىرىنىڭ جىلۋىلىنىشى ، تەھمەسىپكە تەبىئەتنىڭ يەنە بىر مۆجىزىسىدەك تەسىرات قالدۇردى . ھېلىقى ئىغۋاگەر ئىبىكى ئوغرىنىڭ كۈھىنۇرنى ئىنتايىن چوڭ دەپ يالغان ئېيتقانلىقىنى ، شاھ ئەمدى ئۆزىگىزى بىلەن كۆرۈپ تۇراتتى .ئۇ ئىككى ئالماسنى يېقىن تۇتۇپ تۇرۇپ :

ـــ بۇ بۇيۇك مۆجىزىلەرنىڭ ۋەتەنى ئولىمىش ھىندىستان ، چىندان ـ دە ، بۇيۇك مەملەكەتتىر ، ـــ دېدى ، ـــ كۈھىنۇر . . .

شاھزادە سۈلتانىم ئاكىسىغا ئەنسىزلىك بىلەن كۆز تاشلىدى . ئەگەر ئۇ كۈھىنۇرنى ماختاشقا باشلىسا ، ئىشىنىڭ تۈگىگىنى شۇ . ئۇ

چاغدا هەر ئىككى ئالماس تەھمەسپىنىڭ بولىدۇ . لېكىن مەردلىك ، ئا-
دىللىقنى ياقتۇرىدىغان شاھزادە سۇلتانىم ھەرقاچان ئاكىسىدىن ئىپتىخار-
لىنىشنى ياخشى كۆرەتتى .ئەگەر مۇساپىرچىلىقتا قىينىلىپ يۈرگەن ھۇ-
مايۇن بىلەن ھەمىدە بانۇدىن كۇھنۇرمۇ ئېلىۋىلىنسا ، بۇنىڭ ئائىنساپلىق
بولىدىغانلىقىنى سەگەك قىز ئىچىدىن سېزىپ ئىزتىراپ چەكمەكتە
ئىدى . شۇ تاپتا ئائىنساپلىق بىلەن ئالىيجانابلىقنىڭ ئوتتۇرىسىدا بىرلا
قەدەم كېلىدىغان ئارىلىق بار ئىدى . ئەپسۇس ، ئاكىسى بىر قەدەم بېسىپ
ئالىيجانابلىق تەرەپكە ئۆتەلمىسە .

تەھمەسپ سىگىلىسىنىڭ كۆڭلىدە غۇلغۇلا كۆتۈرۈۋاتقان ئىز-
تىراپلىق سوئالنى ، ئۇنىڭ تەلمۈرۈپ تۇرغان كۆزلىرىدىن بايقاپ قالدى .
ھۇمايۇن بىلەن ھەمىدە بانۇ تەقدىرگە تەن بەرگەندەك خاتىرجەم ، بۇ-
نىڭدىن كېيىنكى ئىستىقبالى ئۈچۈن ، كۇھنۇرنى قۇربان قىلىشقا تەي-
يارئىدى . ياق ، شائىر ئاتىسىدىكى مەردلىك ۋە سېخىيلىقنىڭ تەھمەسپ-
تىمۇ بار ئىكەنلىكىنى ، ھۇمايۇن بىلەن ھەمىدە بانۇ كۆرۈپ قويۇشى كې-
رەك ! شاھ « كۇھنۇر » دەپ بىردەم تۇرۇۋالغاندىن كېيىن ، گەپنى
باشقا ياققا بۇرىدى :

ـــ كۇھنۇر يەر ئاستىدىن تاپلىمىش بىر تاغ . بىزنىڭ ئېلىبرۇس
تىزما داغى كۇھقاپنىڭ ①شىمالىدا يەر ئاستىنان چىقىپ ، ئىككى باشلى
بۇيۇك ئېلىبرۇس چوققىسىگە ئەيلەنگەن ئىكەن . رىۋايەتتىن بىلىۇرسىز : بۇ
ئىككى ئېلىبرۇس ئارەسىدەگى تاغلار يەرئاستىدەن ئۆتىيۇرمىش . مەن
خەيال ئېدىرەمكى ، ②ھۇمايۇن ھەزرەتلەرنىڭ ھىندىستانىدەن كېتىشى ،
مۇسافىراتدە ، قۇۋغىنىدە يۈرۈشى ، تاغنىڭ يەر ئاستىگە تۇشىشى يەگە-
لىمقدىر . ئەمما تاغ يەر ئاستىدىمۇ بۇيۇكدىر . مەن بۇنى ھەزرەت ھۇمايۇن
ئوۋدا باتىرلىك كۆرسەتكەندە كۆرمىشىم .ھازىر كۇھنۇرنى مېنىم ئېلىمە
ۋىرىپ ، چاخ ساخاۋەت كۆرمەتماقچى بولگەنلەردە ، مېن يەر ئاستىدەگى
تاغنىڭ بۇيۇكلىكىنى يەنە بىر بار ھېس ئەتمىشىم . ئىستەرەمكى ، شۇ تاغ

---

① كۇھقاپ ـــ كاۋكاز تاغلىرى .
② ئېدىرەمكى ـــ قىلىمەن ، ئېتىمەن .

يەنە يەر يۈزىگە چىقسىن . ھۇمايۇن ھەزرەتلەرى ئىلە ھەمىدە بېگىم ئىكـ
كاۋلەرىنىڭ ھىند ئېلىدەگى مەرتە بەلەرى يەنە تىكلەنسىن . شۇ تىلەك
بىلەن كۇھىنۇرنى ئۆزىڭىزگە قايتىپ بېرە جەكمەن . بىزگە سامائىي
نۇرنى تەقدىم ئەتمىشسىز ، بىز بۇنى ئەڭ يۈكسەك سەماۋى نۇر ئورنىدا
قەبۇل قىلدىك . كۇھىنۇر ئەسا ئۆزىڭىزگە ۋە ئەۋلادلەرىڭىزگە نەسىپ
ئېتىسىن !

تەھمەسپ ئالتۇن قۇتىنى ھۇمايۇنغا قايتۇرۇپ بەرگەندە ، ئاكـ
سىنىڭ بۇ ئىشىدىن تەسىرلەنگەن شاھزادە سۇلتانىم ، ئۇنىڭ يەلكىسىدىن
قۇچاقلاپ ، قۇلىقىغا شىۋىرلىدى :

ــ جانىم سىزە قۇربان ، ھەزرەت ئاغاجان !

ھۇمايۇن بىلەن ھەمىدەمۇ ، تەھمەسپنىڭ شائىر ئاتىسىدەك ئوخـ
شىتىشقا ئاجايىپ ماھىرلىقىغا ، پەلسەپىۋى پىكىر يۈرگۈزۈشكە قادىرلـ
قىغا تەھسىن ئوقۇشتى .

ئالتۇن قۇتا ھەمىدە بانۇنىڭ كىسەسىدىن قايتىدىن جاي ئالدى .
تەھمەسپ ئۇلارنى ئۇزىتىپ چىقىۋاتقاندا ، شائىر ئاتىسىنىڭ ھەتتائىي
دېگەن تەخەللۇسىنىڭ بارلىقىنى ، ئۆزىنىڭ بەزى يامان ئادەملەرگە ئىشـ
نىپ خاتا قىلغانلىقىنى ، بۈگۈن شۇ خاتالىقىنى تۈزىتىدىغانلىقىنى ئېيتـ
تى . ھۇمايۇن بىلەن ھەمىدە بانۇ ئۇزاپ كەتكەندىن كېيىن ، تەھمەسپ
چىلىستۇن قەسىرىگە قايتىپ كېلىپلا ، ۋەلىدبەگنى خاس خانىسىغا چا-
قىرتىپ غەزەپ بىلەن :

ــ سىن ھەنسى كەززاب ئوغرىلەرنى مېنىم دەرگاھىمە باشلاپ
كېلمىشسەن ! ــ دېدى .

رەۋشەن كۆكە بىلەن خوجا غازىلارنىڭ ئوغرىلىق قىلغانلىقىنى ،
ئايال كىشىنىڭ تۇمارىنى ئاختۇرغانلىقىنى تەھمەسپ ئاڭلىغان بولسىمۇ
ئېتىبار قىلمىغانىدى . لېكىن شاھ ئەمدى ، ئۇلارنى ئوغرىلىق ، ئىغۋاگەر-
لىك قىلغىنى ئۈچۈن قاتتىق جازاغا بۇيرۇدى . رەۋشەن كۆكەنىڭ ئوغـ
رىلىق قىلغان ئوڭ قولى بىلىكىدىن كېسىپ تاشلاندى . ئىغۋاگەر خوجا
غازىنىڭ بۇرنى كېسىلىپ ، خىڭلداپ گەپ قىلىدىغان بولۇپ قالدى .

× × ×

هۇمايۇننىڭ ئەڭ چوڭ ئارزۇسى تېزراق جەنۇبقا قاراپ ئاتلىنىش ، قەندە ھاردىكى ئەكبەرنى ئېلىپ ، ئاندىن ھىندىستانغا قايتىش ئىدى . لېكىن ئۇ ئۆز ئارزۇسىغا قارشى ھالدا ، بارغانسېرى شىمالغا قاراپ يۈ- رۈشكە مەجبۇر بولماقتا ئىدى . بىر يىلدىن ئارتۇق ئېلىپ بېرىلغان مۇزاكىرە ،ئاخىر كەچ كۈزدە بىرلىككە كەلتۈرۈلدى . شاھ تەھمەسپ توققۇز ياشلىق ئوغلى مۇرادنى ، سەركەردىسى بۇدەغخاننى ئون ئىككى مىڭ لەشكەر بىلەن ھۇمايۇنغا قوشۇپ قەندەھارغا ئەۋەتىدىغان بولدى . لېكىن بۇ قوشۇننى بىر يەرگە يىغىش ۋە ئۇنى ھۇمايۇننىڭ رەھبەرلىكىدە لەشكىرى يۈرۈشكە تەييارلاش كېرەك ئىدى . قەزۋىن ئەتراپىدا شاھنىڭ قول ئاستىدا ئون بەش - يىگىرمە مىڭچە لەشكەر بار بولۇپ ، ئۇلارنى بە- تمش ، ئات - ئۇلاغلىرىنى يەم - خەشەك بىلەن تەمىنلەش ئاسان ئەمەس ىدى . كۈز ئاخىرلىشىپ قىش كىرمەكتە ، قىش ئوچىقى تار . مانا شۇ سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن ، ھۇمايۇن ۋە ئۇنىڭ ئادەملىرى شاھنىڭ ۋەكىلى بولغان بۇدەغخان بىلەن مەسلىھەتلىشىپ ، قەزۋىننىڭ شىمالىدىكى پايان- سىز يەرگە — ھەزەر دېڭىزى بويلىرىغا بېرىپ قوشۇن توپلاش ، ئاندىن شۇ يەردىن قەندەھارغا يۈرۈش قىلىشقا تەييارلىنىشنى مۇۋاپىق كۆرۈشتى .

ئۇلار ئېلبرۇس تېغى ۋە مازەندەران ئورمانلىقلىرىدىن ئۆتۈپ ، دېڭىز بويىغا يېتىپ كەلگۈچە سوغۇق چۈشۈپ قالدى . ھەمدە بانۇ قەن- دەھاردا كىيگەن ئىسسىق جۇۋىسىنى ساندۇقتىن يەنە ئالدى .

ھۇمايۇن بىلەن ھەمدە دېڭىزنى ئۆمرىدە تۇنجى قېتىم كۆرمەكتە ئىدى . قاتتىق شامال سۈرۈپ كەلگەن دولقۇنلار قىرغاققا تىنىمسىز ئۇ- رۇلۇپ ، ئەتراپقا سۇ تامچىلىرىنى چاچاتتى . ھۇمايۇن قىرغاق بىلەن ئورمان ئارىلىقىدىكى كەڭ بوشلۇقنى قارارگاھ ئۇچۇن تاللىدى . ئۇ چە- دىرلار تىكىلىپ تەييار بولغۇچە ، ھەمدە بانۇنى كېمىگە چىقىرىپ دې- ڭىزدا سەيلە قىلدۇردى . ھاۋانىڭ قاپقى تۈرۈلگەن ، دېڭىز شاۋقۇنلۇق

بولۇپ ، كۆتۈرۈلگەن دولقۇنلار كېمىنى دەم ئۇياققا ـ دەم بۇياققا چايقايتتى . قىرغاقتىن ئۇزاقلاشقانسېرى دولقۇنلار تېخىمۇ كۈچلۈكرەك كۆتۈرۈلۈشكە باشلىدى . كۆز يەتكۈسىز بىپايان دېڭىز ئادەمگە خۇددى لۆمۈلدەپ تۇرغاندەك كۆرۈنەتتى .

ھۇمايۇن دېڭىزنىڭ شىمال تەرەپتىكى قىرغىقىغا يېتىپ بارغۇچە ، سەل كەم بىر ئاي كېمە بىلەن سۇدا ماڭىدىغانلىقىنى ئېيتىپ بەرگەنىدە ، ھەممىدە بانۇنى قورقۇنچ چۈلغىۋالدى . كېمىنىڭ چايقىلىشى كۈچەيىپ ، ئۇنىڭ بېشى ئايلىنىشقا باشلىدى .

ھەممىدە بانۇ ئېغىر ئاياغ بولۇپ ، يەنە ئۇچ ئايدىن كېيىن بوشۇناتتى . لېكىن مۇساپىر چىلىقتىكى ئېغىر روھىي ئازابلار ئىچىدە ، ھەر دائىم ئەكىبەردىن ئەنسىرەپ يۈرۈۋاتقانلىقى ئۈچۈن ، ئۆزىنى بىتاپ ۋە ئاجىز ھېس قىلاتتى ، شۇڭا ئىككىنچى بالىسىنىڭ كېسەلمەن تۇغۇلۇپ قېلىشىدىن قورقاتتى . ھۇمايۇندىمۇ سىنىد دەرياسى بويلىرىدا ، ئەكىبەر بويىدا قالغان چاغلىرىدىكىدەك جۇشقۇنلۇق يوق ئىدى . ئۇ قەزۋىنىدىكى مۇرەككەپ ۋە ئىتائەتكارلارچە تۇرمۇشنىڭ روھى بېسىمىنى بىردەملىك بولسىمۇ ئۇنتۇش ئۈچۈن ، بەزىدە ئەپيۇن ئىستىمال قىلاتتى . ھەممىدە بانۇ ئۇنىڭ ئەپيۇن كەيپىدىن ئۆزىنى قۇشتەك يېنىك سېزىپ ، قاقاقلاپ كۈلگەنلىكىنى ، ئەتىسى خامۇش بولۇپ ئولتۇرۇپ كېتىدىغانلىقىنى كۆرۈپ : « شۇنداق كۈنلەردە تېپىلغان بالىنىڭ ئۆمرى قانداق بولار » دەپ ، تېخىمۇ ئەنسىزچىلىككە چۈشۈپ قالاتتى . ئۇ ھۇمايۇندىن ئەپيۇننى ئىككىنچى ئىستىمال قىلماسلىق توغرىسىدا ئۆتۈنۈپ ۋەدە ئالاتتى . لېكىن ئارىدىن ئون بەش ـ يىگىرمە كۈن ئۆتۈپ ، ھۇمايۇن بىرەر چىگىش ، مۇرەككەپ ئىشقا دۇچ كېلەتتى ـ دە ، كېچىسى ئۇيقۇسى كەلمىگەنلىكتىن قىينىلىپ ، ئاخىر خاس تېۋىپىدىن مۇشتەك قارا ئەپيۇن سـوراپ ئالاتتى ـ دە ، ئۇنى گۈلاپقا قوشۇپ ئارىلاشتۇرۇپ ئىچەتتى ۋە تىنچلىنىپ قالاتتى .

كېمىنىڭ چايقىلىشى ئەنە شۇ ئىشلارنى ھەممىدە بانۇنىڭ يادىغا سالدى ، بېشىنىڭ ئايلىنىشى كۈچەيىپ ، پېشانىسىدا سوغۇق تەر تامچە-

لىرى پەيدا بولدى . ھۇمايۇن ئۇنىڭ چىرايىنىڭ ئاقىرىپ كەتكەنلىكىنى كۆرۈپ ، كېمىنى قىرغاققا قايتۇرۇشنى بۇيرۇدى .

قىرغاقتىن خېلى يىراق جايلاشقان قارارگاھنىڭ شامالدىن دالدا بولغۇدەك يېرىگە ، ئايالار ئۇچۇن ئەتراپىغا زەدىۋال تارتىلىپ ، ئۇنىڭ ئىچىگە بىر نەچچە چىدىر تىكىلگەنىدى . دېڭىز سەيلىسىدىن مىجەزى ئۆزگىرىپ قالغان ھەمىدە بانۇنى كېنىزەكلىرى يۆلەپ ، تۆر تەرەپتىكى چىدىرغا ئېلىپ كىرىشتى . ئانار شەربىتى ئىچۇرگەندىن كېيىن ، ئىسسىق جاي راسلاپ ياتقۇزۇپ قويۇشتى .

ھۇمايۇن تۆت ئەتراپنى كۆرگۈدەك ئىگىزرەك بىر يەرنى تاللاپ ، ئۆزىنىڭ سەككىز بۇرجەكلىك چىدىرىنى شۇ يەرگە تىكتۇرگەنىدى . بۇ چىدىر ئۇنىڭ ھەم قوبۇلخانىسى ، ھەم بارگاھى ئىدى . ھۇمايۇن چىدىرغا ئەمدىلا كىرىپ كېلىشىگە ، بەيرەمخان قوي تېرىسىدىن جۇۋا ۋە قۇلاقچا كىيگەن ، قوڭۇر ساقاللىق بىر ئادەمنى باشلاپ كىردى .

— ھەزرىتىم ، — دېدى ئۇ ، — ئەگەردە سىزگە قارچىغا سوۋغا قىلغان موسكاۋىيلىك مېھمان ئېسىگىزدە بارمۇ ؟

ھۇمايۇن بۇنىڭدىن بەش يىل ئاۋۋال كۆرگەن ماتۋېي سىمىيونوۋىچنى شۇ ھامان تونۇدى ـ دە ، ئەھۋاللاشقاندىن كېيىن قوبۇلخانىسىغا باشلىدى . ماتۋېي سىمىيونوۋىچنىڭ يېنىدا ئون سەككىز ياشلىق قاۋۇل بىر يىگىت بار ئىدى .

— ئوغلۇم ئاكىم ، — دەپ تونۇشتۇردى ئۇ ھۇمايۇنغا . ئاتا ـ بالا ئىككىسى ساھىبخانىنىڭ ھۆرمىتى ئۈچۇن ، بېشىدىن قۇلاقچىلىرىنى ئېلىشتى . ئۇلارنىڭ گەدىنىدىكى تەكشى قىرقىلغان چاچلىرى بىر ـ بىرىنىڭكىگە بەكمۇ ئوخشايتتى ، پەقەت ماتۋېينىڭ چاچلىرىدىكى ئاق كۆپىمىپ قالغانىدى .

— سىزنى بۇ يەرگە قانداق شامال ئۇچۇرۇپ كەلدى ؟ — سورىدى ھۇمايۇن .

— كاسپى دېڭىزىنىڭ شامىلى ، — دېدى ماتۋېي دېڭىز تەرەپنى كۆرسىتىپ . ئۇ ھەزەر دېڭىزىنى كاسپى دېڭىزى دەپ ئۆگەنگەنىدى ، —

بۇ دېڭىزنىڭ شىمالىدا بىزنىڭ ۋەتەنىمىز روسىيە بار . ھەزرەت ئاتىڭىز ئەگىرەدىن موسكوۋاغا ئەلچى قىلىپ ئەۋەتكەن خوجا ھۇسەيىننى ، بىزنىڭ ئادەملىرىمىز تا ھازىرغىچە ئەسلەپ تۇرۇشىدۇ . ئۇ ئولتۇرغان كەنت ھازىر چوڭ بىر يېزىغا ئايلىنىپ ، بابۇرىنۇ دەپ ئاتىلىدىغان بولدى . بۇ يەردە خوجا ھۇسەيىن كۆرۈنمەيدىغۇ ، ئۆزى تىنچ ـ ئاماندۇر ؟

ھۇمايۇن ئىغىر ئۇھ تارتتى :

ـــ خوجا ھۇسەيىن شېرخان بىلەن بولغان جەڭلەردە ، باشقا جەسۇر ئادەملىرىمىز قاتاردا تەڭرىنىڭ دەرگاھىغا سەپەرقىلدى...

ئۇنىڭ ۋاپاتىغا قايغۇرغان ماتۋېي سىميونوۋىچنىڭ ئاۋازى تىتىرەپ كەتتى :

ـــ تسارستۋو ئېمۇ نېبېسنۇي[1]ـــ دەپ چوقۇنۇپ ئالدى . ئاندىن ئىغىر خورسىنىپ خوجا ھۇسەينىدىن كۆرگەن ياخشىلىقلىرىنى ئەسلىدى ، ـــ شۇ چاغلاردا ئۇ مىنى زىنداندىن چىقىرىپ ئۆيىگە باشلاپ باردى ،ياخشى كۆتكەچكە تېزلا دەرمانىمغا كەلدىم . كېيىن : « شېرخان باستۇرۇپ كەلگۈچە ، بۇ يەردىن تېزراق كېتىۋېلىڭ » دەپ ، كەم ـ كۈتلىرىمنى تەييارلاپ ، ۋەتىنىمگە يولغا سېلىپ قويغانىدى .

ماتۋېي سىميونوۋىچ موسكوۋاغا يېتىپ بارغىچە كۆپ لىگەن خەۋپ ـ خەتەرلەرنى ، مۇشكۈلچىلىكنى بېشىدىن كەچۈرىدۇ . لېكىن ئۇ خوجا ھۇسەيىننىڭ ياردىمىدە ئېلىپ كەلگەن كىمخاپ ۋە قىمەت باھالىق رەختلەر ، مەرۋايىتلار ، مۇشك ـ ئەنبەرلەرنى موسكوۋادىكى يۇقىرى تەبىقىدىكىلەرگە سېتىپ ، خېلىلا باي بولۇپ قالدۇ . كېيىن نوۋگورۇدتىن بىر كېمىنى ئون ئادىمى بىلەن ئۆچ ئايلىق يوللاپ ئالدۇ ـ دە ، ئۇنىڭغا كاسپى دېڭىزىنىڭ جەنۇبىي قىرغاقلىرىدا ئەتىۋارلىنىدىغان تېرە ، ھەسەل ، زىغىر پاخلىدىن توقۇلغان چىرايلىق رەختلەرنى بېسىپ مازەندەرانغا كېلىدۇ . ئۇ ئەمدى موسكاۋىيىدە كەم تېپىلىدىغان يېپەك ۋە يىپ گەزلىمەلەر ، كىشمىش ، قەنت ، ناۋاتقا ئوخشاش مالالارنى بېسىپ

---

① « ئۇنىڭغا ئاسمان شاھلىقى نېسىپ بولغاي » ـــ ياتقان يېرى جەننەتتە بولغاي دېگەن مەنىدە .

ماڭماقچى ئىكەن .

— هازىر موسكاۋىينىڭ پادىشاھى كىم ، — سورىدى هۇمايۇن .

— ئىۋان Ⅳ ①. سىزنىڭ ئاتىڭىز ئەلچىلىككە ئەۋەتكەن خوجا هۇسەيىن ئۇنىڭ ئاتىسى ۋاسلي Ⅲ بىلەن كۆرۈشكەنىدى . ئۇ كىشى ئالەمدىن ئۆتتى .

— پادىشاھىڭلارنىڭ بىز تەرەپكە ئەلچى ئەۋەتىش ئويى بارمۇ ؟

ماتۋېي سىميونوۋىچ باش چايقىدى :

— پادىشاھىمىز تېخى ياش ، ئەمدىلا ئون تۆتكە كىردى . مەملىكەت ئىچىدە يۈز بېرىۋاتقان تىنچسىزلىقلار ، هازىر ئۇنىڭغا يېتىپ ئاشىدۇ .

— قانداق تىنچسىزلىقلار ؟

— تارقاق ۋىلايەتلەرنى موسكۋا ئەتراپىغا ئۇيۇشتۇرۇش ئاسان ئەمەس . بويارلارنىڭ هەر بىرىنىڭ ئۆز ئالدىغا پادىشاھ بولغۇسى بار . ئاڭلىشىمچە ئىۋان Ⅳ ياش بولسىمۇ ، ناھايىتى قەھرلىك ئىكەن . ئىتائەت قىلمىغانلارنى ئايىماستىن جازالارمىش . باشقىلار ئۇنىڭدىن قورقۇپ ، ياش پادىشاھنىڭ ئالدىدا تىترەپ تۇرارمىش . هازىر بىزنىڭ مەملىكىتىمىز كۆپلىگەن ۋىلايەتلەر بىرلىشىپ روسىيە دەپ ئاتىلىدۇ . موسكاۋىيە دەپ ئاتاش ئەمەلدىن قالدى .

— سىلەردىكى ئىچكى پاراكەندىلىكلەر ، ئاساسەن ۋىلايەتلەرنى بىر مەركەزگە بىرلەشتۇرۇش ئۈچۈن بولغان ئىكەن ـ دە ، — دېدى هۇمايۇن ئويچانلىق بىلەن .

— ئەمما بىزدە تامغا سېلىقى يوق ، — دېدى ماتۋېي ، — بۇ يەردە تامغا سېلىقى بەك ئېغىر ئىكەن .

— قانچىكەن ؟

— مۇسۇلمانلار ساتقان مېلىنىڭ يىگىرمىدىن بىرىنى بېرىدىكەن . باشقا دىندىكىلەر بولسا ساتقان مېلىنىڭ ئوندىن بىر قىسمىنى تۆلەشكە مەجبۇر ئىكەن . ئاڭلىسام ، شاھ تەھمەسپ سىزنى بەكمۇ هۆرمەت قىلـ

---

① ئىۋان Ⅳ كېيىنكى ۋاقىتلاردا ئىۋان گروزنىي نامى بىلەن تونۇلغان .

دىكەن . بىز ئۇچۇن بىر ئېغىز گەپ قىلىپ قويغان بولسىڭىز ، ھەزرەتىم ، بىزنى ئاشۇ سېلىقتىن ئازاد قىلىۋەتكەن بولسا . . .

ھۇمايۇن ئويلىنىپ قالدى . ماتۇپي كالىتىن ئۇنى ، ئاشۇ ناھەق سېلىقتىن قۇتۇلدۇرۇۋېلىشنى تەلەپ قىلىپمۇ ئىزدەپ كەلگەنىدى .

ـــ جانابى ماتۇپي ، بىز بۇ يەردە سىزگە ئوخشاشلا مۇساپىرمىز ، شاھنىڭ ئىچكى ئىشلىرىغا ئارىلىشالمايمىز . ئەگەر خۇدا ھىندىستاننى بىزگە نېسىپ قىلىپ قالسا ، شۇ يەرگە يەنە بېرىڭ ، ئەنە شۇ چاغدا نېمە دېسىڭىز . . .

ـــ تەقدىر سىزنى قوللاپ ، ياخشى نىيەتلىرىڭىزگە تېزراق يەتكۈزگەي ، مىرزا ھەزرەتلىرى . ئەمما ماتۇپي كالىتىن ھىندىستانغا قايتا بارالماسلىقى مۇمكىن .

ـــ نېمە ئۇچۇن ؟

ـــ قېرىپ قالدىم ، چاچ ـ ساقاللىرىم ئاقاردى . ئىككى ئارىلىق تىكى يول ئازابلىرىغا سالامەتلىكىم بەرداشلىق بېرەلمەيدۇ . ئەمما ھىندىستاندا كۆرگەن ئاجايىپ ئىشلارنى ، سىز بىلەن خوجا ھۇسەيىن قىلغان ئادەمگەرچىلىكنى مەڭگۈ ئۇنتۇمايمەن . ئەگەر سىز بولمىغان بولسىڭىز ، جاھىل سەيىد خېلىل مېنى زىنداندا چىرىتىۋەتكەن بولاتتى . بۇ ئىشلارنى مانا بۇ ياشلارغا ، ـــ ماتۇپي سىمىيونوۋېچ ئوغلى ئاكىمنى ئىشارەتلىدى ، ـــ سۆزلەپ تۇگىتەلمەيمەن . مېنىڭ ئىستىكىم شۇكى ، ئىككى ئاردا باردى ـ كەلدى بولۇپ تۇرسۇن . مەن بولمىسام ، ئوغلۇم كەلگۈسىدە سىزنى ئىزدەپ ھىندىستانغا بېرىپمۇ قالار . شۇڭا پارس ، تۇركي تىللىرىنى ئۆگىنىۋاتىدۇ .

ھۇمايۇن ئاكىمغا قىزىققاندەك قاراپ قويدى. ئۇ بازارلاردا خېرىدارلارنى ئالداپ باي بولىدىغان تىجارەتچىلەرنى ياخشى كۆرمەيتتى . ئەمما كارۋان بولۇپ كېمىدە ، ئۇزۇن يولنىڭ مىڭبىر مۇشكۈلاتلىرىنى يېڭىپ ، قىتئەدىن ـ قىتئەگە نادىر بۇيۇملار بىلەن بىرگە ، ھەرخىل يېڭىلىقلارنى ئېلىپ كېلىدىغان ماتۇپي كالىتىنگە ئوخشاش سودىگەرلەرنى ھۆرمەت قىلاتتى . شۇڭا ئۇنىڭ ئادىللىق تىلەپ كەلگەن ماتۇپىغا قولـ

دىن كېلىدىغان ياردەمنى قىلغۇسى كەلدى . ھۇمايۇن ئەگرەدىكى چېغىدا ماتۇپي سوۋغا قىلغان سىبىرىيە سۇغۇرىنىڭ تېرىسىدىن قىلىنغان جۇۋىنىڭ ، قەندەھارنىڭ سوغۇقلىرىدا ھەمىدەگە ئىنتايىن ئەسقاتقانلىقىنى ، بېگىمنىڭ شۇ جۇۋىنغا ئورۇنۇپ ، ئېلىبرۇس تېغىدىنمۇ ئۆتكەنلىكىنى ئەسلىدى .

ھۇمايۇن قويۇن يانچۇقىدىن ئىچى قات چىقىرىپ تىكىلگەن بۇلغارى خالتىنى ئالدى . خالتىنىڭ بىر قېتىدا ئىككى دانە ياقۇت بار ئىدى . ئۇ ياقۇتنىڭ چوڭراقىنى ئېلىپ ئالمىنىغا قويدى ـ دە ، ماتۇپي سىمیونوۋېچقا تەڭلىدى :

ـــ ئېلىڭ ، مەندىن خاتىرە بولۇپ قالسۇن . بەلكىم ، تامغا سېلىقىغا تۆلەنگەن ھەق مۇشۇ ياقۇتتىن چىقىپ قالار .

ماتۇپي سىمیونوۋېچ يالت ـ يۇلت قىلىپ يېنىپ تۇرغان قىپقىزىل ياقۇتنى تەزىم بىلەن ئېلىۋېتىپ ، ئۇنىڭ قىممىتىنىڭ بەكمۇ يۇقىرى ئىكەنلىكىنى بىلدى . بۇ ياقۇتنىڭ تامغا سېلىقىنى تۆلەشكىلا ئەمەس ، بەلكى كېمىگە بېسىپ كەلگەن ماللىرىنىڭ پايدىسىدىنمۇ يۇقىرىراق توخ تايدىغانلىقىنى ، ئۇنىڭ تەجرىبىلىك كۆزلىرى مۆلچەرلەپ بولدى .

ـــ بۇ مەن ئۇچۇن ببباھا سوۋغا ، ـــ دېدى ئۇ ھۇمايۇنغا ، ـــ مەن بۇنى ئەۋلادىمدىن ـ ئەۋلادىمغا مىراس قىلىپ قالدۇرىمەن . مانا ، ئوغلۇم ئاكسم ھەم ئۇنىڭ پەرزەنتلىرى ، بۇنى كىم ئىنئام قىلغانلىقىنى ئەسلەپ تۇرىدۇ .

ھۇمايۇن بۇ گەپلەردىن رازى بولۇپ باش ئىرغىتتى :

ـــ جانابى ماتۇپي ، پەرەڭستانلىق پاكاۋىرا شېرخان تەرەپكە ئۆتۈپ بىزگە زەربە بەرگەندە ، سىز خالىس تۇرۇپ بىزگە ياردەم بەرگەن ئىدىڭىز . مېنىڭ تىلىكىم شۇكى ، سىز مەنسۇپ بولغان ئەل بىلەن بىزنىڭ ئېلىمىز ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەت ، مانا شۇ ياقۇتقا ئوخشاش ساپ ، ئۇنىڭ نۇرىدەك يالتىراپ تۇرسۇن .

ئۇلار قەدىناسلاردەك سەممىي خوشلاشتى . ئاتا ـ بالا ئىككىسى دېڭىز بويىدىكى كېمىسىگە قاراپ كېلىۋاتقاندا ، ھەزەر دېڭىزنىڭ دول

قۇنلىرى ئۇلارنىڭ باش ئۇستىدىن كۆككە چاپچىغاندەك كۆرۈندى . ھۇ-
مايۇن ھېلىراقتا دېڭىزدا بىر سائەتتەك سەيلە قىلىپ قايتىپ كەلگەندە ،
شۇ دولقۇنلار ئىچىدە ئۆزىدىن خەۋپسىرىگەندەك تۇيغۇدا بولغانلىقىنى
ئەسلىدى .. شىمالدىن كەلگەن ئاتا ـ بالا ئەزىمەتلەرنىڭ ، غەزەپلىك
ھەزەر دېڭىزنىڭ بۇ بېشىدىن ئۇ بېشىغا يېتىپ بارغۇچە ، ھەپتە ـ ئايلار
داۋامىدا بەزىدە شىددەتلىك دولقۇن ، بوران ـ چاپقۇنلار بىلەن ، بەزىدە
دېڭىز قاراقچىلىرى بىلەن ئېلىشىدىغانلىقى ، بۇنىڭ ئۈچۈن كۈچ ۋە
جۈرئەت بولۇشى لازىملىقىنى ئويلاپ ، ئۇلارغا ئىچ ـ ئىچىدىن قايىل بو-
لۇپ قالدى .

× × ×

شىئە ۋە سۇننىيلەر ئوتتۇرىسىدا جەڭگى ـ جېدەل چىقىپ قال-
ماسلىقى ئۈچۈن ، بۇدەغخان باشچىلىقىدىكى قىزىلباش لەشكەرلەر ئايرىم
بىر قارارگاھقا يىغىلماقتا ئىدى . ھۇمايۇننىڭ قارارگاھىدىكى قوشۇنمۇ
كۈنسايىن كۆپىيىۋاتاتتى . بەيرامخان ھەزەر دېڭىزى بويىدىكى سۇننىي
مەزھىپىدىكى تۇركمەنلەردىن بەش ـ ئالتە يۈزچە بەگ ۋە نۆكەرلەرنى
ھۇمايۇننىڭ خىزمىتىگە تارتتى . شۇ ئارىلىقتا خۇراسانغا كەتكەن تۇردى-
بەگ تۇركستانىي ھۇمايۇننى ياقلىغۇچىلاردىن خېلى كۆپ ئادەم تېپىپ
قايتىپ كەلدى .

ـــ ھەزرىتىم ، ئۆزبېكلەرنىڭ مەشھۇر شەيبان ئۇرۇقىدىن بولغان
ئەلىقۇلىخان ئىسىملىك بېگى بىلەن ئۇنىڭ ئىنىسى ئىككىسىنىڭ سىزگە
خېلىلا مايىللىقى بارئىكەن ، ـــ دېدى تۇردىبەگ ، ـــ ئۆزى بىلەن سۆز-
لىشىپ باقاي دېسىڭىز ئادەم ئەۋەتەي ، كەلسۇن .

ـــ شەيبان ئۇرۇقىدىن بولسا خۇراساندا نېمىش قىلىدۇ ؟ ـــ تە-
ئەججۇپلىنىپ سورىدى ھۇمايۇن .

ـــ ئۇلار بۇخارادىكى ئۇرۇقداشلىرى سىغدۇرمىغاندىن كېيىن ،
خۇراسانىڭ جام شەھرىگە كېلىپ ئورۇنلىشىپ قاپتۇ . تۇراندىكى شەي-
بانىزادىلەرگە بولغان ئاداۋىتى قاتتىق ئىكەن . سىزنىڭ سەمەرقەند ،بۇ-

خارالارنى ئۇلاردىن تارتىۋېلىشىگىزنى خالايدىكەن . « ئەگەر ماۋەرائۇن-نەھرگە قايتماقچى بولسا ، بىز خىزمىتىگە كىرىمىز » دېيىشتى .

ھۇمايۇن ئويلىنىپ قالدى . ھىندىستاندىكى شېرخان ھاكىمىيىتى بارغانسېرى مۇستەھكەملەنمەكتە ئىدى . پەنجاپ ۋە ئەگرەدىكى مەخپىي ئادەملەر ئەۋەتكەن مەلۇماتلاردىن قارىغاندا ، شېرخاننىڭ ئادىمى بىر يۇز يىگىرمە مىڭغا يېتىپ ، ھېچكىم تەڭ كېلەلمەيدىغان قۇدرەتلىك قوشۇنغا ئايلانغانىدى .

ماۋەرائۇننەھرده بولسا ، شەيبانىزادىلەرنىڭ ھاكىمىيىتى پارچىلىنىپ زەئىپلىنىشكە يۈزلەنگەنىدى . سەمەرقەند بۇخارا خانلىقىغا ئىتائەت قىلىشتىن باش تارتتى . پەرغانە ۋادىسىدا مۇستەقىل خانلىق پەيدا بولۇۋاتاتتى . تاشكەنتمۇ بۇخارا خانلىقىدىن ئايرىلىپ چىقتى . ئۇلار بىر-بىرى بىلەن چىقىشالماي ئۇرۇشاتتى ، ئىلىم - سەنئەت خاراپلاشتى . مۇ-تەئەسسىپ شەيبانىزادىلەر ھەتتا ناۋايىنى « تىمۇرىيلەرنىڭ شائىرى » دەپ ئەيىبلەپ ، ئۇنىڭ شېئىرلىرىنى تەقىبلىدى . شىئە ، سۇننىي مەزھە-پىدىكىلەر ئوتتۇرىسىدىكى ئاداۋەتنىڭ كۈچىيىشى نەتىجىسىده ، قەدىمكى مەدەنىيەت مەركەزلىرىدىن بولغان ئىران بىلەن خۇراسان ئۆز ئارا مۇنا-سىۋەتنى ئۈزگەنىدى .

ھۇمايۇن ئۇچ ياش ۋاقتىدا سەمەرقەندكە بىر قېتىم بارغان ، تاشكەنت ۋە پەرغانىنى زادىلا كۆرۈپ باقمىغانىدى . لېكىن ئاتا - بوۋە-سىنىڭ ۋەتىنى بولغان بۇجايلار ئۇنى ئۆزىگە تارتىپ تۇراتتى . ئۇ قەد-دەھار ۋە كابۇلنى قايتۇرۇپ ئالالىسىمۇ ، شېرخان ئۇنى ھېلى - بېرى ھىندىستانغا يېقىن كەلتۈرمەسلىكى مۇمكىن ئىدى . ئېھتىمال ، كابۇل ئىگىلەنگەندىن كېيىن ، ھۇمايۇن ئاتا يۇرتىغا قايتىپ كېتەر .

ئۇ شۇنداق ئوي بىلەن ئەلقۇلىخانىنى ھۇزۇرىغا تەكلىپ قىلدى . ئوتتۇز بەش ياشلاردىكى ، قىسىق كۆزلۈك ، بەستلىك كەلگەن ئەلقۇل-خان ، ئۆزىگە ئوخشاپ كېتىدىغان ئوتتۇز ياشلاردىكى ئىنىسى باھادىر-خاننى بىللە ئېلىپ كەلدى . ئاكا - ئۇكا ئىككىسى ناۋايى ۋە بابۇر شې-ئىرلىرىدىن يۈزلەپ مىسرالارنى يادقا بىلىدىكەن . شېئىر يازىدىكەن .

سۆھبەت داۋامىدا بۇنى بىلگەن ھۇمايۇن ئۇلارغا قىزىقىپ قالدى.

— ھەزرىتىم، مەن شەيبان ئۇلۇسىدىن بولساممۇ، روھىمنىڭ شەيبانىخانغا قارىغاندا، شائىر ئاتىگىزغا كۆپرەك يېقىنلىقىنى ھېس قىلىمەن، — دېدى ئەلىقۇلىخان، — مىرزا بابۇر ئۇچۇن ۋەتەندىن ئايرىلىش قانچىلىك ئېغىر بىلىنگەن بولسا، بابۇرنىڭ ماۋەرائۇننەھىردىن كېتىپ قېلىشى، بىزئۇچۇن ناھايىتى زور يوقىتىش بولدى. ئۇ زاتىنىڭ ئارقىسىدىن ئىستېداتلىق، پازىل ئادەملەرنىڭ بىر مۇنچىسى ۋەتەننى تاشلاپ كەتتى. شۇ تۇپەيلىدىن ماۋەرائۇننەھر مەنۇى جەھەتتىن چېكىنىشكە يۈزلەندى. ئاتىگىز قايتىپ كېلەلمىدى. بەلكىم، ئەمدى سىز ئاشۇ پازىل، ئىستېداتلىق كىشىلەرنى ماۋەرائۇننەھرگە قايتۇرۇپ كېلەرسىز. شۇنىڭ بىلەن ۋەتەنىمىزنىڭ ئۇلۇغبەگ، ناۋائىي ئۆتكەن دەۋردىكى مەنۇى يۈكسىلىشى قايتىدىن باشلىنىپ قالسا... بىزنىڭ ئارزۇيىمىز ئەنە شۇ.

— بۇ مەن ئۇچۇنمۇ ئۇلۇغ بىر ئارزۇ، — دېدى ھۇمايۇن.

ئەلىقۇلىخان بىلەن باھادىرخانلارغا، تاشكەنتلىك ئىسكەندەرخان ئىسىملىك بەگ قوشۇلدى. ئۇچىنىڭ ئىككىسى مىڭدىن ئارتۇق نۆكىرى بار ئىدى. ئۇلار بىرلىشىپ، ھۇمايۇننىڭ قەندەھارنى قايتۇرۇپ ئېلىشىغا ياردەملىشىدىغان بولدى.

ھەزەر دېڭىزى بويىدا تەييارلىنىۋاتقان بۇ لەشكىرى يۈرۈش قانچە سىر تۇتۇلغىنىغا قارىماي، مەخپىي ئادەملەر بۇنى ئەسقەرىي بىلەن كامرانغا ئاللىقاچان يەتكۈزۈپ بولغانىدى. ئەسقەرىي ھۇمايۇن بىلەن شاھ تەھمەسپنىڭ بىرلەشكەن قوشۇنىغا تەڭ كېلەلمەيدىغانلىقىنى بىلىپ، كامراندىن ياردەم سورىدى. بىراق كامران كابۇلنى ھىمايىسىز تاشلاپ كېتەلمەيدىغانلىقىنى ئېيتىپ ئىنىسىغا مەكتۇپ يازدى. «ئەكبەرنى ئىنىكئاغىلىرى بىلەن قوشۇپ دەرھال كابۇلغا يولغا سېلىڭ، — دەپ ئەسقەرىيگە بۇيرۇدى ئۇ خېتىدە، — ئەكبەر ھۇمايۇننىڭ جېنى. ئەگەر ئاكىمىز قەندەھاردا سىزنى قىزىلباشلارغا قۇربان قىلىپ بەرمەكچى بولغان بولسا، ئۇنىڭ يالغۇز ئوغلى كابۇلدا تىرىك قالمايدۇ، بىز بۇنى ئۇنىڭغا

ئۇقتۇرۇپ قويىمىز . »

ئىتائەت قىلىشقا ئۆگەنگەن ئەسقەرىي ، كېچىسى ئەل ئۇيقۇغا كەتكەندە ، ماھىم ببى بىلەن جەججى ئىنىكئانىنى ئويغاتقۇزدى . ئەكەبەردىن باشقا ئۇلارنىڭ ئۆز بالىلىرى — ئەدھەم بىلەن ئەزىزلەر تېخى ئۇچ ياشقا كىرمىگەن سەبىي گۆدەكلەر ئىدى . ئۇچ بالا ۋاقىتسىز ئويغاتقانلىقىغا قەغىشلىك قىلىپ يىغلاشقا باشلىدى . ماھىم ببى ئەسقەرىينىڭ ئايىغىغا يىقىلىپ :

— بالىلارغا رەھىم قىلىڭ ، قىش چىللىسىدە سوغۇق ئۆتۈپ قالمىسۇن ، — دېدى يالۋۇرۇپ .

جەججى ئىنىكئانا ئەسقەرىينىڭ خوتۇنى سەلتەنەت بېگىمگە يېقىنلىندى .لېكىن ئەسقەرىي كامراننىڭ بۇيرۇقىنى بېجىرمەي ئىلاجى يوقلىقىنى ئېيتتى .

— ئاخىر بۇ بالىلار ئات مىنەلمەيدىغۇ ، — دېدى ماھىم ئىنىكئانا ، — تېيىلغاق يوللاردا بۇلارنى مىنگەشتۇرۇپ ماڭغىلى تېخى بولمىسا . كابۇل بىر ھەپتىلىك يول ، قانداق يېتىپ بارالايمىز.

سەلتەنەت بېگىم ئەسقەرىي بىلەن مەسلىھەتلەشكەندىن كېيىن ، تۆگىلەرگە ئەتراپى كىگىزبىلەن ئورالغان كاجۇۋا ئورنىتىشنى بۇيرۇدى . بالىلارنى ئىسسىق كىيىندۈرۈپ ، ئانىلىرى بىلەن كاجۇۋالارغا ئولتۇرغۇزۇشتى ۋە يىغلاپ ـ قاقشاپ قەندەھاردىن يېرىم كېچىدە يولغا چىقىشتى . ئەتىسى ئاخشىمى بىر يېزىدا قونىماقچى بولۇپ توختىغاندا ، ھۇمايۇننىڭ شۇ ئەتراپتا يوشۇرۇنۇپ يۈرگەن مەخپىي ئادىمى يولچىبەگ ، ماھىم ئىنىكئانا بىلەن ئۇچراشتى . كېچىسى بالىلار ئۇخلاپ كەتكەندە ، ماھىم ئىنىكئانا ھەمدە بانۇغا مەكتۇپ يېزىپ ، يولچىبەگكە تاپىلىدى :

— بېگىم قەيەردە بولمىسۇن ، بۇ مەكتۇپنى يەتكۈزۈپ قولىغا بېرىڭ .

يولچىبەگ قىش چىللىسىدە ئۇزاق يوللارنى بېسىپ ھەزەر دېگىزى بويىغا يېتىپ كەلدى . ئۇ مەكتۇپنى بۇاستە ھەمدە بانۇغا تاپشۇرۇشتىن ئەيمىنىپ ، ھۇمايۇن بىلەن ئۇچراشتى ـ دە ، ئاڭلىغان ـ بىلگەنلىرىنىڭ

هەممىسنى سۆزلەپ بەردى . ھۇمايۇن قەندەھاردىن كابۇلغا باردىغان ئوغۇل - دوغۇل يوللارنى ، بولۇپمۇ ئۇنى قىشتا مېڭىپ تۇغىتىشنىڭ قانچىلىك مۇشەققەتلىك ئىكەنلىكىنى بىلەتتى . ئىنىكئانىلار ئۇچ بالىنى يول ئازابىغا چىداپ كابۇلغا ئېلىپ كېلەلىگەن تەقدىردە ، ئۇلارنى كىم كۇتۇۋالماقچى ؟ ھۇمايۇن ئالدى بىلەن ئۆزىنىڭ ئەشەددىي دۇشمەنلىرى سەيىدخېلىل ، قارەچە خان ۋە ئەفزەلبەگلەرنى كۆزئالدىغا كەلتۇردى . بۇ كۆڭلى قارا ئادەملەر ، ئۇنىڭ سەبىي ئوغلىغا ھەرقانداق يامانلىقلارنى قىلىشتىن تەپ تارتمايتتى . ھۇمايۇن شۇنى ئويلىغاندا ، ئەتىلا كابۇلغا قوشۇن تارتىپ ماڭغۇسى كەلدى . لېكىن قىشتا كابۇلغا بېرىش ئۇچۇن قەندەھار تەرەپتىنلا ئۆتۇشكە توغرا كېلەتتى . شاھ تەھمەسپ بىلەن تۇزۇلگەن شەرتنامە بويىچە ، ئۇ ئالدى بىلەن قەندەھارغا يۇرۇش قىلىشى كېرەك ئىدى .

ھۇمايۇن بۇ يۇرۇشنى ھوتنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا باشلاشنى قارار قىلدى . ئۇ ھەمىدەنمۇ يولغا تەييارلىشى كېرەك ئىدى . چىدىرغا بېرىشتىن ئاۋۋال خالىي بىر يەردە ئۆزى يالغۇز قېلىپ ، يولچىبەگ بەرگەن مەكتۇپنى قولىدا ئايلاندۇرۇپ ئويلاندى . مەكتۇپنى ھەمىدەگە بەرسە بولامدىكىن ؟ بەلكىم ئۇنىڭدا ھۇمايۇن بىلىشكە تېگىشلىك گەپلەرمۇ باردۇر. ھۇمايۇن تاقەت قىلالماي مەكتۇپنى ئاچتى .

ئەقىللىق ماھىم بولغان ئىشلارنىڭ ياماں تەرەپلىرىنى يولچىبەگكە ئاغزاكى ئېيتىپ بەرگەن ، مەكتۇپقا ئىلاجىنىڭ بارىچە كۆڭۈلگە تەسكىن بولىدىغان گەپلەرنى يازغانىدى .

« تەڭرىمگە شۈكۈرکى ، ئەكبەرجان كۆكەلداشلىرى ئىچىدە ئەڭ ساغلام . خۇدايىم ئۇنى ئانچە - مۇنچە كېسەللىكلەرگە ۋە مۇشكۈلچىلىكلەرگە بوي بەرمەيدىغان جىسمانىق بالا قىلىپ يارىتقانىكەن . قانىتى سوغۇقلاردىمۇ ئىككى مەڭزى قىپقىزىل يۇرۇۋۈسرىدۇ . ئەما كۆڭلى بەكمۇ سەزگۈر ، ئۆيىچۈرسىدە بىرەر يامان ئادەم بەيدا بولۇپ قالسا تىنچلىنالمايدۇ . يولدا بەكمۇ چارچاپ كەتتۇق ، كېچىسى قونغان يېرىدە ھەزدە چىراغنى ئۆچۈرۈپ يەتتۇق . لېكىن ئەكبەر زادىلا ئۇخلىيالمىدى ، قەغىشلىك

قىلىپ يىغلاۋەردى . مۇزلاپ قالدىمىكىن دەپ قارسام ، ياق ، يۈز - كۆزى ، قول - پۇتلىرى ئىسسىق ، لېكىن يىغىدىن توختلي دېمەيدۇ . يىغا ئارىسىدا « يۈيۈق - يۈيۈق » دەپ قويىدۇ . نېمە دېگىنىنى چۈشىنەلمەي تېڭىرقاپ قالدىم . كېيىن ئويلاپ كۆرسەم بۇ « يورۇق » دېگىنى ئىكىن « ر » غا تىلى كەلمەي قىينالغانىكىن . چىراغنى ياندۇرۇپ قويغانىدىم . جىم بولۇپ ئۇخلاپ قالدى . مەن ھازىر ئەنە شۇ قارا چىراغ تۈۋىدە ئولتۇرۇپ مەكتۇپ يېزىۋاتىمەن . ئەترايىمىزدا كامراننىڭ يامان ئا- دەملىرى يۈرۈۋاتقانلىقىنى بالا سېزىپ تۇرغانلىقى ئۈچۈن ، كۆڭلۈم جايىدا ئەمەس . لېكىن شۇنىڭغا ئىشىنىڭكى ، جېنىم تېنىمدە بولسىلا ، ئەكبەرنى كۆزقارچۇغۇمدەك ئاسىرايمەن . كابۇلدا خانزادە بېگىم بىلەن گۈلبەدەن بېگىم بار. ئامان - ئېسەن يېتىپ بارساقلا ، مەن ئۇلاردىن ھىمايە سورايمەن . لېكىن سىزمۇ ئىلاجىنىڭ بارىچە تېزراق قايتىپ كېلىڭ . بىزنىڭ بارلىق ئۈمىدىمىز ھەزرىتىم ئىككىڭلاردا . »

ھۇمايۇن مەكتۇپنى ھازىرچە ھەمىدەگە كۆرسەتمەسلىكنى توغرا تاپتى . ھەمىدەگە بولسا ، قەندەھاردىن يولچىبەگ كەلگەنلىكىنى ، ئۇنىڭ ئەكبەرنىڭ كۆكەلداشلىرى ئىچىدە ئەڭ ساغلام ئىكەنلىكىنى ماختاپ بەرگەنلىكىنى ئېيتىپ بەردى .

— سىند دەرياسى بويىدا ، بىزنىڭ يالقۇنلۇق مۇھەببىتىمىزدىن ئاپىرىدە بولغان بالا . خۇدا بۇيرۇسا ھەممە ئېغىرچىلىقلارغا بەرداشلىق بېرەلەيدۇ ، — دەپ ھەمىدەگە تەسەللى بەردى .

كۈنلەرنى ئوغلىغا بولغان ئىنتىزارلىق بىلەن ئۆتكۈزۈۋاتقان ھەمىدە بانۇ ، ئېغىر ئاياغ بولسىمۇ ، ئەكبەرنىڭ يېنىغا تېزراق بېرىشقا ئىنتىلەتتى . شۇڭا ئۇ ھۇمايۇننىڭ :

— بىر ئايدىن كېيىن يولغا چىقىمىز ، تەييارلىق كۆرۈپ قويۇڭ ، — دېگەن گېپىدىن ئىنتايىن خۇش بولۇپ كەتتى .

ھۇمايۇن ھوتنىڭ ئوتتۇرلىرىدا ، ئېلبۇرۇس تېغىنىڭ شەرق تەرىپىدىن ئايلىنىپ ئۆتۈپ ، خۇراسان ئارقىلىق قەندەھارغا يول ئالدى .

قەلەنجەر . قىساسلىق دۇنيا

مىلادى 1545 ـ يىلنىڭ قىشىدا ، شېرخان گانگ دەريا-سىنىڭ جەنۇبىدىكى قەلەنجەر قەلئەسىگە ھۇجۇم باشلىدى . ھەزەر دېڭىزى بو-يىدىن جەنۇبقا قاراپ كېلىۋاتقان ھۇمايۇن بىلەن قەلەنجەرنىڭ ئارىلىقىدا مىڭلىغان چاقىرىم يول بار ئىدى . ئەمما شېرخاننىڭ قوشنا مەملىكەتلەر-دىن مەلۇمات ئەۋەتىپ تۇرۇۋاتقان مەخپىي ئادەملىرى ھۇمايۇننى قوللۇ-غۇچىلارنىڭ كۆنسايىن كۆپىيىۋاتقانلىقىنى ، شاھ تەھمەسپ بەرگەن ئون ئىككى مىڭ لەشكەردىن باشقا ، بىر نەچچە مىڭ ئۆزبېك . تۇركمەن جەڭچىلىرىنىڭ ئۇنىڭ قوشۇنى سېپىگە قوشۇلۇشقا كېلىۋاتقانلىقىدىن خەۋەر بەردى .

شېرخاننىڭ بىر يۈز قىرىق مىڭ ئاتلىق ۋە پىيادە قوشۇنى بەش مىڭ جەڭگىۋار پىلى بار ئىدى . لېكىن قەندەرھارغا يېقىن بولغان سىند ۋە ئۆمەرقۇتتا شېرخانغا بويسۇنماستىن ، ھۇمايۇننىڭ كېلىشىنى كۈتۈپ تۇرغانلارمۇ كۆپ ئىدى . شەرقىي شىمالدىكى كەشمىر ۋىلايىتىدە بولسا ، ھۇمايۇننىڭ ئانا ئەۋلادلىرىدىن بولغان تاغىسى مىرزا ھەيدەر ھۆكۈمران ئىدى . ئىمكانىيەت بولسىلا ئۇمۇ ھۇمايۇنغا ياردەم قولىنى سوزۇشى مۇمكىن ئىدى . شېرخان قەلەنجەر قەلئەسىنى ئىگىلەپ ، ئۇ يەردىن پەنجاپقا كېلىپ ، كەشمىردىن ھۇمايۇنغا ياردەمگە سوزۇلىدىغان قولىنى كېسىپ تاشلاشنى ، ئاندىن بارلىق كۈچىنى توپلاپ ، سىند ۋە ئۆمەرقۇتتىكى دۈشمەنلىرىنى يەكسان قىلىشنى ئويلايتتى . ئۇ ، ئۆزىدىن بۇرۇنقى ھېچ قانداق بىر پادىشاھ قىلىپ باقمىغان لەشكىرىي ۋە ئىقتىسادىي ئىسلاھاتنى قىلماقچى ئىدى .

شېرخان بۇ مەملىكەتنى تىنجىتمىغان ھىندى ، مۇسۇلمان دىنى ئوتتۇرىسىدىكى دىنىي زاتلارنى يوقاتماقچى ، ئۆزىنىڭ « شېرخان ئا-

دىل » دېگەن نامنى ساقلاپ قالالايدىغان ئۇلۇغۋار ئىشلارنى قىلىپ ، يېڭى سۇلالىگە ئاساس سالماقچى ئىدى . شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇ « غەيرىي دىن » دېگەن چۈشەنچىلەرگە يول قويماي ، دۆلەت مەھكىمىلىرى ۋە قوشۇنىغا ھىندىلاردىن مىڭلىغان ئادەمنى قوبۇل قىلدى . شەھەر ـ يېزىلاردىن ھېسابـ ـ كىتاب ئىشلىرىنى تەرتىپكە سالدىغان ۋە ئەمەلدارلارنىڭ ئۈستىدىن نازارەت قىلىپ ، پارىخورلۇق قىلغانلارغا جازا بېرىدىغان مەركىزىي مەھكىمىگە ھىندى راجپۇتلىرىدىن چىققان تەدبىرلىك تادەرمالنى باشلىق قىلىپ تەينىلىدى .

كىرات سىنخ باشچىلىقىدىكى قەلەنجەردىكى راجپۇتلار قەلئەنى مەھكەم بېكىتىپ ، دەرۋازىنى ئېچىپ بەرمىگەندىن كېيىن ، شېرخان تادەرمالنى ئارىغا قويۇپ ، قورغاندىكىلەرنى مۇرەسسەگە ئۈندىدى . تادەرمال قورغان ھمايىچىلىرىغا قارشىلىق كۆرسىتىشنىڭ پايدىسىز ئىكەنلىكىنى ، شېرخاننىڭ قەلەنجەردىنمۇ چوڭ راجپۇت قورغانلىرىنى زەبىت قىلغانلىقىنى كۆيۈپ ـ پىشىپ چۈشەندۈردى . قەلەنجەر ھمايىچىلىرى ئامان قېلىشنى خالىسا ، جەڭنى توختىتىپ شېرخان بىلەن سۈلھى تۈزۈش كېرەك ، شۇنداق قىلغاندىلا شېرخان ئۇلارنى كەچۈرىدۇ ، مال ـ جېنىغا تەگمەيدۇ . قەلەنجەر راجپۇتلىرى ۋە ئابرۇيلۇق راجپۇتلارغا دېھلى ئەتراپىدىن يەر ـ مۈلۈك بېرىدۇ ، دېدى .

قەلەنجەر قەلئەسى ئىنتايىن مۇستەھكەم بولۇپ ، ئىچىدىغان سۇ ۋە ئوزۇق ـ تۈلۈكى يېتەرلىك ئىدى . شېرخاننىڭ بۇرۇنقى ھىيلە ـ مىكىرلىرىنىڭ دەرد ـ ئەلىمىنى تارتقان چىتارلىق ، رائزىنلىق ۋە بىكەنىرلىق راجەلەر قەلەنجەر ھاكىمى كىرات سىنخنىڭ ئەتراپىغا ئۈيۇشقانىدى .

تادەرمال شېرخاننىڭ خەيرلىك ئىشلىرىنىڭمۇ كۆپلۈكىنى ئېيتىشقا باشلىغاندا ، كىرات سىنخ ئۇنىڭ سۆزىنى بۆلدى :

ـــ شېرخاننىڭ رائزىن قەلئەسىدە سۈلھى تۈزۈپ ، پۈرەن مالنى ئۆلتۈرۈۋەتكەنلىكىگە نېمە دەيسىز ؟ بىز راجپۇتلار مەرد ، ساددا ئادەملەرمىز . شېرخان راجە مال دېۋاغا ئۆزىنىڭ دوستلىقىنى بىلدۈرۈپ خەت يازغانىدى ، ئاخىرىدا ئۇ نېمىلەر قىلىۋەتتى ـ ھە !

تادەرمال بۇ سوئاللارغا جاۋاب بېرەلمەي تۇتۇلۇپ قالدى . شېر-
خاننىڭ راجە مال دېۋاغا قانداق ھىيلە - مىكىرلەرنى ئىشلەتكەنلىكى
ئۇنىڭمۇ ئېسىگە كەلدى .

مال دېۋا مەشھۇر سەركەردە رانىسانگرام سىنخىنىڭ ئوغلى ئە-
دى . ئۇ راجپۇت ۋىلايەتلىرىنى بىرلەشتۈرۈپ ، شېرخاننىڭكىدىنمۇ كۆپ
ھەم كۈچلۈك قوشۇن ئۈيۇشتۇرغانىدى . جائۇدھپۇرنىڭ شەرقىدىكى
قاتتىق توقۇنۇشلاردا ، شېرخان بۇ زور قوشۇنغا تەڭ كېلەلمەي ، يولدا
ئىككى ئاي توختاپ قالدى . ئۇ مانا شۇ ۋاقىت ئىچىدە دۈشمەن قوشۇنى
سېپىگە كىرىۋالغان مەخپىي ئادەملىرىنى ئىشقا سالدى . بىكەنىر ، نەگار
راجپۇتلىرى مال دېۋانىڭ قاتتىق قوللۇقلۇقى ۋە رەھىمسىزلىكىدىن
نارازى ئىدى . مەخپىي ئادەملەر ئۇلارنىڭ نام - ئەمەلىنى شېرخانغا مەلۇم
قىلدى . شېرخان دېھلىدىكى ئەمىر بەھلۇلغا يازغان مەكتۇپىدا ئوخشاش ،
مال دېۋانىڭ قول ئاستىدىكى سەركەردىلەردىن بىرەم دېۋا ، رائە كالـ
يانلارنىڭ نامىغا قارىتىپ مەخپىي خەت يېزىپ ئەۋەتتى . شېرخان مال
دېۋادىن نارازى بولۇپ يۈرگەن باشقا ئۇچ - تۆت راجپۇت سەركەردىلە-
رىنىڭ نامىنمۇ سىپايى سۆزلەر بىلەن تىلغا ئالدى . بۇ سەركەردىلەر
شېرخانغا ھېچقاچان مەكتۇپ ئەۋەتمىگەن بولسىمۇ ، شېرخان گويا
ئۇلاردىن يوشۇرۇن مەكتۇپ تاپشۇرۇپئالغان ، ئەمدى ئۇنىڭ جاۋابىنى
قايتۇرغاندەك يازغانىدى :

《 مال دېۋانىڭ قانچىلىك زالىم ۋە قابىلىيەتسىز ھۆكۈمدار ئىكەنلىكى مەخ-
سۇس مەكتۇبلاردا كەلتۈرگەن تەپسىلاتلاردىن بىزگە ئايان بولدى . ئىنشائاللا ، ئۇنىڭ
ئىللەتلىرى ئۆز بېشىغا چىقىۋىدۇر. بىزگە خېرىسخان بولغان باشقا راجپۇت سەر-
كەردىلىرىگە بىزنىڭ قارارىمىزنى مەلۇم قىلىڭ : بىز زىنھار دىن ۋە مىللەت ئايرى-
ماينمىز ، سىلەربىلەن بىرلىكتە ئۇلۇغ ئاشۇكا[1] دەۋرىدىكىدەك يېگانە ۋە قۇدرەتلىك
ھىندى دۆلىتىنى بەرپا قىلماقچىمىز . بىز مال دېۋانى يۇزمۇ يۈز جەڭدە يېڭىپ چە-

---

① ئاشۇكا ــ مىلادىدىن بۇرۇن 3 - ئەسىردە ئۆتكەن ، پۈتۈن ھىندىستان يېرىم ئارىلىنى
بىرلەشتۈرۈپ ، مۇستەقىل دۆلەتكە ئايلاندۇرغان پادىشاھ .

قىشقا قادىرمىز . ئەما بىھۇدە قان تۆكۈلمەسلىكى ئۈچۈن ، سىلەر بىرلىشىپ مال دېۋانى تۈتۈپ بېرىڭلار . شۇنداق قىلساڭلار ، ھەر بىرىڭلار بىزنىڭ ئەڭ چوڭ ئىنايەتلىرىمىزگە سازاۋەر بولىسىلەر ، ھەم ئۆزۈڭلار خالىغان ۋىلايەتلەرگە ھاكىم قىلىنىسىلەر . »

شېرخاننىڭ ئۆز قولى بىلەن يېزىلغان ۋە ئۇنىڭ خاس مۆھۈرى بېسىلغان بۇ مەكتۇپنى ، مال دېۋانىڭ مەخسۇس ئادەملىرى جاسۇسنىڭ يانچۇقىدىن تېپىۋالدى . بىرام دېۋانىڭ يېقىن ئادىمى بولغان بۇ « جاسۇس » ، ئەسلىدە بۇ مەكتۇپنىڭ يانچۇقىغا قانداق چۈشۈپ قالغانلىقىنى زادى بىلمەيتتى . شېرخاننىڭ مەخپىي ئادەملىرى بۇ ئىشنى خۇددى ئەگرەدىكىگە ئوخشاش ئۇستىلىق بىلەن يوشۇرۇن قىلغانىدى ، ئەمما ، جىنايەتكارانە ئىشلارنى كۆپ كۆرۈپ گۇمانخور بولۇپ قالغان راجە مال دېۋا ، بىچارە « جاسۇس » نىڭ « مەكتۇپنى كىم يانچۇقۇمغا سېلىپ قويغانلىقىنى بىلمەيمەن » دېگەن سۆزلىرىگە مۇتلەق ئىشەنمىدى . ئۇ شېرخان بىلەن بىر قانچە قېتىم خەت يېزىشقانىدى . شۇ خەتلەرنى ھاربىرقىسى بىلەن سېلىشتۇرۇپ كۆرۈپ ، مەكتۇپنى شېرخاننىڭ ئۆزى يازغانلىقىغا ۋە مۆھۈرىنى باسقانلىقىغا ئىشىنىپ ، « جاسۇس » نىڭ بېشىنى كېسىپ تاشلاشنى بۇيرۇدى ، شېرخاننىڭ مەكتۇپىدا نامى يېزىلغان « خائىن » سەركەردىلەرگە قوشۇننىڭ يېرىمىدىن كۆپرەكى ئىتائەت قىلاتتى . ئەگەر مال دېۋا ئۇلارنى قولغا ئالغۇزسا ، ئىچكى ئۇرۇش باشلىنىپ كېتىشى مۇمكىن ئىدى . بىراق ، مال دېۋا شېرخان بىلەن تىل بىرىكتۇرگەن سەركەردىلەر ئارىسىدا قالسا ، خىيانەتنىڭ قۇربانى بولۇپ كېتىشى مۇقەررەر ئىدى . ئاخىر ئۇنىڭ گۇمانخورلۇقى غالىب كەلدى — دە ، ئۆزىگە سادىق ئەللىك مىڭ ئادەمنى بىر ئاخشامدىلا يۆتكەپ ، راجپۇتانە يۇرتىنىڭ پايتەختى جائۇدھپۇرنى تاشلاپ سۇانا دېگەن جايغا چېكىندى . پۇرسەتنى غەنىيمەت بىلگەن شېرخان ، بىر — بىرىگە ئىشەنچىنى يوقىتىپ پاراكەندە بولغان راجپۇت سەركەردىلىرىنى بىر - بىر-لەپ يېڭىپ غالىب كەلگەن ، تىرىك قالغانلىرى قەلەنجەرگە كېلىپ جان

ساقلىغانىدى . . .

— ئەمدى ئۇ ھادىسىلەر ھەرگىز تەكرارلانمايدۇ ، شاھ شېرخان ئادىل ھازىر ئۆز نامىغا مۇناسىپ ئادالەتلىك يول تۇتماقچى ، سۇلھى تۈزەيلۈق ، — دېدى تادەرمال قەلەنجەر ھاكىمى كىرات سىنخقا قايتا — قايتا ئىلتىماس قىلىپ . كىرات سىنخ ئۇنى سىلكىۋەتتى :

— سەن بىزنى شېرخانغا تۇتۇپ بەرمەكچى ! يوقال بۇ يەردىن ! ھەقىقىي راجپۇت ھېيلە — نەيرەڭلەرنىڭ قۇربانى بولۇشتىن كۆرە ، قولىدىكى قىلىچ بىلەن جەڭ مەيدانىدا ھالاك بولۇشنى ئەۋزەل بىلىدۇ .

تادەرمالنىڭ ئارىغا چۈشۈشىدىن نەتىجە چىقمىغاندىن كېيىن ، شېرخان قەلئەنىڭ ئاستىنى كولاپ ، دورا بىلەن پارتلىتىشقا بۇيرۇق بەردى .

ئون مىڭلاپ ئادەم ، ئات — ئۇلاغ ۋە پىللار قەلەنجەر قورغىنىنىڭ ئەتراپىدا تىنىمسىز ھالدا ئايلاپ ئىشلىتىلدى . ئوت — چۆپ ، گۈل — گىياھلار ئۇلارنىڭ ئاياغلىرىدا چەيلەندى ، يەرلەر تىلغىنىپ شودىگەرگە ئايلاندى . لېكىن قورغان قورام تاشلار ئۈستىگە قۇرۇلغىنى ئۈچۈن ، زەخمىلەنمەي تۇرىۋەردى . ئۇنىڭ تېگىدىن لەخمە كولىغىلى بولمىدى . قورغان ئىچىدە بۇلاقلار بار بولۇپ ، ھەمايىچىلار ئۈچۈن سۇ يېتەرلىك ئىدى . تىك قىيا تاشلار ئۈستىدىن ئۆتكەن ئېگىز سېپىل تاملىرىغا نەرۋان [1]قويغىلى بولمايتتى . پەستىن ئېتىلغان توپ ئوقلىرى يۇقىرىسىغا يېتىپ بارغۇچە كۈچىنى يوقىتىپ ، پولاتتەك مۇستەھكەم تاملارنى تېشەلمەيتتى .

قامال ئۇزۇنغا سوزۇلۇپ كەتتى . ھوت ئېيدىلا باشلانغان ھىندىستان ئىسسىقى ھەممىلدە تېخىمۇ ئۆرلەپ ، سەۋرىنىڭ پەسلى باشلىنىشى تىن ئاۋۋال چىقىدىغان شامالىلار ، قوشۇننىڭ ئايىغى ئاستىدا تىلغىنىپ كەتكەن سۇسىز يانباغىرلاردىن چاڭ — توزان كۆتۈرۈشكە باشلىدى . قورغان ئەتراپىدىكى قىيا تاشلار ئىسسىق ۋە دىمىق ھاۋادا چوغدەك قىزىپ كەتتى . يېشى ئاتمىشتىن ئېشىپ قالغان شېرخان ، بۇ ئىسسىق ۋە

---

① نەرۋان — شوتا .

چاڭ توزاندىن بوغۇلۇپ ، قىينىلىپ نەپەس ئالاتتى .

شۇ ئاردا كارۋان بىلەن قەندەھارغا سودىگەر قىياپەتتىدە ئەۋە-تىلگەن شېرخاننىڭ مەخپىي ئادەملىرى كۆڭۈلسىز خەۋەرلەرنى ئېلىپ كەلدى . ھۇمايۇن قەلئەنى قىرىق كۈن قامال قىلىغاندىن كېيىن ، ئەسـقەرىي تەسلىم بوپـتۇ . ھۇمايۇن ئەمدى كابۇلغا كۆز تىكىپتۇ . ئەگەر كـامرانمۇ شۇنداق تەسلىم بولدىغان بولسا ، شېرخانغا شىمال تەرەپتىن كېلىدىغان خەۋپ خېلى كۈچىيىدىغانلىقى ئېنىق . شېرخان كامراننىڭ يېنىدا يۈرىدىغان سەيىدخېللىنى ئەسلىدى . ئۇنى خېلىدىن بېرى يوقلـمـغانىدى . ئەتىسى ئىشەنچىلىك ئادەمدىن بىرنى ئېسىل سوۋغاتلار بـەن كابۇلغا ــ سەيىدخېللىنىڭ ئالدىغا ئەۋەتتى . ئۇ مەخپىي مەكتۇپىدا كامراننىڭ ھۇمايۇن بىلەن يارىشىپ قېلىشىغا زىنھار يول قويماسلىقنى تا-پـىلىدى ، بۇنىڭ ئۈچۈن قانچىلىك ياردەم زۆرۈر بولسا ، ئەۋەتىپ بە-رىشكە ۋەدە قىلدى .

شېرخاننىڭ ھازىرقى ئەڭ چوڭ ئارزۇسى ، قەلەنجەر قامالىنى تېزراق ئاخىرلاشتۇرۇش ئىدى . شۇنچىلىك قۇدرەتلىك قوشۇن بىلەن بەش ئايدىن بېرى بىر قەلئەنى ئالالمىغانلىقى ، ئۇنىڭ سەركەردىلىك نامى ئۈچۈنمۇ ياخشى ئەمەس ئىدى . ئۇ قوشۇنىدىكى ھىندىلار ئارىسىدا ئاب-رۇيلۇق راجە ھېسابلىنىدىغان بەرھەمەجىت گائۇرنى ئەتىگەندىلا خاس چېدىرىغا چاقىرتتى . ئۇ كەلگەندىن كېيىن تىك تۇرغۇزۇپ قويۇپ كا-يىشقا باشلىدى :

ــ سىز دائىم راجپۇتلىرىڭىزنى ماختاپ ئاغزىڭىزدىن چۈشۈر-مەيتتىڭىز ،« ياخشىلىقنى بىلىدىغان مەرد ئادەملەر » دەيتتىڭىز ، قېنى شۇمەردلىك !

يـۈزى ئاپـتاپتىن كۆمۈردەك قارىيىپ كەتكەن ، كالتە ساقىلى ، قـاش ۋە بۇرۇتىغا چاڭ ـ توزان قونۇپ كۈل رەڭ تۈسكە كىرگەن ، قـى-رىـق بەش ياشلاردىكى بەرھەمەجىت گائۇر تەزىم قىلىپ بېشىنى ئەگدى :

ــ مېنىڭ راجپۇتلىرىمدىن قانداق گۇناھ ئۆتكەن بولسا ئېيتىڭ ، ئالەمپاناھ ، دەرھال جازالايمەن !

ئەما شېرخان كۆڭلىدە يېغىلىپ قالغان دەرد ـ ئەلەمنى تۆكۈشنى داۋام قىلدى :

ـــ مەن راجپۇتلارنى ئۆزۈم بىلەن تەڭ كۆرۈپ قوشۇنۇمغا ئالدىم ، مەھكىمىلەردە ھېند تىلىنى قوللىنىشنىمۇ جارى قىلدۇردۇم ! مۇشۇ مەملىكەت ئاۋات بولسۇن دەپ ، مىڭدىن ئارتۇق بازار ۋە كارۋان ـ سارايلارنى قۇردۇم . راجپۇتلارغا ھۆرمەت بىلدۇرۈپ ، ھەتتا دېھلىدا يا-ساتقان مەسچىتىمنىڭ پەشتىقىغا ھېندىلار مۇقەددەس گۈل دەپ بىلىدىغان نېلۇپەرنىڭ مەرمەر نەقشىنى ئىشلەتتىم !

ـــ بۇنىڭ ھەممىسى راست ، ئالەمپاناھ ! سىز ھېندىلارغا نىسبەتەن ھېچقانداق بىر مۇسۇلمان ھۆكۈمرانى قىلمىغان ئاجايىپ ياخشى ئىشلارنى قىلىۋاتىسىز .

ـــ بولمىسا ، نېمە ئۈچۈن سىزنىڭ قېرىنداشلىرىڭىز بۇ قەلئەگە بېكىنىۋېلىپ ، ماڭا شۇنچە ۋاقىتتىن بېرى ھۆرمەتسىزلىك بىلدۇرىدۇ ؟ بىز تەختىدىن ئاغدۇرۇۋەتكەن ئاشۇ ھۇمايۇننىڭ بۇنىڭدىن ئون تۆت يىل ئاۋۋال قەلەنجەرنى قامال قىلغىنىنى ئېسىمدە . سىزنىڭ يۇرتداشلىرىڭىز شۇ چاغدا بىر ئايمۇ قارشىلىق كۆرسەتمەي ھۇمايۇنغا تەسلىم بولغانىدى . نېمە ئۈچۈن بىز كەلگەندە راجپۇتلىرىڭىز بەش ئايدىن بېرى دارۋازىنى ئېچىپ بەرمەي ساراڭلىق قىلىدۇ ؟!

ـــ بۇ جاھىللىقنىڭ ئاقىۋىتى ، ھەقىقەتنى چۈشەنمىگەنلىك . . . كورلۇق ! . . .

ـــ ئۇنداق بولسا ، سىز نېمە ئۈچۈن بىزنىڭ ۋەكىلىمىز بولۇپ بېرىپ ، يۇرتداشلىرىڭىزنىڭ كۆزىنى ئاچمايسىز ؟ مەن ئۇلارغا يامانلىق قىلماقچى ئەمەسمەن ، سىز نېمە ئۈچۈن راجپۇتلىرىڭىزغا ئۆزىتىلىڭىز بەلەن بۇنى چۈشەندۈرمەيسىز ؟!

ـــ بەجانىدىل چۈشەندۈرىمەن ، ئالەمپاناھ ! سىز ئۇلارغا ئومۇمىي كەچۈرۈم بېرەلەسىزمۇ ؟

ـــ ھەئە ، ئومۇمىي كەچۈرۈمدىن باشقا ، ئەجىرمۇ ، بەنارەسمۇ خالىغان ۋىلايەتلىرىنى بېرەي ! مانا ئۇستىمىزدە خۇدا تۇرۇپتۇ ! ھىندى

مەبۇدىلىرىنىمۇ تىلغا ئېلىپ قەسەم ئىچىڭ ، ئىشەندۇرۇڭ ، مەن بىلەن سۇلھى تۈزۈپ قەلئەنى تاپشۇرسا ، ھەممىسىنىڭ مال ـ جېنى ئامان قالىدۇ ، تىلىگەن مۇرادىغا يېتىدۇ .

شېرخان بۇ قېتىم قىلغان سۆزىنىڭ ھۆددىسىدىن ھەقىقەتەنمۇ چىقماقچى ئىدى . بۇنىڭغا ئىشەنگەن بىرەھەمجەت گائۇر ئەلچىلەرنىڭ ئاق بايرىقىنى كۆتۈرۈپ قەلئەگە قاراپ كەتتى . قەلئەدىكىلەر ئۇنى ئەتىگەندىن پېشىنغىچە قەلئەگە كىرگۈزمەي ئاۋارە قىلدى . بۇنى ئاڭلىغان شېرخان لەشكەرلىرىنى دەرۋازىدىن مۇمكىنقەدەر يىراقراغقا ئېلىپ كېتىشكە بۇيرۇدى .

جەزىرىمە ئىسسىقتا تاغنىڭ قورام تاشلىرى ئوت پۇركۈگەندەك قىلاتتى . شېرخان ئۆزى ئۇچۇن قىلىنغان مەخسۇس سايىۋەن ئاستىدا پېشىن نامىزىنى ئوقۇپ بولغۇچە نەپسى قىسىلىپ ، تەرگە چۆمۈپ كەتتى . شۇنداق بولسىمۇ جەينامازنى ئۇستىدە ئولتۇرۇپ :« ئى پەرۋەردىگارىم ، ـــ دەپ ئىلتىجا قىلدى ، ـــ ئۆزۈڭ مەدەتكار بولغايسەن . قەلئەدىكىلەر مۇرەسسەگە ماقۇل بولسا ، بىرەرسىنىڭمۇ بۇرنىدىن قان چىقارماسلىققا سېنىڭ ئالدىڭدا ۋەدە بېرىمەن . ئەمدى ئۆزۈڭ مۇشكۈلۈمنى ئاسان قىل ! »

قەلئە دەرۋازىسىنىڭ يېقىن ئەتراپىدا بىرەھەمجەتتىن باشقا بىرەر ئادەم ، بىرەر خەۋپ قالمىغاندىن كېيىن ، مۇستەھكەم پولات دەرۋازا قىيا ئېچىلىپ ، بىرەھەمجەت كىرگۈزۈلگەندىن كېيىن ، يەنە ئېتىۋېلىندى . قەلئە ئىچىدىكى ئەھۋالنى ۋە بەزى سىرلارنى بىلىپ قالماسلىقى ئۈچۇن ، بىرەھەمجەتنىڭ كۆزى باغلىنىپ ، قولىدىن يېتەكلەنگىنىچە ، قەلئە ھېمايىسىچىلىرىنىڭ رەھبىرى كىرات سىنخىنىڭ ئالدىغا ئېلىپ كېلىندى . كۆزى زىگە تېڭىلغان ئاق لاتا ئېلىۋېتىلگەندىن كېيىن ، بىرەھەمجەت بەش ئاي داۋام قىلغان قامال ئازابىدىن ئورۇقلىغان ، لېكىن كۆزلىرى غەزەپ ۋە قەتئىيلىكتىن چاقناپ تۇرغان راجە كىرات سىنخنى ۋە ئەتراپىدىكى ئەلـ لىك ـ ئاتمىشتەك قىساسكارلارنى كۆردى .

ـــ ئەزىز يۇرتداشلار ، مەن بىر راجپۇت سۆپىتىم بىلەن سىلەر-

نىڭ باتۇرلۇقلۇقىڭلارغا ، پولاتتەك ئىرادەڭلارغا قايىلمەن ، — دەپ سۆز باشلىدى بىرەھمەجىت ، — ئۇلۇغ شۇڭا ئالدىدا قەسەم ئىچىپ ئېيتىمەنكى ، تاھازىرغىچە ھېچقانداق بىر راجپۇت قەلئەسى ئۆزىدىن يۇز باراۋەر كۆپ دۈشمەن بىلەن مۇنچىلىك ئۇزۇن ، مۇنچىلىك دادىللىق بىلەن ئېلىشىپ باققان ئەمەس . مەنلا ئەمەس ، شېرشاھ ھەزرەتلىرىمۇ سىلەرنىڭ جاسارىتىڭلارغا تەن بەرمەكتە . ئۇنىڭ مېنى بۇ يەرگە ئەۋەتىشتىكى مەقسىدى — ئومۇمىي كەچۈرۈم قىلماقچى ئىكەنلىكىنى يەتكۈزۈشتۇر .

بىرەھمەجىت گائۇر شېرخاننىڭ ياخشى نىيەت بىلەن قىلىۋاتقان قۇرۇلۇشلىرى ، ئىسلاھاتلىرى ۋە باشقا ئۇلۇغۋار ئىشلىرىنى سۆزلەشكە باشلىغاندا ، تاقەتسىزلەنگەن كىرات سىنىخ ئۇنىڭ سۆزىنى بۆلدى :

— سەن ئۇنى ئاپئاق كۆرسىتىپ ماختاۋەرمەستىن ، ۋەدىسىنى بۇزۇپ قىلغان مەككارلىقلىرىنىمۇ ئېيت ! شېرخاننىڭ راھىتەس قەلئەسىنى كىرشان رايىدىن نومۇسسىزلارچە تارتىپ ئالغىنى ئېسىڭدە بارمۇ ؟ « بىچارە ئاياللىرىمىز بىلەن بالىلىرىمىزغا باشپاناھلىق بېرىڭ » دەپ ئاياللارچە كىيىنىپ بارغان بۇ ئەركەكلەرنىڭ رەزىللىكىنى رائىزىن قەلئە سىدە بىھۇدە ھالاك بولغان راجپۇتلارنىڭ قېرىنداشلىرى ھەرگىز ئۇنتۇپ قالمايدۇ ! مانا ، ئارىمىزدا كىرشان رايىنىڭ ئوغلى تۇرۇپتۇ ، شېرخاننىڭ ۋەدىسىگە ئىشەنگىلى بولامدۇ ، ئېيتىپ باقسۇن .

كىرات سىنىخ قولى بىلەن كۆرسەتكەن قاۋۇل يىگىت :

— ياق ، مەھەراجە ، — دېدى ، — شېرخاننىڭ ۋەدىلىرىنىڭ بىرىگىمۇ ئىشەنگىلى بولمايدۇ . ئۇنىڭ بىزگە ئوخشاش راجپۇتلارغىلا ئەمەس ، ئۆز دىنىدىكى مۇسۇلمانلارغىمۇ قىلغان نائىنساپلىقلىرى ئېسىمىزدىن چىققىنى يوق . گانگ بويىدا ، چەئۇسەدە ھۇمايۇن بىلەن يارىشىپ ، ھۇجۇم قىلماسلىق ھەققىدە تۇزگەن بېتىمنى قانداق بۇزغانلىقىنى بىر ئەسلەپ بېقىڭ !

— ھە ، ئۇ بىرلەشكىرىي ھىيلىغۇ ! ھۇمايۇنغا قارىغاندا شېرخان ھىندىلارغا كۆپرەك ياخشىلىق قىلىۋاتىدۇ ، — دەپ ئېتىراز بىلدۈردى بىرەھمەجىت گائۇر .

ـــ ئەگەر شېرشاھىڭ بىزگە ھەقىقەتەن ياخشىلىق قىلماقچى بولغان بولسا ، ـــ دېدى كىرات سىنىخ ، ـــ سەن بېرىپ ئېيتقىن ، قامال قىلىشنى توختىتىپ ، قوشۇننىنى قەلەنجەردىن ئېلىپ كەتسۇن . بىزنى تىنچ قويسا ، كېيىن ئۇنىڭ ياخشىلىقىغا ئىشىنىپ ، بەلكىم ئىتتىپاقلىشار-مىز . ئەمما ، ھازىر بىز ئۇنىڭغا ئىشەنمەيمىز ، دەرۋازىنى ئېچىپ قويۇپ ، ئۇنىڭ يەنە بىرەر ھىيلە ـ مىكىرىنىڭ ئازابىنى تارتىشنى خالىمايمىز . ئەگەر قامالنى داۋاملاشتۇرسا ، بىزمۇ بىر ئادىمىمىز قالغۇچە ئېلىشىمىز . ناۋادا يېڭىلىپ قالساق ، ئاياللىرىمىز قىزلىرىمىز دۈشمەن قولىغا تىرىك چۈشۈپ قالماسلىقى ئۈچۈن ، ئۆزلىرىنى ئۆزلىرى جەۋھەر[1] قىلىپ ئۆلۈ-تۈرۈشكە كېلىشىپ قويغان . بىزنىڭ شېرخانىغا بېرىدىغا قەتئىي جاۋاب-مىز مانا شۇ !

تاۋۇزى قولتۇقىدىن چۈشكەن بىرەھمەجىت بوشاشقان ھالدا شېرخانىنىڭ ھۇزۇرىغا قايتىپ كېلىپ ، بولغان گەپ ـ سۆزلەرنى تەپسە-لىي ئېيتىپ بەردى . قانچىلىك چوڭ ، ئېغىر جەڭلەردە غەلىبە قازانغان شېرخانىغا ، نەدىكى بىر كىرات سىنخدىن يېڭىلىپ ئارقىغا چېكىنىش ، ئۇنىڭ ئۈچۈن ئويلاشقىمۇ بولمايدىغان بىمەنىلىكتەك بىلىندى . قەلئە دىكىلەرنىڭ جاۋابى ئۇنى غەزەپلەندۈردى . ئۇنىڭ بۇ نەس باسقان قەل-ئەنى يەر بىلەن يەكسان قىلغۇسى كەلدى . ئوتتۇز مىڭ ئادەمنى جەزە-رىمە ئىسسىقتا ئايىماي ئىشقا سېلىپ ، قەلئەگە يېقىنراق بېرىشقا بولىدىغان ئېگىز ۋە مۇستەھكەم مۆرچەللەرنى[2] ياساتتى . بۇ ئارىلىقتا ئەگىرە ۋە دېھىلىغا ئەۋەتىلگەن مەخسۇس ئادەملەر ، مەملىكەت ئىچىدە بار بولغان ئەڭ چوڭ زەمبىرەكلەرنى ئۆكۈز ۋە پىللارنىڭ ياردىمى بىلەن قەلەنجەرگە ئېلىپ كېلىپ ، مۆچەللەرنىڭ ئۈستىگە ئورنىتىشتى . زەمبىرەك ئوقلىرىنى ياسايدىغان ئۇستىلارمۇ يېتەرلىك ئىدى . سەككىز جۈپ ئۆكۈز سۆرەي-دىغان ئەڭ چوڭ زەمبىرەكنىڭ ھەر بىر تاش ئوقىنىڭ ئېغىرلىقى يىگىرمە

---

① جەۋھەر ـــ ئاياللارنىڭ ئۆزىنى قىلىچ ئاستىغا تۇتۇپ ئۆلۈش ئادىتى .
② مۆرچەل ـــ تاش ، توپا ، ياغاچلار بىلەن ياسىلىدىغان سۇنۇشى تۆۋىلىك ، كۆتۈرمە .

بەش ـ ئوتتۇزمەن ①كېلەتتى . بۇنى ئېتىش ئۈچۈن ئىنتايىن كۆپ باـ رۇت ②لازىم بولاتتى . بارۇت لىق قاچىلانغان كۆن خالتىلار تۆگىلەردە توشۇپ كېلىنىپ ، مەخسۇس ئامبارلاردا تەق قىلىپ قويۇلدى . ئەتراپى تاختاي بىلەن توسۇلغان بۇ ئامبارلارنىڭ ئۈستىگە كىگىز يېپىلدى .

شېرخان قەلئەنىڭ ئاجىزراق كۆرۈنگەن بىر تېمىنىڭ قارشىسىغا ئەڭ چوڭ زەمبىرەكلەرنى ئورنىتىپ ، ئوقنى بىر نۇقتىغا قارىتىپ ئۇزۇلـ دۈرمەي ئېتىشقا بۇيرۇق بەردى . ئۆزى زەمبىرەكلەردىن ئانچە يىراق بولـ مىغان ـــ بارۇت ئامبارلىرىنىڭ يېنىدىكى تۆپىلىكتە ، زەمبىرەكچىلەر باشلىقىغا يولىيورۇق بېرىپ ، ئوقلارنىڭ نىشان قىلغان يەرگە تەككەن ـ تەگمىگەنلىكىنى كۆزىتىپ تۇردى . قۇياش تاغ ئارقىسىدىن ئەمدىگىنە كۆتۈرۈلمەكتە ئىدى . شېرخان تۇرغان جايدىن تېخى سەھەرنىڭ كۆـ لەڭگۈسى كەتمىگەنىدى ، قەلئەنىڭ ئوق ئۇچۇپ بېرىپ تېگىۋاتقان تېـ مىغا قۇياش نۇرى چۈشۈپ تۇراتتى . تامغا ئۇرۇلغان توپ ئوقلىرى ئار ـ قىغا قاڭقىپ چۈشەتتى ، بەزىلىرى يىگىرمە ـ ئوتتۇزگەز بېرىسىغا قاڭقىپ كېلەتتى . بۇنىڭدىن ئەنسىرىگەن توپچى بېشى :

ـــ ئالەمپاناھ ، سىز بۇ يەردە تۇرماڭ ، بىخەتەر بىر جايغا كېتىڭ ، ـــ دەپ ئۆتۈندى .

ـــ سەن ماڭا ئەقىل ئۆگەتمەي ئۆز ئىشىڭنى قىل ! ـــ دەپ ئاچچىقلاندى شېرخان ، ـــ تامچە بىلەن تاش تېشىدىغانلار بار ، سەن شۇنچە چوڭ ئوق بىلەن بىرەر تامنى تېشەلمەمسەن ؟

ـــ ئىلاج قانچە ، ئالەمپاناھ . توپلارنىڭ قوۋۇرلىرى قىزىپ چوغ بولۇپ كەتتى .ئەمدى سەل توختاپ سوۋۇتمىساق قىزىغان قوۋۇر يېرـ لىپ كېتىشى مۇمكىن .

بۇ ئارىلىقتا قۇياش كۆتۈرۈلۈپ ، ئەتراپ قىزىشقا باشلىدى . سەۋر ئېيىنىڭ ئوتتۇرلىرى ، بۇ يەردىكى ئىسسىق ئەڭ ئەۋجىگە چىققان مەزگىل ئىدى . شېرخان تەرلەشكە باشلىدى . ئۇنىڭ خاس خىزمەتكارى ئارقـ

---

① ئوتتۇزمەن ـــ يىگىرمە كىلوگرام .

② بارۇت ـــ ئوق ـ دورا .

سىغا ئۆتۈپ ، ئۇزۇن ياغاچنىڭ ئۇچىغا ئورنىتىلغان سايىۋەننى شېرخانغا سايە چۈشۈرگىدەك قىلىپ تۇتۇپ تۇردى . بارۇتنىڭ قۇرۇمىدىن يۈزى قاپقارا بولۇپ كەتكەن ، پەقەت كۆز ۋە چىشىنىڭ ئېقىلا ئېنىق كۆرۈنۈپ تۇرغان توپچى بېشى ، شېرخاندىن يەنە كايىش ئاڭلىدى :

ــ تام ئەمدى تېشىلەي دېگەندە ئېتىشنى توختىتىپ قويدۇڭغۇ . باشقا توپلار قېنى ؟ توپتىن ئوتتۇزى كەلتۈرۈلگەن ئەمەسمىدى . چۆيۈن ئوق ئاتىدىغان ئەڭ چوڭ توپلار نېمىشقا جىم بولۇپ قالدى ؟!

ــ ئەڭ چوڭ توپلار كونىراپ كەتكەن . گانگ دەرياسى بويىدا ، چەئۇسەدە ھۇمايۇندىن ئولجا ئېلىنغان بۇ توپ ، ئالتە يىلدىن بېرى ئېتىلغان ئەمەس .

ــ مەن ساڭا توپلارنى ۋاقتى ـ ۋاقتىدا مايلاپ ، ياخشى ئاسرىغىن دېگەنىدىمغۇ .

ــ مايلاپ ، ياخشى ئاسرىغانىدۇق ، ئالەمپاناھ . مەيلى ، ئەگەر ۇيرۇسىڭىز ، ئاشۇ چوڭ توپلارنى ئوقلايلى .

ــ دەرھال ئوقلا ! ئۇلاردىن بەش ـ ئالتە قېتىم ئوق ئاتقۇچە ، باشقا توپلار سوۋۇپ قالار . بۇ تام ئۆرۈلمىگۈچە ، ھەممە توپلاردىن ئوق ئېتىۋەر !

ــ باش ئۈستىگە ، ئالەمپاناھ !

چەئۇسەدە ئولجا ئېلىنغان توپلار ھەقىقەتەنمۇ چوڭ بولۇپ ، ھەر بىرىنى ئون ئالتە ئۆكۈز تاغقا ئاران سۆرەپ چىقالايتتى ، چۆيۈن ئوقىنى بىر ئادەم كۆتۈرەلمەيتتى . توپ ئوقلاش ۋە ئېتىش ئۈچۈن . بەش ـ ئالتە ئادەم كېتەتتى . چەتتىكى تاش كۆتۈرمىگە ئورنىتىلغان بۇ توپلار ، نىشان قىلىنغان قەلئە تېمىغا سەل قىياراق تۇراتتى . قىيالىتىپ ئېتىلغان چۆيۈن ئوقلاردىن بىر قانچىسى تامغا ئۇرۇلۇپ كەينىگە قايتتى . بۇ توپلار شېرخاندىن يىراقراقتا بولسىمۇ ، تامغا تېگىپ قاڭقىغان ئوقلىرى ، شېرخان تۇرغان تۆپىلىكنىڭ ئېتىكىگە چۈشۈشكە باشلىدى . بۇنى كۆرگەن شېرخاننىڭ يۈرىكى ئاغقاندەك بولدى . قەلئە تاملىرىنىڭ جېنى بارمۇ نېمە ، ئوقنى ياندۇرۇپ ئېتىۋاتقىنىنى قارا ؟!يا قەلئەدىكى راجپۇتلارنىڭ

تـۆمۇر ئىرادىسى بۇ تاملارغا ئۆتكەنمىدۇر . شېرخان شۇلارنى خيال قىلىپ تۇرغاندا ، چۆيۈن ئوقتىن بىرسى قەلئەنىڭ تۆپىسىدىن بىر گەزچە يەرنى ئوپۇرۇپ ، قەلئە ئىچىگە غۇلاپ چۈشۈردى . بۇنىڭدىن خۇشال بولۇپ كەتكەن شېرخان خەۋپ ـ خەتەرنى يەنە ئۇنتۇدى ـ دە ، نۆۋەتـتىكى ئوقنىڭ ئېتىلىشىنى كۈتتى .

نۆۋەتتىكى ئوققا بارۇت ئىككى باراۋەر كۆپ سېلىنغانىدى . ئوق ئىككى ھەسسە قاتتىق زەرب بىلەن قەلئەنىڭ تاش تېمىغا ئۇرۇلدى . لېكىن ئۇنى تېشىپ ئۆتەلمەي ، ئارقىسىغا ۋىڭىلداپ ئۇچۇپ كەلگىنىچە شېرخاندىن سەل نېرىراقتىكى بارۇت ئامبىرىنىڭ ئۈستىگە چۈشتى .

توپ قوۋۇرىدىن چوغ بولۇپ يېنىپ چىققان چۆيۈن ئوق ، ئامبار ئۈستىگە يېپىلغان كىگىزنى ، كۆن خالتىلارنى كۆيدۈرۈپ تېشىپ ئۆتۈپ ، جەزىرىمە ئىسسىقتا قىزىپ تۇرغان بارۇتنى پارتلىتىۋەتتى . پۈتۈن بىر بارۇت ئامبىرىنىڭ دەھشەتلىك پارتلىشىدىن كۆتۈرۈلگەن ھاۋا دولقۇنى ئون قەدەمچە نېرىدا تۇرغان شېرخانغا تاشتەك قاتتىق ئۇرۇلۇپ ، ئۇنى تۆپىلىكتىن پەسكە غۇلتىۋەتتى . بەكمۇ قاتتىق يىقىلغان شېرخان ھوشىدىن كەتتى . پارتلاشتىن يېنىپ كەتكەن ياغاچ ، كىگىز ۋە كۆن پارچىلىرى ئۇنىڭ ئۈستىگە چۈشۈشكە باشلىدى . شېرخان كىيىملىرىگە تـۇتاشقان ئوتنىڭ ئاچچىق ئاغرىقىدىن بىر پەسكە ھوشىغا كېلىپ كۆزىنى ئاچتى . ئوتئۇنىڭ كىيىمى ۋە ساقال ـــ بۇرۇتلىرىنى كۆيدۈرۈپ يامىشىپ كەلمەكتە ئىدى . سېسىق تۈتۈندىن نەپەس ئالغىلى بولمايتتى . ئۇ قوللىرى بىلەن يۈزىنى ئوتتىن توسماقچى بولغانىدى ، يەڭلىرىنىڭمۇ كۆيۈۋاتقانلىقىنى كۆرۈپ ، ئاخىرقى نىجادلىقىنى يەردىكى توپىدىن ئىزدىدى . يەرگە ئېغىناپ ، يۈزىنى تۇپراققا ياقىنىچە يەنە ھوشىدىن كەتتى .

شېرخاننىڭ ئەتراپىدىكى قورۇقچىلىرىمۇ پارتلاشتىن ئۆلگەنىدى . يىراقتىراق تۇرغان ۋە پارتلاشتىن ساق قالغان ئادەملەر نېمە ۋەقە بولغانلىقىنى ئاڭقىرىپ يېتىپ كەلگۈچە ، شېرخان كۆيۈپ قاردىاپ كەتكەنىدى .

شېرخان يېشى ئاتمىشتىن ئاشقاندا ، تۇغۇلغان يۇرتى ساسارام-
دىكى چىرايلىق كۆل ئوتتۇرىسىدىكى ئارالغا ، ئۆزى ئۇچۇن ھەيۋەتلىك
مەرمەر مەقبەرە ياساتقانىدى . ئۇنى شۇ مەقبەرىگە دەپنە قىلىشتى . قەلەن-
جەر تاملىرىدىن يانغان ئوق پەقەت باروت ئامبىرىنىلا ئەمەس ، شېرخان-
نىڭ مىراسخورلىرىنىڭ ئىناقلىقىنىمۇ پارتلىتىۋەتكەندەك بولدى .

شېرخاننىڭ چوڭ ئوغلى ئادىلجان جەڭگىرگە ئىشتىراك قىلمىغان
بولسىمۇ ، ئەگەردە ئۆزىنى ئاتىسىنىڭ ئورنىغا شاھ دەپ ئېلان قىلدى .
لېكىن باشقا بىر قانچىلىغان ئەمىرلەر ، شېرخاننىڭ ئوتتۇرانچى ئوغلى
جالالخاننى ۋەلىئەھد دەپ ئېتىراپ قىلىشتى . شېرخاننىڭ مەشھۇر سەر-
كەردىلىرىدىن ھەۋەسخان سىرھىندتا جالالخانغا قارشى ئىسيان كۆ-
تۇردى . پەنجاپ ھاكىمى ھەيبەتخانمۇ جالالخاننى ئېتىراپ قىلمىدى .
جالالخان ئىسلامخان دېگەن يېڭى نام بىلەن تەختكە چىقتى ۋە ھەۋەس-
خان ، ھەيبەتخانلارغا قارشى ئۇرۇش باشلىدى .

چۇنارىدىكى شېرخاننىڭ كۈيئوغلى ئەھمەدخان سۇر ، بەنگالەدىكى
ئىبراھىم سۇر ۋە باشقىلار بىر دۆلەتنى پارچىلاپ ، ئۆزلىرىچە مۇستەقىل
پادىشاھ بولۇش ھەرىكىتىگە چۇشتى .

شېرخان بەش يىل تەختتە ئولتۇرۇپ ، زور شىددەت ۋە ئاجايىپ
سۇرئەت بىلەن قۇرغان يېڭى دۆلەت ، ئۆزئارا ئۇرۇشلار ۋە ئىچكى نىزالار
تۈپەيلى ، يەنە شۇنداق شىددەت ۋە سۇرئەت بىلەن پارچىلىنىشقا باش-
لىدى .

كابۇل . بهره . كۆيگەن كۆزلەر

بۇ ئىشلارنىڭ خەۋىرى كابۇلغا جەۋزەئىيىدا يېتىپ كەلدى . كۈن ئىسسىپ كەتكەنلىكتىن ، كابۇل ئەتراپىدىكى تاغلارنىڭ قارلىرى ئېرىپ دەريا ـ بۇلاقلاردىكى سۇلار كۆپىيىپ قالغانىدى . شاهى كابۇل تېغىنىڭ ئېتەكلىرىدىكى بۇلاق سۇلىرى شەهەر سىرتىدىكى باغۇ بوستانلاردىن ئېشىپ ئېگىز تۆپىلككە جايلاشقان ئارکىنىڭ ئەتراپىدىكى چىمەنزار-لىقلارغا يېتىپ كەلگەنىدى .

قىشتا قەندەهاردىن ئېلىپ ئېلىنگەن ئەكبەر ئىنىكئانىلىرى بىلەن بىللە ، ئاشۇ ئارکىتا قاتتىق نازارەت ئاستىدا ساقلىناتتى . دەريا بويىدىكى باغى نوروزدا تۇرىدىغان خانزادە بېگىم ، ئەكبەرنى ئۆز يېنىغا ئېلىپ كەتمەكچى بولغاندا ، كامران مىرزا رۇخسەت قىلمىدى :

ـــ ئارکىتا قوروقچىلار كۆپ ، بۇ يەر بالا ئۇچۇن بىخەتەر ، ـــ دەپ ۋەج كۆرسەتتى .

لېكىن ئارکىتا ئەفزەلبەگ ، قاراچەخانغا ئوخشاش هۇمايۇننىڭ دۇشمەنلىرى بار ئىدى . ئۇلاربالىغا يوشۇرۇنچە يامانلىق قىلىشى مۇمكىن ئىدى . خانزادە بېگىم ئىككى يېرىم ياشلىق ئەكبەرنى قۇچىقىغا ئېلىپ قۇلىقىغا شۇنىرلىدى :

ـــ ئەنە ئاۋۇ تاغلىرىڭنىڭ قولىدىن هېچنەرسە ئالمىغىن ، ئەڭ تاتلىق نەرسىلەرنى بەرسىمۇ يېمىگىن ، ماقۇلمۇ قوزام .

ئەكبەر ئانىسىنىڭكىگە ئوخشىغان يوغان كۆزلىرى بىلەن چوڭ هاممىسىغا هەيران بولۇپ تىكىلەتتى . تېخى ئۇنىڭ چوڭ ئادەملەر ئوتـ تۇرسىدىكى مۇرەككەپ مۇناسىۋەتلەرگە ئەقلى يەتمەيتتى . لېكىن ئۇ ئارکىغا كېلىپ ـ كېتىپ تۇرىدىغان سوغۇق چىراي بەگ ـ ئەمىرلەر-دىن هېتىرقىمايتتى . ئۇلارنىڭ بەزىلىرى ياسالما تەكەللۇپ قىلىپ ، ئۇنى

گەپكە سالماقچى بولسا ، بالا قاپىقنى تۇرۇپ ئۇندىمەيتتى . بەزىدە ھامما گۇلبەدەن بېگىم ئىككى ياشلىق ئوغلى سائادەتيارنى يېتىلەپ كىرىپ كەتتى . ئەكبەر ئۇلار بىلەن چۆچۈك تىلدا گەپلىشىپ ، سائادەتيارنى بىلەن ئويناپ ــ كۇلەتتى . بولۇپمۇ خانزادە بېگىم كەلسە :

ــ مومام كەلدى ، مومجان ! ــ دەپ ئالدىغا يۈگۈرۈپ چىقاتتى .

ماھىم ئىنىكىنا ئۇنىڭغا گەپ ئۆگىتىپ :

ــ ھەزرەت بېگىمنى مومما دېمەي ، ھەزرەت هاممما دەڭ ، ــ دېگەندە :

ــ ياق ، هاممما مانا ، ــ دەپ گۇلبەدەننى كۆرسىتەتتى .

ئاتمىش يەتتە ياشقا كىرىپ قالغان خانزادە بېگىمنىڭ جۇغى كىرىمنكى يىللاردا تېخىمۇ كىچىكلەپ كەتكەنىدى . خۇددى ۋەزنى يوق پەرىشتىدەك ، كۆپىنچە ئاق يىپەك كىيىم كىيىپ يۈرەتتى ، چېچى بېشىدىكى ئاق رومالدىنمۇ ئاقراق كۆرۈنەتتى . ئەكبەرنى باغرىغا بېسىپ :

ــ موما دېگەن تىلىڭدىن ئايلىناي ! ــ دەپ ئەركىلىتەتتى ، ــ بوپتۇ ، مەن ساڭا موما بولاي ، سېنى كۆرسەم رەھمەتلىك بوۋاڭ بابۇر مىرزىنىڭ ئىككى ـ ئۈچ ياشلىق چاغلىرى ئېسىمگە چۈشىدۇ . مەن ، بەش ياش چوڭ ئىگىچىسى ، ئۇنىڭ بۆشۈكىنى تەۋرەتكەنمەن . ھېلىمۇ ئېسىمدە بار ، ئۇنىڭ كىچىك ۋاقتىدىكى پۈت ـ قوللىرى ئەكبەرنىڭكىدەك بۇدرۇق ئىدى .

خانزادە بېگىم ھۇمايۇن بىلەن ھەمدە بانۇدىكى جەزبىدارلىقىنىڭ ئەكىسىدە بەرق ئۇرۇپ تۇرغانلىقنى كۆرۈپ يۈرىكى ئېچىشتى . گۆدەك بالا ئاتا ـ ئانىسىنى ئۈچ ـ تۆت ئاي كۆرمىسە ، كېيىن ئۇلارنى تونۇماي قالىدۇ . بۇنى چۈشىنىدىغان خانزادە بېگىم :

ــ ئەكىرجان ، ئاتا ـ ئاناڭ ئېسىڭدە بارمۇ ؟ ــ دەپ سورىدى ، ــ ھازىر ئۆيگە كىرىپ كەلسە تونۇمسەن ؟

بۆشۈكىدە قالغان ئون بىر ئايلىق بالا ، بىر يېرىم يىلدىن بېرى كۆرمىگەن ئاتا ـ ئانىسىنى كۆز ئالدىغا كەلتۈرۈشكە ئۇرۇندى ، لېكىن

كەلتۇرەلمەي مەيۇسلىنىپ باش چايقاپ :

ـــ ياق ، ـــ دېدى .

شۇنداق شوخ بىر بالىنىڭ ئاتا ـ ئانىسىنىڭ گېپى چىقسا ، تىرىك يېتىمدەك مەيۇسلىنىپ قالغانلىقىنى كۆرگەن ماھىم ئىنىكئانا كۆزىگە ياش ئېلىپ ، ھەسرەت بىلەن پىچىرلىدى :

ـــ ھەزرەت بېگىم ، باھارمۇ ئۆتۈپ كەتتى ، بالىلىرىمىزنى باغ ـ ۋارانلارغا سەيلىگىمۇ ئېلىپ چىقالمىدۇق . بىزنى قورۇغداشنى باھانە قىلىپ ھەپسىدە ساقلاۋاتىدۇ . ئارىقا سۇنى تۇلۇمدا توشۇپ ئەكىلىپ بېرىدۇ ، ئالىقاندەك كۆكۈرۈپ تۇرغان يەرمۇ يوق . تامدىن شۇنداق قارىغۇدەك بولسىڭىز ، ھەممە ياق چىمەنزارلىق ، بۇلاق سۇلىرى ئېقىپ تۇرغان ! بىز بۇنىڭ ھەممىسىدىن مەھرۇم .

خانزادە بېگىم بايا كېلىۋاتقاندا ، كامران مىرزىنىڭ تۆت ياشلىق ئوغلى ئىبراھىمنىڭ تەربىيچى ـ قورۇقچىلىرى بىلەن بىللە ، ئارىقىنىڭ ئېتىكىدىكى چىمەنلىكتە نەقارە[1] چېلىپ ، كالتەك[2] تېپىپ ئويناۋاتقانلىقىنى كۆرگەنىدى . كامراننىڭ ئۆز ئوغلى شۇنداق ئەركىن يايراپ يۈرگەن يەردە ، ئەكبەرنى ھەپسىگە سالغاندەك تۇتۇپ تۇرۇشى ، خانزادە بېگىمگە چىداپ تۇرغىلى بولمايدىغان ئادالەتسىزدەك بىلىنىدى .

ـــ يۈرۈڭلار ،بىزمۇ چىمەنلىككە چىقايلى ، ـــ دېدى خانزادە بېگىم ئەكبەرنىڭ قولىدىن تۇتۇپ . ماھىم بىلەن جەججى ئىنىكئانىلارمۇ ئوغۇللىرىنى يېتەكلىدى . ئارقا دەرۋازىسىدىكى قورۇقچىلار :

ـــ ئالىيلىرى رۇخسەت بەرمىسە ، ئەكبەر مىرزىنى دەرۋازىدىن چىقىرالمايمىز ، ـــ دېيىشتى .

خانزادە بېگىم كامراننىڭ ھازىر ئارقىتا يوقلۇقىنى بىلەتتى :

ـــ ھەزرىتىم ماڭا رۇخسەت بەرگەن ، ـــ دېدى قورۇقچىغا ، ـــ پۇتۇن مەسئۇلىيەتنى ئۆز زىممەمگە ئالىمەن ، دەرۋازىنى ئېچىڭ !

جۇغى كىچىككىنە بۇنۇرانە مومايىنىڭ مەملىكەت بويىچە ئەڭ مۆ-

---

① نەقارە ـــ دۇمباق ، بۇ يەردە دېيىلگىنى ئويۇنچۇق دۇمباق .

② كالتەك ـــ يىپ ، كەندىرگە ئوخشىغان نەرسىلەر بىلەن ياسالغان توپ .

تۇمەر ، كۆپنى كۆرگەن ئايال ئىكەنلىكنى قورۇقچىلارمۇ بىلەتتى . ئۇلار بېگىمنىڭ مەلىكىلەرگە خاس قەتئىيلىك بىلەن بەرگەن بۇيرۇقنى بېجىرىشكە مەجبۇر بولدى .

ئارىك بويىدا تىنىق بۇلاق سۈيى شىلدىرلاپ ئېقىپ تۇراتتى . ئەكبەر بىلەن ئۇنىڭ ئىككى كۆكەلدىشى ، رەڭمۇ رەڭ دالا گۈللىرى ئېچىلىپ كەتكەن كەڭ چىمەنزارلىقتا قوغلىشىپ ، يايراپ راسا ئويناشتى . خانزادە بېگىم بىلەن ئىنىكئانىلار سۇ بويىدىكى چوڭ ياڭاق دەرىخىنىڭ سايىسىدا گەپلىشىپ ئولتۇرۇشتى . شۇ چاغدا باللار چالىدىغان كىچىك كىنە نەقارىنىڭ ئاۋازى ئاڭلاندى .

كامران مىرزا نورۇز بايرىمىدا ئوغلىغا ناكسىمان[1] ئىككى نەقارە سوۋغا قىلغان بولۇپ ، ئۇلارنىڭ يۈزىگە قىزىل رەڭلىك كۆن تارتىلغان ، يانلىرى كۈمۈشتىن چىرايلىق قىلىپ زىننەتلەنگەن ، ئىنچىكە تاياقچىلار بىغا ئالتۇن سۈيى يۈگۈرتۈلگەنىدى . نەقارىنى بىر خىزمەتكار بېگىت ئىككى قوللاپ تۇتۇپ ، كەينىچىلەپ مېڭىپ كېلىۋاتاتتى . تۆت ياشلىق ئىبراھىم مىرزا نەقارە تاياقچىسىنى قالايمىقان ئۇرۇۋاتقاچقا ، ئۇنىڭدىنمۇ شۇنداق قالايمىقان ئاۋاز چىقاتتى .

ئەكبەر ئىبراھىمنى ئارىكتا كۆپ كۆرۈپ يۈرگەچكە ياتسىرىماي ئۇنىڭ ئالدىغا يۈگۈرۈپ باردى . چىرايلىق نەقارىگە قىزىقىپ :

— تاياقچىنى ماڭا بېرىڭ ، چېلىپ باقاي ، — دېدى .

پادىشاھنىڭ ئوغلى دەپ ، ئەتراپتىكىلەرنىڭ قىلغان خۇشامەتلىرىدىن دىمىغى ئۇستۈن بولۇپ قالغان ئەركە ئىبراھىم :

— نېرى تۇر ، سەن چالالمايسەن ، — دېدى .

ئۇچ ياشلىق كۆكەلدىش ئەدھەم سۆزگە ئارىلاشتى :

— ئەكبەر سىزدىن ياخشى چالىدۇ ، بېرىڭ ، چېلىپ كۆرسەتسۇن .

ـ ياق ، بۇنى ماڭا ھەزرەت ئاتام سوۋغا قىلغان .

---

① ناك — ئامۇتقا ئوخشاپ كېتىدىغان مېۋە . بۇ يەردە كونۇس شەكلى كۆزدە تۇتۇلغان .

— قايتۇرۇپ بېرىمەن ، — دېدى ئەكبەر ، — بىر چېلىپ باقاي .

ئىبراھىم مىرزا ئۇنىمىغاندىن كېيىن ، ئەكبەر تاياقچىنى تارتىۋېلىش ئۈچۈن قولىنى ئۇزاتتى ، ئىبراھىم بەرمىدى . بۇ تارتىشماقنىڭ ئۇستىگە كامران مىرزا بەش ـ ئالتە ئادىمى بىلەن كېلىپ قالدى .

— بۇ نېمە ماجىرا ! — دەپ ۋاقىرىدى ئۇ ، — بۇلارنى كىم ئارىكتىن چىقاردى ؟

خانزادە بېگىم دەرەخ سايىسىدىن تۇرۇپ ئاتلىقلارغا قاراپ ماڭدى :

— ھەزرىتىم ، بۇلارنى مەن ئېلىپ چىقتىم . باھار ئۆتۈپ ، چەمەنزارلىققا چىقىپ باقمىغانىكەن .

كامران ھورىدىن سەل يېنىپ ، ھاممىسىغا سالام بەردى . نېمىلا بولمىسۇن ، ئۇمۇ بۇ قېرى مۆتىۋەر ئايالدىن ھېيىقىپ ئۆگەنگەنىدى . لېكىن ئاتىتىن چۈشۈپ كۆرۈشۈشكە بوينى بارمىدى . شېرخانىڭ ئۆلگىنى ، ھۇمايۇننىڭ ئىشلىرىنىڭ يۇرۇشۇپ قەدەرھارنى ئىگىلەپ ئالغىنى كامراننى بىئارام قىلىپ قويغانىدى . ئۇنىڭ ئالتۇن يۈگەنلىك ئېتىمۇ ئۆزگە ئوخشاش سەۋرسىزلىك بىلەن تېپىچەكلەپ تۇراتتى . كامران يۈگەننى تارتىپ ، ئارقا تەرىپىدە ئات ئوينىتىپ تۇرغان ۋەزىرى ئەزەم باپۇسخان ۋە كابۇل شەھىرىنىڭ ھاكىمى قاراچەخانغا يۈزلەندى . نەقارەنىمۇ بايراقلا ئوخشاش ئەڭ مەرتىۋىلىك ھاكىملارغا بېرىلىدىغانلىقىنى نەزەردە تۇتۇپ :

— بۇ ئەكبەر بالا ھېلىتىن نەقارە تالاشقىلى تۇرۇپتۇ ـ دە ، — دېدى .

باپۇسخان خىرىلداپ كۈلۈپ :

— ھەزرىتىم لۇتىنى[1] قىلدى ، — دېدى .

ياۋاش ئاتىتا ئولتۇرغان كابۇلنىڭ ھازىرقى شەيخۇلئىسلامى سەيىدخېلىلمۇ كامراننىڭ سۆزىنى ماقۇللاپ :

---

① لۇتىنى — ئىلتىپات ، مەرھەمەت ، ئالىيجانابلىق .

ـــ هەزرىتى ئالىيلىرى تۆگىگە مىنىپ يىراقنى كۆردى ، ـــ دېدى .

كىچىككىنە ئەكبەر بۇ گەپلەرنى چۈشەنمىسىمۇ ، ئاتلىقلاردىن تەپ تارتىپ ، قوللىرىنى نەقارە تاياقچىسىدىن تارتتى . كامران ئۇنىڭغا قاراپ :

ـــ ساڭا نەقارە كېرەكمۇ ؟ ـــ دېدى ، ـــ شۇنى چالماقچىمۇ سەن ؟قېنى ، دېگىنە ، بالا !

ئەكبەر شۇنداق دېگەندەك باش لىڭشىتتى . كامران بۇ بالىنى ئاركىتىن رۇخسەتسىز ئېلىپ چىققان قېرى هاممىسىغا قاتتىق گەپ قىلمىغان بولسىمۇ ، ئەكبەرنىڭ ئەدىپىنى بېرىپ قويغىسى كەلدى . ئوغلى ئىبراهىم مىرزا ئەكبەردىن خېلى كۆچلۈك كۆرۈندى . ئەكبەردىن بىر يېرىم ياش چوڭ بولغان ئىبراهىمنىڭ ئۇنى يىقىتىشى ئېنىق ئىدى .

ـــ قېنى ، ئەمسە ، ئىككىڭلار چېلىشىڭلار ! ـــ دېدى كامران ئەكبەر بىلەن ئىبراهىمغا ، ـــ كىم يىقىتسا نەقارە شۇنىڭ بولىدۇ .

ئىبراهىم تاياقچىنى خىزمەتچىگە بېرىپ ، ئەكبەرگە قاراپ شىپىلاپ كەلدى . ئەكبەر كىچىك بولسىمۇ ، كۆكەلداشلىرى بىلەن چېلىشىپ ئۆگەنگەنىدى . ئىككىلا بالىنىڭ بېلىدە بەلۋاغلىرى بار بولۇپ ، چېلىشىش باشلاندى . كىچىك بالىلارنىڭ چېلىشىشىغا ئاتلىقلار كۈلۈپ قاراپ تۇرۇشاتتى . كامران مىرزا جىددىيلىككە ، خانزادە بېگىم بىلەن ماهىم ئىنىكىنا ئەنسىزلىككە چۈشۈپ قالغانىدى . ئىبراهىمنىڭ چوڭلۇقى ئۇنىڭغا پايدىلىق بولۇۋاتاتتى . ئەكبەر قاتتىق سىلكىنىپ كەتتى ـ ده ، پۇتى تېيىلىپ تىزلىنىپ قالدى . ئىبراهىم ئاركىتا بەكمۇ ئەركىن يۈرەتتى ، قىلمىقسىزلىق قىلىپ ئەكبەرنى يېتىم بالىدەك بوزەك قىلاتتى . ئەمدى ئۇنىڭدىن يىقىلىپ ، شۇنداق ياخشى نەقارە ئالالماي قالسا !؟ ياق ! بالا خانزادە بېگىم بىلەن ماهىم ئىنىكىنىڭ مۆلدۈرلەپ قاراپ تۇرغان كۆزلىرىدىن مەدەت ئالغاندەك بولدى ـ ده ، چاققانلىق بىلەن قەددىنى رۇسلىۋالدى . پۇتۇن كۈچىنى يىغىپ ، ئىبراهىمنى چىمەنلىككە يىقىتىپ ئۇستىدىن بېسىۋالدى . ئەكبەرنىڭ تېگىدە ياتقان ئىبراهىم :

ـــ بولدى ، قويىۋەت ، ـــ دەپ يىغلىۋەتتى .

بۇ ھال كامرانغا يامانلىقنىڭ بىشارىتىدەك تۇيۇلدى . ئۇنىڭ غەزىپىدىن قورققان ماھىم ئىنىكئانا يۈگۈرۈپ بېرىپ بالىلارنى ئاجراتتى ـ دە ، ئىبراھىمنى تۇرغۇزۇپ ئۈستىۋېشىنى قېقىشتۇردى .

كامران ئوغلىنى سىلكىشلەپ :

ـــ ھە ، بوشاڭ پالۋان ، نېمىگە يىغلايسەن !؟ ـــ دېدى ، ـــ بولدى قىل ، نەقارەنى ئەكبەرگە بەر !

باپۇسخان ئارىغا چۈشتى :

ـــ ھەزرىتىم ، كۆرمىدىڭىزمۇ ، ئەكبەر چاپۇتلىدى . بولمىسا ئىبراھىم مىرزا ئۇنى يىقىتاتتى .

ئەتراپىدىكىلەرنىڭ مۇنداق خۇشامەتلىرىگە ئۆگىنىپ كەتكەن كامران مىرزا ، يالغان گەپكە ئىشەنگۈسى كېلىپ :

ـــ مەن كۆرمەي قاپتىمەن ، ـــ دېدى ـــ دە ، سوئال نەزەرى بىلەن سەيىدخېلىلگە قارىدى .

ھەر دائىم كامراننىڭ ئاجىزلىقلىرىنى قۇدرەتلىكنىڭ ئالامىتى دەپ كۆرسىتىدىغان ھەم ئۇنىڭ ماختاشنى ياقتۇرىدىغانلىقىدىن پايدىلىنىپ ئىناۋىتىنى ئاشۇرۇپ كەلگەن سەيىدخېلىل ، چاپۇتلىغاننى ئۆز كۆزى بىلەن كۆرگەندەك :

ـــ ئەستەغپۇرۇللا ، شۇنچىلىك كىچىك بىر بالىنىڭ چاپۇتلاشنى ئۆگىنىۋالغىننى قاراڭ ، ـــ دېدى .

ئۇنىڭ گېپىنى قاراچەخان قۇۋەتلىدى :

ـــ قەندەھارنى شۇنداق قۇۋلۇق بىلەن ئالغان ئاتىسىغا تارتقان ـ دە .

ئارقا ـ ئارقىدىن ئېيتىلغان بۇ گەپلەر كامراننىڭ ھۇمايۇندىن ئۈستۈنرەك تۇرىدىغانلىقىنى ، شۇ سەۋەبتىن ئىبىراھىمنىڭ ئەكبەردىن يۇقىرىراق ئىكەنلىكىنى يەنە بىر قېتىم ئىسپاتلىغاندەك بولدى . شۇنىڭ بىلەن خىجالەتچىلىكتىن قۇتۇلغان كامران مىرزا ، ھاممىسىنىڭ ئالدىدا بىر مەردلىك قىلغۇسى كېلىپ :

— خەير ، نەقارەنى ئاۋۇ بالىغا بەر ، — دېدى ئەكبەرنى كۆرسەتىپ ، ئاندىن ئوغلىغا تەسەللى بەردى ، — سەدىقەمۇ بېرىپ تۇرۇش كېرەك . ساڭا بۇنىڭدىنمۇ ياخشىراقنى ئېلىپ بېرىمەن . يۈر ، ئاتقا مىنگەش .

خىزمەتكار يىگىت نەقارەنى ئەكبەرگە زەردە بىلەن تۇتقۇزۇپ قويدى . ئىبرايىم مىرزىنى ئەركىلىتىپ ، ئاتىسىنىڭ ئارقىسىغا مىنگەشتۈردى .

ئىككى يېرىم ياشلىق ئەكبەر قۇۋلۇق ـ شۇملۇقنىڭ نېمىلىكىنى بىلمەيتتى ، شۇڭا ئاتىلىقلارنىڭ كۆزلىرىدىكى نەپرەت ، گەپ ـ سۆزلىرىدىكى دوق ۋە كىنايىلەرنى سېزىپ ، ھەيران بولۇپ تۇرۇپلا قالدى . قولىدىكى نەقەرەمۇ ئۇنىڭ كۆزىگە كۆرۈنمەيتتى . ئۇنى نېمە ئۈچۈن سىلكىشلەيدۇ ؟ ئاخىر ئۇ ئىبراھىمنى يىقىتتىغۇ ؟

بالىنىڭ ئېغىر ئىزتىراپ ئىچىدە قالغانلىقىنى بىلگەن خانزادە بېگىم ، ئىتتىك بېرىپ بالىنى قۇچاقلىدى :

— بويۇڭدىن مومايڭ ئايلانسۇن ، گۆدەك پالۋانىم . كىچىك بولساڭمۇ ئۇتتۇڭ . بۇ نەقارە سەدىقە ئەمەس ، مۇكاپات ! ھالال ئالدىڭ ، چال !

بۇ گەپلەردىن كامران مىرزىنىڭ چىرايى بۇزۇلۇپ كەتتى . قاراچەخان ئۆز ھامىيسىغا يان بېسىپ ، ئەكبەرگە نەپرەت بىلەن تىكىلدى ـ دە :

— ھازىرچە چېلىپ تۇرۇڭ ، ھەزرىتىم قۇۋلۇقنىڭ جازاسىنى كېيىنرەك بېرىدۇ ، — دېدى .

خانزادە بېگىم ئىككى قولىنى كامرانغا سوزۇپ :

— ئادالەتلىك بولۇڭ ، — دېدى ، — ئاخىر سىز ھەققانىيەتچى شائىرنىڭ ئوغلىسىز . ئۆزىڭىزمۇ ھەقىقەتنى ئۇلۇغلاپ پاساھەتلىك شېئىرلىرىڭىز بىلەن مىسرالارنى يازغانىدىڭىز . يېنىڭىزدىكى جانابلار بىر ئاز ئىنساپ قىلسۇن . بۇ مەسۇم بالا قۇۋلۇقنى نەدىن بىلىدۇ . ئاقنى قارا قىلىپ كۆرسىتىپ شۇ دەرىجىگە بارىدىمۇ ئەمدى .

قاراچەخان ۋە سەيدخېلىللار ئەمدى كامراندىن يارداەم تىلەپ ئۇنىڭغا قاراشتى.

— بېگىم، ئات ئۇستىدىن كۆپ نەرسە ئېنىقراق كۆرۈنىدۇ، — دېدى كامران، — سىز چاپۇتلىغاننى كۆرمەي قالغان بولۇشىڭىز مۇمكىن. ئەمما يېنىمدىكى جانابلار مېنىڭ تاغدەك تايانچىلىرىم. بولار كۆزگۈ[1] بولۇپ، ماڭا ھەقىقەتنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ. مېنىڭ بۇ كۆزگۈگە قارىسام كۆڭلۈم كۆتۈرۈلىدۇ. سىز مېنىڭ كۆزگۈمگە تاش ئاتماڭ، بېگىم!

— لېكىن، — دېدى خانزادە بېگىم، — قاراچەخان جانابلىرىمىڭ بىگۇناھ بالىنى جازالىماقچى بولۇپ تەھدىت سالغىنى كۆزگۈگە تاش ئاتقانلىقى ئەمەسمۇ! جانابلار بىلىپ قويسۇنكى، ئەنە ئاۋۇ تۆپىلىكتە ھەزرەت بابۇرنىڭ قەبرىسى بار. ئىنسانىڭ ئۇلۇغ روھى بۇ بالىنى ھمايە قىلىدۇ. ئەگەر بالىغا زىيان يەتكۈزۈلسە، ئاتىڭىز قەبرىسىدە تىك تۇرىدۇ!

كامران تېپچەكلەپ تۇرغان ئېتىنىڭ تىزگىنىنى ئەسەبىي بىر ھەرىكەت بىلەن تارتىپ تىنچلاندۇردى، ئاندىن ئارقىسىدا قېنىلىپ ئولتۇرغان ئوغلىنى ئىگەرنىڭ ئالدىغا ئېلىپ سول قولى بىلەن تۇتۇۋالدى:

— ھەزرەت بېگىم، ھېچكىم ئەكبەرگە زىيان يەتكۈزگىنى يوق. مانا كۆرۈپ تۇرۇپسىز، تۆت ئايدىن بېرى بىز ئۇنى ئۆز ئوغلىمىزدەك قاراپ كېلىۋاتىمىز.

بۇ ئارىدا ماھىم ئىنىكئانا ئەكبەرنى ئاتلىقلاردىن يىراقلارغا ئېلىپ كەتتى. كۆكەلداشلىرى ئۇنى ئورنۇپلىپ، قولىدىكى نەقارەنى قىزىقىپ كۆرۈشكە باشلىدى. لېكىن ئۇلار چوڭلار ئوتتۇرىسىدا بولۇۋاتقان ئاچچىق گەپلەردىن ھېيىقىپ، نەقارەنى چالغۇسى كەلسىمۇ چېلىشقا پېتىنالماي جىم تۇرۇۋە شاتتى.

— ھازىر ئەڭ ئېغىر خەۋپ ئەسقەرىنىڭ بېشىغا كەلدى، —

---

[1] كۆزگۈ — ئەينەك.

دەپ قىزىشىپ داۋام قىلدى كامران ، ــ سىز ئادالەتلىك هاممىا بولسىڭىز ، ئەسقەرىنى قۇتۇلدۇرۇشقا ياردەم قىلىڭ . قىزىلباشلار قەندەرهارنى بەرسۇالغاندىن كېيىن ، ئەسقەرىنىڭ خەزىنىسىنى تالاپ ، هەرىمىنى بۇلغاپتۇ .

ئاتىلىقلارنىڭ ئالدىدا تۇرغان خانزادە بېگىم ، جۇغى كىچىك ، ئاجىزدەك كۆرۈنسىمۇ ، كۆزلىرى يېنىپ ، سۆزلىرى ئوقتەك چىقاتتى :

ــ بۇنداق تۆھمەتلەرنى ئىنىم بابۇر مىرزا شاھ ئىسمايىل بىلەن ئىتتىپاقلاشقان چاغلاردا كۆپ ئاڭلىغانمەن . هەممىسىنىڭ يالغانلىقى كېيىن بىلىنگەنىدى .

ــ ئەمما مىرزا هۇمايۇننىڭ قەندەرهارنى قىزىلباشلارنىڭ ياردىمى بىلەن ئالغانلىقى يالغان ئەمەسقۇ ، ــ دېدى باپۇسخان ، ــ بۇ هەقتە هەزرىتىم ئاجايىپ بىر مەسنەۋى يازدى ، بىرلا ئوقۇپ يادىمدا قاپتۇ :

چىقتى خۇراسان سەردىن ئوغرىتۇار ،
كېلدى هەم تەئمە ئەيلەبان قەندەهار .
جامۇ بولۇپ بىر نېچە بەدنام ئانگە ،
كوفرئوتىنىڭ شۆئلەسىنى تېز ئەتىپ ،
زۇلمۇستەم تىغىنى هونرېز ئەتىب .

ــ ئاپىرىن ، هەزرىتىم !

ــ بابلاپتۇ . بابۇر هەزرەتلىرىدىن مىراس قالغان شېئىرىي ئىستىداتى كامالەتكە يېتىپتۇ !

ــ ئەمما ، مەن بۇنداق ئۆتكۈر شېئىرنى بابۇر هەزرەتلىرىنىڭ دىۋانلىرىدىمۇ كۆرمىگەن ، ــ دېدى باپۇسخان كامراننى يەنە بىر بالداق كۆتۈرۈپ .

قاراچەخان بۇ گەپنى دەرهال قۇۋەتلىدى :

ــ ئۇستازدىن ئېشىپ چۈشكەن شاگىرتقا تەسەننا !

كامران بۇ ماختاشلاردىن ياغدەك ئېرىپ تۇراتتى ، هەتتا شائىرلىقتا ئاتىسىدىنمۇ ئېشىپ كەتكەنلىكى هەققىدىكى گەپلەرگە ئېتىراز بىل-

دۇرمىدى . بۇنى كۆرگەن خانزادە بېگىم نېمە دېيىشنى بىلمەي قېتىپ تۇرۇپلا قالدى . دەل شۇ چاغدا ھۇمايۇننىڭ ئىنىسى كامراندىكى بۇ خىسلەتنى ــ ماختاشقا ئۇچىدىغان ئادىتىنى ئەينەككە قاراپ ئالدانماسلىقا دالالەت قىلىپ يازغان پارسچە رۇبائىيسى بېگىمنىڭ يادىغا چۈشۈپ قالدى :

دەر ئاينە گەرچە خۇدنەمائي باشەد ،
پەيۋەستە زى خيىشتەن جۇدائي باشەد .
خودرا بەمسالى غەيىر دىدەن ئەجىبەست ،
خودرا ئەجىبى ھەم كارى خۇدائي بەشەد .

تەرجىمىسى :

گەرچە ئاينەدە ئۆزۈڭنى كۆرەرسەن ،
ۋەلى ئۇل كۆرگەنىڭ ئۆزۈڭ ئەمەسسەن .
(يەنى سۈرەت بىلەن خىسلەت ئوتتۇرسىدا
پەرق ،جۇدالىق بار)
ئۆزۈڭنى ئۆزۈڭنىڭ ئورنىدا كۆرۈش ئەجىبدۇر ،
ئەمما بۇ ئەجىبلىك ھەم خۇدانىڭ ئىشىدۇر .

بابا كامراننىڭ ئۆز ئەتراپىدىكى خۇشامەتچىلەرنى « بۇلار مېنىڭ كۆزگۈم » دېگىنى مۇنداقلا دەپ قويغان گەپ ئەمەس ئىدى . بۇ كۆزگۈ كامراننى ئۆزى خالىغانچە ئۆزگەرتىپ ، ئۇنىڭغا پەقەت گۈزەل ۋە جەزىبىدار تەرەپلىرىنىلا كۆرسىتىشكە ئۆگەنگەنىدى . ئەتراپىدىكىلەر خىسلەتنى سۈرەتتىن ئايرىۋېتىپ ، كامراننى ئۆزى توغرىسىدىكى ھەقىقەتنى بىلىشتىن پۈتۈنلەي جۇدا قىلىشقا ئىنتىلىشەتتى . شۇنداق قىلغاندىلا كامران ئۇلارنىڭ بولاتتى . ئۇلار كامراننى ھۇمايۇنغا قارشى قىلىپ قويۇپ ، بۇنىڭدىن مەنپەئەت ئالاتتى . چۈنكى باپۇسخان ۋەزىرى ئەزەملىك ئۇنۋانىغا ، سەيىدخىلىل دىنىي پىشۋالىق لاۋازىمىگە ، قاراچەخان كابۇل

هـاكىملىقىغا ئاكا ـ ئۇكىلارنى جەڭگى ـ جېدەلگە سېلىپ يۈرۈپ ئېـ رىشكەنىدى . هازىر ئۇلارنىڭ هەر بىرى خۇش هاۋالىق باغ ـ ۋارانلار ، ئەڭ ياخشى يەر ـ زېمىن ۋە بايلىققا ئىگە ئىدى . ئەگەر هۇمايۇن كابۇلغا قـايتىپ كەلسە ، كامران تەخىتتىن چۈشەتتى ـ دە ، باپۇسخان ۋە قارەـ چـەخانلار بارلىق مەرتىۋە ۋە ئىمتىيازلىرىدىن مەهرۇم بولاتتى . هۇمايۇنـ نىڭ بەيرەمخاندەك يېقىنلىرى بار ، ئۇلارنىڭ سەيىدخېلىلگە كۈن بەرـ مەسلىكى ئېنىق . كامران بابۇرنىڭ ئوغلى سۈپىتى بىلەن يەنە بىرەر مەرتىۋىگە ئېرىشەر ، ئەمما ، هازىر ئۇنىڭ ئەتراپىدا تۇرغانلار هەممە نېـ مـسىدىن ئايرىلىدۇ . شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇلار كامراننىڭ ئۆزىدىن كۆرە ، ئاكا ـ ئۇكىلار ئوتتۇرىسىدىكى ئىختىلاپنى ئىلاجىنىڭ بارىچە كۈچەيتىشكە تىرىشاتتى . خانزادە بېگىم يۈرىكىنى ئۆرتەۋاتقان بۇ ئەلەملىك ئويلىرىنى كامرانغا قانداق ئېيتىشنى بىلمەي بوغۇلۇپ گەپ قىلدى :

ـــ هـەزرىـتىم ، سىزنىڭ ئۆز ئاكىڭىز بىلەن ئاداۋىتىڭىز قانچە كۈچەيسە ، يامان نىيەتلىك ئادەملەر بۇنىڭدىن شۇنچە سۆيۈنىدۇ . ئاكا ـ ئۇكىلار ئوتتۇرىسىدىكى ئاداۋەت خۇددى گۆش بىلەن تىرناقنى ئاجراتـ قاندەك ، مېنىڭ باغرىمنى ئېچىشتۇرىدۇ . سىزنىڭ ئاتا مىراس شېئىرىي ئىستېداتىڭىز بۇنداق ئاداۋەتكە زىنهار خىزمەت قىلماسلىقى كېرەك . خۇدا بـۇيرۇسا ، سىز تېخى هۇمايۇن بىلەن يارىشىپ قالىسىز ، شۇ چاغدا بۇ مـەسىنەۋىيلەر تىلغا ئېلىنىپ قالسا ، ئۆزىڭىزنىڭ قانچىلىك بىئارام بولۇپ قېلىشىڭىزنى ئويلاپ بېقىڭ .

ئاق ئات ئۈستىدە تۇرغان كامران بىر پەس جىمىپ قالدى . شۇ تـاپتا ئۇ خانزادە بېگىمنىڭ كۆزىگە ئاتىسىدەك سۆلەتلىك هەم قامەتلىك كۆرۈنۈپ كەتتى . ئوتتۇز بەش ياشقا كىرىپ كۈچكە تولغان بۇ يىگىت ، سول قولىدا كۆتۈرۈپ تۇرغان ـ چوڭلا بولۇپ قالغان ئوغلىنىڭ ئېغىر ـ لىقىنى گويا سەزمەيتتى .

ـــ سىز بۇ گەپلەرنى ئاغرىنىپ ئېيتىۋاتىسىز ، بېگىم . ئەمما هازىر مىرزا ئەسقەرىينىڭ هاياتـى خـەۋپ ئاسـتـىـدا . ئۇنـى كـىـم قۇتۇلـ دۇرالايدۇ ، ـــ دېدى كامران .

ـــ ئەگەر بىز قويۇپ بەرسەك ، مىرزا ھۇمايۇن قىزىلباشلارنى كابۇلغىمۇ باشلاپ كېلىدۇ ، ـــ دەپ قوشۇمچە قىلدى قاراچەخان .

سەيىد خېلىل ياقىسىنى تۇتۇپ :

ـــ يا ئەلھەزەر ، ـــ دېدى ، ـــ كابۇلنى شىئە مەزھىپىدىكىلەرگە ئۆتكۈزۈپ بېرىمىز دەپ قىرغىنچىلىق باشلىنىپ كەتسە . . . ئاداۋەتنى ئەنە شۇچاغدا كۆرۈڭ !

خانزادە بېگىم يەنە كامرانغا مۇراجىئەت قىلدى :

ـــ ھەزرىتىم ، بۇنداق ۋەھىمىلىك گەپلەرگە ئىشەنمەڭ . ھۇمايۇن ئۇنچىلىك بولۇپ كەتكىنى يوق .

ـــ ھەزرىت بېگىم ، سىز بىزگە ئىشەنمىسىڭىز ، قەندەھارغا بېرىپ ، بولغان ئىشلارنى ئۆز كۆزىڭىز بىلەن كۆرۈپ كېلەمسىزكىن ، ـــ دېدى كامران توساتتىن .

خانزادە بېگىم : « ياشىنىپ قالدىم ، ئۇزۇن سەپەرگە چىدىيالمايمەن » دېگۈسى كېلىپ بىر ئاز ئىككىلەندى . بىراق كامراننى ئۆزىنىڭ ھەقلىق ئىكەنلىكىگە ئىشەندۈرەلمىگەنلىكىنى كۆرۈپ :

ـــ بولىدۇ ، قەندەرھارغا باراي ، ـــ دېدى ، ـــ مىرزا ئەسقەرىنىڭ ھاياتى خەۋپ ئىچىدە بولسا ، مەن ئۇنىڭغا داۋا بولاي . ئەگەر ئەسقەرىنى قۇتۇلدۇرساق ، سىز ھۇمايۇن بىلەن يارىشىپ قالامسىز ، ھەزرىتىم ؟

باپۇسخان ، سەيىد خېلىل ، قاراچەخان ئۇچى تەڭلا كامرانغا « يارىشىش خەتىرلىك » دېگەندەك ئالاقزادىلىك بىلەن قاراشتى .

ـــ مىرزا ھۇمايۇن شىئەلەر تەرەپكە ئۆتۈپ ، بەكمۇ ئېغىر گۇناھ ئۆتكۈزدى ، ـــ دېدى سەيىد خېلىل ، ـــ شۇ گۇناھى يۇيۇلمىغىچە ، ھەزرىتىمنىڭ يارىشىپ قېلىشىنى چارىيارلارنىڭ روھى قوبۇل كۆرمەيدۇ .

كۆرىستىلگەن ۋەج كامرانغا ياقتى . ئۇ ۋەزمىنلىك بىلەن :

ـــ ئاكىمىزنىڭ يەنە بىر چوڭ گۇناھى شۇكى ، ـــ دېدى ، ـــ ھەزرەت ئاتىمىزدىن مىراس قالغان ھىندىستاندەك چوڭ دۆلەتنى تارتىتۇرۇپ قويغانلىقىدۇر . شېرخان ئۆلۈپتۇ . ئەمدى مىرزا ھۇمايۇن ھىندىس-

تانغا قايتىپ ، بۇ دۆلەتنى قولغا كەلتۈرسۇن . شىئەلەر بىلەن مۇناسىۋىتىنى ئۈزۈپ پاكلانسۇن . شۇنىڭدىن كېيىن ئۇنىڭ بىلەن ياراشساق يارىشىمىز .

گەپ شۇنىڭ بىلەن تۈگىدى ـ دە ، ئاتلىقلار ئارىكقا قاراپ كېتىشتى . ئاچچىقى يامان تاغىلىرى ئۇزاشقاندىن كېيىن ، ئەكبەر بىلەن ئىككى كۆكەلدىشى بولۇپ ئۆتكەن غەۋغانى ئۇنتۇپ ، چىرايلىق نەقارەنى نۆۋەتلىشىپ چېلىپ ئويناشقا باشلىدى . ئەمما خانزادە بېگىم كامراننى ئورىۋېلىشقان بۇ غەرەزلىك ئادەملەرنى خىيالىدىن نېرى قىلالماي قىيىنالدى . نېمىسى بىلەندۇر بابۇرغا ئوخشىشىپ كېتىدىغان بۇ يىگىتنىڭ ـــ پاساھەتلىك شېئىرلارنى يازغان بۇ ئىستېداتلىق ئادەمنىڭ نەپسانىيەتچىلىكىگە بېرىلىپ كېتىشى ئۇنىڭغا ئىنتايىن ئېغىر بەختسىزلىكتەك بىلىنىدى . كۆپنى كۆرگەن خانزادە بېگىم ئەڭ ناچار ئىللەت ئىككى يۈزلىمىچىلىك ئىكەنلىكىنى ياخشى بىلەتتى . ئىككى يۈزلىمىچى ئادەملەر تاجدارنىڭ ھۆكۈم ـ پەرمانلىرىغا كۆرۈنۈشتە ئىتائەت قىلغاندەك قىلسىمۇ ، ئەمەلدە ئۇنى ئۆزىنىڭ ماختاشلىرىغا ئەسىر ، خۇشامەتلىرىگە مەھلىيا قىلىپ قايمۇقتۇرىدۇ . كامران ئۆزىنىڭ شۇنداق ئورۇنغا چۈشۈپ قالغانلىقىنى سەزمەمدىكىن . مۇشۇلارنى ئويلىغاندا خانزادە بېگىمنىڭ ھەتتا ئۇنىڭغا رەھىمى كەلدى . كىمدۇر بىرسى ئەسقەرىينىلا ئەمەس ، كامراننىمۇ بۇ ئاسارەتتىن قۇتقۇزۇپ ئالمىسا ، كامراننىڭ پۈتۈن ئۆمرى ، ئاتا مىراس ئىستېداتى بىھۇدە ئۆتۈپ كېتەتتى ، زايە بولاتتى . كامراننى ھەقىقەت يولىغا باشلاش خازادە بېگىمنىڭ قولىدىن كەلمەيدىغانلىقى ، بۈگۈن يەنە بىر نۆۋەت مەلۇم بولدى . بۇ ئىش ئېھتىمال ھۇمايۇننىڭ قولىدىن كېلەر . خانزادە بېگىم شۇنىڭ ئۈچۈن قەندەرھارغا بېرىشى ۋە بىر ئامال قىلىپ ئاكا ـ ئۇكىلارنى ياراشتۇرۇپ قويۇشى كېرەك . . .

× × ×

ئېگىز تاغلار ئارىسىدىن سالقىن كابۇلدىن قەندەرھارنىڭ تونۇردەك ئىسسىقىغا كىرىپ كەلگەن خانزادە بېگىم ، دەسلەپكى كۈنلەردە قات-

تىمق بىئارام بولدى . خەيرىيەت ، ھۇمايۇننىڭ قارارگاھى شەھەر سىرتى دىكى سۇيى مول باغلىق جايغا جايلاشقانىكەن . ھۇمايۇن ھاممىسىنى بىر شىددا كۆتۈرگىدەك قەدىرلەپ ، ئايۇپنى شارقىراپ سۇ ئېقىپ تۇرىدىغان سالقىن ھاۋالىق تەرەپكە قارىغان ئۆيگە ئورۇنلاشتۇردى . ھەممىدە بانۇ ئوغلى ئەكبەرنىڭ خەۋىرىنى ئېلىپ كەلگەن بۇ مۆتىۋەر ئايالىنىڭ ئەترا-پىدا پەرۋانە بولۇپ ئىززىتىنى قىلدى .

ئۇلارنىڭ كۆرۈشمىگىمگە بەش يىل بولۇپ قالغانىدى . بۇ ئاردا خانزادە بېگىمنىڭ ئاخىرقى بىر تال چىشىمۇ چۈشۈپ ، تاماقنى مىلكى بىلەن چاينايدىغان بولۇپ قالغانىدى . ھەممىدە بانۇمۇ بۇرۇنقىدەك ئە-مەس ، چىرايى ھارغىن ، شۇ بەش يىل ئىچىدە ئون ، ئون بەش ياش چوڭايغاندەك كۆرۈنەتتى .

ــ ھەر نېمە بولسا ، سىلەرنى بىللە كۆرگىنىمدىن تەڭرىمگە ھەمدۇسانا ئېيتىمەن ، ــ دېدى خانزادە بېگىم ، ــ ھەممىدە بانۇ ، ھېلىقى جەمنە بويىدا چاۋغان ئوينىاپ يۈرگەن چاغلىرىڭىزدا قىلغان ئارزۇلىرىڭىز ئېسىڭىزدە بارمۇ ؟ خۇدايىم شۇ ئارزۇلىرىڭىزغا يەتكۈزدى ، ئوغلۇڭلار ئەكبەرجاننى باغرىمغا بېسىپ ئەركىلىتىش ماڭا نېسىپ بولدى .

ھەممىدە چېلىشقۇدەك ھەم نەقارە چالالىغۇدەك بولۇپ قالغان ئوغلى ھەققىدىكى ھېكايىنى ئاڭلاپ ، بىر ياقتىن خۇشال بولۇپ ، بىر ياقتىن يۈرىكى ئېچىشىپ كۆزلىرىگە ياش ئالدى . ھۇمايۇن بولسا ئوغلى-نىڭ چېلىشىشتا قانداق قىلىپ يېڭىۋالغانلىقىنى ئاڭلاپ قاقاقلاپ كۈلدى :

ــ بۇ ، ياخشىلىقنىڭ ئالامىتى ، دېمەك ، كامرانمۇ يېڭىلىدۇ .

ــ ھۇمايۇنجان ، ــ دېدى خانزادە بېگىم يېلىنغاندەك بىر ئا-ھاڭدا ، ــ مەسۇم بالىلارنىڭ چېلىشىشى گۆدەكلەرچە بىر ئىش . لې-كىن تاجۇ تەختلىك ئاكا ـ ئۇكىلار ئوتتۇرىسىدىكى ئاداۋەتنىڭ قانچىلىك بەختسىزلىكلەرنى كەلتۈرگەنلىكىنى ئۆزىڭىز كۆردىڭىز . ئەمدى كامران بىلەن ئېلىشىشنى ئەمەس ، يارىشىشنى ئويلاڭ ، جېنىم بالام .

كامراننىڭ قىلغان ئەسكىلىكلىرى ھۇمايۇننىڭ ئېسىگە كېلىپ ، تارتقان دەرد ـ ئەلەملىرىنى قوزغىتىۋەتتى .

— جېنىم هامما ، مەشھۇر « يۇسۇپ ـ زىلەيخا » داستا-
نىدا ، ئاكا ـ ئۇكىلار ئوتتۇرىسىدىكى ئاداۋەت رىۋايەت قىلىنغان . شۇ
رىۋايەتتە ئۆزگەي ئاكىلىرىنىڭ يۇسۇپكە قىلغان ئەسكىلىكلىرى ، مېنىڭ
ئۆز ئىنىلىرىمدىن تارتقان جەبىر ـ جاپالىرىم ئالدىدا ھېچقانچە ئىش ئە-
مەس ! .ئىنسانىڭ كابۇلغا قانائەت قىلماي ، مەندىن پەنجاپنى تارتىۋالغا-
لىقىنى ، شېرخان بىلەن ئېلىشىۋاتقان چاغلىرىمدا دائىم پىيىمگە پالتا
چېپىپ يۇرگىنى ، قەندەرھاردا بۆشۈكتىكى بالىمزنى قىرقىرىتىپ ،
بىزنى ياقا يۇرتلارغا قوغلىغىنى ، قەزۋىنگە جاسۇسلارنى ئەۋەتىپ پىتنە ـ
ئىغۋا تارقاتقىنى ... قايسىبىرىنى ئېيتاي . مېڭ يەردە ئۆلۈمدىن قۇتۇلۇپ
قەندەھارغا كەلسەم ، ئەكبەر يەنە يوق ، رەزىل قاراقچىلاردەك بالىنى ئوغ-
رىلاپ كېتىپتۇ ! ئەمدى ئۇنى گۆرگە تۇتۇپ قېلىپ ، بىزگە تەھدىت
سېلىۋاتقانلىقىنى نېمە دېيىش كېرەك ! ئەگەر ئۆگەي ئىنىلىرىم بېشىمغا
شۇ ئېغىر كۈنلەرنى سالمىغىنىدا ، ئىككىنچى ئوغلىمىز ھازىر ئالتە ئايلىق
بولۇپ قالاتتى . قىزىلباشلار بىلەن ئىتتىپاقلىشىپ قەندەرھارنى ئېلىش ـ
قۇربانسىز بولغىنى يوق ، جېنىم هاممما !

ھەمىدە بانۇ لەشكىرى يۇرۇش پەيتلىرىدىكى سوغۇق شامالىلىق
سېئىستان يولىدا بىمەزگىل تۇغۇلغان ، ئىككى كۈنلا ياشاپ قازا بولۇپ
كەتتى كېيىنكى ئوغلىنى ئەسلەپ ، ئىسەدەپ يىغلاشقا باشلىدى . چۈنكى
شۇ ئوغلىغا ئات قويۇشقىمۇ ئۈلگۈرەلمىگەنىدى ... ھەمىدە شۇنىڭدىن بۇ-
يان كېسەلچان بولۇپ قالدى ، بىر زامانلاردا چاۋغان ئوينىاپ يۈرگەندىكى
ساغلاملىقى يوق ئىدى .

ھۇمايۇنمۇ قىرىق ياشقا كىرمەيلا ساقال ـ بۇرۇتلىرىغا ئاق ئارىلە-
غان ، ئۇيقۇسىزلىقتىن يۈزلىرى قاتقان ، كۆزلىرى ئىچىگە كىرىپ كەتـ
كەنىدى .

— قىزىلباشلارنىڭ ئون ئىككى مىڭ كىشىلىك قوشۇنى ، بىر
يىلدىن بېرى يېنىمدا خۇددى ئۇچقۇن چۈشۈپ كەتسە پارتلاپ كېتىدىـ
غان باروت ئامبىرىدەك يۈرۈۋاتىدۇ ، — دەپ سۆزىنى داۋام قىلدى ھۇ-
مايۇن ، — مەنمۇ شېرخانغا ئوخشاش پارتلاپ كەتمەي دەپ ، كېچە ـ

كۈندۈزلەپ ناھايىتى ئېھتىيات قىلىپ يۈرۈۋاتىمەن .
ـــ نېمىلا بولمىسۇن ، قىزىلباشلارنى كابۇلغا باشلاپ بارماق ، ھۇمايۇنجان . ئاتىگىزىنىك بۇلارنى سەمەرقەندكە باشلاپ بارغانلىقىدىن بىر ئۆمۈر پۇشايمان قىلغانلىقىنى ئۇنتۇپ قالماق .
ـــ جەننەتماكان ئاتام ماڭا ئۆز ئۆمرىنى بەخش ئەتكەنىدى . ئەمدى بىلسەم ، ئۆمرىگە قوشۇپ ئۆز قىسمەتلىرىنى بەرگەنىكەن . شۇ مەغلۇبىيەتلەر ، شۇ قوغلىنىشلار ، شۇ سەرگەردانلىقلار مېنىك بېشىمغا چۈشتى . بۇ جەبىر ـ جاپالار ئوغلىمنز ئەكبەرگە يېقىن يولىماس ! ياق ، ماڭا كەلگەن بۇ ئېغىر قىسمەتلەرگە يۈمران ئوغلىمنز شېرىك ئىكەن ! مېنىك بېشىمغا كەلگەن بالا ـ قازالار ئەكبەرنىك جېنىغىمۇ تەھدىت سالماقتا !
ـــ مۇنچە ئازابلىنىپ كەتمەك ، ھۇمايۇنجان . ھەزرەت ئاتىگىزىنىك ئۇلۇغ قىسمەتلىرى بار . ئىنىم بابۇر بۇيۇك زەپەرلەرگىمۇ ئېرىشكەنىدى . تېخى سىزمۇ ، ئوغلىگىز ئەكبەرجانمۇ ھەزرەت ئاتىگىزغا ئوخشاش كاتتە شەرەپكە سازاۋەر بولىسلەر .
ـــ قېنى ، شۇنداق بولسا ! مېنى ھازىر قىزىلباشلار تەشۋىشكە سېلىپ قويدى . مەن ئۇلارنى قەندەھاردىن توپ توغرا قەزۋىنگە قايتۇ- رۇۋېتىش كويىدا بولۇۋاتىمەن . بۇ بەكمۇ مۇشكۈل ئىش . ئىش ئەكسىگە يېنىپ ، يېقىندا بىر پالاكەت يۈز بەردى . شاھ ئۆزبېنىك توققۇز ياشلىق ئوغلى مۇرادنى قەندەھارغا ھاكىم قىلىپ تەينىلىگەنىدى . بالىنى قوغداش ۋە ئاسراش بۇدەغخانغا تاپشۇرۇلغانىدى . بۇدەغخان ئاچچىقى يامان ، قو- پال ئادەم ئىكەن ، شۇڭا شىئە - سۇننىي ماجىرالىرى يەنە باشلىنىپ كەتتى . ئۇنىك ئۇستىگە قەلئەدە ۋابا تارقىلىپ ، شاھزادە ۋابادىن تۇ- يۇقسىز قازا قىلدى . خەيرىيەت ، بىز شەھەر سىرتىدا ئالاھىدە قارارگاھتا تۇراتتۇق . بولمىسا بىزمۇ ۋابادىن قېچىپ قۇتۇلالمايتتۇق ، شاھزادىنىك ئۆلۈمىگە بىزمۇ ئەيىبدار بولۇپ قالاتتۇق .
ھۇمايۇن ئەھۋالىنىك مۇرەككەپلىكىنى ، بولغان ۋەقەلەرنى باشقىچە مەلۇم قىلىدىغانلارنىك بارلىقىنى ئويلاپ ، شاھقا تەزىيە بىلدۈرۈپ خەت

يازدى . ۋەقەنىڭ پۈتۈن تەپسىلاتى سەممىي ، دوستانە بايان قىلىنغان مەكتۇپتىن باشقا ، ئەسقەربينىڭ خەزىنىسىدىن مۇسادىرە قىلىنغان ئالتۇن - كۈمۈشلەرنى ئۈچ تۈگىگە ئارتقۇزۇپ ، يەنە باشقا سوۋغىلار بىلەن بىر كارۋانلىق يولۇق قىلدى . ئاندىن بۇنى بەيرەمخان ۋە ئۇنىڭ يۈزگە يېقىن ئادىمىگە تاپشۇرۇپ ، دەرھال قەزۋىنگە ماڭغۇزدى . بۇ قىممەت باھالىق سوۋغىلار ھۈمايۇننىڭ ئىنىسى ئەسقەرى ئۈچۈن تۆ-لىگەن تاۋاننى ①، شۇنىڭدەك ئەينى ۋاقىتلاردا شاھنىڭ بەرگەن قەرزلە-رىنى ئارتۇقى بىلەن قايتۇرۇشى ئىدى . بۇنىڭدىن مەمنۇن بولغان شاھ تەھمەسپ ئەسقەرىنى ھۈمايۇننىڭ ئىختىيارىدا قالدۇرۇشقا رازى بولدى . شاھزادە مۇرادنىڭ ئۆلۈمىگە بولغان جاۋابكارلىق بۇدەغخانغا ئارتىلدى . بۇدەغخان ئۆزىگە تاپشۇرۇلغان ۋەزىپىنىڭ ھۆددىسىدىن چىقالمىغانلىقى ئۈچۈن ، قەندەھار ھاكىملىقىدىن ئېلىپ تاشلاندى .

بۇ پۇرسەتتىن پايدىلانغان ھۈمايۇن ، شاھ تەھمەسپكىمۇ ياقىدە-غان ، سۇننىي - شىئەلەرگىمۇ گەپ ئۆتكۈزەلەيدىغان بەيرەمخاننى قەن-دەرھارغا ھاكىم قىلىپ تەينىلىدى . بەيرەمخان قەزۋىنگە يەنە بېرىپ ، شاھ تەھمەسپنىڭ بۇ قارارغا بولغان رازىلىقىنى ئېلىپ كەلگەن كۈنى ، ھۈمايۇن ئۇنى ھاممىسىنىڭ قېشىغا باشلاپ كىردى .

— قەدىمگىز ياراشتى ، ھەزرەت ھامما . بەيرەمخان شۇنچە مۇشكۈل ۋەزىپىلەرنىڭ ھۆددىسىدىن چىققانلىقى ئۈچۈن ، ئۇنىڭغا خا-نىدانىمىزنىڭ ئەڭ ھۆرمەتكە سازاۋەر مەرتىۋىسى خانى زامان ئۇنۋانىنى تەقدىم قىلدۇق .

— مۇبارەك بولسۇن ! — خانزادە بېگىم ئورنىدىن تۇرۇپ بەي-رەمخاننى مۇبارەكباد قىلدى . بۇ شائىر يېگىتنىڭ يېگىرمە بەش ياش چاغلىرىدا بابۇر بېگىمنىڭ ئوتتۇرانچى قىزى گۈلرەڭ بېگىمگە ئاشىق بو-لۇپ يۈرگىنى بۇ مۆتىۋەر ئايالنىڭ ئېسىگە كەلدى . بەيرەمخان ھازىر ئوتتۇرا ياشلاردىكى سالاپەتلىك ئادەم بولسىمۇ ، خانزادە بېگىم ئۇنى يە-گىتتەك كۆرۈپ ، — ئىلاھىم ، ئۆمرىڭىز ئۇزۇن بولسۇن . ھۈمايۇنغا قىل-

---

① تاۋان — تۆلىنىدىغان ياكى ئېلىنىدىغان ھەق .

غان هەممە ياخشىلىقلىرىڭىزدىن خەۋىرىم بار . ئەگەر يەنە بىر قىزىم بولغان بولسا ، سىزنى جان دەپ كۆيئوغۇل قىلاتتىم ، ــ دېدى .

بۇ گەپتىن هەممە كۈلۈشتى . كۈلۈۋاتقانلار ئىچىدە خانزادە بېگىمنى كۆرگىلى كەلگەن سەلتەنەت بېگىممۇ بار ئىدى . « قىزىلباشلار ئەسقەرىينىڭ هەربىمنى ئاياغ ئاستى قىپتۇ » دېگەن گەپلەر ، خانزادە بېگىم دېگەندەك پىتنە ـ پاسات بولۇپ چىقتى . هۇمايۇن ئەسقەرىينىڭ خوتۇنى سەلتەنەت بېگىم ۋە باشقا ئاياللارنى ، باللارنى ئۆز هىمايىسىگە ئېلىپ ، قارارگاهىدا ئۇلارغا ئالاهىدە چىدىرلارنى تىكتۈرۈپ بەرگەنىدى . بۇدەغخانىنىڭ ئەسىر ئېلىنغان ئەسقەرىينى قەزۋىنگە ئەۋەتىپ بەرمەكچى بولغانلىقى راست ئىدى . ئەمما هۇمايۇن ئۇنى كېيىللىككە ئېلىپ ، قوشۇن ئارىسىدىكى ئوتاۋدا ئەتراپىغا قوروقچىلارنى قويۇپ ، هەپسىدە ساقلاۋاتاتتى . خانزادە بېگىم بۇگۈن ئەتىگەندە ئۆزى بېرىپ ئۇنى كۆرۈپ كەلدى .

بېلىدە نە قىلىچ ، نە كەمەر يوق ، ساقال بۇرۇتى ئۆسۈپ كەتكەن ، چىرايى سارغايغان ئەسقەرىي لەۋزىنى تىترىتىپ :

ــ ئۆزۈمدىن ئۆتتى ، هامما ، ــ دېدى ، ــ ئەمدى . . . ئاكىلە رىمىزغا دەك ، ئاداۋەتنى توختاتسۇن . ئاشۇ ئىككى ئاكىمىز يارىشىپ قالسا ، بىزمۇ تىنچلىنىپ قالاتتۇق .

خانزادە بېگىم بەيرەمخان ئېلىپ كەلگەن خۇش خەۋەردىن كۆڭلى يايراپ كەتكەن هۇمايۇنغا مېهرى بىلەن قاراپ :

ــ هەزرىتىم ، ــ دېدى ، ــ رەهمەتلىك ئاتىڭىز سىزگە ئاتاپ يازغان مەكتۇپلىرىدا « ئۇلۇغلار كۆتۈرۈملۈك بولۇشى كېرەك » دەيتتى . سىز چوڭ ئاكىسىز ، ئۇلۇغسىز . كامراندىن ئۆتكەن بولسا كەچۈرۈڭ . ئوغلىڭىز ئەكبەرمۇ خەۋپ ـ خەتەردىن قۇتۇلسۇن .

ــ ئاكا ـ ئۇكىلار ئوتتۇرىسىدىكى ئاداۋەتلەر مېنىڭمۇ جېنىمغا تەگدى ، ــ دېدى هۇمايۇن ، ــ ئەپسۇس ، بىز تۆت ئاكا ـ ئۇكىلار بىر داستىخاندا ئولتۇرالمساق ! مەن ئۇزۇندىن بېرى هەزرەت ئاتامنىڭ قەبرىسىنى زىيارەت قىلالمىدىم . « مانا ، جان ئاتا ، بىز تۆتىمىز جەم »

دەپ ، ئاتامنىڭ ئۇلۇغ روھىنى خۇش قىلسام ، دەپ قانچە ئارزۇ قىلىمەن . كامران بۇنىڭغا زادىلا يول بەرمىدى . ئاخىر ئۇمۇ شۇ ئاتامنىڭ پەرزەنتىغۇ . ماڭا بىرەر قېتىم بولسىمۇ ئىشىنىپ ، كابۇل دەرۋازىسىنى جەڭ قىلماي ئېچىپ بەرسۇن . ھازىر ھىندال بىلەن ئەسقەرىي يېنىمدا ، بىللە ئېلىپ باراي . كامرانمۇ يېنىمدا تۇرۇپ ياردەملەشسە ، ھىندىستانغا بېرىپ ، ئاتامنىڭ ئۇلۇغ دۆلىتىنى قايتا تىكلەيلى . ئەنە شۇنىڭدىن كېيىن كابۇل بولامدۇ ، قەندەھار بولامدۇ ، ھەممىسى يەنە كامراننىڭ ئىختىيارىغا ئۆتسۇن .

چىن يۈرەكتىن چىققان بۇ سۆزلەر خانزادە بېگىمگە شۇنداق تەسىر قىلدىكى ، كۆزلىرىگە ياش ئېلىپ :

— مۆرۈۋەتلىك قەلبىڭىز بار ، مۇرادىڭىزغا يېتىڭ ، ھۇمايۇن جان ، — دېدى ، — مەن بېرىپ ھەممە گەپلەرنى كامرانغا ئېيتاي ، يۈزمۇ يۈز ئولتۇرۇپ يالغۇز سۆزلىشەي .

خانزادە بېگىمنىڭ تېزراق كابۇلغا قايتقۇسى ، بۇ يېڭىلىقلارنى كامرانغا يەتكۈزۈپ ، ئۇنى ئىنساپقا دالالەت قىلغۇسى كېلەتتى . بىراق ئۇجۇدىنى ھاياجانغا سالغان بۇ ۋەزىپىلەر ئۇنىڭ يۈرىكىگە ئېغىر بېسىم بولۇپ قېلىۋاتاتتى . ئارىلاپ نەپەس ئېلىشى ئېغىرلاپ ، ئۆپكىسى غىژىلداپ قالاتتى . ھۇمايۇن ھاممىسىنى خاس ھېكىمگە كۆرسەتكەندى ، ھېكىم :

— ھەزرەت بېگىم ، سىزگە ئارامىلىق كېرەك ، ھازىر ئۇزۇن سەپەرگە چىقماسلىقىڭىز ماقۇل ، — دېدى .

ھۇمايۇن ھاممىسىنى ئېلىپ قالماقچى بولدى ، لېكىن خانزادە بېگىم ئۇنىمىدى :

— كابۇلنىڭ سالقىن ھاۋاسىغا يېتىپلا ئالسام ياخشى بولۇپ كېتىمەن ، ئاكا ـ ئۇكىلارنى مەن ياراشتۇرۇپ قويمىسام ، خانىدانىمىزدا بۇنى ئەپلەشتۈرىدىغان باشقا ئادەم يوق ، — دەپ تۇرۇۋالدى ، — كابۇلدا ئەكبەرجانغا مەن كېرەك . يولغا چىقاي .

ھەمىدە بانۇ ئەكبەرگە پىل سۆگىكىدىن ھەم خۇش پۇراقلىق

سەندەل دەرىخى ياغىچىدىن ياسالغان ئويۇنچۇقلارنى ، چىرايلىق ئۆتۈك ، تون كۆڭلەكلەرنى ئەۋەتتى .

خانزادە بېگىم كابۇلدىن ئۆز كېنىزىكى ۋە تۆت ئادىمى بىلەن كەلگەنىدى . ھۇمايۇن ئۇلارغا يەنە يىگىرمە يىگىت قوشتى . ھاممىسىنى مەپىگە ئولتۇرغۇزغاندىن كېيىن ، يىگىتلەرگە :

ـــ تەختىراۋان ئېلىۋېلىڭلار ، ـــ دەپ بۇيرۇدى ، ـــ مەپە سىلـ كىپ قويسا تەختىراۋانغا ئېلىپ كۆتۈرۈپ مېڭىڭلار .

خانزادە بېگىمنىڭ روھى قانچە تىنىك بولمىسۇن ، تېنى يول ئازابىنى كۆتۈرەلمەيتتى . بۇنى ئۆزىمۇ سېزەتتى ، لېكىن بىر ئامال قىلىپ كابۇلغا يېتىۋېلىش ئۈمىدىدە ئىدى .

خانزادە بېگىم ئۇچ كۈن ئۆتۈپ تۆتىنچى كۈنى ئارامسىزلىنىشقا باشلىدى . يۈرىكى توختاپ ـــ توختاپ ئۇرىدىغان بولۇپ قالدى . كېنىـ زىكى بۇ ئەھۋالنى يىگىتلەرگە ئېيتقاندىن كېيىن ، سەككىز يىگىت ئۇنى تەختىراۋانغا سېلىپ كۆتۈرۈپ مېڭىشتى . باشتىن ـــ ئايغىنىچە ئاق كـ يىنگەن ، ئورۇقلاپ يېنىككىنە بولۇپ قالغان خانزادە بېگىم تەختىراۋاندا ئۆزى يوق ، روھى بارەڭ ئاستا كېتىپ باراتتى . كۆز ئالدىدىن پۈتۈن ھاياتى ـ پەرغانە ۋادىسىدىن باشلانغان ياشلىقى ، ئىنىسى بابۇر بىلەن سەمەرقەند قامالىدا تارتقان ئازابلىرى ، شەيبانىخاننىڭ ھەرىمىدە ئون يىل ياشاپ تاپقان بالىسى خۇررەمشاھ ... بىر ـ بىرلەپ ئۆتۈشكە باشلىدى . خانزادە بېگىم چۈش كۆردىمۇ ياكى مەڭدەپ قالدىمۇ ، ئون بىر ياشلىق خۇررەمشاھ تۇمان ئىچىدىن كۈلۈمسىرەپ چىقىپ كەلدى ـ دە ، ئانىسـ نىڭ قولىدىن تۇتتى . تۇمان بۇلۇتقا ئايلاندى . ئانا ـ بالا ئىككىسى ئاسـ ماندا مۇئەللەق تۇرۇپ قالغاندەك بولدى . يەردىن ناھايىتى يىراقلاپ كەتكەنلىكىنى كۆرگەن خانزادە بېگىمنىڭ يۈرىكى « جىغ » قىلىپ قالدى . ئۆزىگە بولسا بالىسى بىلەن بىللە پەسكە قاراپ ئۇچۇپ كېتىۋاتـ قاندەك بىلىندى . خانزادە بېگىم شۇ ئۈچۈپ كېتىۋاتقىنى بويىچە ھوشـ دىن كېتىپ . نەپەستىن توختىدى .

ئۇنىڭ جان ئۈزگەنلىكىنى ھېچكىم سەزمەي قالدى . يىگىتلەر

كابۇلھەق دېگەن يەرگە يېتىپ كەلگەندە تەختىراۋاننى يەرگە قويدى . يەردىنى ئېچىپ قارىغان يىگىتلەر ، خانزادە بېگىمنىڭ كۆزلىرى مەڭگۈگە يۇمۇلغانلىقىنى كۆرۈشتى . شۇ يىگىتلەر ئەتىسى ئۇنىڭ تاۋۇتىنى كۆتۈرۈشتى .

× × ×

ھۇمايۇن قەندەھارنى تىنجىتىپ كابۇلغا كەلگەندە ، كامران قەلئە دەرۋازىلىرىنى ئېچىپ بەرمىدى . قامال باشلاندى . ھۇمايۇن تۆۋەڭ ـ زەمبىرەكلىرىنى ئارقا تەرەپتىكى ئۇقەبەيىن تېغىغا ئورۇنلاشتۇرۇپ ، ئاكا ـ ئۇكىلارنىڭ ئارىسىنى بۇزۇۋاتقان باپۇسخان بىلەن قاراچەخانىنى ئوققا تۇتتى . بۇ ئوقلاردىن بىرى كامراننىڭ ئۇستىدىن تاسادىپىي ئۇچۇپ ئۆتۈپ كېتىپ قالدى . ئاكىسىغا ئۆچلۈكى كەلگەن كامران ، ئۇچ ياشلىق ئەكبەرنى ئېچكىرىسىدىن ئېلىپ چىقىپ ، ئوق كېلىۋاتقان تەرەپكە قارىتىپ تىك تۇرغۇزۇپ قويدى . قورقۇنچلۇق ئىشقا يۈزمۇيۈز تۇرۇۋاتقانلىقىنى بىلمىگەن سەبىي بالا ، كامراننىڭ بۇيرۇقى بىلەن ئارك ھويلىسىنىڭ ئوتتۇرىسىدا خېلى تۇرۇپ قالدى . تۆۋەڭ ئوقلىرى ئەتراپىدىن ئۇشقىتىپ ئۆتكەندە ، ئۇنىڭغا قىزىقىپ قارايتتى . توپ ئوقلىرىدىن بىرى بېشى ئۇستىدىن ئۇچۇپ ئۆتۈپ ، ئارك دەرۋازىسىغا ئۇرۇلدى ، چاڭ كۆتۈرۈلۈپ ، ئەتراپىغا تاش پارچىلىرى چېچىلدى .

ئەكبەرنىڭ ئاتىسى ئاتقان ئوقلارغا نىشان قىلىپ قويۇلغانلىقىدىن خەۋەر تاپقان ماھىم ئىنىكئانا ، ئۆيدىن داد ـ پەريات ئۇرۇپ ئېتىلىپ چىقتى ـ دە ، بالىنى گەۋدىسى بىلەن توسىدى . قوللىرىنى كۆتۈرۈپ ، ئوق ئېتىلىۋاتقان تەرەپكە قاراپ بار ئاۋازى بىلەن ۋارقىرىدى :

ـــ ئا ـ ا ـ تاماڭ ـ ئىلار ! بۇ ئەك ـ ك ـ بەر ! بالىغا ئا ـ ا ـ تا ماڭلار ـ ر ـ ر !

نىھايەت تاغدىن ئوق ئېتىۋاتقانلار بالا بىلەن ئايالنى كۆردى . ماھىم ئىنىكئانىنىڭ جان ـ جەھلى بىلەن « ئەك ـ ك ـ بەر ـ ر !» دەپ ۋارقىرىغىنىنى ئاڭلىغان ھۇمايۇننىڭ قۇيقا چاچلىرى تىك تۇرۇپ كەتـ

تى . ئۇ زەمبىرەك ـ تۆپەڭلەردىن قەلئەگە قارىتىپ ئوق ئاتماسلىقنى قەتئىي بۇيرۇدى .

ئەكبەر ئۆلۈم تەھلىكىسىنى ئىنكئانىسى ئارقىلىق سەزدى . بايىقى تامغا تېگىپ تاشلارنى پارچىلىۋەتكەن توپ ئوقىنىڭ ئىنكئانىسىغمۇ تېگىپ كېتىش مۇمكىنلىكى بالىدا قورقۇنچىدىن كۆپرەك ئۆچمەنلىك ۋە جاھىللىق تۇيغۇسىنى ئويغاتتى . ماھىم ئۇنى كۆتۈرۈپ ئۆيگە ئېلىپ كىرگەندە ، بالىنىڭ رەڭگى ئاقىرىپ كەتكەنىدى . ماھىم ئۇنى يەرگە قويۇپ ، بالا قورقۇپ كەتتى دەپ ، پىيالىدا سۇ ئىچۈرمەكچى بولغانىدى ، ئۆزىنى يوقىتىپ قويغان ئەكبەر پىيالىنى ئۇرۇپ چۈشۈرۈۋەتتى ۋە چىر-قىراپ يىغلىۋەتتى . ئەمما كۆزلىرىدە ياش دىدارى يوق ئىدى . يۈرىكىدە تاشتەك قېتىپ قالغان ئاچچىق ئۇنىڭ ۋۇجۇدىنى ئىسكەنجىگە ئېلىپ قىينايتتى ، ئوقلارنىڭ ۋېڭىلدىشى قۇلاقلىرىدىن نېرى كەتمەيتتى .

ـــ ئەكبەرجان ، تىنچلىنىڭ . ئوقتىن قۇتۇلدۇق ، قورقماڭ جېنىم بالام ،تىنچلىنىڭ !

توپ ئوقلىرىنىڭ ۋەھىمىسى بىلەن بىللە بالىنىڭ قەلبىگە ئورناپ كەتكەن ئۆكسۈش بىلەن ئاچچىق بېسىلاي دېمەيتتى . ئەكبەر ئۆزىنى ئۇياقتىن ـ بۇياققا ئېتىپ يىغلاپ ، قولىغا چىققانلىكى نەرسىنى ئاتاتتى . نېرىقى ئۆيدە ئولتۇرغان گۈلبەدەن بېگىم بالىنىڭ يىغىسىنى ئاڭلاپ يۈگۈرۈپ چىقتى . ماھىم ئىككىسى كەچ كىرگەندە ئەكبەرنى مىڭ تەسـلىكتە تىنچلاندۇردى . بالا ئۇخلاۋېتىپمۇ ئېغىر خورسىنىپ قويىاتتى . بۇنى كۆرگەن گۈلبەدەن بېگىم كۆزلىرىگە ياش ئالدى ، ئىشىك ـ دېرىزىلەرنى تاقاپ ، شام يورۇقىدا ھۇمايۇنغا مەكتۇپ يېزىشقا باشلىدى :

﴿ ھەزرەت ئاكىجان ، مىڭ شۈكۈرىكىم ، ئەكبەر جاننى خۇدايىم بىر ساق-لىدى . لېكىن ئۇچ ئايغا سوزۇلغان قامال ئازابى ھەممىنى جېنىدىن جاق تويغۇز-دى . بايۇسخان بىلەن قاراچەخانىلارنىڭ زۇلۇمىدىن بىزار بولغانلار كېچىسى تام ئارتىلىپ سىز تەرەپكە قېچىپ ئۆتۈۋېتىتۇ . شۇنداق قېچىۋاتقانلارنىڭ بىرى ، مې-نىڭ بۇ مەكتۇبىمنى سىزگە تاپشۇرۇپ بېرەر دېگەن ئۈمىدىم بار . ئاڭلىشىمچە با-

يۇسخان بىلىن قاراچەخان باغ تالىشىپ ئۇرۇشۇپ قايتۇ . رەھمەتلىك ھاممام خانزادە بېگىمنىڭ چىرايلىق بېغى ، قورۇ - جايى مىراسخورى بولمىغاچقا شۇيېتى قالغا- نىدى ، بۇنى قاراچەخان ئالماقچى ئىكىن . ئەمما ۋەزىر بايۇسخان ئۇنىڭدىن ئاۋۋالراق كامران مىرزىدىن ئىجازەت ئېلىپ ، ئوغلىغا خەتلىتىپ بېرىيتۇ . شۇ تۇ- يەيلىدىن بۇ ئىككى ئىت سۆڭەك تالىشىپ ئۇرۇشۇيتۇ . بايۇسخان ۋەزىرلىكىدىن يايـ- دىلىنىپ ، قاراچەخاننى ئەملىدىن قالدۇرۇيتۇ .ھازىر قاراچەخان مىڭغا يېقىن لەشكىرگە سەركەردە بولۇپ ، چەرىمگەران دەرۋازىسىنى مۇھاىىزەت قىلىدۇ . كۈيئوغلىڭىزنىڭ ئىنىسى — مېنىڭ قېيىنىنىم مەھدىخوجا ئۇنىڭ قول ئاستىدا لەشكەر . بىر كۈنى قاراچەخان مەستلىكتە مەھدىخوجىغا سىزنى ماختاپ بېرىيتۇ ، ئۇ كامرانغا خىزمەت قىلغانلىقىدىن ئېسۇسلانغانمىش . < ھەزرەت ھۇمايۇن گۇناھىمنى كەچۈرمەيدۇ ، بولمىسا ھۇزۇرىغا باش ئېگىپ بارغان بولاتتىم > دېگەنمىش . پادىشاھلارنىڭ بـ- ىرىدىن يەنە بىرىگە يۈز ئۆرۈپ قېچىپ ئۆگەنگەن ساتقىنلارنىڭ ئەدىبىنى ئۆزلىرىـ- نىڭ قورالى بىلىن بەرگىلى بولماسمىكىن ؟ ئارتۇقچە قان تۆكۈلمەيدىغان بىرەر چا- رىنى تاپقان بولسىڭىز ، ھەزرەت ئاكىجان ! تۆت كۆزىمىز بىلىن يولىڭىزغا تىكىلـ- مەكتىمىز . سىزنى سېغىنىپ ، يىغلاپ تۇرۇپ مەكتۇپ يازغۇچى سىڭلىڭىز گۈلبـ- دەن . »

ھۇمايۇن بۇ مەكتۇپنى تاپشۇرۇپ ئېلىپ ، ئۆزىگە خىزمەتتە بو- لۇۋاتقان كۈيئوغلى خىزىر خوجىخاننى چىدىرغا چاقىرتتى . خىزىر خوجىخان باتۇر يىگىت بولۇپ ، ئەدەپ - ئەخلاقى گۈلبەدەنگە يېقىپ قالغانىدى . ئۆزى ئىشانلار ئەۋلادىدىن بولسىمۇ ، لېكىن ياشلىقىدىلا ئو- قۇمىغان ، ساۋاتسىز ئىدى . ھۇمايۇن بەرگەن خەتنى قولىدا ئايلاندۇ- رۇپ ، كېيىن سېغىنچ بىلەن كۆزىگە سۈرتتى .

— تىنچلىقمىكەن ، ھەزرىتىم ؟ ياشلىقىمىزدا ساۋات چىقىرىشقا كۆڭۈل بۆلمىگەنلىكىمگە ئەمدى قاتتىق پۇشايمان قىلىمەن .

ھۇمايۇن مەكتۇپنى ئۇنىڭ قولىدىن ئېلىپ ئوقۇپ بەردى . خىزىر خوجىخان ئىنچىكە بۇرۇتىنى مەمنۇنىيەت بىلەن سىلاپ ، باھادىرلارغا خاس كەڭ كۆكرىكىنى تولدۇرۇپ نەپەس ئالدى .

ـــ سىڭلىڭىز بىزگە نىجاتلىق يولىنى تېپىپ بېرىپتۇ ، ھەزرىتىم . ئەگەر لايىق كۆرسىڭىز مەن قاراچەخان بىلەن ئالاقە باغلىشىم مۇمكىن .

ھۇمايۇن قاراچەخان بىلەن ئالاقىلىشىشتىن قانچە يىرگەنسىمۇ ، ھازىر ئۇنىڭدىن باشقا يول يوق ئىدى .

ـــ ئىنىڭىز مەھدىخوجىخان قاراچەخان بىلەن چەرىمگەران دەرۋازىسىنى ساقلايدىكەن ، ـــ دېدى ھۇمايۇن .

ـــ ھە ، مەن ئالدى بىلەن نېمە قىلسام بولار ؟

ـــ مېنىڭ قاراچەخانغا . . . مەكتۇپ يازغىم يوق . . . بىلىنىپ قالسا ئۆزىگىمۇ ياخشى بولمايدۇ . . . سىز مېنىڭ نامىمدىن ئىشەندۈرۈپ ئېيتىڭ : كېچىسى ئەل ئۇيقۇغا كەتكەندە دەرۋازىنى ئېچىپ بەرسە ، بار-لىق گۇناھلىرىنى كەچۈرىمەن ، ئۆزى خالىغان نەرسىسىنى ئالسۇن .

گۇلبەدەن بىلەن تېزراق كۆرۈشۈشكە ئىنتىزار بولغان خىزىر خوجىخان ، قەۋس ئېيىنىڭ سوغۇق بىر ئاخشىمى سۈگگۈچ ئارقىلىق قەلئەگە كىرىۋالدى .

قاراچەخان كېلىشۈالغان ۋاقتىتا چەرەمگەران دەرۋازىسىنى ئاستا ئېچىپ بەردى . ھۇمايۇننىڭ قوشۇنى قەلئەگە باستۇرۇپ كىردى . ئۇ نې-مىلا قىلىپ بولمىسۇن ، كامراننى تىرىك تۇتۇشقا بۇيرۇق بەرگەنىدى . لېكىن چاققانلىق بىلەن قورقۇمسىزلىقتا ئاكىسىدىن قېلىشمايدىغان كامران ، قىلىچ بىلەن ئۆزىگە يول ئېچىپ ، قەلئەنىڭ باشقا بىر دەرۋازە-سىدىن قېچىپ چىقىپ كەتتى . شۇ كەتكەنچە ھەيبەرداۋېنىدىن ئېشىپ ، سىند دەرياسىدىن ئۆتۈپ ، قېيناتىسى ھۇسەيىن ئارغۇنىڭكىدە پا-ناھلاندى .

× × ×

ئىككى بېرىم يىلدىن بېرى يالغۇز ئوغلىنىڭ دىدارىغا تەشنا بولۇپ يۈرگەن ھۇمايۇن ، تاڭ ئېتىشى بىلەنلا ئەكبەر تۇرغان ئارىكقا ئات چاپ-تۇرۇپ يېتىپ كەلدى . لېكىن ، ئۇيقۇسى قانماي ئويغىتىلغان بالا ئاتا-سىنى تونۇمىدى . چۈنكى ئون ئايلىق چېغىدا بولغان ۋەقەلەر گۆدەك با-لىنىڭ خاتىرىسىدىن ئۆچۈپ كەتكەنىدى . ئۇنىڭ ئۇستىگە قىلىچ ئاسقان

هۇمايۇننىڭ نېمىسىدۇر رەھىمسىز كامرانىنى ۋە باش ئۇستىدىن ئۇچۇپ ئوتقان توپ ئوقلىرىنى بالىنىڭ ئېسىگە چۈشۈرەتتى . ئەكبەر ياتسىراپ كەينىگە داجىدى . هۇمايۇن ئۇنىڭغا قول ئۇزىتىپ يېلىندى :

ـــ ئەكبەرجان ، ئوغلۇم ! سېنى خەۋپ ـ خەتەرلەر ئىچىدە قالدۇرغىنىم ئۈچۈن كەچۈر ! بىلمەستىن ئاتقۇزغان ئوقلىرىم ئۈچۈن كەچۈر ، مېنى !

ئاتىسىنىڭ ئاۋازىنىڭ كامراننىڭكىگە ئوخشىماسلىقى ئەكبەردە ئىللىق تۇيغۇ ئويغاتتى . شۇنداق چوڭ بىر ئادەمنىڭ كۆزلىرىدە لىغىلدىغان ياش ، ئاۋازىدىكى تىترەك ئارىلاش ئىلتىجا بالىنىڭ دىلىنى يۇمشاتتى . هۇمايۇن ئۇنى ئاۋايلاپقىنا قۇچىقىغا ئالغاندا ، بۇ ئەكبەرگە يېقىملىق تۇيۇلدى .

كۆپ ئۆتمەي قەندەھاردىن هەمىدە بېگىمۇ يېتىپ كەلدى . ئۇ كېلىشتىن ئاۋۋال گۈلبەدەن بىلەن ماهىم ئىنىكئانا ئەكبەرگە ئانىسىنىڭ خېلى كۆپ بەلگىلىرىنى ئېيتىپ بەرگەنىدى . شۇڭا ئەكبەر ئانىسىنى ئانچە قىينالمايلا تونۇدى .

ئەكبەرنى كېچە ـ كۈندۈز يېنىدىن ئايرىماي يۈرگەن هەمىدە بېگىم ، ئۇنىڭ ساغلام هەم شوخ بالا بولغانلىقىنى كۆرۈپ ناهايىتى خۇشال بولدى . بەزى كېچىلىرى توپ ئوقىغا نىشان قىلىنغان قاباھەتلىك دەملەر بالىنىڭ چۈشىگە كىرىپ قالسا ، ئۇ چۆچۈپ ئويغىنىپ كېتەتتى ، رەڭگى ئاقىرىپ خۇدىنى يوقىتىپ قويياتتى ، ۋارقىراپ يىغلاپ تېپچەكلەيتتى . ئۇنى تىنچلاندۇرغىچە ئانىنىڭ يۈرىكى ئېزىلىپ قىينىلاتتى . بالىنىڭ بېشىدىن ئۆتكەن دەھشەتلىك ۋەقەلەرنىڭ ، ئۇنىڭ قەلبىدە مەڭگۈ ئۆچمەس داغ قالدۇرۇپ قويغانلىقى هەمىدە بېگىمنى خاۋاتىرلەندۈرەتتى . ئۇ بۇ داغنى ئۆچۈرۈشكە ئۇرۇنۇپ يۈرگەن چاغلاردا ، يەنە يېڭى پالاكەتلەر يۈز بەردى .

چېگرىنىڭ شىمال تەرەپلىرىدىكى شەيبانىزادىلەرنىڭ قۇتراتتىشى بىلەن ، بەدەخشان هاكىمى هۇمايۇنغا قارشى ئىسيان كۆتۈردى . هۇمايۇن بەدەخشانغا قوشۇن تارتىپ ، شۇ تەرەپلەردە ئالتە ئاي تۇرۇپ قالدى .

بۇ خەۋەر سنىد ۋىلايىتىدە پۇرسەت كۈتۈپ ياتقان مىرزا كامرانغا يېتىپ كەلدى . ئۇ بىر نەچچە يۈز ئادەمنى ئاددىي دېھقان ۋە بازارچىلار قىياپىتىدە كىيىندۈرۈپ كابۇلغا ئەۋەتتى . شەھەر تىنچلىنىپ قالغاچقا ، يېزا ـ قىشلاقلاردىن ئاشلىق ، مېۋە ـ چېۋە . ئوتۇن ـ سامان ئېلىپ كېلىدىغانلار ئۈچۈن ، شەھەر دەرۋازىسى ھەر كۈنى ئەزان بىلەن تەڭ ئېچىلىدىغان بولدى . ئاشلىق ۋە مېۋە ـ چېۋىلەرنىڭ ئورنىغا ، سايىۋەنلىك ھارۋىلاردا قوراللىق نۆكەرلەرنى يۇشۇرۇنچە ئېلىپ كىرگەن باپۇسخان ، ئالدى بىلەن قەلئە دەرۋازىلىرىنى ئىگىلىۋالدى . ئاساسىي كۈچ بىلەن مۆكۈنۈپ تۇرغان كامران ، باپۇسخان ئېچىپ بەرگەن دەرۋازىلاردىن ئات قويۇپ ، پۈتۈن قەلئەنى قولغا ئالدى . قارشىلىق كۆرسەتكەنلەرنى ھەممىسزلەرچە قىرىپ تاشلىدى . ئۆتكەن قېتىمقى مەغلۇبىيىتى ئۈچۈن ، كۆپ ئادەملەردىن ئۆچ ئالدى ، بۇ خەۋەرنى ئاڭلىغان ھۇمايۇن بەدەخشاندىن كابۇلغا قايتىپ كەلدى . دەرۋازىلار ئېچىلمىدى ، كامراننىڭ ئۇنى قەلئەگە كىرگۈزگۈسى يوق ئىدى . قامال يەنە باشلاندى .

ئۆتكەن قېتىمقى قامالدا ، ھۇمايۇننىڭ قارەچەخان بىلەن ئالاقە باغلىشىغا ئايالالارنىڭ ياردەم قىلغانلىقىنى ئاڭلىغان كامران مىرزا ، ھەمدە بانۇ بىلەن گۈلبەدەننى بۇرۇن مىرزا ئەسقەرىينىڭ ھەربىي بولغان بىر ئۆيگە قامىتىۋەتتى . باپۇسخان بېگىملەر قامالغان ئۆيىنى قورۇقچىلار ئارقىلىق ھەپتە ـ ئايلاپ كۆزىتىپ يۈرۈشنى ئەپ كۆرمەي ، ئۆينىڭ ئىشىك ـ دېرىزىلىرىنى خىش بىلەن ئەتكۈزۈۋەتتى . سۇ ۋە تاماق تۈڭ لۈكتىن ئارغامچا بىلەن چۈشۈرۈلىدىغان قىلىندى . ھەمدە بانۇ ئوغلى ئەكبەر ، قىزى جاھان سۇلتان بېگىم ۋە ئىنىكئانىلار بىلەن مانا شۇ ئىشىك ـ دېرىزىسى يوق زىندانەك ئۆيدە بەش ئايغىچە قامال ئازابىنى تارتتى . شۇ ۋاقىت ئىچىدە ئەمدىلا ئىككى ياشتىن ئاشقان جاھان سۇلتان بېگىم قامال ئازابىغا بەرداشلىق بېرەلمەي قاتتىق ئاغرىدى ـ دە ، ئانىسىنىڭ قولىدا جان ئۈزدى . بەش ياشلىق ئەكبەرمۇ بۇ مۇسىبەتنى بېشىدىن كەچۈردى . . .

ھۇمايۇن ئەمدى كامراننى مەڭگۈ كەچۈرمەيتتى . كامرانمۇ بۇنى

بىلىپ ئاخىرقى كۆچلىرى قالغۇچە تىركەشتى ، لېكىن يېڭىلىشى مۇقەر-
رەر ئىكەنلىكىگە كۆزى يەتكەندە ، ئوتتۇزغا يېقىن ئادىمى بىلەن كېچىسى
قەلئەدىن چىقىپ شىمالغا قاراپ قاچتى .

ئۇ بۇ قېتىم شۇ قاچقىنىچە بەدەخشاننىڭ تالىكان دېگەن يېرىگە
كەلدى . بەدەخشاننىڭ مەركىزى زەپەر قەلئەسى بولۇپ ، ھۇمايۇن بۇ
قەلئەگە ئىگىدارچىلىق قىلىشنى ، تاغىسىنىڭ ياش تۇل قالغان ئايىلى
ھەرەم بېگىم ۋە ئۇنىڭ نارىسىدە ئوغۇللىرى مىرزا سۇلايمان بىلەن مىرزا
ئىبراھىمغا تاپشۇرۇپ كەلگەندى . ھەرەم بېگىم ئوتتۇز ياشلاردىكى كې-
لىشكەن جۇۋان ئىدى ، جەڭلەردە ئەرەنچە كىيىنىپ قىلىچ ئوينىتىدىغان
باتۇر ، مەرد ئايال ئىدى . ئون بەش مىڭ بەدەخشان لەشكىرى ئۇنىڭغا
ئىتائەت قىلاتتى .

قامالدا يىگىلىپ خەزىنىسى ۋە قوشۇنىدىن ئايرىلغان كامران ، بۇ
دۆلەتمەن جۇۋاننى « چېكىپ » باقماقچى بولدى . تارخان بېكە ئىسىم-
لىك بىر مەككار ئايال :« تاغىسىنىڭ تۇل قالغان ئايىلىغا ئۆيلىنىش –
مزىنىڭ ئۇلۇستا بار ئادەت . ھەرەم بېگىم سىزدەك باھادىر يىگىتكە زار ،
ەن ئۇنىڭ رازىلىقىنى ئېلىپ بېرەلەيمەن » دەپ كامراننى ئىشەندۇردى .

كامران ئۆزىنىڭ ئاشىقى بىقارارلىقىنى ئىزھار قىلىپ يازغان
مەكتۇپى بىلەن بىللە ، بەدەخشان لەئلى ، ھىندى مەرۋايىتلىرى ۋە
چىرايلىق كەشمىر رومالىنى سوۋغا قىلىپ تارخان بېكەدىن ئەۋەتتى .
ھەرەم بېگىم كامراننىڭ مەكتۇپىنى ئوقۇدى ، سوۋغىلارنى كۆردى . تار-
خان بېكە ھىڭگال چىشلىرىنى كۆرسىتىپ خىرقىراپ كۈلدى :

— ئوتتۇز ياشتا ئەرسىز يۈرۈش بەكمۇ ئازابلىق ، ئايلىناي ،
مۇنداق ئىشلار بىزنىڭ بېشىمىزدىن ئۆتكەن ، — دەپ قىلىقسىز ھېكايەتـ
لەرنى سۆزلەپ ، ھەرەم بېگىمنىڭ ھېسسىياتىنى ئويغىتىشقا ئۇرۇندى .

قېيناكا ئورنىدا كۆرۈپ يۈرگەن كامراننىڭ مەكتۇپى ، ئارىغا
قويغان كەمپىرنىڭ بىھايا سۆزلىرى ، زەپەر قەلئەسىنىڭ مەلىكىسى —
ھەرەم بېگىمگە ھاقارەت قىلغاندەك تەسىر بەردى . ئۇ قاتتىق غەزەپلـ
ىنىپ ، جاللاتنى چاقىردى – دە ، تارخان بېكەنى پارە – پارە قىلدۇردى ،

بېشىنى كەستۇرۇپ ئۆزى ئېلىپ كەلگەن رومالغا ئوراپ ، لەئىل ـ مەرۋا-
يېتلىرى بىلەن قوشۇپ كامرانغا ئەۋەتىۋەتتى . مەكتۇپنى بولسا ھۇمايۇنغا
يوللىۋەتتى .

بۇ ۋەقەدىن خەۋەر تاپقان ھۇمايۇن ، كامراننىڭ مەغلۇبىيەتلىك
ئېلىشىشتىن ئەس ـ ھوشىنى يوقتىپ قويغانلىقىنى ، يامان ئادەملەرنىڭ
ئۇنىڭ بۇ ھالىدىن پايدىلىنىپ ، ئۇنى تېخىمۇ بەتتەر شەرمەندە ئەھۋالغا
چۈشۈرۈپ قويۇشى مۇمكىنلىكىنى ، ئاتىسىنىڭ ئۇلۇغ نامىغا داغ تەگكۈ-
زىدىغان مۇنداق ئىشلارنىڭ ئالدىنى ئېلىش ، چوڭ ئاكا بولغان ئۆزىنىڭ
بۇرچى ئىكەنلىكىنى ئويلاپ يەتتى . ئۇ ئەمدى قانداق قىلىپ بولمىسۇن
كامران بىلەن ئۇچرىشىشى ، ئۇنىڭ بىلەن يۈزمۇ يۈز تۇرۇپ سۆزلىشىشى
زۆرۈر ئىدى . شۇنداق قىلغاندىلا ئارىنى بۇزۇۋاتقان ئادەملەرنىڭ تەسـ
رىنى يوقىتىپ ، كامرانىنى ئۇلارنىڭ ئاسارىتىدىن قۇتقۇزۇپ قالغىلى
بولاتتى . شۇنچە كۆپ مۇشكۈللۈكلەرنىڭ تەمىنى تېتىغان ھۇمايۇن ،
شۇنچىلىك ئىشنىڭ ھۆددىسىدىن چىقالماسمۇ !؟ ئۆز ئىنىسىدىن تارتقان
ئازارلىرىنى ئۇنتۇپ ، قىلغان يامانلىقلىرىنى ئىچىگە يۇتۇپ ، ئۇنىڭ بىلەن
يارىشىپ قېلىش شۇنچىلىك قىيىن ئىشمىدۇر !

ھەمىدە بېگىمنىڭ كامراننىڭ نامىنى تىلىغا ئالغۇسىمۇ كەلمەيتتى ،
قامال مەزگىلىدە قەلبى جاراھەتلەنگەن ئەكبەر ، ئاتىسىنىڭ تاتلىق سىگـ
لىسىنىڭ قاتىلى بىلەن يارىشىپ قېلىشىنى زادىلا خالىمايتتى .
تۇردىبەگ بولسا : « كامراندىن ئەمدى ئۈمىد كۈتكىلى بولمايدۇ ، ئۇنى
قانۇنىي جازاغا بۇيرۇش كېرەك » دەيتتى . ھۇمايۇننىڭ قېرىنداشلىقىنى
بۇزغۇسى كەلمەيتتى . « رەھمەتلەك ئاتام : ئىنىلىرىڭنىڭ جېنىغا زامىن
بولما ، دەپ ۋەسىيەت قىلغان » دەيتتى .

ھازىر ئەسقەرىي بىلەن ھىندال ھۇمايۇننىڭ يېنىدا ، پەقەت
كامران يوق ئىدى . ھۇمايۇن ئۇنىڭ ئالدىغا ھىندالنى ئەۋەتىپ :
« ئەمدى بولار ، كەلسۇن ، گۇناھىدىن كېچىمەن » دېدى . كامراننىڭ
يېنىدىكى باپۇسخان : « بارماڭ ، سىزنى يوشۇرۇنچە ئۆلتۈرۈۋېتىدۇ »
دەپ ئۇنى قورقۇتتى . كامران يارىشىپ قېلىشتىن باش تارتتى . شۇنىڭ-

دىن كېيىن ھۇمايۇن ھەرەم بېگىمگە مەكتۇپ ئەۋەتىپ ، كامراننى قورشاۋغا ئېلىشقا يارەملىشىشنى سورىدى . ھەرەم بېگىم ئون ئىككى مىلگ ئاتلىق قوشۇن يىغىپ ، بۇنىڭغا ئۆزى باش بولدى . قوشۇننى پامىر تېغىنىڭ جەنۇبىي ئېتەكلىرىدىن ھىندىقۇش تېغىنىڭ شىمالىدىكى قوتالغىچە ئېلىپ كەلدى . ئاندىن قوشۇننى ھۇمايۇننىڭ ئىختىيارىغا تاپشۇرۇپ ، ئۆزى يەنە زەپەر قورغىنىغا قايتىپ كەتتى .

كېلىنىنىڭ مەردانە ئىشى كامراننى ۋەھىمگە سالدى . ھۇمايۇن بىلەن ئەمدى يارىشىمسا تىرىك قالماسلىققا كۆزى يېتىپ ، ھۇمايۇننىڭ قارار گاھىغا ئادەم ئەۋەتىپ :

— ھىندال كەلسۇن ، بىللە بارىمەن ، — دېدى .

× × ×

ھۇمايۇن ئىللىق باھار كۈنلىرىدە ، ھىندىقۇش تېغىنىڭ جەنۇبىي ئېتىكىگە يۈزدىن ئارتۇق چىدىرتىكتۇردى . ئۇلارنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى دۆڭرەك جايغا ناھايىتى چوڭ سەرپەردە ئورناتتى ، بارگاھ ۋە خىرگاھتىن باشقا ، يەنە ئۈچ خىل رەڭلىك كىمخاپ چىدىر ئەنە شۇ سەرپەردە ئىچىدىن جاي ئالدى .

ئاتلىقلارنىڭ كۆپ يۈرۈشىدىن يول بولۇپ كەتكەن يەردىن تاكى سەرپەردە ئىشىكىگە قەدەر لالە رەڭ يىپەك پايانداز سېلىندى . كامران مىرزا ئىككى يېنىدىكى ئەسقەرىي ۋە ھىندال مىرزىلارنىڭ ھەمراھلىقىدا ، پايانداز ئالدىدا توختاپ ئاتتىن چۈشتى . قوش سۈنايدىن ياڭرىغان كۈيگە جور بولۇپ ، داقا ـ دۇمباقلار چېلىندى . باشتىن ـ ئاياغ يارىشىملىق كىينىگەن كامران مىرزا ئىنىلىرىنى ئەگەشتۈرگىنىچە سالاپەت بىلەن مېڭىپ پاياندازغا قەدەم قويدى . ئۇنى كۆرگەن ھۇمايۇن سەرپەردىدىن چىقىپ ئالدىغا ماڭدى . داقا ـ دۇمباق ، سۈنايلارنىڭ ئاۋازى تېخىمۇ شادىيانە تۈس ئالدى .

بۇ خىيالمۇ ئەمەس ، چۈشمۇ ئەمەس ، بەلكى ھۇمايۇن ئۇزۇندىن بۇيان ئارزۇ قىلىپ كەلگەن ۋە يەتتە يىل كۈرەش قىلىپ ، نىھايەت بۈ-

گۈن مۇيەسسەر بولغان كۈن ئىدى .

مۇنداق ئىززەت ـ ئېكرام بىلەن كۈتۈۋېلىنىشنى خىيالىغا كەلـ تـۈرمىگەن كامران ، مۆرۈۋەتلىك ئاكىسىنىڭ ئالدىدا تىزچۆكۈپ باش ئەگدى . ئۇنىڭ بېلىدە پەقەت كەمەرلا بار بولۇپ ، نە قىلىچ ، نە خەنجەر يوق ئىدى . كامران تىترەۋاتقان قوللىرى بىلەن ئالتۇن كەمەرنى ئېلىپ بويىنىغا ئاستى ، بۇ ئۇنىڭ تەسلىم بولغانلىقىنى بىلدۈرگەنلىكى ئىدى . ئۇ شۇنىڭ بىلەن ھەممىنىڭ كۆز ئالدىدا ، ئۆزىنىڭ گۇناھكار ئىكەنلىكىنى تەن ئالدى . بۇنىڭدىن تەسىرلەنگەن ھۇمايۇن قۇچاق ئېچىپ ، ئادەت بويىچە ئۈچ قېتىم كۆكرەك يېقىشىپ كۆرۈشتى . شۇنىڭدىن كېيىن ھۇـ مايۇن كامراننىڭ بويىنىدىكى كەمەرنى ئېلىپ بېلىگە باغلاپ قويدى ، ئانـ دىن ئۇنى ئاكا ـ ئۇكىلار ئۈچۈن مەخسۇس تىكىلگەن كۆركەم چىدىرغا باشلىدى .

ھۇمايۇن تۆرگە ئۆتۈپ ، كامراننى ئوڭ يېنىغا ئولتۇرغۇزدى ، ئەسقەرىي بىلەن ھىندال ئىككى يېنىدىن جاي ئالدى . ئالدى بىلەن ئالـ تۇن كاسىلاردا خۇش پۇراقلىق گۈلاپ كەلتۈرۈلدى . بىر كاسا گۈلاپنى ئاۋۋال ھـۇمـايۇن ، ئاندىن كامران ئىچتى . ئىككىنچى كاسىدىكى گۈلاپـ نىڭ بىر قىسمىنى ئەسقەرىي ، قالغىنىنى ھىندال ئىچتى .

زىياپەت باشلاندى . بىردەم كىيىك گۆشىدىن قىلىنغان كاۋاپ ، بىردەم كابۇلچە پىشۇرۇلغان شورپا ، بىرده پەرغانىچە ئېتىلگەن پولو ئەـ كـىلىپ داستىخانغا قويۇۋاتقان باقاۋۇللار ، تۆت ئاكا ـ ئۇكىنى بىر داسـ تـىخاندا كۆرۈۋاتقىنىدىن خۇشال ئىدى . ئاكا ـ ئۇكىلارنىڭ چوڭى ھۇـ مايۇن قىرىق ياشتا ، ئەڭ كىچىگى ھىندال يىگىرمە سەككىز ياشتا ئىدى . چـىدىردا ئۇلاردىن باشقا ھېچكىم يوق ، ئۇلار بىر ـ بىرىدىن بەستلىك بـولغىنى ئۈچۈن ، چىدىرنى تولدۇرغاندەك ئولتۇرۇشاتتى . خىزمەتـ كارلارنىڭ نەزىرىدە ، چىدىردا سەككىز ئون ئادەم بارەك قىلاتتى .

ھۇمايۇن پولودىن كېيىن تاۋۇز ئەكەلدۈردى ، تاۋۇزنى تەڭ ئىككىگە بۆلگۈزۈپ ، بىر كاسىسىنى ئۆزى بىلەن كامراننىڭ ئالدىغا ، يەنە بىرسىنى ئەسقەرىي بىلەن ھىندالنىڭ ئالدىغا قويدى . باھارغىچە

يـاخشى ساقلانغان تاۋۇز ناھايىتى تاتلىق ئىدى . تۆتى ئۇنى ماختاپ ـ ماختاپ يېيىشكەن بولسىمۇ ، يەنە ئېشىپ قالدى .

ـــ مانا ، ـــ دېدى ھۇمايۇن ، ـــ تۆتىمىزگە بىر تاۋۇزمۇ يېتىپ ئاشىدىكەن ، تالاش ـ تارتىش قىلىپ يۇرۇشمىزنىڭ نېمە ھاجىتى بار ! دۆلەت بەكمۇ چوڭ ، قەندەھاردىن بەدەخشانغىچە كېلىدۇ ، كاشكى ، بۇ بىزگە يەتمىسە .

خىجالەتچىلىكتىن قىزارغان كامران ، ئوڭايسىز بىر ھالەتتە :

ـــ نېمە ئامال ، خام سۈت ئەمگەن بەندە ئىكەنمىز ، ـــ دېدى

ـــ خەير ، ئۆتكەن ئىشقا سالاۋات ، ـــ دېدى ھۇمايۇن ، ـــ قېنى ، مىرزا كامران ، يېڭى شېئىرلىرىڭىز باردۇر ؟

گەپنىڭ كۆڭۈللۈك ماۋزۇغا يۆتكەلگەنلىكىدىن يېنىكلەپ قالغان كامران :

ـــ ھەزرەت ئاتىمىزنىڭ مەشھۇر بىر رۇبائىيسى بار :« كۆڭلى تەلمەگەن مۇرادىغا يەتسە كىشى ، يە بارچە مۇرادلارنى تەرك ئەتسە كىشى » دەپ باشلىناتتى . پېقىر ئۇنى داۋام قىلىپ بىر رۇبائي يازدىم :

يا بۇلسە مۇيەسسەر كىشىگە ئىلىم ئىلە خال ①.
يا تاپسە كىشى سەلتەنەت ئەۋجىدە كەمال .
يا ئاشىقىتەك بولسا كۆرۈپ ھۆسنۇ جامال ،
يا بولسە تەمام ئۆزلىكىدىن فارىغبال ② .

ھۇمايۇن ھازىر ئاكا ـ ئۇكىلار ئوتتۇرىسىدىكى ئاداۋەتلەردىن قۇتۇلۇپ ، فارىغبال بولۇپ ئولتۇرغانلىقى ئۈچۈن ، ئاخىرقى مىسرا ئۇنىڭغا بەكمۇ يېقىپ كەتتى :

ـــ كۆڭۈلدىكى گەپلەرنى يېزىپسىز ، ئەمىرزادەم . دۇنيادىكى ئەڭ ياماق تۇتقۇنلۇق ـــ ئادەمنىڭ ئۆزلىكىدىن فارىغبال بولالماسلىقى

---

① خال ـــ مەقسەتكە يېتىش .

② فارىغ ـــ ئازاد بولۇش ، دۇنيا تەشۋىشلىرىدىن قۇتۇلۇش . بال ـــ قەلب ، جان . فارىغبال ـــ قەلب ۋە جاننىڭ ئازاد بولۇشى .

دۇر . بۇنىڭدىن ئاۋۋال بىر مەسنەۋىي يازغانىكەنسىز ، بىر نەچچە مىسراسى يادىمدا قاپتۇ ، ئۇنىڭدىمۇ ھەق گەپلەر يېزىلغان .

ـــ قايسى مەسنەۋىيكىن ، ھەزرىتىم ، بىرەر مىسراسىنى ئەسلەتـكەن بولسىڭىز .

يەكتەلەبۇ ، يەكدىلۇ ، يەكخۇي بول ،
بارچە خەلايىق بىلە يەكرۇي بول .

ـــ بۇمۇ ھەزرەت ئاتامنىڭ مەسنەۋىيلىرىگە ئوخشاپ كېتىدىكەن ، ـــ دېدى ھېندال .

ـــ ھەئە ، ـــ داۋام قىلدى ھۇمايۇن ، ـــ كامران تۆۋەندىكى تۆت مىسرانى مەندەك ئادەملەرگە بېغىشلاپ يازغان ئوخشايدۇ ، دەپ ئويلاپ قالدىم :

ئەي ، ئۆزىنى شاھ ئىلە مەست ئەيلەگەن ،
ھىممەتىن ئۇل پايادە پەست ئەيلەگەن .
ھىممەت ئەمەس ئۇلكى ، جەھان ئالغاسېن ،
ھىممەت ئېرۇر بۇلكى ، بارىن سالغاسېن .①

كامراننىڭ ئاكىسى بىلەن ئارازلىشىپ يۇرگەنده ، بۇ مىسرلارنى ئۇنىڭغا قارىتىپ يازغانلىقى راست ئىدى . لېكىن ، ھازىر ئۇ بۇ شېئىر-دىكى كىنايىنى ئۆزىگە ئالدى :

ـــ مەن بۇ مىسرالارنى ئۆزۈمگە قاراتقانىدىم ، ھەزرىتىم ! يادىڭىزدا بولسا كېرەك ، جەنىتى ئاتامۇ بىر قانچە مەسنەۋىيلىرىنى ئۆزىگە قارىتىپ يازغانىدى . سېكرىدە مەي ئىچمەسلىككە تووا قىلغاندا ، ئۆزىگە مۇراجىئەت قىلىپ يازغان مەسنەۋىيلىرىنى بىر ئەسلەپ بېقىڭ .

ـــ ئۆزىڭىزگە مۇراجىئەت قىلغىنىڭىز ، بىزگىمۇ مۇراجىئەت قىلـ

---

① سالغاسېن ـــ « ھەممىدىن ۋاز كەچكەيسەن » دېگەن مەنىده .

غان بىلەن ئوخشاش ئەمەسمۇ ، ئەمىرزادەم ، — دېدى ھۇمايۇن كۈلۈمسىرەپ ، — ئاخىر بىز ھەممىمىز بىر ئائىلىنىڭ ئادەملىرىمىز .

— بۇ توغرا گەپ . ئەمما مەن بۇرۇنقى دەۋا ـ دەستۇرلىرىمدىن ۋاز كېچىپ ، ئۆزلىكىمدىن قايغىبال بولدۇم . ھەممەت ـ بارلىقىنى ئېلىش ئەمەس ، بارلىقىدىن ۋاز كېچىش ئىكەنلىكىنى ئەمدى چوڭقۇر ھېس قىلدىم .

— مۇنداق ھېسسىيات سىزدە بۇرۇندىن بار بولسا كېرەك ، ھەزرىتىم ، — دېدى ھىندال ھۇمايۇنغا ۋە ئەگرەنى ئەسلەتتى ، — شۇ چاغدا سىز تەختىگىزنى ، ھەتتا پۈتۈن خەزىنىگىزنى كەمبەغەل يىگىت نىزامغا تاپشۇرغانىكەنسىز . ئەپسۇس ، بىز ياشلىق قىلىپ ، بەك يۈكسەك ھىممەتنىڭ قەدرىگە يەتمىگەنىكەنمىز .

— قەدرىگە ئەمدى يەتتىگلارمۇ ؟ — كۈلۈپ سورىدى ھۇمايۇن . ئۇچ ئىنىسى تەستىقلاپ جاۋاب بەرگەندىن كېيىن دېدى ، — ئۇنداق بولسا تۆتىمىز بۈگۈن كېچە مانا مۇشۇ چىدىردا بىللە تۈنەيمىز . ھاردۇ-قىمىز چىققاندىن كېيىن ئەتە كا بۇلغا — ھەزرەت ئاتىمىزنىڭ قەبرىنى زىيارەت قىلغىلى بارىمىز .

تۆت ئاكا ـ ئۇكا قورۇقچى يىگىتلەر بىلەن قىزىقىپ چىققان مىڭ-لىغان ئادەملەرنىڭ نەزىرى ئاستىدا كابۇل كوچىلىرىدىن ئۆتۈپ ، ئىگىز تۆپىلىكتىكى بابۇر مەقبەرىسىگە قاراپ كۆتۈرۈلدى .

ھەزرەت بابۇر ھايات چېغىدا ، بۇ يەرگە ئېرىق قازدۇرۇپ ، تاغ-دىكى بۇلاقلاردىن سۇ باشلاپ ، چىناردىن تۆتىنى تىكىپ قويغانىدى . يىگىرمە يىلدىن بۇيان بۇ دەرەخلەر بوي تارتىپ يوغىناپ كەتكەنىدى .

بۇ ساپ ھاۋالىق جايغا شىمالدىن ئامۇ ۋە سىر دەرياسى تەرەپلەر-دىن سوققان شامال ، بابۇر تۇغۇلۇپ ئۆسكەن يەرلەرنىڭ خاتىرىسىنى ئېلىپ كېلەتتى . جەنۇب تەرەپتىن سوققان شاماللار بولسا ، بابۇر كابۇل دەرياسى ۋە جەمنە قىرغاقلىرىدا بەرپا قىلغان باغلارنىڭ خۇشبۇي ھېد-دىنى ئېلىپ كەلگەندەك بولاتتى .

ئاتىسىنىڭ ۋەسىيتىگە بىنائەن ، ئۇنىڭ سۆڭىكى ئەگرەدىن ھىند-

دستان تۇپرىقى بىلەن بىللە يۆتكەپ كېلىنىپ قەبرىگە قويۇلغاندى . قەبرىنىڭ ئۈستىگە يېپىلغان ئالتۇن رەڭ مەرمەر ، سەمەرقەندنىڭ غازغا- نىدىن تۆگىلەرگە ئارتىپ كەلتۈرۈلگەن ، كابۇلدا تاراشلىنىپ ،گۈل چە- قىرىلغاندى . تۆت ئوغۇل مەقبەرە ئىچىگە چوڭقۇر سۇكۇت بىلەن كى- رىپ ، قەبرە تېشىنىڭ ئىككى يېنى ۋە ئايالغ تەرىپىگە تىزلىنىپ ئولتۇ- رۇشتى ، ئاندىن تىلاۋەت قىلىشتى . ھۇمايۇن ئاتىسىنىڭ ئۆلمەس روھىغا ئۇ خۇددى ھاياتتەك مۇراجىئەت قىلدى :

— ھەزرەت ئاتا ، ئوغۇللىرىڭىز جەم بولۇپ ھۇزۇرىڭىزغا بىللە كېلىشنى ئارزۇ قىلاتتۇق ، خۇداغا شۈكۈركى ، مانا بۈگۈن شۇ ئارزۇيە- مىزغا يەتتۇق ، — ئۇ ئىنىلىرىغا يۈزلەندى ، — پەدەرى بۇزرۇكۋارنىڭ مۇقەددەس روھى ئالدىدا ئەھدە قىلايلۇقكى ، كامران ، ئەسقەرىي ، ھىندال ، بۇنىڭدىن كېيىن بىزنىڭ ئىناقلىقىمىز ھەرگىز بۇزۇلمىسۇن ، ھەر قانداق بىر ئادەم ئارىمىزغا سوغۇقچىلىق سالالمىسۇن ، ئامىن !

— ئامىن !

ھىندال ، ئاكىسىنىڭ سۆزىدىن قاتتىق تەسىرلىنىپ كۆزىگە ياش ئالدى . كامران بولسا سالماقلىق بىلەن :

— ئامىن ، — دېدى ، ئەما ئىچىدە ھىندالنى « تېخى بالا ئىكەن - دە » دەپ قويدى . ئەسقەرىيمۇ كامراندەك سالماقلىق ئىدى . ئۇ ھۇمايۇننىڭ ئادەم ئېرىشىشى مۇمكىن بولمايدىغان نەرسىلەرگە ئىشىنىشى ۋە ئىنتىلىشى ، ھازىرقىدەك ئاتىسىنىڭ قەبرى ئالدىدا خۇددى تىرىك ئادەملەرگە سۆز- لىگەندەك گەپ قىلىشى كامران بىلەن ئەسقەرىيگە كىتابي خىيالپەرەس- لىكتەك تۇيۇلاتتى . ھۇمايۇنىڭ ئەگىرەدە ئالي تەبىئەلرنى « ئەھلى دۆلەت »، « ئەھلى سائادەت »،« ئەھلى مۇراد » دەپ دەرىجىلەرگە ئايـ رىشى ، پۈتۈن جەمئىيەتنى تەبىئەتتىكى تۆت ئۇنسۇر ئاساسىدا تەرتىپكە سېلىشى ، پالاقچى نىزامنى پادىشاھ قىلىپ كۆتۈرمەكچى بولغانلىقى كامراننىڭ ئېسىگە كېلىپ ، ئۇنىڭ كۈلگىسىنى كەلتۈردى .

بابۇر مەقبەرىسىنىڭ يېنىدىكى خانزادە بېگىمنىڭ قەبرىسىگە قو-

يۇلغان ئادەم بويىدىن ئىگىزرەك ئاق مەرمەرگە ، ھۇمايۇن ھۆسنىخەت بەـ
لەن كۆكۈل سۆزلىرىنى ئويدۇرۇپ يازدۇرغانىدى .ئۇ ئىنىلىرىنى ھاممـ
سىنىڭ قەبرىسى ئالدىغا باشلاپ كېلىپ :
ـــ بۇ ئۇلۇغ ئايال ئۆمۈر بويى ئاتىمىز ۋە بىز ئۈچۈن ئۆزىنى پىدا
قىلىپ ياشىدى ، ـــ دېدى ، ـــ ھاياتىنىڭ ئاخىرقى دەقىقىلىرىغىچە تۆـ
تىمىزنى بىر يەردە كۆرۈش ئارزۇسىدا بولدى ، ـــ ھۇمايۇن ھاممىسىنىڭ
روھىغا ئۇ ھايات چاغلىرىدىكىدەك مۇراجىئەت قىلدى ، ـــ ھەزرەت ھامـ
ما . روھىڭىز شاد بولسۇن ، سىز ئارزۇ قىلغان كۈنلەرگە يەتتۇق . ئۇلۇغ
روھىڭىز بىزگە ھەمىشە مەدەتكار بولغاي ، ئامىن !
ھۇمايۇن ئەتىگەندە بۇ ياققا كېلىۋاتىپ ، كۆچەت ئېلىۋېلىشنى ۋە
مەقبەرە ئەتراپىغا ئورەك قىزىپ قويۇشنى بۇيرۇغانىدى . تۆۋەنرەكتىكى
ئېرىق بويىدا تۇردىغان ئۇنىڭ تاپشۇرغان ئىشلىرىنى ئورۇندىاپ ، تۆت
ئاكا ـ ئۇكىنىڭ كېلىشىنى كۈتۈپ تۇراتتى . بۇنى كۆرگەن ھۇمايۇن
ئىنىلىرىغا :
ـــ ھازىر باھار پەسلى ، كۆچەت تىكىدىغان پەيت ، ـــ دېدى ،
ـــ يۇرۇڭلار ، ئاتىمىز قازدۇرغان ئېرىق بويىغا كۆچەت تىكەيلى ، بۇـ
گۈنكى خۇشال كۈنلىرىمىزنىڭ خاتىرىسى بولۇپ قالسۇن .
ھۇمايۇن چىنار كۆچىتىنى ئورەكچىگە سېلىپ ، ئۆزى توپا تاشـ
لىماقچى بولۇۋىدى ، نۆكىرى كەتمەننى بەرمىدى :
ـــ ھەزرىتىم ، سىز تۇتۇپ بەرسىزلا بولدى .
ئەمما ھۇمايۇن ئۇنىماي كەتمەننى تارتىۋېلىپ ، ئۆزى توپا
تاشلاشقا باشلىدى . ئۆمرىدە قىلىپ باقمىغان بۇ ئىشقا ئۇنىڭ ئەپلىشەلـ
مەيۋاتقانلىقىنى كۆرگەن كامران ، ئۇنىڭ كۈلكىگە قالماسلىقىنىڭ ئالـ
دىنى ئېلىپ :
ـــ بولدى قىلىڭ ، ھەزرىتىم ، ـــ دېدى .
كامراننىڭ ھۆكۈمرانلارچە ئىشارىسىنى كۆرگەن نۆكەر ، ئىتتىڭ
كېلىپ ھۇمايۇننىڭ قولىدىن كەتمەننى ئالدى .
كامران بولسا كەتمەنگە قول تەگكۈزمەي كۆچەتنى تۇتۇپ

بەزدى . ئېسىلزادىلەرگە خاس تەربىيىلىنىپ چوڭ بولغان كامران ،« ئاۋام بىلەن ئۆزۈڭنى تەڭ تۇتساڭ ، دەرھال ئۇستۈڭگە چىقىۋالىدۇ » دېگەن ئېتىقادىتا چىڭ تۇراتتى . ھۇمايۇن بولسا ئاق كۆڭۈل ، ئاددىي ئادەملەر بىلەن ئارىلىششىنى ياخشى كۆرەتتى . ئوغلى ئەكبەرنىڭ سۈننەت تويىدا ، ئۇ ھەتتا ئىمامقۇلى دېگەن نۆكىرى بىلەن چېلىشىشقا چۈشكەنىدى .

ئاكا ـ ئۇكىلار ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتلەر ئۆزئارا ئانچە بىلەنمىپ كەتمىسمۇ ، جامائەتچىلىكتە روشەن گەۋدىلەنىدى ۋە ئۇلارنى بىر ـ بىرىدىن يىراقلاشتۇرۇشقا باشلىدى . كۆپ ئادەملەر ھۇمايۇنغا قايىل ئىدى . ئاكا ـ ئۇكىلارنىڭ جەڭگە ـ جېدەللىرىدىن بىزار بولغان خەلق ،« خەيرىيەت ، ئەمدى ئارام ئېلىپ قالدۇق » دەپ خۇشال ئىدى . « ھۇمايۇن ئىنىلىرى قىلغان ئەسكىلىكلەرنى يۇزىگە سالماي ، ھۆرمىتىنى جايىدا كەلتۈرۈپ ، يېنىدا قەدىرلەپ يۈرۈۋاتىدۇ . كەڭ قورساقلىق بۇ ـ نىڭدىن ئارتۇق بولماس » دېگەن ماختاشلارنى كامرانمۇ ئاڭلىدى . ئاكا ـ ئۇكىلارنىڭ بۇ يارىشىشى كامرانغا ، ھۇمايۇننىڭ ئابرۇيىنى ئۆستۈرۈپ ، ئۆزىنىڭ كابۇلدىكى بۇرۇنقى نوپۇزى يوقىلىۋاتقاندەك تۇيۇلاتتى ـ دە ، جېنىنى قاقشىتاتتى . بولۇپمۇ ، قامال مەزگىلىدە ئۇنىڭدىن جەبىر تارتقان ئادەملەرنىڭ كۆزلىرىدىكى نەپرەت كامرانغا تىكەندەك سانجىلاتتى . ئايال تۇغقانلار بىلەن كۆرۈشكەندە ، ھەمىدە بانۇ مۇسىبەتلىك كۆزلىرى بىلەن ئۇنىڭغا شۇنداق تىكىلەتتىكى ، كامراننىڭ كۆڭلى ئاللىقانداق بولۇپ كېتەتتى . ئۇ قامال مەزگىلىدە ، زىنداندا جان ئۈزگەن ھۇمايۇننىڭ ئىككى ياشلىق قىزى جاھان سۇلتان بېگىمنىڭ ئۆلۈمگە ئۆزىنىڭ جاۋابكار ئىكەنلىكىنى ، مۇڭ ـ زارغا چۆمگەن ئانىنىڭ پىغانىدىن سېزەتتى ، ئانىنىڭ ئۇنسىز پەريادى ئۆتكۈر نەيزە بولۇپ قەلبىگە سانجىلغاندەك بولاتتى . ئىشىك ـ دېرىزىلىرى خىش بىلەن ئېتىۋېتىلىپ قاماقخانىغا ئايلاندۇرۇلغان قاراڭغۇ ئۆيدە ، سىڭلىسى گۈلبەدەنمۇ بىر نەچچە ئاي زىندان ئازابىنى تارتقانىدى . ئۇمۇ ئەمدى كامراندىن كۆرگەن ئازابلىرىنى ئۇنتۇيالمايتتى . ھۇمايۇنغا سادىق بەگلەردىن بىر قانچىسى باپۇسخان تەرىپىدىن رەھىمسىزلەرچە ئۆلتۈرۈلگەن ، بەزىلىرىنىڭ خوتۇنلىرى بازاردا ـــ خالا ـ

يىقىنىڭ ئالدىدا رەسۋا قىلىنغانىدى . ئۇلارنىڭ هايات قالغان ئۇرۇق - تۇغقانلىرى بۇنىڭ هەممىسىنى كامراندىن كۆرەتتى . « پەرماننى سەن چۈشۈردۈڭ ، سەندىن ئىنتىقام ئالمىز » دېگۈچىلەر كېلىپ ، غەزەپلىك كۆزلىرى بىلەن كامرانغا قادىلاتتى . هۇمايۇن قىساسكارلارنىڭ خىرىسىنى پەسەيتىش ئۈچۈن ، باپۇسخاننى هەپسىگە ئالدۇردى . ئەفزەلبەگ سىندقا بارغاندا ، شېرخاننىڭ ئوغلى ئىسمائىل شاھ تەرىپىگە ئۆتۈپ كەتكەن ، قاراچەخان كېچىسى دەرۋازىنى يوشۇرۇنچە ئېچىپ بەرگىنى ئۈچۈن ، هۇمايۇننىڭ خىزمىتىنى قىلىپ يۈرەتتى . لېكىن بەگ ـ ئەمىرلەر ئارىسىدا ئىناۋىتى يوق ئىدى ، ئۇچىنچى دەرىجىلىك سېلىق يىغقۇچى بو- لۇپ ئىشلەيتتى . بۇنىڭدىن خورلۇق هېس قىلغان قاراچەخان پۇرسەت تېپىپ كامراننىڭ قارارگاهىغا كەلدى ۋە تىز چۆكۈپ ئۇنىڭدىن كەچۈ- رۈم سورىدى :

— مەن هېلىهەم سىزنى باشپاناهىم دەپ بىلىمەن ، — دەپ پە- چىرلىدى ئۇ ، — ئاھ ، قېنى ئۇ دەۋرۇ دەۋرانلىرىمىز ! ئەگەر مەن سىزگە لازىم بولسام ، چاقىرىڭ . يەر تېگىدە بولساممۇ دەرهال كېلىمەن .

— پىتنە ـ پاساتنى بولدى قىلايلى ، — دېدى كامران ئۇنىڭ گېپىنى ماقۇللىماي . چۈنكى ، هازىر كامران قارارگاه قىلغان باغى نو- رۇزدا ، هۇمايۇننىڭ مەخپىي ئادەملىرى بولۇشى مۇمكىن ئىدى ، — ياخشىلىق يولىدا يۈرسىڭىز ، يەنە ئۇچرىشىپ قالارمىز . ئۇنتۇمىغانلىقى- ڭىزغا رەهمەت .

بۇ رەهمەت ، ئۇنىڭ قاراچەخانىنى كەچۈرگەنلىكى ئىدى . نېمىلا بولمىسۇن ، كامرانىنى هۇمايۇندىن ئۇستۈن قويۇپ قەدىرلەيدىغان ئادەم- نىڭ بارلىقى ، كامرانىڭ كۆڭلىگە بىر ئاز تەسكىن بەردى . ئۇ قاراچە- خاندىن سەيىدخىللىنى سورىدى .

— بىچارىنىڭ تامىقى ئازلاپ قاپتۇ ، — دېدى قاراچەخان ، — ئىككى ئايدىن بېرى گېلىدىن غىزا ئۆتمەي ئورۇقلاپ كېتىپتۇ ، بىلمە- دىم ، يەنە قانچە كۈنلۈكى قالدىكىن . . .

كامران سەيىدخىللىنى يوقلاپ باردى . بىر زامانلاردا يەرنى

دەسسەيمۇ ـ دەسسىمەيمۇ دەپ يۇرىدىغان سەيىدخېلىل ، ھازىر ئادەم كۆرسە سەسكەنگۈدەك ، كۆك سېرىق مۇردىغا ئوخشاپ قالغانىدى . لەۋ-لىرىنى قىمىرلاتقاندا ، ئۆلگەن ئادەم تۈيۈقسىز گەپ قىلىۋاتقاندەك ، كامراننىڭ تېنى جۇغۇلداپ كەتتى .

ـــ سىز . . . ـــ دەپ شۇنىرلىدى سەيىدخېلىل ، ـــ سىز تەختنى ئېلىڭ ! ئاكىڭىز مۇناسىپ ئەمەس .

بىر تەرەپتە ھۇمايۇننى كامراندىن يۇز باراۋەر ئۇستۈن قويۇپ ماختاۋاتقان بەگ ۋە ئەمىرلەر ! يەنە بىر تەرەپتە ئازچىلىق بولسىمۇ ، كامراننى ئاتىسىنىڭ تەختىگە ئەڭ مۇناسىپ دەپ قارايدىغان كونا قەدىردانلار . . . كامران بۇ ئىككى مۇھىت قايچىسىنىڭ ئىككى تىغىدەك ، روھى شۇ تىغلار ئارىسىدا قېيما ـ چېيما بولۇۋاتقاندەك ئازابلىناتتى .

ئېھتىمال ، بۇ ئانا سۈتى بىلەن كىرگەن ئىنساپسىزلارچە تۇيغۇ-دۇر . چۈنكى كامراننىڭ ئانىسى گۈلرۇھ بېگىم ، كۈندىشى ماھىم خۇشال بولغاندا خۇيلىناتتى ، ئەكسىچە ، ماھىمنىڭ بىشىغا پەرزەنت ئوتى ياكى باشقا بىرەر كۈلپەت چۈشسە ، ئۆزىنى ئۇنىڭدىن بەختىيار ھېس قىلىپ سۆيۈنەتتى .

كامرانمۇ ئاكىسىنىڭ ئىناۋېتىنىڭ ئاشقانلىقىدىن خۇشاللانمايتتى ، بەلكى ئىچى تارلىقى كېلەتتى . ئاكىسىنىڭ مەنىۋى غەلبىسى ، ئۇنىڭغا ئۆزىنىڭ مەنىۋى مەغلۇبىيىتىدەك بىلىنەتتى . ئۇنىڭ كۆزىنى قىزارتىپ ، رىقابەت تۇيغۇسىنى ئەۋجىگە كۆتۈرگەن نەرسىلەر كۆپەيگەنسېرى ، كېچىلىرى تولغىنىپ ئۇخلىيالمايتتى . ئاخىر ئۇ چىدىيالماي ھۇمايۇنغا مۇراجىئەت قىلدى :

ـــ مەن بۇ يەردىكى جامائەتتىن يىراغراققا كېتەي ، ھەزرىتىم . ماڭا كۆرسەتكەن مۆرۈۋىتىلىرىڭىزنى مەڭگۈ ئۇنتۇمايمەن . ئەمدى . . . تىنچقىنا بىر جاي بولسا . . . ئىجاد قىلسام . . .

بۇ مەزگىللەردە ھۇمايۇننىڭ ھۆكۈمرانلىقىدىكى ئەڭ يىراق ئۆلكە ـ شەيبانىزادىلەر ئۆلكىسىگە چېگرىداش بولغان كۈلاب دۆلتى ئىدى . كامران كۈلابقا ، ئەسقەرىي ئۇنىڭغا قوشنا بولغان تالىكانغا تەيىنلىنىپ ،

كۆپ ئۆتمەيلا ئۆز ۋىلايەتلىرىگە يۈرۈشۈپ كېتىشتى .

ھىندال بىلەن كابۇلدا قالغان ھۇمايۇن ، قانداق قىلىپ ھىندىستانغا بېرىشنى ئويلىناتتى ، ھىندىستانغا باردىغان ھەممە يوللار ئۇنىڭ ئۈچۈن ئېتىك ئىدى . شېرخاننىڭ ئوغۇللىرى ئىچىدە ئەڭ كۈچلۈك بولغان ئىسلامشاھ ، ئۆزىگە قارشى باش كۆتۈرگەن كۈچلۈك سەركەردىلەر ــ ھەۋەسخان بىلەن ھەيۋەتخانلارنى يېڭىپ ، گۋالىئا قەلئەسىگە خىرىس قىلماقتا ئىدى . ئۇ پەنجاپتا چوڭ ھاكىمىيەت تۈزۈپ ، قوشۇننىي يۈز مىڭغا يەتكۈزگەنىدى . ھۇمايۇندا ھازىرچە ئىسلامشاھقا تەڭ كەلگۈدەك قوشۇن يوق ئىدى . دېھلى ، ئەگرە ، ھەتتا يىراق بىھار ۋە بەنگالەدىكى كونا قەدىردانلار ، كابۇلغا ـ ھۇمايۇننىڭ سارىيىغا خەت ـ خەۋەر ياكى ۋەكىل ئەۋەتىپ تۇرۇشاتتى . ئۇ تەرەپلەردىكى بىر ـ بىرى بىلەن ھاكىمىيەت تالىشىپ ، ئەل ـ ئۇلۇسقا ھېسابسىز ئېغىر كۈنلەرنى سېلىۋاتقان ئەھمەدخان ۋە ئادىلخان سۇرلارنىڭ زۇلۇمىدىن جاق تويغان كىشىلەر ، ھۇمايۇننىڭ تېزراق ھىندىستانغا قايتىپ ، ئۆز قوللىغۇچىلىرىنى بۇ ئازاب ـ ئوقۇبەتلەردىن قۇتۇلدۇرۇشىنى تەلەپ قىلىشاتتى . ھۇمايۇننىڭ ئەڭ چوڭ ئارزۇسىمۇ شۇ ئىدى . ئەمما يېشى قىرىق تىن ئېشىپ ، تەجرىبىلىك بولۇپ قالغان ھۇمايۇن ، ھازىرچە ھىندىستانغاقايتىشنىڭ پۇرسىتى پىشىپ يەتمىگەنلىكىنى ، كۈتۈپ تۇرۇشنىڭ زۆرۈرلۈكىنى ھېس قىلاتتى . ئىسلامشاھ ئۆز قۇدرىتىنى ساقلاپ قېلىشقا ئۇرۇنسىمۇ ، توختىۋالغىلى بولمايدىغان ئىچكى بىر نۆرەش ① تاغ باغرىدىكى قورام تاشلارنى ئاستا ـ ئاستا پارچىلاپ غۇلىتىپ چۈشۈرىدىغىنىغا ئوخشاش ، شېرخان بەرپا قىلغان بۇ دۆلەت ئىچىدىن يىمىرىلىشكە باشلىغانىدى . ھۇمايۇن بۇنى ، ھىندىستانغا مەخپىي رەۋىشتە بېرىپ ـ كېلىپ تۇرۇۋاتقان مۇشرىفلىرىنىڭ خەۋەرلىرىدىن بىلىپ تۇراتتى . بۇ ئىچكى نۆرەش ئۆز تەسىرىنى كۆرسەتكۈچە ، ھۇمايۇن كۈچ توپلىشى ۋە سەۋر ـ تاقەت بىلەن قولايلىق پۇرسەت كېلىشىنى كۈتۈپ تۇرۇشى

---

① نۆرەش ــ تاغ جىنسلىرىنىڭ قۇياش ، ھاۋا ، يامغۇر تەسىرىدە پارچىلىنىشى .بۇ يەردە چېرىش مەنىسىدە قوللىنىلغان .

كېرەك ئىدى .

باھار سۇلىرىدىن لايقۇشلىنىپ ئېقىۋاتقان كابۇل دەريا سىنىڭ شاۋقۇنى مەركىزىي باغقىمۇ ئاڭلىنىپ تۇرىدۇ . تالار ۋە مەرمەر كۆشۈك لىرىنى بابۇر ئۆزى پىلانلاپ بىنا قىلغان بۇ مەركىزىي باغنىڭ نامىنىمۇ ئۇنىڭ ئۆزى قويغان . باغنىڭ قىزغۇچ قۇم سېپىلگەن ئازادە يوللىرىدا يۇگۇرۇپ چېپىپ ئويناۋاتقان ئالتە ياشلىق ئەكبەر تۇيۇقسىزلا كۆكەلداشلىرىنى :

ـــ ئەدھەم ، ئەزىز ، كېلىڭلار ،« بەيرەمخان » ئوينايمىز ،ـــ دەپ چاقىردى .

بۇ ئويۇننى ئۇچ دوستىنىن باشقا ھېچكىم بىلمەيتتى . ئاتىسىنىڭ بەگلىرى ئىچىدە ئەكبەرگە ئەڭ ياقىدىغىنى بەيرەمخان ئىدى . چۈنكى ئۇ ئاتىسىدىن بۇ ئادەم توغرۇلۇق ئاجايىپ ھېكايەتلەرنى كۆپ ئاڭلىغانىدى . بەيرەمخان ھازىر قەندەھاردا ، كابۇلغا ئاز كېلىدۇ . لېكىن ھەر قېتىم كەلگىنىدە ئەكبەرگە پىل سۆڭىكىدىن ۋە سەندەل دەرىخىنىڭ ياغىچىدىن ياسالغان غەلىتە ئويۇنچۇقلارنى سوۋغا قىلاتتى . بىر قېتىم كەلگىنىدە مانا مۇشۇ باغدا ئەكبەر ھەم كۆكەلداشلىرىغا قىلىچ ۋازلىقتىن ساۋاقمۇ بەرگەنىدى . شۇ چاغدا ئۇ ئەكبەرگە ، ئاتىسىنىڭ ئىككىلا قولىدا قىلىچ چالايدىغانلىقىنى ، ئېلبرۇس تېغىدا ئوۋ قىلىۋاتقاندا ، ياقۇب شېرەفكەن بىلەن قاتتىق ئېلىشىپ ،سول قولىدا قىلىچ ئۇرۇپ ئۇنى قانداق يەڭگەنلىكىنى سۆزلەپ بەرگەنىدى .

بەيرەمخانىنىڭ بۇ ھېكايىسى ئەكبەرگە شۇنداق تەسىر قىلدىكى ، ئۇ ئوك قولىنى بەلۋېغى بىلەن يانپېشىغا باغلىتىپ ، كىچىككىنە ياغاچ قىلىچىنى سول قولىدا چېپىشىنى ئۆگەندى . تېخى سۆڭىكى قاتمىغان بالىغا سول قولىنى ئوك قولىدەك ياخشى ئىشلىتەلەيدىغان قىلىپ ئۆگىتىش ئانچە قىيىن ئەمەس ئىدى . شۇنىڭدىن كېيىن ئەكبەر تەڭتۇش ۋە كۆكەلداشلىرى ئىچىدە ياغاچ قىلىچنى ھەممىدىن ياخشى چاپىدىغان بولدى . بەيرەمخانىغا ئىخلاسى ئاشقان بالا ، ئۇنى « خان بوۋا » دەپ ھۆرمەتلەيدىغان بولدى .

ساقلى ھۇمايۇننىڭكىدىن ئاقۇشراق ۋە قويۇقراق ، يېشىمۇ چوڭراق بولغان بەيرەمخان ، بالىنىڭ ئەقلىدىن زوقلىنىپ كۈلەتتى :

ــ شاھزادىگە بوۋا بولۇش كاتتا شەرەپ ! بوپتۇ ، مېنى خان بوۋا دەۋېرىڭ ، ــ دەيتتى .

شۇنىڭدىن كېيىن ئەدھەم ، ئەزىزمۇ بەيرەمخاننى « خان بوۋا » دەپ ئاتايدىغان ھەم ئۇنىڭدىن ئۆز سەرگۈزەشتىلىرىنى ئېيتىپ بېرىشنى تەلەپ قىلىشىدىغان بولدى . شېئىرىيەت بىلەن شۇغۇللانغاچقا ، سۆزگە ماھىر بولغان بەيرەمخان ، ھېكايىنىمۇ ئىنتايىن قىزىقارلىق قىلىپ ئېيتاتتى . بولۇپمۇ ، ئۇنىڭ شېرخانغا قانداق ئەسىر چۈشۈپ قالغانلىقى ، كېيىن ئەبۇلقاسىم جەلائىرنىڭ قانداق قۇتقۇزۇپ قالغانلىقى ھەققىدىكى ھېكايىسى بالىلارنىڭ قەلبىگەنەقىش بولۇپ پۈتۈلۈپ قالدى . بەيرەمخان قەندەھارغا قايتىپ كەتكەندىن كېيىن ، ئۇچ دوست ئۇنىڭ شۇ ھېكايىسى توپىچە بىر ئويۇن ئويلاپ تېپىشقانىدى .

ئەكبەر بەيرەمخان بولدى . ئەدھەم شېرخان بولۇپ قىلىچ تالىدى ، ئەزىز بولسا ئەبۇلقاسىم بولدى . شېرخان ، يەنى ئەدھەم ئۇلارنى تۇتۇۋېلىپ :

ــ بەيرەمخان قايسىڭ ؟ ــ دەپ ۋارقىرىدى ، ــ چىق ، ئالدىغا ، كاللاڭنى كېسىپ تاشلايمەن !

ــ مانا مەن بەيرەمخان ، ــ دەپ ئالدىغا چىقتى ئەكبەر . ئەمما ئەبۇلقاسىم بولغان ئەزىز ئۇنىڭ ئالدىغا ئۆتۈپ :

ــ بۇ بەيرەمخان ئەمەس ، ــ دېدى ، ــ بەيرەمخان مەن بولىمەن . بۇ مېنىڭ نۆكىرىم .

ــ ياق ، مەن بەيرەمخان ، ــ دەپ ئەكبەر يەنە ئالدىغا ئۆتتى .

قائىدە بويىچە ئەزىز ئەكبەرنى بىر كاچات سېلىپ ، ئاندىن :

ــ جىم تۇر ، سەن نۆكەرسەن ، بەيرەمخان مەن بولىمەن ، ــ دېيىشى كېرەك ئىدى . لېكىن ئەزىزنىڭ ئاتا ـ ئانىسى ئەكبەرنىڭ شاھزادىلىكىنى ئەستە تۇتۇش ، ئويۇن ئويىنىغاندىمۇ ئۇنىڭغا قاتتىق تەگمەسلىك توغرىسىدا دائىم ئەزىزنىڭ قۇلىقىغا قويۇپ تۇراتتى . ئەكبەر

ئۇچ ياش ۋاقتىدا توپ ئوقىغا نىشان قىلىپ قويۇلغاندىن بۇيان ، قاتتىق ئاچچىقلانسا ئۆزىنى بىلمەي ، رەڭگى تاتىرىپ ۋارقىراپ كېتەتتى . شۇ-نىڭ ئۈچۈن ئەزىز ئۇنى ئۇرالمىدى .

— ياق ، مەن ئەبۇلقاسىم بولمايمەن ، — دېدى ئۇ ، — ئەدھەم ، سەن بولغىن . قىلىچنى ماڭا بەرگىن ، مەن شېرخان بولاي .

ئىككى كۆكەلداش ئورۇن ئالماشتۇرغاندىن كېيىن ، ئويۇن باش-تىن باشلاندى . شاپلاق ئۇرىدىغان يەرگە كەلگەندە ، ئەبولقاسىم بولغان ئەدھەم :

— بەيرەمخان مەن بولىمەن ، سەن جىم تۇر ! — دېدى - دە ، ئەكىبەرنى بىر كاچات سالدى . ئۆمرىدە مۇنداق تەستەك يەپ باقمىغان بالىنىڭ كۆزلىرىدە ئاغرىقتىن ياش لىغىرلىدى ، ئەدھەم ئۇنىڭ قۇلىقىغا شۇنىرلاپ :

— مەن سىز ئۈچۈن جان بەرمەكچىمەن ، خەير دوستۇم ! — دېدى .

ئاندىن ئۇ شېرخان بولغان ئەزىزنىڭ ئالدىغا بېرىپ ، ئۇنىڭ ياغاچ قىلىچىغا بوينىنى تۇتۇپ بەردى . ئويۇن يەنە بىر قېتىم تەكرارلاندى ، ئەدھەم بەيرەمخان بولدى ، ئەبۇلقاسىم بولغان ئەكبەر ئۇنى بىر كاچات ئۇرۇپ بايىقى ئۆچىنى ئالدى . بەيرەمخان بولۇش قىيىن ئىدى . شاپلاقنىڭ ئاغرىقىغا چىدىمىغان ئەدھەم جېدەل قىلدى .

شۇ چاغدا ئىچكىرىدىن ھەمىدە بانۇ چىقىپ ئۇلارنى ياراشتۇرۇپ قويدى .

— ئەمدى ئويۇننى توختىتىڭلار . ئەكبەرجان ، يۈرۈڭ ، مەن سىزگە دۇتار چېلىپ بېرەي .

ھەمىدە بانۇ بۇرۇندىن تارتىپلا دۇتارنى ياخشى چالاتتى . كېيىنكى يىللاردا كۆڭۈل غەشلىكىنى تارقىتىش ئۈچۈن ، ساتار ، تەمبۇر چالدىغان بولدى .ئەكبەر دۇتارغا قارىغاندا ساتارنىڭ نەپىس ۋە مۇڭلۇق ئاھاڭىنى ياخشى كۆرەتتى . شۇڭا ئۇ كۆشۈككە كىرگەندە :

— ھەزرەت ئانا ، دۇتار ئەمەس ، ساتار چېلىپ بېرىڭ ، — دەپ

ئىلتىماس قىلدى . ئانا بالا ئۇچ يىلدىن بېرى بىر يەردە يۇرۇپ ، بۇرۇنقى ئايرىلىپ يۇرگەن چاغلاردىكى دەرد ـ ھەسرەتلەرنى ئۇنتۇغان ، بىر ـ بىرىنىڭ دىدارىغا قېنىشقان شۇ كۈنلەردە ، ھەممىدە بانۇنىڭ قەلبىنى باشقا بىر مۇڭ ـ قايغۇ ئىگىلىۋالغانىدى . كېيىنكى ۋاقىتلاردا ئۇ ھۇمايۇن بىلەن كەم ئۇچرىشىدىغان ، كۈنلەرنى ئۇنىڭ دىدارىغا زار بولۇپ ئۆتكۈزىدىغان بولدى . مانا شۇ سېغىنىش دەردى سىگاھنىڭ مۇڭلۇق ئاھاڭلىرىغا يۇ- غۇرۇلۇپ ، گويا ساتارنى يىغلاتقاندەك بولاتتى . ئانىسىنىڭ قەلبىگە تو- لۇپ كەتكەن دەرد ـ ئەلەمنى ساتاردىن ئاڭلىغان ئەكبەرنىڭ نېمىشقە- دۇر ئۆپكىسى ئۆرۈلۈپ يىغلىغۇسى كەلدى . ئانىسىغا نېمە بولغاندۇ ؟ مۇنچە مۇڭ ـ ھەسرەت قاياقتىن كېلىپ ئۇنىڭ قەلبىدە توختاپ قالغا- نىدۇ ؟ بالا بۇنى بىلمەيتتى . ئەمما ساتار بۇنى بىلگەندەك ھەممىدىنىڭ دەرد ـ ئەلىمىنى گۈزەل ، لېكىن مۇڭلۇق ئاھاڭلارغا سېلىپ كۈيلەيتتى .

ھەممىدىنىڭ يۈرىكىنى ئۆرتىگەن غەم ۋاقىتسىز قازا قىلغان ئىككى ھەرزەنتىنىڭ ھەسرىتىلا ئەمەس ئىدى . سۆيۈملۈك ئېرى ھۇمايۇنىنىڭ پادىشاھلىق ئەنئەنىلىرىگە بېرىلىپ ، ئۇنىڭ ئۇستىگە يەنە بىر خوتۇن ئالـ غانلىقى ھەممىدىنى دوزاخ ئازابىغا سالغانىدى .

ھەممىدە ئىككى يىل ئاۋۋال بولغان بۇ ئىشنى ئۇنتۇيالمايتتى . شۇ- چاغلادا بەدەخشان يۈرۈشى ۋە كابۇل قامالى ئۇزىراپ كېتىپ ، ھۇمايۇن ھەممىدە بانۇ بىلەن بىر يىلغىچە كۆرۈشەلمىدى . بۇ ئارىدا بەگلەر ھۇما- يۇننى كاتتا بىر بەگ بىلەن يارىشتۇرۇپ قويۇش ئۈچۈن ، شۇ ھاكىمنىڭ نارچۇچۇق ئىسىملىك قىزىنى ئېلىپ بەرمەكچى بولۇشتى . ئادەت بويىچە ، ھۇمايۇن بۇ قىزنى نىكاھىغا ئېلىشتىن ئاۋۋال چوڭ خوتۇنلىرىدىن رازـ لىق ئېلىشى كېرەك ئىدى . خوجا مۇئەززەم بەدەخشاندىن كابۇلغا كېـ لىپ ، جىيەنىدىن رازىلىق سورىغاندا ، ھەممىدە ئۆرتىنىپ يىغلىدى :

ـــ تاغام تۇرۇپ ، سىزمۇ مېنىڭ يۈرىكىمگە خەنجەر ئۇرماقچـ مۇسىز ؟

ـــ ئىلاج قانچە ، جىيەنىم . ھۇمايۇن ھەزرەتلىرى تەختى يىگىت يېشىدا ، قىرىققا كىرمىدى . بىر يىلدىن ئارتۇق ھەرەمسىز يۈرۈش ، پاد-

شاهلار ئۇچۇن مۇمكىن بولمايدىغان ئىش . زىنا يولىغا كىرىپ قالماسلىقى ئۇچۇن ، هالال ، پاكىزبىر نىكاه زۆرۇر . . .

ـــ بىز بىر ئۆمۈر هالال ، پاكىز يۇرىمىزغۇ ، موللا تاغا ، ئۇ كىشى نېمە ئۇچۇن بىر يىلدا زىنا يولىغا كىرىپ قالىدىكەن ؟!

ـــ سىز بىلەن بىز پادىشاه ئەمەسمىز ، بېگىم ، نېمە ئۇچۇنلىكىنى بىلەلمەيمىز . شەرىئەت تۆت خوتۇن ئېلىشقا يول قويغان يەردە ، بىزنىڭ نېمە ئامالىمىز بار . پادىشاهنى كۆيئوغۇل قىلىۋېلىشنى ئارزۇ قىلىدىغانلار كۆپ . ئاتا ـ بوۋىلىرىمىزدىن قالغان ئۇدۇم ئىكەن ... ئەكىرىڭىزمۇ شۇنداق قىلامدۇ تېخى . تاجىدارلارنىڭ ئەزەلدىن بۇيانقى ئادىتى شۇ بولسا ، بىزنىڭ قولىمىزدىن نېمە كېلىدۇ ، جىيەنىم ، مېنىڭمۇ سىزگە ئىچىم ئاغرىيدۇ ، ئۆزۈم بىلىمەن .

ـــ ماڭا ئىچىڭىز ئاغرىسا بېرىپ ئېيتىڭ ! ئەمدى يىگىرمە بىرگە كىردىم . ئەجابا ، شۇ يېشىمدا مومايي بولۇپ قالسامۇ ، ئۇستۇمگە خوتۇن ئالسا ! مەن رازى ئەمەسمەن !

ـــ مەن مۇنداق گەپنى بېرىپ ئېيتالمايمەن . . . نەزەردىن چۈشۈپ قالغۇدەك بولسام ، كېيىن بەگلەر مېنى تېپىپ چىقىرىپ قويىدۇ . چۈنكى ، بىزگە دۈشمەنلىك كەيپىياتىدا تۇرۇۋاتقان كاتتا بىر ۋىلايەتنىڭ هاكىمى سۈلهىگە ماقۇل بولۇپ ، هەزرىتىمگە قىزىنى بەرمەكچى . ئەگەر بۇ نىكاه بۇزۇلسا ئۇرۇش قوزغىلىدۇ ، قانچىلىغان بىگۇناه ئادەملەرنىڭ قېنى تۆكۈلىدۇ . سىز تاغىڭىزنىڭ يۈزى تۆكۈلۈشىنى خالامسىز !، مەيلى ، بىگۇناه ئادەملەرنىڭ قېنى تۆكۈلۈشنى تىلىسىڭىز، رازى بولماڭ .

هەمىدە بانۇ سىند ۋىلايىتىدە هۇمايۇنغا قىرىق كۈنگىچە مەيلىنى بەرمەي يۈرگەن چاغلىرىنى ئەسلەپ :

ـــ ئۆزۈمدىن ئۆتكەن ، ـــ دېدى ، ـــ شۇ چاغدا ماقۇل بولماسلىقىم كېرەك ئىدى . قول سوزسام ئېتىكىگە يەتمەيدىغانلىقىنى شۇ ۋاقتىدا سەزگەنىدىم .

ـــ ئەمما هەزرىتىمنىڭ سىزگە بولغان مېهرى چەكسىز . . .

— مېھردىن ئېغىز ئاچماڭ ! — ھەمىدە تاغىسىنى سىلكىۋەتتى ، — ھەممىڭلار ئوخشاش ! بېرىپ ئېيتىڭ ، ئۆيلىنىۋەر-سۇن . ئەمما مېنىڭ يېنىمغا ئىككىنچى كەلمىسۇن ! بولدى ، بەس !

ھۇمايۇن ئون يەتتە ياشلىق بەدەخشان گۈزىلى نار چۈچۈك بېگىمگە ئۆيلىنىپ كابۇلغا قايتقۇچە ، كامران سىندتىن يوشۇرۇنچە كېلىپ شەھەرنى ئىگىلىۋالدى . قامال ئازابىدىن ئىككى ياشلىق قىزى جاھان سۇلتاندىن ئايرىلىپ قالغان ھەمىدە بانۇ ھۇمايۇن شەھەرنى ئازاد قىلغاندا ، باشقىلاردەك خۇشال بولۇپ كەتمىدى . چۈنكى نار چۈچۈك بېگىم ھۇمايۇن بىلەن بىللە كابۇلغا كىرىپ كەلگەنىدى . ئۇ دەريا بويىدىكى باغى بىنەپشىگە ئورۇنلاشتۇرۇلدى . بىر يىل ئۆتمەي نار چۈچۈك بېگىم ھۇمايۇنغا بىر ئوغۇل تۇغۇپ بەردى ، ئۇنىڭغا مۇھەممەد ھەكىم دەپ ئىسىم قويۇلدى . بۇ خەۋەرنى ئاڭلىغان كۈنى ھەمىدە بانۇ ئەكبەرنى باغرىغا بېسىپ ، كۆزىگە ياش ئالدى :

— جېنىم بالام ، خۇدايىم ساڭىمۇ ئۆگەي ئىنىدىن بىرنى ئاتا قىلدى !

— ئىنىم . . . ياخشى ئەمەسمۇ ، ئانىجان . مەن ئۇنى ئوينىتىمەن . . .

— سەن ئوينىتىدىغان ئىنىڭ قەندەھار بويىدا ئۆلۈپ كەتمىگەن بولسا ، ھازىر ئۈچ ياشقا كىرىپ قالاتتى . تاغاڭ كامران ئېسىڭدىمۇ ؟ سېنى ئاركتا توپ ئوقلىرىغا قارىتىپ تۇرغۇزۇپ قويغىنى يادىڭدا بارمۇ ؟ ئۆگەيلىك ئەنە شۇنداق بولىدۇ ، بالام .

شۇ چاغدا كامران مىرزىنىڭ ئۇنى شەپقەتسىزلىك بىلەن ئۆلۈمگە تۇتۇپ بەرگەنلىكىنى بالا ھازىرغىچە ئانىسىدەك بىلىپ كەتمىسىمۇ ، لېكىن شۇ دەملەر ئېسىگە كېلىپ قالسا ، توپلارنىڭ دەھشەتلىك گۈمبۈرلەپ ئېتىلىشى كۆز ئالدىغا كېلەتتى ـ دە ، ئىختىيارسىز سەسكىنىپ كېتەتتى . شۇ ئىشلارنىڭ تەسىرىدىن ، بالا تاغىسى كامراننى ياخشى كۆرمەيتتى ، ئۇچرىشىپ قالسا ياتسىراپ ، ئۆزىنى ئېلىپ قاچاتتى .

ساتاردىن چىقىۋاتقان مۇڭلۇق كۈي ، كابۇل دەرياسىنىڭ شاۋ-

قۇنلۇق ساداسىنى بېسىپ ، باغ يوللىرى ، چېچەكلىگەن بېھى ۋە ئالما قا-
تارلىرى ئارىسىغا سىڭىپ كېتەتتى . ھەمدە بانۇ ھۇمايۇننى ھېلىھەم
ياخشى كۆرەتتى ، ئۇنى سېغىنىپ ياشايتتى ، مانا شۇ سېغىنىچ مۇڭلۇق ۋە
يارقىن كۆيگە ئايلىنىپ ساتاردىن ياڭرىماقتا ئىدى .

ھۇمايۇن ھاكىمىيەت ئىشلىرى بىلەن بەند بولغاندا ، ئۆزىگە يې-
قىنراق بولغان باغى دىلكۇشادتا تۇنەپ قالاتتى . ھەمدە بانۇ بولسا ، ئۇنى
« يەنە باغ بىنەپشىگە ــ نار چۈچۈك بېگىمنىڭ يېنىغا كەتتى » دەپ
ئىزتىراپ چېكەتتى . كابۇلنىڭ باغى يۇنغىچقاسىدا ①، ھۇمايۇننىڭ چوڭ
خوتۇنى بىكە بېگىم ئۆز يېقىنلىرى بىلەن تۇراتتى . ھەج قىلىپ كەلگەن-
دىن كېيىن ، ھاجى بېگىم دەپ ئاتالغان بۇ تەقۋادار ئايال ھۇمايۇننىڭ
نەزەربىدىن قالغانىدى ، شۇڭا ھەمدە ئۇنىڭغا رەشك قىلمايتتى . ئەمما
ھۇمايۇن ئەمدىلەتىن ئون سەككىزگە كىرگەن نار چۈچۈك بېگىمنىڭ
يېنىدا تۇنىگەن كۈنلىرى ، ھەمدە بانۇ مەركىزىي باغدا تىكەنگە ئېغىنە-
غاندەك قىينىلىپ چىقاتتى .

شۇ ئىچكى ئازاب تۇپەيلىدىن ، ئۇ بەزىدە ھۇمايۇندىن رەنجيىتتى .
ئادەتتە ھۇمايۇن مەركىزىي باغقا كېلىپ تۇنىمەكچى بولسا ، كۈندۈزى
ئادەم ئەۋەتىپ خەۋەر بېرەتتى ، باغدا شۇنىڭغا يارىشا تەييارلىق كۆرۈ-
لەتتى .

بۈگۈن پېشىندا خەۋەر كەلگەندى . ھەمدە بانۇ ھۇمايۇننى كۆ-
رۈشكە زار بولسىمۇ ، لېكىن ئۇنىڭ ئون كۈندىن بۇيان كەلمىگەنلىكىگە ،
نار چۈچۈك بېگىمنىڭ يېنىدا تۇنىدى ، دەپ ئاچچىق قىلىپ ، ئۇنىڭ
كېلىشىنى رەت قىلدى :

ــ ھەزرىتىم مېنى ئارامىدا قويسۇن . تاۋۇم يوق ، خىزمەتىدە
بولالمايمەن . بىنەپشە بېغىغا بارسۇن .

ھەرەم بېكەسى ئۇنى ـ بۇنى دەپ ، ئۇنى ئاچچىقىدىن ياندۇر-
ماقچى بولدى . لېكىن بىر سۆزلۈك ھەمدە گېپىدىن يانمىدى .

ھازىر ئۇ ئەكبەرگە چېلىپ بېرىۋاتقان ساتاردىن چىققان مۇڭلۇق

---

① يۇنغىچقا ــ بېدىنىڭ بىر تۈرى ، باغنىڭ نامى قىلىنغان .

كۈيده ، ئەنه شۇ ئارازنىڭ نىداسى ، پەريادى ياڭرىماقتا ئىدى .

كۈتۈلمىگەنده مەركىزىي باغقا كىرىپ كەلگەن ھۇمايۇن خىزمەتكارلارنى سىراسىمگە سېلىۋەتتى . ئۇلار ئىككىنچى قەۋەتته ساتار چېلىۋاتقان ھەمىده بانۇنى چاقىرىپ چۈشمەكچى بولۇۋىدى ، ھۇمايۇن رۇخسەت قىلمىدى .

ـــ ئاۋاره قىلماڭلار ، ئۆزۈم چىقىمەن ، ـــ دېدى ۋە كۈي ئاۋازى كېلىۋاتقان ئالتۇن سۇيى بىلەن بېزەلگەن بالىخانىغا ئاستا كۆتۈرۈلدى . ئىشىك ئوچۇق ئىدى . ھۇمايۇن قەدەملىرىنى ئاستا بېسىپ بوسۇغىغا كەلگەنده ، بەنەرەس كۆرپىده يۇزمۇيۇز ئولتۇرۇشقان ئانا بىلەن بالا يان تەرىپىدىن كۆرۈندى . ئۇلار كۈيگە شۇنچىلىك بېرىلىپ كەتكەنىدىكى ، ئىشىك ئالدىدا توختىغان ھۇمايۇننىڭ شەپسىنى سەزمىدى .

ھەمىدەنىڭ بېشىدا مەرۋايىتلار تىزىلغان ھاۋارەڭ ياغلىق ، ئىككى ئۆرۈم ئۆزۈن چاچلىرىنىڭ ئۇچى كۆرپىگە تولغىنىپ چۈشكەن ، ئوڭ قولىنىڭ نازۇك بارماقلىرى پەدىلەرنى ماھىرلىق بىلەن باسماقتا . ئەمدىگىنه يىگىرمه ئىككى ياشقا كىرىپ ، ھۆسن ـ جامالى تولۇپ ، تەڭداشسىز گۈزەلگە ئايلانغان ھەمىدەنىڭ يۈزلىرىده ھۇمايۇن ھازىرغىچه كۆرۈپ باقمىغان سېغىنىش ، ئىنتىزارلىق ، ئۆكسۈش ۋە مۇڭ . ئۇنىڭ قارىشىسىدا ئولتۇرغان ئەكبەر گاھ ئانىسىنىڭ قوللىرىغا ، گاھ يۈزلىرىگه قاراپ قويىدۇ ، ئۇمۇ گۈزەل كۈي بىلەن سېھرلەنگەن . ئەمما ئانىسىنىڭ غەمكىن كۆرۈنۈشى بالىنىمۇ ئىختىيارسىز مەيۇسلەندۈرۈپ قويغان .

ھەمىده مۆڭلۈق كۈي بىلەن ئىچىنى بوشاتقاندەك بولدى ـ ده ، مۇناجاتنى چېلىپ تۈگىتىپ ، ئەكبەرگه :

ـــ ئەمدى بولدى قىلايلى ، ـــ دېدى .

ھۇمايۇن شۇ چاغدىلا :

ـــ ئىجازەت بېرىڭ ، بېگىم ، ـــ دېدى ، ـــ ساقسىزلىقىمىزنى ئاڭلاپ يوقلاپ كەلدىم . . .

ئانا ـــ بالا ئورۇنلىرىدىن ئىتتىك تۇرۇپ ھۇمايۇنغا تەزىم قىلدى . بەش ـ ئالته كۈندىن بۇيان ئاتىسىنى كۆرمىگەن ئەكبەر ئۇنىڭغا

قاراپ تەلپۈندى . ھۈمايۇن زوك ئولتۇرۇپ ، بويىنى ئوغلى بىلەن تەڭ-لەشتۇردى ـ دە ، قۇچاق ئاچتى : ئەكبەر يۈگۈرۈپ بېرىپ ئاتىسىنىڭ باغرىغا ئۆزىنى ئاتتى .

قۇچاقلىشىشتىن كېيىن ھۈمايۇن قەددىنى رۇسلاپ ، جىددىيراق قىلىپ دېدى :

ـــ ئەمىرزادەم ، مەۋلانە ھېسامىددىن سىزگە خەت ئۆگەتمەكچى بولسا ، سىز رەسىم سىزىپ ئولتۇرىدىكەنسىز .

ئەكبەر بەش ياشقا كىرەر ـ كىرمەيلا ، موللىلار ئۇنىڭغا ساۋاق بېرىشكە باشلىغاندى . بالا ئەرەب ئىلىببەسىنىڭ مۇرەككەپ قائىدىلىرىدىن زېرىكەتتى ، شوخلۇق قىلىپ كۆپ دەرسلەردىن قېچىپ كېتەتتى ـ دە ، كۆكەلداشلىرى بىلەن « ئۇرۇش » ئويناتتى . كابۇلنىڭ ئەڭ داڭلىق مۇدەررىسى مەۋلانە ھېسامىددىن كامالى ، ئۇنىڭغا ئەستايىدىللىق بىلەن ھەرپ ئۆگىتىپ :

ـــ مانا بۇ « مىم » ، بۇ بولسا « نۇن » ئوتتۇرسىغا « ئي » نى قوشۇپ يازساق « مەن » بولىدۇ ، ـــ دېسە ، ئەكبەر بۇ ھەرپلەردىن قۇش ياكى باشقا بىر جانىۋارنىڭ رەسمىنى ياساپ ، چېكىتلەرنى كۆزگە ، زىۋەرلىرىنى قۇشقا ئايلاندۇرۇپ قويىاتتى . ھازىر ئۇ ئاتىسىغا راستىنى دېدى :

ـــ ماڭا مۇدەررىس ئەمەس . . . ھېلىقى . . . سۈرەت سىزىدىغان . . . قەزۋىنىدىن كەلگەن موللا تاغام . . . ساۋاق بەرسە بولاتتى ـ دە .

ھۈمايۇن قەزۋىن نىگارخانىسىدا قىلغان ئەھدى بويىچە ، بېھزاتنىڭ شاگىرتلىرى خوجا ئابدۇسەمەت بىلەن مىر سەيىد-ئەلى ئىككىسى ئۈچۈن شاھ تەھمەسپىكە زور مەبلەغ بېرىپ ، مۇسەۋۋىرلەرنى مەخسۇس ئادەملەرنىڭ ھەمراھلىقىدا كابۇلغا كۆچۈرۈپ كەلگەنىدى . . . ھازىر مىر سەيىدئەلى ھۈمايۇن كۈتۈپخانىسىنىڭ كىتابدارى قىلىپ تەينىلەنگەنىدى . ئابدۇسەمەت بولسا ئەكبەرگە مۇسەۋۋىرلىكتىن ساۋاق بېرەتتى . تۈنۈگۈن خوجا ئابدۇ سەمەت ھۈمايۇنغا :

ــ ئەمىر زادەمدە تۇغما بىر ئىستېدات بار ، ــ دېگەن-
نىدى ، ــ رەڭلەرنى ياخشى ھېس قىلىدۇ ، مۇتەناسىپلىق ① تۇيغۇسى
كۈچلۈك . بىنا بىلەن دەرەخنى ياخشى سىزىدۇ ، ئېھتىمال ، مۇسەۋۋىر-
لىكتىن كۆرە قابىلىيىتىنى كامالەتكە يەتكۈزۈش ئۈچۈن ، يەنىلا خەت ـ
ساۋاتى بولۇشى ، كۆپ كىتاب مۇتالىئە قىلىش زۆرۈر .
ھۇمايۇن بۇ گەپلەرنى ئەكبەرگە ئوبدان چۈشەندۈرۈپ ، ئۇنىڭ-
دىن ياخشى ئوقۇشقا ۋەدە ئالغاندىن كېيىن كۆكەلداشلىرىنىڭ يېنىغا
چىقىشقا رۇخسەت قىلدى .
ھەمىدە بانۇ ھۇمايۇننىڭ كېلىشىگە ئادەتتىكىدەك تەييارلىق قىلـ
مىغانلىقىغا خىجالەت بولۇپ :
ــ كەچۈرگەيسىز ، ــ دېدى ، ــ كۈتمىگەنىدىم .
ئۇنىڭ تېنى ساق ، پەقەت قىيداپ « تاۋىم يوق » دېگەنلىكىنى
بايقىغان ھۇمايۇن ، ئاۋازىنى سەل كۆتۈرۈپ ، ئاچچىقلانغاندەك گەپ
قىلدى :
ــ دىدارلىشىشمۇ غەنىيمەت ، ھەمىدە . مەن قىرىقتىن ئاشتىم ،
يەنە شۇنچىلىك ئۆمۈر كۆرۈشۈم ناتايىن ، كۆپى كېتتىپ ، ئېزى قالدى .
ــ قانداق قىلاي ؟ مەن ياش تۇرۇپ سۇلۇپ كېتىۋاتىمەن . تېنىم
ساق بولسىمۇ ، دىلىم سۇنۇق ، روھىم چۈشۈك . . .
ھەمىدەنىڭ كۆزلىرىدە لىغىرلىغان ياشنى كۆرگەن ھۇمايۇن ،
ئۇنىڭ ئالدىدا گۇناھكار ئىكەنلىكىنى ئەسلەپ ئوڭايسىزلاندى :
ــ ئاسىي بەندە ئىكەنمىز ، ئاتا ـ بوۋىلارنىڭ ئەنئەنـ
ىسىگە ، دۆلە ت مەنپەئەتىگە بويسۇنۇپ ، ئۆتكۈزگەن گۇناھىمنى
كەچۈرۈڭ ، ھەمىدە بانۇ .
ــ ئوغۇل كۆرۈپسىز ، مۇبارەك بولسۇن . . .
ھۇمايۇننىڭ نار چۈچۈك بېگىمدىن كۆرگەن ئوغلى ھەمىدە بانۇغا
خۇشاللىق ئەمەس ، ئەلەم كەلتۈرگەنلىكىنى ئۇنىڭ ئاۋازىدىن سەزگەن

---

① مۇتەناسىپ ـ نەرسىلەرنىڭ چوڭ ـ كىچىكلىكى ، كەڭ تارلىقى . . .نىڭ مەلۇم نىس-
بەتتە بولۇشى .

هۇمايۇن :
ـــ ئەجابا ، بۇ ئوغۇل سىزگە پەرزەنتتەك بىلىنمىسە ، ـــ دېدى ،
ـــ ھىندال دىلدار ئاغىچىدىن تۇغۇلغان ، لېكىن مېنىڭ رەھمەتلىك ئانام ئۇنى مانا مۇشۇ باغدا ئۆز پەرزەنتىدەك كۆرۈپ تەربىيلىگەنىدى .
ـــ ئەمدى مەنمۇ شۇنداق قىلىشىم كېرەكمۇ ؟
ـــ ئۇنداق دېگىنىم ئەمەس . سىز تېخى ياش ، يەنە نەچچە ئوغۇل كۆرۈشىڭىز مۇمكىن . مەن . . . سىزگە . . . روھنىڭ تەندىن يۇقىرى تۇرىدىغانلىقىنى ئېيتماقچى ئىدىم . بۇ بەش كۈنلۈك ئۆتكۈنچى ئالەمدە ، روھ ساداقەتنىڭ ئەڭ يۇكسەك ماكانىدۇر . ئۆلسەك قۇرتلارغا يەم بولىدىغان تېنىمىز ، تىرىكلىكىدە بىزنى نەپسانىيەتچىلىك بالاسىغا گىرىپتار قىلىدىكەن ، مېنىڭ يېشىمدا ئادەم جىسمانىي يېقىنلىقتىن كۆرە مەنۋى يېقىنلىقنىڭ قىياس قىلغىلى بولمايدىغان دەرىجىدە ئەۋزەللىكىگە ئىگە بولىدىغانلىقىنى بىلىپ قالىدىكەن . مەن ئىنىلىرىم كەلتۇرگەن جاپا ـ تەشۋىشلەردىن قۇتۇلۇپ ، دىلىمنى بىر يايراتقۇم كەلدى . شۇ چاغدا قەلبىم سىزگە قاراپ تەلپۈندى . . . سىند بويلىرى ، تار سەھرالىرى ، قەندەھار ۋە قەزۋىن ـــ شۇنچە يوللارنى بىللە بېسىپ ئۆتتۇق ، ھەمدە . ئەگەر سىز يېنىمدا بولمىغان بولسىڭىز ، شۇ جەبىر ـ جاپالارغا بەرداشلىق بېرەلمىگەن بولاتتىم ، مۇنداق قايتىلانماس دەۋر كىشىنىڭ ھاياتىدا پەقەت بىرلا قېتىم بولىدۇ . ئەجابا ، شۇنداق مۇھەببەت ئۇنتۇلۇپ كەتسە ! پەقەت تېنىم ياكى قەلبىملا ئەمەس ، پۈتۈن روھىم ، بار بولغان مەنۋى ئالىمىم بۇ دۇنىيادا سىزدىن يېقىنراق ، سىزدىن سۆيۈملۈكرەك يار تاپقىنى يوق ، ھەمدە ، بۇنىڭغا ئىشىنىڭ .
ھۇمايۇننىڭ بۇ گەپلىرىگە ئەمەس ، ئىككىسى بىللە ئۆتكۈزگەن ئۇنتۇلماس كۈنلەرنىڭ خاتىرىسىدىن دىلى شۇ ھامان يورۇپ كەتكەن ھەمدە كۈلۈمسىرەپ چاقچاق قىلدى :
ـــ بەلكىم ، كەلگۈسىدە سۆيۈملۈكرەك يار يەنە ئۇچراپ قالار ، ھەزرىتىم .
ـــ سۆيۈملۈك ئىكەن دەپ ، سىزنى قايتىدىن ئۇچرىتىپ

قالسامچۇ ؟

ـــ كاشكى ، ـــ دەپ كۈلدى ھەمدە .

شۇنىڭ بىلەن ئاغرىنىشلار ئۇنتۇلۇپ . ھەمدە ھۇمايۇننى ئىچكىركى ئۆيگە باشلىدى . ئالاھىدە كۆڭۈل قويۇپ ياسالغان بۇ مېھرىبان ئىسسىق ئۆيگە ، ئاۋۋال شەربەتچىلەر ئالتۇن جاملاردا گۈلاپ كەلتۈردى ، كېيىن ئاشپەزلەر بار ھۈنەرلىرىنى چىقىرىپ ، ئىككى كىشىلىك زىياپەت تەييارلىقىغا كىرىشتى . ئاپتاۋىچى ئايال غۇسلىخانىغا ئىسسىق سۇ ئەكىرىپ قويدى . كۆپ ئۆتمەي سازەندىلەرمۇ تەق بولۇشۇپ شوخ كۈيلەر ياڭراشقا باشلىدى .

پۈتۈن باغ ئىچى خۇددى توي بولغاندەك شاد ـ خۇراملىققا چۆمۈلدى . بۇ خۇشاللىق باغ يوللىرىدا كۆكەلداشلىرى بىلەن ئويناۋاتقان ئەكبەرگىمۇ تەسىر قىلدى .

ـــ « يار ـ يار » ئوينايمىز ، ـــ دېدى ئۇ .

ـــ كېلىن يوق تۇرسا .

گۈلزارلىق ئىچىدە بەش ياشلىق سەلىمە سۇلتان بېگىم كۆرۈنىدى . ئۇنىڭ ئاتىسى مىرزا نۇرىددىن جەڭدە قازا قىلغان ، ئانىسى گۈلرەڭ بېگىم بۇلتۇر ۋاپات بولغان ، قىزنى ھەمدە بانۇ ئۆز تەربىيىسىگە ئالغانىدى . سەلىمەنىڭ كۈتكۈچىسى ئىچكىرىدە ئىش بىلەن بەند ئىدى . ئەكبەر ئىككى كۆكەلدىشى بىلەن قىزچاقنىڭ ئالدىغا كەلدى .

ـــ بىز بىلەن ئوينامسەن ؟ ـــ سورىدى ئۇ .

ئوغۇل بالىلار بۇرۇن ئۇنى كۆپ ئويۇنلارغا قوشمايتتى . بۈگۈن بىللە ئويناشقا تەكلىپ قىلغانلىقىدىن خۇشال بولغان سەلىمە ، ئۇدۇل چىشلىرى چۈشۈپ كامات بولۇپ قالغان ئاغزىنى قىيا ئېچىپ كۈلۈمسىرىدى :

ـــ ئويناي . قانداق ئويۇن ؟

ـــ ئاق رومىلىڭ بارمۇ ؟ ـــ يەنە سورىدى ئەكبەر .

ـــ بار .

ـــ بېشىڭغا ئارتىپ چىق .

سەلىمە ئۆزىدىن يېرىم ياش چوڭ بولغان ئەكبەرنىڭ ئالدىدا ياۋاش ، ئىتائەتمەن بولۇپ قالاتتى . شۇڭا ئۇنىڭ دېگىنىنى قىلىپ ، ئىچكىرىدىن ئاق رومال ئارتىپ چىقتى . ئەكبەر :

ــ كېلىن ــ كۆيئوغۇل ئويناپمىز ، ــ دېدى ، ــ سەلىمە سەن كېلىن بول ، كۆيئوغۇل كىم بولسۇن ؟ ئەدھەم بولسۇنمۇ ؟

سەلىمە باش چايقىدى . ئەكبەر ئەزىزنى كۆرسەتكەنىدى ، قىز يەنە بېشىنى چايقىدى . شۇ چاغدا ئەزىز :

ــ ئەكبەر بولسۇنمۇ ؟ ــ دەپ سورىدى .

سەلىمە ئاھۇدەك كۆزلىرىنى يەرگە تىكىپ ئۇنچىقمىدى . بۇ ئۇنىڭ ماقۇل بولغىنى ئىدى .

ئەزىز بېھى گۈلنىڭ كىچىك بىر شېخىنى سۇندۇرۇۋېلىپ ، ئەكبەرنىڭ سەللىسىگە تاج قىلىپ تاقىدى . كېلىن بىلەن كۆيئوغۇل يانمۇ يان تۇرۇپ ، يەرگە قاراشقىنىچە باغ يولىدىن كېلىشكە باشلىدى . ئىككى كۆكەلدىش ئۇلارنىڭ ئىككى يېنىدا تۇرۇپ يار ـ يار ئېيتىشتى :

كېلىن كەلدى ، يار ـ يارەي ، كېلىن كەلدى !
كۆيئوغۇل كەلدى ، يار ـ يارەي ، كۆيئوغۇل كەلدى .

بالىلار يار ـ يارنىڭ باشقا بېيىتلىرىنى بىلمىگەچكە ، پەقەت شۇ ئىككى گەپنى تەكرار ئېيتىشاتتى .

كۆشۇكنىڭ يۇقىرىقى قەۋىتىدە ۋىسال زوقىدىن ھەممىنى ئۇنتۇغان ھۇمايۇن بىلەن ھەمىدە بانۇ ، بالىلارنىڭ بۇ ئويۇنىدىن بىخەۋەر ئىدى . لېكىن ئۇلار بۇگۈن باشقىدىن يېڭى كۆيئوغۇل ، كېلىن بولغانىدەك شاد ـ خۇرام ئىدى . داستىخانغا ئارقىدىن تاماق توشۇۋاتقان تاۋاقچى ، تاشقىرىدا بالىلارنىڭ يار ـ يارنغا قۇلاق سېلىپ تۇرغان شەرىتچىنى كۆرۈپ ، ئۇنىڭغا مەنىلىك كۆز قىسىپ قويدى . بىغۇبار ئاۋاز بىلەن ئويناپ ئېيتىۋاتقان « يار ـ يار » ، ئەكبەر بىلەن سەلىمەدىن كۆرە ئىككىنچى قەۋەتتىكى ھەقىقىي كېلىن ـ كۆيئوغۇللارغا ماس كېلىدىغانلا

لىقمنى بالىلار بىلمەيتتى . بۇنى بىلگەن تاۋاقچى بىلەن شەربەتچى خۇ-
شال كۈلۈشەتتى .

× × ×

كۈلكىدىن كېيىن كەلگەن مۇسىبەت يېغىسى ، قارەچەخانىنىڭ كامرانغا ئېلىپ بارغان شۇم خەۋىدىن باشلاندى .

— ھۇمايۇن مىرزا بەلخ ئەتراپىدا شەيبانىزادىلەر بىلەن بولغان جەڭدە ھالاك بوپتۇ .

قاراچەخان ھۇمايۇننىڭ قانغا بويالغان شاھانە جۇببەسىنى ① كامرانغا كۆرسەتتى .

ھۇمايۇننى بەلخ يۈرۈشىگە ئەلەقۇلىخان بىلەن باھادىرخانلار ماقۇل كەلتۈرگەنىدى . قەندەھارنى ئېلىشتا ھۇمايۇنغا زور ياردەم قىلغان بۇ ئۆزبېك سۇلتانلىرى ، ئەمدى ئۇنىڭ ياردىمىدە بۇخارا ۋە سەمەرقەندكە قايتماقچى ئىدى . بەلخ ئېلىنسا ماۋەرائۇننەھرگە يول ئېچىلاتتى .

— خەيرىيەت ، بۇ مۇھارەبەگە ②بىز قاتماشمىغانىكەنمىز ، — دېدى كامران .

— ئەمدى پۇشتىپاناھىمىز سىز ، — دېدى قاراچەخان ، — كا-
بۇلنى تېزراق ئىگىلىشىمىز كېرەك .

مىرزا كامران ئالدىراشلىق بىلەن كۈلابتىن كابۇلغا ماڭدى ، يولدا تالىكاندىكى ئىنىسى ئەسقەرىينى ئېلىۋالدى . ھۇمايۇن ئىشەنچلىك ئادىمى بارلاسنى كابۇل قەلئەسىگە ھاكىم قىلىپ كەتكەنىدى . قاسىم بارلاس قانلىق جۇببەنى كۆرۈپ :

— بەلكىم ، ھەزرىتىم ياردار بولغان بولسا ، ھازىرغىچە ساقە-
يىپ ، كېلىپ قالار ، — دېدى ، — ئوغلى ئەكبەر مىرزىنى ۋەلىئەھد قى-
لىپ تەينىلىگەن ، كابۇلنى باشقا ھېچكىمگە تاپشۇرمايمىز .

كامران مىرزا قاتتىق غەزەپلەندى ، قاراچەخانىنىڭمۇ قاسىم

---

① جۇببە — كۆكلەككە ئوخشاش تىكىلگەن پاختىلىق كىيىم .

② مۇھارەبە — ئۇرۇش ، جەڭ .

بارلاسنى كۆرەرگە كۆزى يوق ئىدى . كابۇلغا چوڭ قوشۇن بىلەن كەلگەن مىرزاكامران قاسىم بارلاسنى تۇتتۇرۇپ ئۆلۈمگە بۇيرۇدى . قاسىم بارلاسنىڭ خوتۇنى شىكايەت قىلىپ ئاركقا بارغانىدى ، قاراچەخان ئۇنى بازارغا ئېلىپ بېرىپ ، خالايىقنىڭ كۆز ئالدىدا نومۇسىغا تېگىشنى بۇيرۇدى . نومۇسى بۇلغىنىشتىن ئۆلۈمنى ئەلا بىلگەن جۇۋان ، يولدا كابۇل دەرياسىنىڭ ئېگىز كۆۋرۈكىدىن ئۆزىنى سۇغا ئېتىپ ئۆلۈۋالدى . قاراچەخان قاسىم بارلاسنى خەلقنىڭ كۆز ئالدىدا قىلىچ بىلەن پارە - پارە قىلىپ چېپىپ تاشلىدى .

بۇنىڭ ھەممىسىنى كۆرگەن سەككىز ياشلىق ئەكبەر ، يۈز بەرگەن ئىشلاردىن قېتىپ قالغاندەك ، ئاركتا بىر نۇقتىغا تىكىلىپ تۇرۇپ قالغانىدى . كامران مىرزا ئۇنىڭغا ئاتىسىنىڭ قانلىق جۈببەسىنى كۆرسىتىپ :

— ھەزرىتىمگە خۇدا رەھمەت قىلسۇن ، دەپنە مۇراسىمىنى كېيىنرەك ئۆتكۈزەيلى ، — دېدى ، — سىز ۋەلىئەھدسىز ، مەن سىزنىڭ نامىڭىزدىن دۆلەت ئىشلىرىنى باشقۇرىمەن .

ھەمىدە بانۇ تۇرغان مەركىزىي باغنىڭ ئەتراپىغا يۈزدىن ئارتۇق قورۇقچى قويۇلغان ، كىرىش - چىقىش قاتتىق نازارەت ئاستىغا ئېلىنغانىدى . ئاركتىكى ئەكبەرمۇ ھېچياققا چىقىرىلماي ، ساراي ھەپسىدە ساقلىناتتى .

قايتىدىن شەھەر ھاكىمى بولغان قاراچەخان ، بۇنۆۋەت كۆڭلى خالغانچە ئەيش - ئىشرەت قىلىپ ، ئۇزۇنراق داۋران سۈرۈشنىڭ كويىدا ئىدى .

لېكىن ئارىدىن بىر ھەپتە ئۆتە - ئۆتمەي ، قۇندۇز تەرەپتىن ئۇچۇپ مەركىزىي باغقا كېلىپ قونغان ئالاقىچى كەپتەر ھۇمايۇننىڭ مەكتۇپىنى ئېلىپ كەلدى . پەقەت ھۇمايۇن بىلەن ھەمىدە بانۇغىلا ئۆگەنگەن بۇ كەپتەر ، يات ئادەمگە ئۆزىنى تۇتقۇزمايتتى . ھەمىدە بانۇ ئاۋايلاپ كېلىپ ئۈستى قىزغۇچ ، پۆپىكى ئاق كەلگەن بۇ جانىۋارنى قولىغا ئېلىپ ، ئۇنىڭ قانىتى ئاستىغا نەيچە قىلىپ جايلاشتۇرۇلغان مەكتۇپنى ئالدى .

هۇمايۇن مەكتۇپىدا سېغىنىشلىق سالاملاردىن كېيىن بەلخ ئەترا-پىدا شەيبانىزادىلەر بىلەن بولغان جەڭدە يارىلىنىپ ھازىر ساقىيىپ قال-غانلىقىنى ۋە پات ئارىدا يېتىپ بارىدىغانلىقىنى ئېيتىپ ، « كامران مىرزا بىزگە يارەمگە كەلمەكچى ئىدى ، بۇنىڭ ئۈرنىغا كابۇلغا كەپتۇ دەپ ، ئاڭلىدىم . ئەھۋال قانداق ؟ تېز جاۋاب قايتۇرۇڭ » دەپ يازغانىدى .

ھەمىدە بانۇ « ئۆلدى » گە چىقىرىلغان ھۇمايۇننىڭ ھايات ئى-كەنلىكىدىن خۇشال بولۇپ يىغلىدى ، مەكتۇپنى سۆيدى ، كەپتەرنىڭ قاناتلىرىنى كۆزىگە سۈرتۈپ . ئۇنىڭغا دان ۋە سۇ بەردى . كېچىسى ھۇ-مايۇنغا جاۋاب خەت يېزىپ ، ئەھۋالنىڭ ئېغىرلىقىنى بايان قىلدى : « سىزدىن ئۆتۈنىمەن ، بىر ئىلاج قىلىڭكى ، بىز يەنە قامالدا قالماي-لۇق ، — دېدى ، — شەھەر دەرۋازىلىرى كۈندۈزى ئوچۇق تۇرىدۇ . قارىغاندا ، كامران مىرزا سىزنىڭ قازا بولغىنىڭىزغا ئىشىنىدۇ . شۇڭا بى-لىندۇرمەي كەلسىڭىز ، دەرۋازىنى تاقىتۇپلىشقا ئۇلگۈرەلمەيدۇ ».

كەپتەر بۇ مەكتۇپنى كۈندۈزى ئېلىپ ئوچۇپ كەتتى . ئارىدىن ئون بەش كۈنچە ئۆتكەندىن كېيىن ، ھۇمايۇننىڭ يوشۇرۇن ئەۋەتكەن ئادەملىرى ، بازارغا كەلگەن دېھقانلاردەك كىيىنىپ قەلئەگە كىرىۋالدى — دە ، ئالدى بىلەن دەرۋازىنى ئېگىلىۋالدى . بۇ خەۋەر كامران بىلەن قاراچەخانغا يېتىپ بارغۇچە ، ھۇمايۇننىڭ مۆكتۈرۈپ قويغان تۆت مىڭ لەشكىرى شەھەرگە باستۇرۇپ كىردى . سارا سىمە ئىچىدە قالغان كامران بىلەن ئەسقەرىي ، ئۆز ئادەملىرى بىلەن باشقا بىر دەرۋازىدىن قاچتى . ھۇمايۇن ئىنىلىرىنىڭ ئارقىسىدىن ئادەم ئەۋەتىپ : « ئەگەر مېنىڭ ئۆلۈ-مۈم ھەققىدە يالغان گەپكە ئىشىنىپ كابۇلغا كىرگەن بولساڭلار ، قاي-تىڭلار ، يارىشىپ قالايلى » دېگەن تەكلىپنى بەردى . ئەمما قاسىم بارلاس ۋە ئۇنىڭ خوتۇنى ئوچۇن جاۋاب بېرىش ئانچە ئاسان ئەمەس ئىدى . ئۇنىڭ ئوستىگە كابۇلدا كامران بىلەن قاراچەخانلاردا قانلىق قىساسى بار ئادەملەر بۇرۇنقىدىن كۆپ ئىدى ، شۇڭا كامران مىرزا قايتمىدى. ئۇ :

— بىر قېتىم تووا قىلىپ كۆردۇق ، ئەمدى بولار ، — دېدى .

قاراچەخان ھۇمايۇننىڭ ئەلچىسىگە ئۇنىڭدىنمۇ قەتئىيرەك جاۋاب

قايتۇردى :

ـــ قايتىپ بېرىپ يەرسۆيگۈچە ، مېنى دەرۋازا ئالدىغا ئېسىپ قويغىنى مىڭ ياخشى !

ئەلچى كابۇلغا كېلىپ بۇ گەپلەرنى ھۇمايۇنغا ئېيتىپ بېرىۋاتقاندا ، ئاكسىنىڭ يېنىدا تۇرغان ھىندال قاتتىق غەزەپلىنىپ :

ـــ ھەزرىتىم ، قاراچەخان بۇ نېيىتىگە يېتىشى كېرەك . ـــ دېدى ، ـــ ماڭا ئىجازەت بېرىڭ ، شۇ ئەبلەخ بىلەن ئۆزۈم بىر ئېلىشىپ كۆرەي !

ـــ قاراچەخان يالغۇز ئەمەس ، بىز ھەممىز بىللە بېرىشىمىز لازىم ، ـــ دېدى ھۇمايۇن .

ئاكا ـ ئۇكىلار تانگىما دېگەن يەردە توقۇنۇشتى . ھىندال مىرزا ئوقيا ئۆتمەس كىيىپ ، قىلىچ يالىڭاچلاپ جەڭگە كىردى . قاراـ چەخان بىلەن يەكمۇ يەك ئېلىشىپ ، ئۇنىڭ بوينىنى مولجاللاپ قىلىچ ئۇرماقچى بولۇۋاتقاندا ، ئارقا تەرەپتىن قاراچەخانىڭ بىر ئادىمى ئېتىلىپ كەلدى . دۇبۇلغىنىڭ ئارقا تەرەپ ئاستىغا ـــ گەدەنگە قارىتىپ ئۇرۇلغان قىلىچ ھىندالنى ھوشسىزلاندۇردى . قىلىچ قولىدىن چۈشۈپ ، ئاتتىن يېـ قىلاي دېگەندە ، شەمسەددىن مۇھەممەد يېتىپ كېلىپ ، ئۇنى ئېتىنىڭ ئالدىغا ئۆڭكۈرۈپ ئېلىۋالدى ـ دە ، جەڭ مەيدانىدىن ئېلىپ چىقىپ كەتتى .

بوينىنىڭ ئوق تومۇرى كېسىلگەن ھىندال ھوشىغا كەلمەي جان ئۈزدى . بۇنى ئاڭلىغان ھۇمايۇن توپچى ۋە تۆپەڭچىلەر سەركەردىسى سەمبىخەلخاننى چاقىرىپ بۇيرۇق قىلدى :

ـــ ھىندالنىڭ قاتىللىرىغا رەھىم قىلىنمىسۇن ! ئايىماي ئېتىڭلار ! ئېتىڭلار !!!

كامراننىڭ ئادەملىرى ئوق يامغۇرى ئىچىدە قالدى . بۇ ئوقلاردىن بىرى قاراچەخاننى ئاتتىن يىقىتتى . كامران قالغان ـ قاتقان ئادەملىرى بىلەن جەڭ مەيدانىدىن چىقىپ قاچتى . تۇردىبەگنىڭ ئادەملىرى قاراـ چەخاننىڭ بېشىنى كېسىپ ھۇمايۇنغا كۆرسەتتى .

ـــ ئەبلەخنىڭ بېشىنى ئۆزى دېگەندەك قىلىپ ، كابۇل دەرۋازـ
سىغا ئېسىلغىلار ! ـــ دەپ بۇيرۇدى ھۇمايۇن .
زالىم بەگنىڭ بېشى بەش كۈنگىچە ئۆتكەن - كەچكەنلەرگە نامـ
يىش قىلىنىپ دەرۋازىدا ئېسىلىپ تۇردى . لېكىن ئۆز ئىنىسىنىڭ ئۆلۈـ
شىگە سەۋەبچى بولغان كامران ھېلىغىچە قېچىپ يۈرەتتى .
شائىرلار ھېندال مىرزىنىڭ ئۆلۈمىنى ، بىر زامانداا ھېراتتا بوۋىسـ
نىڭ پەرمانى بىلەن ئۆلتۈرۈلگەن مۆمىن مىرزىنىڭ ئۆلۈمىگە ئوخشىتىپ
مەرسىيەلەر يېزىشتى . قېرىپ قالغان دىلدار بېگىم ئوتتۇز ئىككى ياشلىق
يالغۇز ئوغلىنىڭ جەسىتىنى قۇچاقلاپ پەريات ئۇرغاندا ، ئەتراپتىكى قار-
لىق تاغلارمۇ تىترەپ كەتكەندەك بولدى . گۈلبەدەن بېگىم ئانىسىنىڭ
يېنىدا تۇرۇپ ناله قىلاتتى :
ـــ ئاكىجان ، سىز ئۆلگىچە مەن ئۆلسەم بولماسمىدى ! ئوغلۇم
سائادەتيارنى سىزگە قۇربان قىلسام ، ھايات قالارمىدىڭىز ، ئاكىجان !
سىز ئۆ لگىچە تۇزكور كامراننىڭ ئۆزى ئۆلسە بولماسمىدى ؟!
بەگلەر كامراننىڭ بېشىنى تېنىدىن جۇدا قىلىشنى تەلەپ قىلىشقا
باشلىدى . لېكىن كامران ھىند دەرياسىدىن ئۆتۈپ ھىندىستانغا ـ شېر-
خاننىڭ ئوغلى ئىسلامشاھنىڭ ھۇزۇرىغا قېچىپ بېرىۋالدى . ئەسقەرى
تانگىھادا قولغا چۈشكەنىدى . ھۇمايۇننىڭ ئەسقەرى بىلەن يۈز كۆ-
رۈشكىسى كەلمەي :
ـــ قەندەھاردا بىرقېتىم كەچۈرگەنىدىم ، ئەمدى ئۆزىدىن كۆر-
سۇن . ئەسقەرىنى ھەجگە ماڭغۇزۇڭلار ! ـــ دەپ بۇيرۇدى .
كامران توغرۇلۇق ھىندىستاندىن خەۋەر كېلىشكە باشلىدى . ئۇ
ئىسلامشاھقا بېغىشلاپ رۇبائىي يازغانىكەن ، ئىسلامشاھ سەدىقە قىلغان
دەك مىڭ روپىيە بېرىپتۇ .
قېرىنداشلىرىغا ۋاپا قىلمىغان ئادەم ، ماڭا ۋاپا قىلامدۇ ، دەپ ،
كامراننى ئۆلتۈرۈش توغرىسىدا مەخپىي پەرمان چۈشۈرۈپتۇ .
بۇنى بىلىپ قالغان كامران ، ئىسلامشاھنىڭ سارىيىدىن قېچىپ ،
شەرقىي شىمالدىكى بەھرەگە ـــ بىر ۋاقىتلاردا ئاتىسى بىلەن ئىتتىپاق

تۇزگەن سۇلتان ئەدھەمنىڭ ۋىلايىتىگە بېرىپتۇ.

ھۇمايۇننى قوللايدىغان سۇلتان ئەدھەم، كابولغا مەخسۇس ئادەم ئەۋەتىپ: «ئىنىڭىز كامران ھازىر مېنىڭ ئەسىرىم، خالىغان ۋاقتىڭىزدا تاپشۇرۇپ بېرەلەيمەن. ئەگەر كەلسىڭىز بەرە سىزگە پېشكەش.[1] بىز ئىسلامشاھنى ئەمەس، سىزنى ھەقىقىي پادىشاھىمىز دەپ ئېتىراپ قىلىمىز» دەپ مەكتۇپ يازدى.

چوڭ بىر ۋىلايەت ھاكىمىنىڭ بىر مەكتۇپى، ھىندىستانغا قايتىش ئارزۇسىدا يۈرگەن ھۇمايۇنغا ياخشىلىقنىڭ ئالامىتىدەك بىلىندى. كامران تېنەپ ـ تەمتىرەپ يۈرئوەرسە، ئائىلە نەسەبىگە داغ چۈشۈرىدىغان ئىشلارنى قىلىشتىن يانمايتتى، ئۇنىڭ ئالدىنى ئېلىش يەنىلا چوڭ ئاكا-سىنىڭ بۇرچى ئىدى. بەگلەرنىڭ كامراننىڭ بېشىنى تېندىن جۇدا قى-لىش توغرىسىدا ھۇمايۇنغا سۇنغان ئىلتىماسىغا تۇردىبەگ، مۇنىمخان، شەمسىددىن مۇھەممەد قاتارلىق ئەڭ نوپۇزلۇق ئەمىرلەر ئىمزا قويۇپ، مۆھۈرلىرىنى باسقاندى. ھۇمايۇن «خوپ» دەپ بىرلا ئېغىز گەپ قى-لىۋەتسە، بەرەگە بېرىپ، كامراننىڭ بېشىنى كېسىپ كېلىشكە تەييار تۇرغان قىساسكارلارمۇ كۆپ ئىدى. لېكىن ئۇ كامراننىڭ شېئىرلىرىنى ئۇنتۇيالمايتتى، شائىر ئىنىسىنىڭ جىنىغا زامىن بولسا، بىر ئۆمۈر ۋىجدان ئازابى تارتىدىغانلىقىنى ئويلايتتى. ھۇمايۇننىڭ ئارىسالدى بولۇپ قالغا-نلىقىنى كۆرگەن تۇردىبەگ، ئەمىرلەر ناممىدىن ئۇنىڭغا كەسكىنرەك گەپ قىلدى:

— ھەزرىتىم، كامران مىرزىنى بىر ئەمەس، بەش ـ ئون قېتىم كەچۈردىڭىز. بۇنىڭدىن پەقەت سىزلا ئەمەس، بەگ ـ نۆكەرلىرىمىزمۇ كۆپ زىيان تارتتى، دۆلەت مەنپەئىتى قۇربان بولدى! ئەگەر ئۇنى ھا-يات قالدۇرسىڭىز، كۈنلەرنىڭ بىرىدە كامران مىرزا ئوغرىلىقچە كېلىپ، كابۇلنى يەنە ئالىدۇ، كۆپچىلىكىمىزنىڭ بېشىغا رەھىمەتلىك قاسىم بارلا-سىنىڭ كۈنىنى سالىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن، ئەگەر بىزنى دېسىڭىز كامرانىنى بەرەدە قولغا ئېلىڭ؛ قېرىنداشلىقىڭىزنى دېسىڭىز، بىزگە جاۋاب

---

[1] پېشكەش — ھەدىيە، سوۋغا، تارتۇق مەنىسىدە.

بېرىڭ ! باشقا يول قالمىدى .

بەيرامخان قەندەھارغا كەتكەندىن بۇيان ، تۇردىبەگ يەنە ھۇما- يۇننىڭ ئەڭ يېقىن ساھىبى ئىختىيار ئەمىر ئەل ئۆمەراسى بولۇپ قالغا- نىدى ، ئۇنىڭ سۆزىنى رەت قىلىش ئاسان ئەمەس ئىدى .

× × ×

ھۇمايۇن بەش مىڭ كىشىلىك قوشۇن بىلەن ھەيبەر داۋىنىدىن ئېشىپ ، ھىند دەرياسىدىن ئۆتتى ـ دە ، بىر ۋاقىتلاردا بابۇر بەھرە ۋىلا- يىتىدە بەرپا قىلغان باغى سەفاغا كېلىپ چۈشتى . ئۇنى قارشى ئېلىپ چىققان سۇلتان ئەدھەمگە ، پادىشاھلار تەرىپىدىن ۋىلايەت ھاكىمىغا ئىنـ ئام قىلىنىدىغان مەخسۇس بايراق بىلەن دۇمباق سوۋغا قىلىنىدى .ئۇنىڭ بىلەن ھىندىستانىڭ شەرقىي شىمالىدىكى بەھرە ۋىلايىتى يەنە ھۇمايۇن- نىڭ ئىلكىگە ئۆتتى .

بۇ ۋىلايەتتە سەككىز ئادىمى بىلەن يوشۇرۇنۇپ يۈرگەن كامران ،گويا ئوت چەمبىرىكى ئىچىدە قالغاندەك بولدى . ھۇمايۇن بىلەن كەلگەن بەش مىڭ كىشىلىك قوشۇن ئىچىدە ، ئۇنىڭدا قىساسى بار كـ شىلەرمۇ كۆپ بولۇپ ، سۇلتان ئەدھەمنىڭ كامرانىنى ئۇلارغا تۇتۇپ بې- رىشى ھېچ گەپ ئەمەس ئىدى . ھۇمايۇن ئىنىسىغا ئادەم ئەۋەتىپ :

ــ ئۆزى ياخشىلىقچە كەلسۇن ، بولمىسا قىساسى بار بەگ ـ نۆ- كەرلەر ئۇنى مىڭ بىر ئازاب بىلەن ئۆلتۈرۈۋېتىدۇ ، ــ دېدى ، ــ ئە- گەرھەزرەت ئاتامنىڭ روھىدىن مەدەت تىلەپ كەلسە ، بەلكىم ھايات قالار .

كامران ئۇچۇن ھەزرەت ئاتىسىنىڭ روھىدىن ، ئاكىسىنىڭ دەر- گاھىدىن باشقا مەدەت بەرگۈدەك يەر قالمىغانىدى . ئۇ قاراڭغۇ چۈشـ كەندە ، سەككىز قوراللىق ئادىمى بىلەن باغى سەفاغا كىرىپ كەلدى .

ئۇ ھۇمايۇننىڭ خاس ھۇجرىسىغا كىرىش ئالدىدىن ، قورۇغچى نۆكەرلەر كامرانىنىڭ بېلىدىكى قىلىچى بىلەن خەنجىرىنى ئېلىپ قالدى . كامران چەتتىكى چىدىرغا ئېلىپ كېتىلگەن ئادەملىرىنىڭمۇ شۇ ھامان

قورالسىزلاندۇرۇلغانلىقىنى بىلدى . ھۈمايۇننىڭ چىدىرىدا قاسىم بارلاسـ
ىنىڭ جىيەنى خەنجەربەگ بار ئىدى . ئۇنىڭ ئۆتكۈر كۆزلىرى كامرانغا
نەشتەردەك قادالدى . ئۆلۈم ۋەھىمىسىدىن تىترەپ كەتكەن كامران :
ـــ ھەزرىتىم ، بۇ نېمە ئىش ! ـــ دېدى ھۈمايۇنغا ، ـــ ماڭا
بەرگەن ۋەدىڭىز باشقىچە ئىدىغۇ . مېنى نېمە قىلماقچىسىز ؟
ـــ سىز قاچان ۋەدىگىزدە تۇرغانىدىڭىز ، ئىنىم كامران . يىگىرمە
يىلدىن بېرى ماڭا قانچە قېتىم خىيانەت قىلغانلىقىڭىزنى بىر ئەسلەپ بې
قىڭ . « دۆلەت باشقۇرۇشتا قاتتىق قوللۇق قىلىنمىسا ، مەقسەتكە يەتكىلى
بولمايدۇ » دەپ ھەزرەت ئاتام ناھايىتى توغرا ئېيتقانىكەن . مەن قاتتىق
قول بولالمىدىم ، ئۆزۈمدىن ئۆتتى . شېرخان بىلەن جەڭ قىلغاندا ، ماڭا
يارىدەم قىلىشىڭ ئۈرنىغا نوقۇل توسقۇنلۇق قىلدىڭىز ، بۇنى كەچۈردۈم ؛
كابۇلدا ئەكبەرنى توپ ئوقىغا نىشان قىلىپ بەردىڭىز ، بۇنى كەچۈردۈم ؛
ئىككى ياشلىق قىزىم جاھان سۇلتان بېگىمنىڭ ئۆلۈمىگە سەۋەبچى بول
دىڭىز ، بۇنىمۇ كەچۈردۈم . ئاخىر قېرىندىشىڭىز ھىندالنىڭ جېنىغا زا-
مىن بولدىڭىز .
ـــ مېنى بەگلىرىم يولدىن ئازدۇردى ، راست ، گۇناھكارمەن .
لېكىن ھىندالنى مەن ئەمەس ، قاراچەخان ئۆلتۈردى .
غەزەپلەنگەن ھۈمايۇن كامراننى « سەن » لىدى :
ـــ يالغان ! باپۇسخان بىلەن قاراچەخانلار ئۆلۈپ كەتتى . لېكىن
سېنى ئۇلار بىلەن دوست قىلغان نەرسە ، ئىچىڭدە قۇتراپ تۇرىدىغان
ئۆگەيلىك ، بېخىللىق ، ھەسەتخورلۇق ! بۇ ئىللەتلەر ساڭا ئاتامدىن قال-
غان ئەمەس ! ئاتىمىز مەرد ئادەم ئىدى . ساڭا ئانا سۈتى بىلەن كىرگەن
ئۆگەيلىك سېنى ئەتراپىڭنى ئورنۇالغان ئىبلىسلارنىڭ قۇلى قىلىپ
قويدى . سەن دائىم مېنى كۆرەلمەي ياشىدىڭ ، مەن ياخشى كۈن
كۆرسەم ، بۇنىڭدىن سېنىڭ كۆزۈڭ قىزاردى . ئەمدى ، كۆزلىرىڭنى
قىزارتقان بۇ كۆيدۈرگۈنى ئوت بىلەن كۆيدۈرۈشتىن باشقا ئامال قال-
مىدى . . . خەنجەر بەگ !
ـــ خوش ھەزرىتىم .

ـــ بۇنىڭ كۆزىگە مىل تارتىڭلار !
ـــ ياق ، ياق . ئۇنىڭدىن كۆرە ئۆلتۈرۈۋېتىڭلار مېنى ، ـــ ۋار-قىراپ كەتكەن كامران قاچماقچى بولدى .
خەنجەر بەگ باشلىق تۆت يىگىت ، ئۇنى ئىككى قولىدىن تۇ-تۇپ ، نېرىقى چىدىرغا سۆرەپ دېگۈدەك ئېلىپ كىردى .
ھۇمايۇن سەھەر ئەزەن بىلەن تەڭ يۇڭ - تاقنى يىغىشتۇرۇشنى بۇيرۇدى . پادىشاھ ۋە ئۇنىڭ ئادەملىرى بىر كۈن ئىچىدە چىدىرلارنى يىغىپ كابۇلغا قايتىپ كەتتى . بۇ يەردە كامران ، خەنجەر بەگ ۋە ئۇنىڭ ئادەملىرى ، ئونغا يېقىن قورۇغچىلار تۇرىدىغان چىدىرلار قېپقالدى .
چۈشكە يېقىن ئوت يېقىلدى ، سائەت تىلىغا ئوخشاش ئۇزۇنچاق پولات مىللار قىزارغىچە قىزدۇرۇلدى . تەقدىرگە تەن بەرگەن كامران كۆرپىگە ئوڭدىسىغا ياتتى . خەنجەر بەگ باشلىق ئالتە كىشىنىڭ ئىككىسى ، ئۇنىڭ قولى ۋە بېشىنى قىمىر قىلدۇرماي تۇتۇپ تۇردى . يەنە ئىككىسى بەل ، پۇتىدىن باستى . غۇلام ئەلى كامراننىڭ كۆزلىرىنى يې-رىپ ، قارچۇقىنى ئېچىپ بەردى . ئۇنىڭ ئاخىرقى قېتىم كۆرگىنى ، خەنجەربەگنىڭ سۆرۈن يۈزى ۋە قىزىرىپ يېنىپ تۇرغان مىلنى قارچۇق تەرەپكە ئېلىپ كېلىۋاتقان ئالتە بارماقلىق قول بولدى . خەنجەر بەگنىڭ باش بارمىقى ئىككى بولۇپ ، بۇ قوش بارماقلار خۇددى دەھشەتلىك بىر مەخلۇقنىڭ قىسقۇچلىرىغا ئوخشايتتى ۋە كامراننىڭ كۆزلىرىنى ئويىۋا-لىدىغاندەك يېقىنلاشماقتا ئىدى . ئوتپۇق مىل قارچۇققا پېرىلداپ سۇر-كەلگەندە ، كۆزنى ئويۇپ ئالغاندىنمۇ يامانراق بىر ئاغرىق ئۇنىڭ ۋۇجۇ-دىنى قاقشىتىپ ئۆتتى . بېشىنىڭ ئارقىسىدىن يېشىل ، سېرىق ، قارا ، قىزىل ھالقىلار پارتلاپ چىقىپ ، ھەممە نېمە ئاستىن - ئۈستۈن بولغان-دەك بولدى . خەنجەر بەگ ئوتلۇق مىلنى ئۇنىڭ كۆزىگە قايتا - قايتا ، ئون - ئون بەش قېتىم سۇردى . بىر مىل سوۋۇسا ، قىزىغان ئىككىنچى مىلنى ئىشلەتتى . بۇ تۇڭمەس ئازابتىن ھوشىنى يوقاتقۇدەك يەرگە كەلگەن كامران ۋارقىرىۋەتتى :
ـــ ئا - ئا ! بولدى قىلىڭلار ، نا ئىنساپلار ! بولدى . . .

ـــ ئۆزۈڭ نائىنساپ ، بولمسا ئىنىڭ ھىندالنى ئۆلتۈرەمتىڭ ، ـــ دېدى خەنجەربەگ ، ـــ سەنغۇ تىرىك قالدىڭ . كاشكى ، تاغام قاسىم بارلاس بىر نەچچە دەقىقە تىرىلسىپ ، قىساسى ئېلىنغانلىقىنى كۆرسە .

قىزىق مىل يەنە بەش - ئالتە قېتىم قارچۇقتا سۈركەلگەندىن كېيىن ، كامران ئۆزىنى چەكسىز قاراڭغۇلۇق ئىچىگە چۈشۈپ كېتىۋاتقانىدەك سەزدى . خەنجەر بەگ مىل تارتىش قائىدىسىگە ئەستايىدىل ئەمەل قىلىپ ، كۆيدۈرۈلگەن قارچۇقلارغا تۇز باستى ، لىمۇ ①سۈيى تامغۇزدى . ئۇنىڭ ئىچىشتۇرۇشى ئالدىنقى ئاغرىتىشلاردىنمۇ ئېشىپ كەتتى . زۇلمەتلىك قاراڭغۇلۇقنىڭ تېگىگە يېتەلمەي پىرقىراۋاتقان كامران ، تۇز ۋە لىمۇ سۈيىنىڭ ئىچىشتۇرۇشىدىن ھوشىغا كېلىپ ، چىدىيالماي چىرقىراشقا باشلىدى .

× × ×

ئاتىسى بىنا قىلغان باغى سەفا كامرانغا بېرىلگەنىدى . ھۈمايۇنىدىن بايراق ۋە دۇمباق ئىنئام ئېلىپ ، بەھرەمگە ھاكىم قىلىپ تەيىنلەنگەن سۇلتان ئەدھەم ، كامراننىڭ ھالىدىن خەۋەر ئېلىپ تۇردى . كۆل بويىدىكى ۋە تاغنىڭ ساپ ھاۋاسىدا يۈرگەن كامراننىڭ كۆزلىرىدىكى جاراھەت ئۇچ ئايدا ساقايدى . دۇنيانىڭ يورۇقىدىن مەھرۇم بولۇش ، كېچە - كۈندۈز قاراڭغۇ زۇلمەت ئىچىدە ياشاش ئۇنىڭ روھىنى چۈشۈرۈۋەتتى . بۇرۇن ئۇ يۇرتتىن - بۇ يۇرتقا قوشۇن تارتىپ ، ئات چاپتۇرۇپ يۈرگەن قىرىق ياشلىق يىگىت ، ئەمدى يېتەكلىگۈچىسى بولمسا ، يۈز قەدەم نېرىدىكى جايغا ھاجەتكە بارالمايدىغان بولۇپ قالدى . ھەتتا قوشۇقنى قولىغا تۇتقۇزۇپ قويمسا ، ئالدىغا كەلگەن تاماقنىمۇ يېيەلمەيتتى . ئۇ يېزىش ، ئوقۇش ، تەبىئەت مەنزىرىسىدىن بەھرىلىنىش ، سۆيۈملۈك خوتۇنى چۈچۈك بېگىمنىڭ ھۆسن جامالىدىن زوق ئېلىش . . . ھەممىسىدىن بىراقلا ئادا - جۇدا بولغاچقا ، ئىچى چەكسىز ئەلەم ، ئۆچمەنلىك ۋە ئادا-ۋەتكە تولۇپ تاشتى .

---

① لىمۇ ـــ لىمۇن ، سېرىق .

ئۇ كۆزنىڭ ئىنسانغا بېرىلگەن ئۇلۇغ نېمەت ئىكەنلىكىنى ، بۇ نېمەتنى كۆيدۈرۈپ ، ساق ئادەمنى كور قىلىشنىڭ قانچىلىك ۋەھشىيلىك ئىكەنلىكىنى ئەمدى بىلدى . كامران ئۆزىگە « ماڭا بېرىلگەن بۇ شەپقەتسىز جازانى مەڭگۈ ئۇنتۇپ قالمايمەن » دەپ قەسەمىمۇ ئىچتى . لېكىن ئايلار-نىڭ ئۆتۈشى بىلەن خاتىرىسى ئويغىنىپ ، بولۇپ ئۆتكەن ۋەقەلەر خە-يالىدىن قايتا - قايتا ئۆتۈشكە باشلىدى .

ھەج قىلىشقا كەتكەن مىرزا ئەسقەرىينىڭ يول ئۈستىدە ۋاپات بولغانلىقى ھەققىدىكى خەۋەر ، ئۇنىڭ ئىچىنى ئېچىشتۇردى . ئىنىسى ھىندال مىرزىنى ئەسلىسە ، يۈرىكى تېخىمۇ بەك ئېچىشاتتى . بۇنىڭدىن ئۈچ يىل بۇرۇن تۆت ئاكا - ئۇكىنىڭ كابۇل كوچىسىنى تولدۇرۇپ بىللە ماڭغانلىقى ، ئاتىسىنىڭ قەبرىسى ئالدىدا يانمۇ يان تۇرۇشۇپ بۇنىڭدىن كېيىن ئىناق ئۆتۈشكە ۋەدە بەرگەنلىكلىرى خىيالىدا نامايەن بولاتتى . شۇ ۋەدىنى بىرىنچى بولۇپ ئۆزى بۇزۇپ ، ئىنتايىن يامان ئىشلارنى قىل-ىغانلىقى گويا باشقا بىر مەنىدە خىيالىدىن ئۆتەتتى . بۇرۇن ساق كۆزىگە غەلىتە كۆرۈنگەن نۇرغۇن ئىشلارنى ، ئەمدى قەلب كۆزلىرى ھەققانىي كۆرسىتىپ بېرىۋاتقاندەك قىلاتتى .

چۈچۈك بېگىم ، شېئىرلىرى ئۇنىڭ يۈرەك يارىسىنىڭ ساقىيىشىغا ئەمدى ياردەم بېرەلمەيدۇ ، دەپ ئويلاپ ، كامراننىڭ دەپتەر - قەغەزلەردە چېچىلىپ ياتقان شېئىرلىرىنى يىغدى ۋە بىلىملىك بىر مۇنشىنىڭ يار-دەمىدە دىۋان تۈزۈشكە كىرىشتى . كۈنلەرنى قانداق ئۆتكۈزۈشنى بىل-مەي ، تىت - تىت بولۇپ يۈرگەن كامرانمۇ ، دىۋان تۈزۈش تەكلىپىدىن ئاۋۇنۇپ ، ھەممە شېئىرلىرىنى مۇنشىگە بىرمۇ بىر ئوقۇتۇپ ئاڭلىدى ، بەزىلىرىگە تۈزىتىش بەردى . لېكىن شېئىرلىرىنىڭ دىۋان تۈزۈشكە يەتـ-مەيدىغانلىقى مەلۇم بولدى . ئۇنىڭ خىيالىدا شېئىر مىسرالىرى تىزىلاتـ-تى . ئۇ مۇنشىنى چاقىرىپ ، توقۇلغان شېئىرلارنى يازدۇراتتى - دە ، ئۇ-قۇتۇپ ئاڭلايتتى :

نەۋباھار ئۇلسە بەھارىمنى مېنىڭ ياد ئەيلەڭ ،

سەرۋقەد لالەۋۇ زارىمنى مېنىڭ ياد ئەيلەڭ .

— بولىدىغاندەك تۇرىدۇ ، — دەپ يېنىك نەپەس ئالاتتى . كۆ-
زىگە مىل تارتىلغاندا ، پۈتۈن دۇنيا قانلىق كېپەنگە ئوخشاپ قالغىنى ئۇ-
نىڭ يادىدىن زادىلا چىقمايتتى . شۇ ئالامەتلەرنى شېئىرغا ئايلاندۇرغۇسى
كېلىپ ، بىر كۈن ئويلاپ خىيالىدا شېئىر تۈزدى . كېيىن مۇنشىنى چا-
قىرىپ : « يېزىڭ » دېدى .

لالەنىڭ جىسمىدا قانلىق كەفەننى كۆرگەندە ،
كەفەنۇ جىسمى فىگارىمنى [1]مېنىڭ ياد ئەيلەڭ .

شېئىرنىڭ ياخشى چىقىۋاتقىنىدىن ئۇنىڭ روھى كۆتۈرۈلدى .
كېيىن چۈچۈك بېگىمگە ئاتاپ يازغان غەزىلىگە يەنە ئىككى
مىسرا قوشتى :

ئۆلمەيىن ۋەھىكى ئۆلۈۋۋدىن بەتتەر ئەھۋالىم بار ،
تۇتىب ئىلكىمنى ۋەسىل سارى راھبەر بول .

ئېرىنىڭ ئاغزىدىن بۇ مىسرالارنى ئاڭلىغان چۈچۈك بېگىم :
— قولىڭىزدىن چىڭ تۇتاي ، — دېدى ، — قېنى ، نەگە باراي
دەيسىز ، مىرزا .
— گۇناھىم كۆپ ، چۈچۈك . قانچە ئېغىر خاتالىقلارنى ئۆتكۈز-
گەنلىكىمنى ئەمدى بايقاۋاتىمەن . ھەج قىلىپ بۇ گۇناھلىرىمنى ساقىت
قىلمىغۇچە ، كۆڭلۈم ئارام تاپمايدىغاندەك تۇرىدۇ .
— كەئبە ناھايىتى يىراق . كابۇلغا بېرىپ ھەزرەت ئاتىڭىزنىڭ
قەبرىسىنى زىيارەت قىلساقچۇ ؟
كامران ئويلىنىپ كېتىپ :
— بوپتۇ ، ئاۋۋال كابۇلغا بارايلى ، — دېدى .
ئۇ ئات مىنگەندە ، خىزمەتكارلاردىن بىرسى ئاتنىڭ چۇلۋۇردىن

[1] فىگار ، مېيىپ ، مەجرۇھ مەنىسىدە .

يېتىلەپ ماڭاتتى . كامران چۈچۈك بېگىم بىلەن كابۇلغا كېلىپ ، باغى نورۇزغا چۈشتى . ئەتىسى چوڭ ئوغلى ئىبراھىم بىلەن ئاتلىنىپ ، ئاتە-سىنىڭ قەبرىسى بار تۆپىلىككە چىقتى . بۇنى ئاڭلىغان ھۈمايۇن ئەكبەر بىلەن تۆپىلىكنىڭ ئىككىنچى تەرىپىدىن چىقىپ كەلدى .

كامران ئاتتىن چۈشتى ، ئوڭ قولىنى ئوغلىنىڭ مۈرىسىگە قويۇپ تەمتىلەپ ماڭدى . بىر ۋاقىتلاردا مەغرۇر ۋە سالاپەتلىك بولغان ئىنىسى-نىڭ يېتەكلىگۈچىگە ئەگىشىپ ، پۈتلىرى بىلەن يەرنى سىپاشتۇرۇپ ، چىرايىدا ھېچبىر ئىپادە يوق ھالدا كېلىۋاتقانلىقىنى كۆرگەن ھۈمايۇننىڭ بىردىنلا كۆڭلى بۇزۇلدى . گېلىغا تۇرۇپ قالغان ئاچچىق مونەكنى كۈچەپ يۇتۇپ ، ئاستا مېڭىپ ئۇنىڭ ئارقىسىدىن مەقبەرىگە كىردى .

كامران قەبرە تېشىغا يېزىلغان خەتلەرنى قولى بىلەن سىلىدى . ئاندىن :

— ھەزرەت ئاتىجان ، روھىڭىزدىن مەدەت تىلەپ كەلدىم ، — دەپ پىچىرلىدى ، — ھىندال بىلەن ئەسقەرىي مەن تۇپەيلى جېنىدىن ئايرىلدى . مۇنداق گۇناھنى قانداقمۇ كۆتۈرۈپ يۈرەي ! روھىمنى پاكلاش ئۈچۈن ،ھەجگە بېرىشتىن باشقا ئامالىم يوق . قايتىپ كېلەلمىسەم ئەلۋىدا ، ئاتىجان !

ھۈمايۇن كۆز يېشىنى توختىتالمىدى ، ئەكبەرنىڭ ئاتىسىنىڭ يىغلىشىنى تۇنجى كۆرۈشى ئىدى . ئىبراھىم مەقبەرىنىڭ چېتىدە قىمىر-لىمايۋ تۇراتتى . ئۆسمۈرلۈك يېشىغا يەتكەن بۇ ئىككى يىگىت ، باللىق چېغىدا دۇمباق تالىشىپ چېلىشىپ قالغىنىنىڭ ، ئاتىلىرىنىڭ رەھىمسىز كۈرەشلىرى ئالدىدا ئويۇنچۇقتەك بىر ئىش ئىكەنلىكىنى بىلىپ قېلىشقا-نىدى . ئۇلار ئۇنچىقمايۋ جىم تۇرۇشاتتى .

ھۈمايۇن كۆز يېشىنى ئىچىگە يۇتۇپ تامىقىنى قىردى . كامران مەقبەرىدە ئوغلىدىن باشقا يەنە كىمنىڭدۇر بارلىقىنى بىلدى .

— كىم بار ؟

ھۈمايۇن كۆز يېشىنى ئىتتىك سۈرتىۋېتىپ ، بوغۇق ئاۋازدا :

— مەن . . . سىزنى شۇ كۈنگە سالغان رەھىمسىز ئاكىڭىز ، —

دېدى .

كامراننىڭ ئۇنى « ئاكا » دېگۈسى كەلمىدى .

ـــ ئەمدى سىز مەن ئۈچۈن پەقەت شاھسىز .

ـــ شۇنداق ، شاھلىق - شەپقەتسىزلىكتۇر . جاھان شۇنداق بـ
رەھىم تۇرسا بىز نېمە قىلالايمىز .

ـــ مەن بۇ جاھاننى تەرك ئەتمەكچىمەن .

ـــ مەن سىزنى ھېلىمۇ ئىنىم دەيمەن ، كامران . ئەسقەرىينىڭ
ھـەج سەپىرىدە ۋاپات بولغىنىمۇ يېتەر ! سىز ئەمدى كابۇلدا قېلىڭ . مانا
مۇشۇ مەقبەرە سىز ۋە بىزنىڭ سەجدىگاھىمىزدۇر . ھەزرەت ئاتىمىزنىڭ
روھىنى خۇش قىلىدىغان شېئىرلارنى يېزىش قولىڭىزدىن كېلىدۇ .

كامران باش چايقىدى :

ـــ مەن كېتىشىم كېرەك ، رازى بولۇڭ ! . . .

ـــ نېمە ئامالىم بار . مەن سىزدىن رازىمەن . ئەمدى . . . مەندىنمۇ
رازى بولۇڭ ، ئىنىم !

ـــ مەن رازىمەن ، خەير !

ئارىدىن ئۈچ كۈن ئۆتكەندىن كېيىن ، كامران چۈچۈك بېگىم
بىلەن يىراق ئەرەبىستانغا يۈرۈپ كەتتى .

سېكرى . بىئەنە . قوزغىلاڭ

ئون بەش ، يىگىرمە يىلدا بىر قېتىم يۈز بېرىدىغان قۇرغاقچىلىق دېھلى ۋە ئەگرە ئەتراپىدىكى يازلىق زىرائەتلەرنى قۇرۇتىۋەتتى . سەرەتان ئېپىي كىرگەن بولسىمۇ ، ھەر يىلى شۇ مەزگىلدە ياغىدىغان يامغۇر تېخى باشلانمىغانىدى . تار سەھرالىرىدىن ئۇرۇپ تۇرغان قىزىق شامال ھەممە يەقنى قاغجىرىتىۋەتكەن ، كۆرمىگەن يەرلەر يېرىلىپ كەتكەنىدى . بازارلاردا پۇلغا نان تاپقىلى بولمايتتى ، ئاچارچىلىق ، قەھەتچىلىك باشلانغانىدى .

نىزامنىڭ ئورمان چېتىدىكى كۇلىبىسى سېكرى كۆلىگە يېقىن ئىدى . بۇ يىل كۆلدىكى سۇمۇ ئاز ، كۆل سەتھى پەسىيىپ ، سۇ نىزاملار تۇرغان جايدىن يىراقلىشىپ كەتكەنىدى . ئۇنىڭ بىر كالىسى ، ئىككى بىگە [1] يېرى بار بولۇپ ، ئۆسمۇر يېشىدىكى ئوغۇللىرى ئورماندىن كالىغا ئوت ئۇرۇپ كېلىشەتتى . ئۇنىڭ پەلەمپەي شەكلىدە چۆنەك قىلىپ تېرىلغان شېلى ، سۇ بولمىغانلىقتىن باشاق چىقىرالماي قۇرۇپ كەتكەنىدى . نىزام خوتۇن ـ بالىلىرى بىلەن ئون تۇپچە بانان ۋە خورمىسىنى چېلەك بىلەن سۇ توشۇپ سۇغۇرۇپ ، شۇنىڭ مېۋىسى بىلەن جان ساقلاپ كېلىۋاتاتتى . ئۇلار ئۇزۇندىن بېرى نان دىدارىنى كۆرمىگەن ، ئۆيدە بىر خالتا گۇرۇچ قالغان ، ئاندا ـ ساندا سۇيۇق تاماق قىلىپ يېيىشىدۇ . ئەگەر بۇ گۇرۇچ تۇگىسە ، ئاچارچىلىق ئۇلارنىمۇ ئۆز ئىسكەنجىسىگە ئالىدۇ .

قېنى ئەمدى ، نىزام ئارزۇ قىلغان خەلقىرۇھىر دۆلەت بولسا ، مۇنداق ئېغىر تەبىئىي ئاپەت يۈز بەرگەندە ، ئەل ـ يۇرتنىڭ مۇشكۇلىنى ئاسان قىلسا ! شېرخاننىڭ ئۆلگىنىگە ئون يىلدىن ئاشتى ، ئۇنىڭ

---

① بىگە ـــ ئىككى يېرىم گېكتاردىن سەل ئارتۇق .

ئەۋلادلىرى ئۆزلۈكسىز تۇردە مەملىكەتنى پارچىلاپ ، ئۆز ئارا ئۇرۇشۇپ خەلقنى نامراتلاشتۇرماقتا . شېرخاندىن كېيىن پادىشاھ بولغان ئىسلام شاھ ، تۇغمەس تالان ـ تاراجلىرى بىلەن ئۆزىنىڭ ئافغان قېرىنداشلىرىنمۇ جېنىدىن جاق تۇيغۇزدى . ئافغانلارنىڭ نىيازى قەبىلىسىدىن چىققان قاۋۇل يىگىت ئابدۇللا نىيازى ، ئەگەر ەگە يېقىن بولغان بىئەنە شەھىرىدە پارتلىغان خەلق قوزغىلىڭىغا باشچىلىق قىلىپ ، ئىسلامشاھنىڭ پارىخور ئەمەلدارلىرىنى شەھەردىن قوغلاپ چىقاردى . ئابدۇللا نىيازىنىڭ ئالتە يۈزدىن ئارتۇق قوراللىق يىگىتلىرى ئىچىدە ، ئافغانلار ، ھىندىلار ھەم باشقا مىللەت ئادەملىرىمۇ بار ئىدى . ئۇلار دىن ۋە مىللەت ئايرىماييتتى . بىرى كاسىپ ، بىرى دېھقان ، يەنە بىرسى ئوتۇنچى بولغان بۇ ئىسيانچىلار ئادالەتكە تەشنا ئىدى . ئۇلار رىۋايەتتىكى مەھدىيگە ① خوشاش ، خەلق ئىچىدىن ئادالەتپەرۋەر بىر كىشىنىڭ چىقىشىغا ئىشىنەتتى . قىرىق ياشلاردا بار ، ئىسسىق چىراي ، قەيسەر ، تەسىرلىك سۆز قىلالايدىغان ئابدۇللا نىيازى خەلققە ئەنە شۇ مەھدىينىڭ ئەلچىسىدەك كۆرۈندى .

ئابدۇللا نىيازى نىزامنىڭ ئۇزۇن يىللىق سىردىش بۇرادىرى ئىدى . ئۇلار شېرخان زامانىسىدا ، نىزام ئۆزىنىڭ ئىسمىنى يوشۇرۇپ ، سەلىم دەپ ئاتىلىپ يۇرگەندىن بېرى يېقىندىن تونۇش ئىدى . بېشىغا چۈشكەن كۈلپەتلەر نىزامنىڭ چاچ ـ ساقىلىنى ۋاقىتسىز ئاقارتىۋەتكەنىدى . ساقىيىپ كەتكەن بولسىمۇ ، ئۇزۇن ئاق ساقىلى ۋە ھاسسا بىلەن ماڭىدىغانلىقىغا قاراپ ، ياشلار ئۇنى « سەلىم ئاتا » دەپ چاقىرىشاتتى . ئابدۇللا نىيازى ئۇنىڭدىن كەبىر شېئىرلىرىنى ۋە بەھاقتى تەلىماتىنى ئۆگەندى . شۇڭا ئۇ سەلىم ئاتىنى بىيانەگە ئېلىپ بېرىپ ، ئىسيانچىلارغا « مېنىڭ ئۇستازىم » دەپ تونۇشتۇردى .

ئىسلامشاھدەك رەھىمسىز تاجىدارىدىن تەپ تارتماي ، بىئەنە ھاكىمىنى قوغلىۋەتكەن بۇ جەسۇر ئادەملەر ، سەلىم ئاتىغا رىۋايەتلەردە

---

① مەھدىي ــ ئىسلام دىنىدا زامانە ئاخىر بولغاندا يەرگە قايتىپ كېلىپ ئادالەت ئورنىتىدۇ دەپ تەسەۋۋۇر قىلىنغان پەيغەمبەر .

مەدھىيىلىنىدىغان قەھرىمانلاردەك كۆرۈندى . ھالال ئەمگىكى بىلەن كۈن كەچۈرۈۋاتقان خەلقنىڭ ، كۈنلەرنىڭ بىرىدە زالىم ھۆكۈمدارلارنى يوقىتىدىغانلىقىنى ئۈمىد قىلىپ يۈرگەن سەلىم ئاتا ، بۇ يەردە شۇ ئار-زۇسىنىڭ ئەمەلگە ئاشىدىغانلىقىنى كۆرۈپ روھى كۆتۈرۈلۈپ قالدى .

قوزغىلاڭچىلارنىڭ سېپى ئۇچ مىڭ كىشىگە يەتكەندىن كېيىن ، ئۇلار بىيانە شەھىرى سىرتىدىكى ئالاھىدە بىر جايىنى قارار گاھ قىلىپ ، زور جامائە بولۇپ ياشاشقا باشلىدى . كۆپچىلىك ئادەتتىكىدەك ئەمگەك قىلىپ ، تاپقىنىنىڭ بىر قىسمىنى ئائىلىسىگە بەرسە ، قالغىنىنى جامائەتـ نىڭ ئورتاق داستىخىنىغا تاشلايتتى . قورالـلىق يىگىتلەر ئىمكانقەدەر ياخشى مۇئامىلە قىلىپ ، بىيانە شەھىرىنىڭ تەرتىپىنى ساقلاشقا تىرـ شاتتى . پەقەت ياخشى گەپ ئاڭلىمىغان ئەشەددىي بۇزۇقلارنى يا ھەپـ سىگە سالاتتى ، ياكى شەھەردىن ھەيدەپ چىقىرىۋېتەتتى . ھەتتا ئۇلار بازاردىكى نەرقى ـ ناۋانى تەكشۈرۈپ ، ئاچكۆز سودىگەرلەرنى باھانى مۇۋاپىق قويۇشقا مەجبۇر قىلاتتى .

بىئەنەدە يېڭىچە تەرتىپ ـ تۈزۈم ئورنىتىۋاتقان ئابدۇللا نىيازى باشلىق خەلق ھەربىكتىنىڭ ساداسى ، غەربتە گۈجارەتكىچە ، شەرقتە بـ ھىرەگىچە يېتىپ باردى . « بىئەنە مەھدىيلىرى خەلقنى ئىسلامشاھنىڭ زۇلۇمىدىن قۇتۇلدۇرىدىكەن ، دۇنيادا ئادالەت ئورنىتىدىكەن » دېگەن گەپلەر بارغانسېرى ئەل ـ يۇرت ئىچىدە كەڭ تارقىلىشقا باشلىدى .

شېرخاننىڭ ئەۋلادلىرىنىڭ ئۆز ئارا ئۇرۇشلىرى ۋە ئۇلارنىڭ ھەـ ھەمسىزلىكى بەزى شەيخلەرنىڭمۇ جېنىغا پاتقانىدى . ئابدۇللا نىيازى ۋە سەلىم ئاتىلارنىڭ بىئەنەدە زالىم ئەمەلدارلارنى يوقىتىپ ، ئادالەتلىك ئىشلارنى قىلىۋاتقانلىقى ، ئەتىلائى دېگەن مويسېپت شەيخنىڭ ئىسيانچىلار تەرەپكە ئۆتۈشىگە سەۋەب بولدى . ئەتىلائى ئۆزىگە قاراشلىق ۋەخپە يەرـ لەردىن كىرىدىغان دارامەتنى مەھدىي ئىسيانچىلىرىغا ئىنئام قىلدى . ئۇـ نىڭ خانىقاسى ئىسيانچىلارنىڭ ئادالەت ھەققىدە تەرغىبات قىلىدىغان جا-يىغا ئايلاندى .

شەيخ ئەتىلائىنىڭ مۇرتلىرى ئىچىدە ، ئىسلامشاھ تەرىپىدىن

قوغلانغان ئەمرلەر ، ئۇنىڭدىن باشقا بەزى دۆلەتمەن ئادەملەرمۇ بار ئىدى .

ئەگەر ئىسلامشاھقا قارشى بۇ كۈچلەرنىڭ ھەممىسى بىرلىشىپ ، خەلق ھەربىرى دولقۇنىغا قوشۇلۇپ كەتسە ، پادىشاھ ھاكىمىيىتىنىڭ خەۋپ ئاستىدا قالىدىغانلىقى ئېنىق بولۇپ قالغانىدى . ئۇنىڭ ئۇستىگە كابۇلدىكى ھۇمايۇننىڭ ئىشلىرىنىڭ يۇرۇشۇپ ، قوشۇنىنىڭ يىلدىن يىلغا زورىيىپ كېتىۋاتقانلىقى ئىسلامشاھنى قورقۇنچقا سېلىپ قويغاندى . بۇنىڭغا ئىچكى تەرەپتىن ئوت يېقىلىپ بەرسە ، ئىسلامشاھ ئۆزىنى ئوڭشىيالمايتتى . ئىسلامشاھ بۇ خەۋپنىڭ ئالدىنى ئېلىش ئۈچۈن ، ۋەزىرىنى بىئەينەكە ئەۋەتىپ ، شەيخ ئەئلائىنى سارايغا تەكلىپ قىلدى :

— تەقسىرىمىز كېلىپ ، يېڭى ئېتىقادىنى بىزگە بايان قىلغان بولسا ، ماقۇل تاپساق بىزمۇ مەھدىيلەرگە قوشۇلغان بولاتتۇق .

پادىشاھنىڭ بۇ گېپىنىڭ تېگىگە كىنايە يوشۇرۇنغانلىقىنى سەزگەن سەلىم ئاتا ئەئلائىگە شۇنىرلىدى :

— بارماڭ ، سارايىنىڭ قانداقلىقىنى مەن بىلىمەن . ۋەزىرنىڭ سۆزىدىن رىيانىڭ ①ھېدى كېلىۋاتىدۇ .

شەيخ ئەئلائى ۋەزىرگە قاراپ :

— ئانھەزرەت بىزنىڭ ئېتىقادىمىزغا قىزىققان بولسا ، بەلكىم ئۆزى بىئەينەكە قەدەم تەشرىپ قىلار ، — دېدى .

بىردىنلا چىرايى ئۆچكەن ۋەزىر قاپىقىنى سېلىپ :

— تەقسىر ،ئانھەزرەت يالغۇز ئۆزى قەدەم تەشرىپ قىلمايدۇ ، — دېدى ، — پادىشاھ بۇ يەرگە كەلمەكچى بولسا ، يۈز مىڭ كىشىلىك قوشۇن بىلەن كېلىدۇ . سىز ئۇلارغا تەڭ كېلەلمەيسىز .

بۇ تەھدىتلىك سۆزلەر شەيخنىڭ كەيپىنى ئۇچۇردى . ئۇ قان تۆكۈلۈشنى ۋە يۈز مىڭ كىشىلىك قوشۇننىڭ بىئەينەنى ئايىغ ئاستى قىلىدىغانلىقىنى كۆز ئالدىغا كەلتۈرۈپ :

— بالا ـ قازادىن ھەزەر ، — دېدى ، — مەيلى ، ئۆزۈم

---

① رىيا — مۇناپىقلىق ، ئىككى يۈزلىمىلىك .

سارايغا باراي .

ئاتمش ياشلىق نۇرانە مويسپىت ، مەھدىيلەرنىڭ ئادىتى بويىچە پىيادە يولغا چىقتى . ئاددىي بوز رەختتىن كىيىم ، پۇتىغا دېھقانلارنىڭ شۇنكىنى كىيگەن شەيخ ، پادىشاھ ۋە ئۇنىڭ ئەھيانلىرى ئالدىدا غۇرۇر بىلەن تىك تۇرۇپ :

ـــ ئەسسالامۇ ئەلەيكۇم ، ـــ دېدى ، ـــ ئالەمپاناھ ، مەندىن تەـ زىم ، تەۋەززۇ كۇتمەكنى . بىز مەھدىيلەر ، بىز ئاسمان ئاستىدىكى ھەممە ئادەمنى ، مەيلى ئۇ شاھ ياكى دەرۋىش بولسۇن ، باراۋەر دەپ بىلىمىز . بىز ئىنسانلارنى ئۇنىڭ بايلىقى ، مەرتىۋىسىگە قاراپ ئەمەس ، ھالال ئەمـ گىكى ، چىن ئادەملىكىگە قاراپ قەدىرلەيمىز . ئاڭلىشىمىزغا قارىغاندا ، سىزنىڭ مىڭدىن ئارتۇق پىلىڭىز ، ئوتتۇز مىڭ ئېتىڭىز ، يۇز مىڭ قويـ ڭىز بار ئىكەن ،راستمۇ ؟

ـــ راست بولمايچۇ ، ـــ دېدى ئىسلامشاھ ئىستېھزا بىلەن .

ـــ ئەگەر راست بولسا ، سىز ئۆزىڭىزگە ئوخشىغان مىڭلىغان ئاـ دەملەرنىڭ ھەققىگە ئۇۋال قىلغان بولىسىز .

تەختتىكى ئوڭ تەرىپىدە ئولتۇرغان شەيخۇلئىسلام ئابدۇللا ئەنـ ساری :

ـــ بۇ نېمىدىگەن بىھۇرمەتلىك ! ـــ دەپ ۋارقىرىدى ، ـــ پادـ شاھلارنىڭ دۆلەت مەنپەئىتى ئۈچۈن ، ئەل ـ ئۇلۇستىن سېلىق ، مال ـ دۇنيا يىغىشى شەرئىيدۇر !

ئابدۇللا ئەنسارى ئەللىك ياشلاردىكى ، يۇز ـ كۆزىنى قورۇق باسقان ، قارا ساقاللىق ، قورۇق ئادەم ئىدى . ئەئلائى ئۇنىڭغا يۇزلەندى :

ـــ تەقسىر ، شۇ دۆلەتنىڭ پۇقراسى بولغان مىڭلىغان دېھقانلار ، كاسىپلار تەبىئىي ئاپەت تۇپەيلىدىن ئاچتىن ئۆلمەكتە ! مۇنداق پەيتتە ئوتتۇز مىڭ ئات يەيدىغان ئارپىنى ئەل ـ ئۇلۇسقا تارقىتىپ بەرسە ساۋاب بولماسمىدى ؟! يۇز مىڭ قوينىڭ بىر قىسمىنى ئاچ ـ يالىڭاچلارغا ئېھسان قىلىش شەرئىي ئەمەسمۇ ؟

ئىسلامشاھنىڭ خەسسىلىكىنى بىلىدىغان بەگ ـ ئەھيانلارنىڭ

بەزىلىرى ، « پادىشاھىمىز ئۆلسىمۇ مۇنداق قىلمايدۇ » دېگەندەك ، بىر - بىرى بىلەن مەنىلىك كۆز سوقۇشتۇرۇۋالدى . ئابدۇللا ئەنسارى بولسا :

ــ ئەستەغپۇرۇللا ! ــ دەپ ئەئلائىنىڭ سۆزىنى بۆلدى ، ــ ئەلاھەزرەتلىرى مەسچىتلەرگە كاتتا ئىنئاملار قىلىۋاتىدۇ ، كۆپ يەرلىرىنى ۋەخپە قىلىپ بېرىۋاتىدۇ ! ساخاۋەت دېگەن بۇنىڭدىن ئارتۇق بولماس !

ــ ئەمما بۇ ساخاۋەت سىزگە ئوخشىغان پېشىۋالارنىڭ دۇنياسىنى كۆپەيتمەكتە ، خالاس ! ــ ئەئلائى ئەمدى شەيخۇلئىسلامنى پاش قىلىشقا ئۆتتى ، ــ تەقسىر ، مۇقەددەس كىتابلاردا : خەير - ئېھسانلار موھتاجلارغا بېرىلىشى لازىم ، دېيىلگەن . ۋەخپە يەرلەردىن كېلىدىغان داره-مەت غېرىب - غۇرۇالارنىڭ ھەققىدۇر . لېكىن ، ھازىر بارلىق خەير-ئېھسان ، ئىئانىلەر مەسچىت ۋەخپىلىرى ئارقىلىق سىزنىڭ ئىلكىڭىزگە ئۆتمەكتە . ئاخىر بۇ ئۇچىغا چىققان ئادالەتسىزلىك ئەمەسمۇ ؟!

ــ بەس ! ــ ئىسلامشاھ ئەئلائىنىڭ سۆزىنى بۆلدى ۋە ئۇنى ئې-لىپ كېتىشنى بۇيرۇدى .

شۇ كۈنى ئاخشىمى ئابدۇللا ئەنسارى باشلىق ئۆلىمالار يىغىلىپ ، كۈپۈرلۈق قىلغان شەيخ ئەئلائىنى تاش بوران قىلىپ ئۆلتۈرۈش توغرا-سىدا پەتىۋا چىقىرىشتى .

ئەمما ئىسلامشاھ ئەئلائىنى ئۆلتۈرسە ، قوزغىلاڭنىڭ تېخىمۇ ئەۋ-جىگە چىقىپ كېتىش ئېھتىمالى بارلىقىنى ، بۇ شەيخنىڭ ۋەز - نەسىھەت-لىرىنىڭ سارايدىكى بەزى بەگ - ئەھيانلاردىمۇ تەسىرى بارلىقىنى بە-لەتتى . شۇڭا :

ــ بۇ تەكەببۇر قېرىنى مېنىڭ تەۋەلىكىمدىن چىقىرىۋېتىڭلار . جەنۇبتىكى دەكەنگە كەتسۇن ! ــ دەپ بۇيرۇق چۈشۈردى .

مەخسۇس ئادەملەر ئەئلائىنى سايىۋەنلىك ھارۋىغا سېلىپ . جە-نۇبقا ئېلىپ كېتىۋاتقىنىدا ، نەرىبەدە دېگەن يەردە ئۇنىڭ تەرەپدارلىرى چىقىپ قالدى . ئىسلامشاھ نەرىبەدەلىك ئەمىر بىخەرخانىنىڭ ئاكىسىنى ناھەق ئۆلتۈرۈۋەتكەنلىكى ئۈچۈن ، ئۇلارنىڭ دۈشمىنى بولۇپ قالغانىدى . ئەئلائىنىڭ ئىسلامشاھقا قارشى سۆزلىگەن ئۆتكۈر ۋەز - نەسىھەتلىرىنىڭ

تەسىرىدە ، بىخەرخانمۇ مىڭغا يېقىن بەگ ـ ئەمرلىرى بىلەن مەھدىيلەر تەلىماتىنى قوبۇل قىلىپ ،ئەئلائىيغا قول بېرىپ مۇرىت بولدى .

بۇ خەۋەر ئىسلامشاھقا يەتكەندىن كېيىن ،ئۇ :« شەيخ ئەئلائىنى كەچۈردۇق ، دەكەنگە سۈرگۈن قىلىنغانلىق ھەققىدىكى پەرمان بىكار قىلىندى ، پايتەختكە قايتىپ كەلسۇن » دەپ ئادەم ئەۋەتتى .

شۇ يىلى ئاچارچىلىق تۈپەيلىدىن ۋابا تارقالغانىدى .ئۇزۇن سەپەر جەريانىدا ئەئلائىگە ۋابا يۇقۇپ ، قىزىتمىسى ئۆرلەپ كەتتى ، بويۇنلىرىدا مونەك ـ مونەك ئۆسمە پەيدا بولدى . ئەگەر بۇ ئۆسمە بەدىنىدە كۆپىيىپ كەتسە ئۇنىڭ ئۆلۈپ كېتىشى مۇقەررەر ئىدى . نەربەدەلىك ئۇستا جەرراھ ، ئۇنىڭ بويىنىدىكى ئۆسمىنى كېسىپ ئېلىۋەتتى . ئۇنىڭغا تىخلاس قىلغۇچىلار ئەڭ ياخشى دورا ـ دەرمانلارنى تېپىپ بەردى . شەيخ ئەئلائى بىر ھەپتە ئىچىدە ياخشىلىنىشقا يۈزلەندى . تېخى دەرمانىغا كەلمەي تۇرۇپلا ، ئىسلامشاھ ئەۋەتكەن ئادەملەر ، ئۇنى يەنە سايىۋەنلىك ھارۋىغا سېلىپ ، شۇ چاغدىكى پايتەخت لاھۇرغا ئېلىپ كەلدى .

ئەئلائىنىڭ تەرغىباتىنىڭ كۈچلۈك تەسىرىنى ئەملىيەتتە كۆرگەن ئىسلامشاھ :

— مەن سىزنى ئۆزۈمگە دىنىي پېشىۋا قىلماقچىمەن ، — دېدى ، — سىز ئەمدى مەھدىيلەردىن ۋاز كېچىڭ ! قۇلقىمغا بىر ئېغىز « كەچتىم » دېگەن سۆزنى قىلسىڭىزلا بولدى .

— ياق ، ئانھەزرەت ، مەن قېرىغىنىمدا ئىمانىمدىن ۋاز كېچەلمەيمەن . ئۇنىڭدىن كۆرە سىزخەلقە جەبىر ـ زۇلۇم سېلىشتىن ۋاز كېچىڭ !

ئىسلامشاھ بىردىنلا غەزەپلىنىپ ، كۆزلىرى چەكچىيىپ كەتتى :

— مىرغەزەپ ! دەررە كەلتۈرۈڭ ! ئۇرۇڭ بۇ سېسىق چالنى !

مىرغەزەب ئەئلائىنىڭ بوز تونىنى سالدۇرۇپ ، يەلكىسىنى يالىڭاچلىدى . تېخى يېقىندىلا ۋابادىن مىڭ تەستە ساقايغان قېرى ، تېنى ئاجىز ئادەمنىڭ قوۋۇرغىلىرى بۆرتۈپ چىقىپ تۇراتتى . ئېغىر دەررە پادىشاھنىڭ كۆز ئالدىدا زەرب بىلەن تۆت قېتىم ئۇرۇلۇشى بىلەنلا ،

ئەئلائى هوشىدىن كېتىپ يىقىلدى ۋە شۇ يەردىلا جان ئۈزدى.

ئۇنىڭ ئۆلۈمى سىر تۇتۇلۇپ، خەلق ئىچىگە، «ئەئلائى نامەلۇم بىر يەرگە قېچىپ كېتىپتۇ» دېگەن گەپ تارقىتىلدى.

ئىسلامشاھ پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ. ئابدۇللا نىيازنىمۇ بىر تەرەپ قىلىۋەتمەكچى بولدى ـ دە، بىئەنەگە زور قوشۇن ئەۋەتتى. ئۇچ مىڭغا يېقىن ئىسيانچى شەھەر سىرتىدىكى چىمەنلىك بىر جايدا ئىستقامەت قىلاتتى، ئۇلارنىڭ ئەتراپىدا توسالغۇ بولغىدەك تام ياكى ئورەكمۇ يوق ئىدى. پادىشاھنىڭ ئوتتۇز مىڭ كىشىلىك قوشۇنى قارارگاھنى تۆت تەرەپتىن قورشىۋالدى. ئابدۇللا نىيازى ياخشىلىقچە شاھ سارىيىغا بارمىسا، بۇ قوشۇن قارارگاھقا باستۇرۇپ كىرىپ، نىيازنىنى مەجبۇرىي ئېلىپ كەتمەكچى ئىدى. ئەگەر ئىسيانچىلار قورال ئىشلەتسە، قوشۇن ئۇلارنى قىرىپ تاشلاشتىن يانمايتتى. ئابدۇللا نىيازى بىگۇناھ ئادەملەرنىڭ جېنىغا زامىن بولماسلىق ئۈچۈن، شاھ قوشۇنى بىلەن سارايغا بارماقچى بولدى. سەلىم ئاتا ۋە باشقا يېقىنلىرى ئۇنىڭ بىلەن قۇچاقلىشىپ خوشلاشتى. ئابدۇللا نىيازى:

ـــ كۆرۈشەلمىسەك رازى بولۇڭلار! ـــ دېگەندە، كۆزلىرىدىن ياش چىقىپ كەتتى.

يول ئۈستىدە پادىشاھ لەشكەرلىرىگە يوشۇرۇنچە ھۇجۇم قىلىپ، نىيازنىنى قۇتۇلدۇرۇۋالمىغان باتۇر يىگىتلەرمۇ بار ئىدى. لېكىن ئۇلارمۇ پادىشاھنىڭ رەھىمسىز قوشۇنى تەرىپىدىن جېنىدىن ئايرىلاتتى. بىھۇدە قۇربان بېرىشنى يامان كۆرىدىغان سەلىم ئاتا، تەۋەككۈلچى يىگىتلەرنى بۇ مەردانە غەيرىتىدىن تەستە ياندۇردى.

ئابدۇللا نىيازى ئىسلامشاھنىڭ تەختى ئالدىغا ئېلىپ كېلىندى. تەخت ئۈستىدە زەرباب كىيىملەرگە ئورىلىپ، سۆلەت بىلەن ئولتۇرغان ئىسلامشاھ، يېشى قىرىقتىن ئاشقان بولسىمۇ، بوشىشىپ چىرايى سارغايغان، كۆزى ئېقىمۇ سارغۇچ كۆرۈنىدىغان كېسەلچان ئادەم ئىدى. ئۇ ئابدۇللا نىيازنىڭ قاۋۇل بەستى، ساغلام چىرايىغا غەشلىكى كېلىپ تەكىلدى:

ـــ ئىشەنگەن تېغىڭ شەيخ ئەئلائى يىقىلدى ، ـــ دېدى ، ـــ سەن بىز بىلەن ۋەتەندىش ئافغان ئىكەنسەن ، سارايدا تۇرۇپ قال ! مەھدىيلىرىڭ بىلەن مۇناسىۋىتىڭنى ئۆز !

ـــ ھەزرەت پادىشاھ ، سىز ئەئلائىنىڭ تېنىنىلا نابۇت قىلدىڭىز ، ئەمما ئۇنىڭ روھى ھايات ! بۇ روھ خەلقتىن كۈچ ـ قۇۋۋەت ئېلىپ ، زالىملارنىڭ جاجىسىنى بەرگۈسىدۇر .

ـــ جازا ؟! سەن ماڭا جازا بەرمەكچىمۇ سەن ؟!

ـــ مەن ئەمەس ، ھاياتنىڭ ئۆزى بېرىدۇ ، ـــ دېدى ئابدۇللا نىيازى ئىسلامشاھنىڭ كېسەلدىن خۇنۇكلەشكەن چىرايى ۋە ئولتۇرۇشقان قاپاقلىرىغا مەنىلىك كۆز تاشلاپ ، ـــ ئاتىڭىز شېرخانغا قىلىچ قانداق يانغانلىقىنى ئۇنتۇپ قالماڭ ! بىگۇناھ ئۆلتۈرۈلگەن مويىسپىتىنىڭ ئۇۋالى سىزگىمۇ يەتمەي قالمايدۇ .

ـــ شۇنداقمۇ ، ئۇۋالى سېنى ھازىرلا ئۇرسۇن ! مىرغەزەپ ، دەررە ئۇرۇڭ ، بۇ ئەخمەق داخاننى ، ئۆلگىچە كالتەكلەڭ !

ھوشىدىن كەتكىچە كالتەكلەنگەن ئابدۇللا نىيازىنى ، سارايدىكىلەر ئۆلدى دەپ ، كېچىدە ئورمان ياقىسىدىكى يول بويىغا تاشلاپ كېتىشتى . لېكىن قىرىق ياشلىق بەقۇۋۋەت نىيازى ئۆلمىگەنىدى ، ئۇ گاھ ھوشىغا كېلىپ ، گاھ ھوشىدىن كېتىپ ياتاتتى . ئۇنى شۇ ھالەتتە تېپىۋالغان ئىسيانچىلار ، كۆتۈرۈپ سەلىم ئاتىنىڭ ئالدىغا ئېلىپ كېلىشتى . بۇنداق ئېغىر جاراھەتنى قانداق داۋالاشنى ئۆز بېشىدىن ئۆتكۈزگەن ئاچچىق تەجرىبىلەردىن ياخشى بىلىدىغان سەلىم ئاتا ،ھىندى تېۋىپلىرىنىڭ يارىدىمىدە ئۇنى ئۆلۈم چاڭگىلىدىن قۇتۇلدۇرۇۋالدى . ئەمما كالتەك زەربىدىن بەدىنى تىتىلىپ كەتكەن ، ئىچكى ئەزالىرىمۇ زەخىم يېگەن ئابدۇللا نىيازى ئۇزۇن ۋاقىتقىچە ئورۇن تۇتۇپ يېتىپ قالدى .

بىئەنەدىكى خەلق ھەربىكتى جەسۇر باشلىقلىرىدىن ئايرىلىپ قالغاچقا ، ئىسيانچىلار جامائەسى تارقىلىپ كەتتى . لېكىن شۇ جەريانداا بۇ جامائەنىڭ قىلغان ھەققانىي ئىشلىرى ۋە كىشى قەلبىدە ئويغاتقان ئىسيانكار روھ ، گويا تۇتروق بولدى ـ دە ، پۈتۈن مەملىكەت مىقياسىدا

ئسلامشاهقا قارشى غەزەپ ـ نەپرەت قوزغاپ يالقۇنلىدى . بۇ غەزەپ يالـ
قۇنى سارايغىمۇ يول تېپىپ كىرىپ ، ئىستېداتلىق شائىرلار ۋە پازىل
كىشىلەرنىڭ كۆزلىرىدىن ، پادىشاھقا قارشى لەنەت بولۇپ تۆكۈلدى .
ئىچكى ـ تاشقى لەنەت ـ نەپرەتلەر ئىسلامشاھنىڭ ئۆمرىنى قىسقارتتى ،
ئۇ قىرىق بەش ياشقا يەتمەي تۇرۇپ ۋاپات بولدى .

ئىسلامشاھنىڭ ئۆلۈمىدىن كېيىن ، شېرخان ئەۋلادلىرىنىڭ خا-
نىدانى تۆت ئەتراپىدىن ئوت كەتكەن ئۆيگە ئوخشاپ قالدى . ئىسلام-
شاھتىن كېيىن تەختكە چىققان ئۇنىڭ ئون ئىككى ياشلىق ئوغلى فې-
رۇزنى ئۆز تاغىسى مۇبارىزخان زەھەرلەپ ئۆلتۈردى . بۇ قاتىل تاغا ئۆ-
زىگە ئادىل شاھ دەپ نام بېرىپ ، ئەگىرىدە تەختكە ئولتۇرغاندىن كېيىن ،
باشقا تۇغقانلار ئارقا ـ ئارقىدىن ئىسيان كۆتۈرۈشتى . شېرخاننىڭ
قىز نەۋرىسىگە ئۆيلەنگەن ئەخمەتخان سۇر ، لاھۇردا ئۆزىنى مۇستەقىل
پادىشاھ دەپ ئېلان قىلىپ ، ئىسكەندەر شاھ دېگەن نام بىلەن تەختكە
چىقتى . چۈنار قەلئەسىدىكى ئىككىنچى كۈيئوغلى ئىبراھىم سۇر ئەگرەگە
ھۇجۇم قىلىپ ، ئۇنى ئادىل شاھتىن تارتىۋالدى . لېكىن ئىسكەندەر
شاھمۇ ئەگرەنى تالىشاتتى . ئۇ لاھۇردىن ئەگرەگە قوشۇن تارتىپ كې-
لىپ ، ئىككى كۈيئوغۇل پايتەختتىنى تالىشىپ قانلىق جەڭ قىلىۋاتقان
پەيتتە ، ھۇمايۇن ئوتتۇز مىڭ كىشىلىك قوشۇن بىلەن كابۇلدىن چې-
قىپ ، ھىند دەرياسىدىن ئۆتتى ـ دە ، بىر ھەپتىگە قالماي لاھۇرنى
جەڭسىز ئىگىلىدى .

سەلىم ئاتا ئۇزۇندىن بىرى ھۇمايۇننىڭ يولىغا كۆز تىكىپ يۈ-
رەتتى . بۇنىڭدىن خەۋىرى بار ئابدۇللا نىيازى ، يېقىندا كەلگەن شەيخ
مۇبارەك دېگەن كىشىنى ئۇنىڭ كۈلبىسىگە باشلاپ كەلدى .

ئەجدادى ئەرەب بولغان شەيخ مۇبارەك ، بىئەنەدىكى خەلق ھە-
يكىتىگە قاتناشقان ، كېيىن قېچىپ بەھرە تەرەپلەرگە كەتكەنىدى . ئۇ
سەلىم خانغا خۇش خەۋەر يەتكۈزگەندەك :

ـــ تەقسىر ، ھۇمايۇن سىزنىڭ تەرىپلىگىنىڭىزدىنمۇ ئارتۇقراق
ئادىل ئادەم ئىكەن ، ـــ دېدى ، ـــ مەن ئۇنىڭ بەھرەدىن تاكى كابۇل-

غىچە بولغان ئارىلىقتا ، يولغا قويغان تەدبىرلىرىنى يېقىندىن كۆزىتىپ كەلدىم . ھىندىستاندا ئاچارچىلىق باشلانغانلىقىدىن خەۋىرى بار ئىكەن . كۆپ جايلاردا خەلقە نان ، ئاشلىق تارقىتىپ بېرىشكە بۇيرۇق چۈشۈرۈپتۇ . لېكىن بۇنداق قىلىش بىلەن ھەممىنى تويدۇرماق قىيىن ، پىشاۋۇر ، قەندەھار تەرەپلەردە ئاشلىق ئەرزان ئىكەن . ھۇمايۇن كېمە ، كارۋانلار ئارقىلىق ئاشلىق توشۇتۇپ كېلىپ ، بازارلارنى جانلاندۇرۇۋېتىپتۇ . ھازىر تۇججارلار پايدا قوغلىشىپ ، شىمالدىن پەنجاپقا توختىماي ئاشلىق توشىماقتا .

— كاشكى ئەگەردىمۇ شۇنداق قىلغان بولسا ! — دەپ تۇكۈرۈكنى يۇتتى ئابدۇللا نىيازى . ئۇ ساقايغاندىن كېيىن سېكرىگە كۆچۈپ كېلىپ ، تاغ ئېتىكىدىكى كىچىككىنە بىر كۈلبىدە جېنىنى ئارانلا بېقىپ كېلىۋاتاتتى .

شەيخ مۇبارەكنىڭ خۇش خەۋىرىدىن خۇشال بولۇپ كەتكەن سەلىم ئاتا مەسلەكداش دوستلىرىنىڭ ئالدىغا داستىخان سېلىپ ، خورما ، بانان قويدى .

— نېمە ئامال ، نېنىمىز يوق ، — دەپ خوتۇنىغا شۇڭغۇرۇچ ئېتىشنى بۇيرۇدى ، — بۇگۈن بارىنى يەپ تۇرايلى ، ئەتىگە نېسىپ قىلغىنى باردۇر . ئىش ئوڭغا تارتىپ ، ھۇمايۇن بىز تەرەپلەرگىمۇ ئاشلىق كارۋانلىرىنى ئەۋەتىپ قالسا ئەجەب ئەمەس .

تاجدارلارنى ياخشى كۆرۈپ كەتمەيدىغان ئابدۇللا نىيازى :

— كارۋانلار توشۇپ كېلىدىغان ئاشلىق قىممەت بولسا كېرەك ، — دېدى ، — بىزدە ئالتۇن - كۈمۈش يوق . ھۇمايۇنغا ئۇمىد باغلاپ ، يەنە ئالدىنىپ يۈرمەك ، سەلىم ئاتا .

— راست ، مىيان ①ئابدۇللا ، — دېدى سەلىم ئاتا ھۇمايۇن بەلەن يېقىن بولۇپ يۈرگەن چاغلىرىدا ، بېشىدىن كەچۈرگەن ئېغىر كەچۈرمىشلەرنى ئەسلەپ ، — شاھلار بىلەن بىزنىڭ ئارىلىقىمىزدا چوڭقۇر يار بار . مەن بۇ يارغا بىر قېتىم غۇلاپ چۈشۈپ ، جېنىمدىن

① مىيان — موللا . مەۋلانە دېگەن مەنىدىكى ھۆرمەت سۆزى .

ئايرىلغىلى تاس قالغان .
شەيخ مۇبارەك باش چايقاپ :
ـــ قانداقلا بولمسۇن ، ھۇمايۇن ئىسلامشاھتەك زالىم ئەمەس ،ـــ دېدى ۋە قوينىدىن بىر پارچە خەت ئالدى ،ـــ مانا ، ھۇمايۇننىڭ كەچۈرۈم قىلىش توغرىسىدا چىقارغان پەرمانى .
پەرمان ئاددىي ئادەملەرمۇ چۈشىنەلەيدىغان تىلدا يېزىلغانىدى . سەلىم ئاتا خەتنى ئاۋازلىق ئوقۇدى :

《 خەلايىق ! كىمكى ئىلگىركى شەرخان ۋە ئۇنىڭ ئەۋلادلىرىنىڭ تەسىرىدە بىزگە قارشى ھەرىكەتتە بولغان بولۇپ ، ئەمدى بۇ خاتا يولدىن قايتسا ۋە بىزنى پۈتۈن ھەمكارلاشسا ، ھەر جەھەتتىن كەچۈرۈم قىلىنىدۇ ، ئۆتكۈزگەن گۇناھلىرى سۈرۈشتۈرۈلمەيدۇ ، بەلكى ئىنايەتكە ئېرىشىدۇ . بارلىق نۆكەرلەر ۋە بەگلەر بىزگە مەلۇم بولسۇنكى ، بىز قەدىرلىك ۋەتىنىمىز بولغان ھىندىستانغا قايتىپ كېلىۋاتىلىق ۋە تالان ـ تاراج قىلىشقا قەتئىي يول قويۇلمايدۇ . بۇ يەر ـ مانىي ئالىيگە رىئايە قىلمىلي ، ھىندى دېھقانلىرىنىڭ كۈنىنى ئوغرىلاپ سويماقچى بولغان ئەخمەتخان ئىسملىك نۆكەر ، ئون مىڭ كىشىلىك قوشۇن ئالدىدا ، يىلغا دەسسىتىپ ئۆلتۈرۈلدى . ئىنشائاللا ، بۇ جازا باشقىلارغا ئىبرەت بولۇپ ، يۇقىرالارنىڭ مال ـ جېنىنى ساقلىشىغا يارىدەم بېرگەي . بىزنىڭ مەقسىتىمىز ، ئۆزئارا ئۇرۇشۇش ۋە جەبىر ـ زۇلۇم ئىچىدە نامراتلىشىپ كەتكەن بۇ مۇئەززەم [1]مەملىكەتنى بىرجان ـ بىر تەن بولۇپ ، مەڭگۈ قۇدرەت تاپقۇزۇشتۇر . ئىلاھىم ، شۇ ئۇلۇغ مەقسەتلىمىزگە يېتىرىلۇق . 》

بۇ گەپلەرنىڭ تەسىرىدىن سەلىم ئاتىنىڭ قەلبىدە ئىللىق بىر تۇيغۇ ئويغاندى . ھۇمايۇننىڭ مەۋلانە خاندەمىر بىلەن بىرلىكتە يېگى قانۇنلارنى تۈزگەنلىكى ، تەبىئەتتىكى ئۇيغۇنلۇقنى جەمئىيەتكە تەدبىقلاشقا ئىنتىلگەنلىكى بىر ـ بىرلەپ خىيالىدىن كەچتى .
ـــ ھۇمايۇن سىزگە سىرداش بولغانىكەن ، ـــ دېدى شەيخ مۇبارەك ئۇنىڭغا ، ـــ ئەمدى ئۇ دېھلىگە كېلىدىغان چاغدا ، سىز قارشى

---

① مۇئەززەم ـــ ئۇلۇغۋار ، چوڭ .

ئېلىپ ئالدىغا چىقسىڭىز . . . ھۇمايۇن سەرگەردان بولۇپ يۈرگەندە ، بىزنىڭ ئۇنىڭ دۈشمىنى بولغان شېرخان ئەۋلادلىرى بىلەن قانداق ئېلىشقانلىقىمىزنى سۆزلەپ بەرگەن بولسىڭىز . . . ئويلاپ بېقىڭ ، ئابدۇللا نىيازى باشچىلىق قىلغان خەلق ھەرىكىتى ئىسلامشاھ ھۆكۈمرانلىقىنى ئىچىدىن يىمىرىپ تاشلىمىغان بولسا ، ھۇمايۇن پەنجاپنى جەڭسىز ئالالمىغان بولاتتى .

— شۇنداق ، ئۇنىڭ ھىندىستانغا قايتىپ كېلىشىگە بىزنىڭ قانداق ياردەم بەرگەنلىكىمىزنى ھۇمايۇن بىلمىشى كېرەك ، — دېدى سەلىم ئاتا ، — لېكىن . . . ئۇنىڭ خانىدانىدا ئۇچرىغان دەھشەتلىك كەچۈرمىشلىرىم ، خىيالىمدىن زادى نېرى بولمايدۇ . . . « سارايغا ئىككىنچى قەدەم باسمايمەن » دەپ ئەھدە قىلغانمەن .

ئابدۇللانىيازى ئىسلامشاھنىڭ سارىيىدا يىگەن كالتەكىنى ئەسلەپ :

— بارمىغىنىڭىز ياخشى ، — دېدى .

شەيخ مۇبارەك باشقا بىر نېمىدىن ئەنسىرەيتتى : ھۇمايۇننىڭ ئۇمۇمىي كەچۈرۈم ئېلان قىلغانلىقىدىن پايدىلانغان بەزى مەككار ئادەملەر ، ئەمدى ئالدامچىلىق يولىنى تۇتۇپ ، ئىسلامشاھ دەۋرىدىكى ئىمتىيازلىرىنى ساقلاپ قېلىشقا ئۇرۇنۇۋاتاتتى .

— ئىسلامشاھنىڭ سارىيىدىكى شەيخۇلئىسلام ئابدۇللا ئەنسارى يادىڭىزدىمۇ ؟ — دەپ سورىدى شەيخ مۇبارەك نىيازىدىن .

— ئەئلائىينى ئۆلتۈرۈشكە پەتىۋا بەرگەن يىلانىنى دەمسىز ؟

— ھەئە ، شۇ ئەنسارى گويا كېيىن ئىسلامشاھتىن يۈز ئۆرىگەنمىش . شەيخۇلئىسلام بولغاچقا ، ئىسلامشاھنىڭ ئىچكى سىرلىرىنى مەخپىي ئادەملەر ئارقىلىق كابۇلدىكى ھۇمايۇنغا يەتكۈزۈپ تۇرغانمىش . ئىسلامشاھ ئۆلۈپ ،ئىچكى نىزالار ئەۋجىگە چىققاندا ، شەيخ ئەنسارى ھۇمايۇنغا : « ئەمدى كېلىڭ ، ھىندىستان سىزنىڭكى » دەپ ، بىر جۈپ ئۆتۈك ئەۋەتىپتۇدەك . بۇ ئۆتۈكنىڭ بىشارەت مەنىسى پادىشاھقا قىلغان خۇشامەت ئىكەن . يەنى : « ئاتا يۇرتىڭىز تۇران باش بولسا ، سىز ھازىر

تۇرۇۋاتقان كابۇل بەل ، بىز بولساق سىزگە ئاياغ بولۇپ ، شۇ ئۆتۈكتەك خىزمەت قىلىشقا ئىنتىزارمىز » دېگىنى ئىكەن .

ـــ خۇشامەتنىڭ ئەپچىللىكىنى قارا ، ـــ دېدى نىيازى نەپرەت بىلەن .

ـــ پادىشاھلارنىڭ خۇشامەتنى ياخشى كۆرىدىغانلىقىنى بىلمەمسىز ، ـــ دەپ سۆزىنى داۋام قىلدى شەيخ مۇبارەك ، ـــ پەنجاپ جەڭىسىز ئېلىنغاندا ، ئابدۇللا ئەنسارى لاھۇردىن بىر كۈن يول يۈرۈپ كېلىپ ھۇمايۇننى قارشى ئاپتۇ . پادىشاھ ئۇنىڭ بىلەن ئاتتىن چۈشۈپ كۆرۈشۈپ : « تەقسىر ، ئۆتۈك ئەۋەتىپ قىلغان بىشارىتىڭىز توغرا چىقتى » دەپ رەھمەت ئېيتىپتۇ . ئارىدىن ئۇچ كۈن ئۆتمەستىن ، لاھۇرنىڭ ئۆلىمالىرى ئابدۇللا ئەنسارىنى ھۇمايۇننىڭ ساريىغا شەيخۇلئىسلام قىلىپ تەينىلەپ ئېلان قىلىشىپتۇ . پادىشاھ ئۆزگەرگەن بولسىمۇ ، شەيخۇلئىسلام يەنىلا شۇ ئەنسارى !

ـــ ئىككى پادىشاھ ئوتتۇرىسىدا ئايىغاقچىلىق قىلىپ يۈرگەن ئادەمگە شۇنداق چوڭ مەرتىۋىنى بەرگەن بولسا ـ ھە ، ـــ دېدى سەلىم ئاتا ئىچى ئېچىشىپ .

ـــ پادىشاھلارغىمۇ ئايىغاقچى كېرەك ، بۇ ھەممىگە مەلۇم ، ـــ دېدى شەيخ مۇبارەك سۆزىنى داۋاملاشتۇرۇپ ، ـــ ئەمما ، ئەنسارىنىڭ زۇلمەت تىغىنى ئىسلامشاھقا بىلەپ بېرىپ تۇرغانلىقىنى ھۇمايۇن تېخى بىلمىگەن بولۇشى مۇمكىن . ھېيلىگەر ئەنسارى بۇ ئىمكانىيەتتىن پايدىلىنىپ ، ھۇمايۇننىڭ بىزگە ئوخشاش تەرەپدارلىرىنى ئۇنىڭغا يامان كۆرسىتىشى ، ئارىغا سوغۇقچىلىق سېلىشى مۇمكىن . ھەق ـ ئادالەت ئىزدەپ يۈرگەن مەھدىيلەر ھەرىكىتى ، تېخى خەلق ئىچىدە توختاپ قالغىنى يوق . شۇڭا سەلىم ئاتا ، ھېچ بولمىغاندا ھۇمايۇنغا بىر مەكتۇپ يېزىپ ، بىيانەدە خەلق ھەرىكىتىنىڭ قانداق ئېلىپ بېرىلغانلىقىنى ، شۇ چاغدا ئەنسارىنىڭ نېمە ئىشلارنى قىلغانلىقىنى ھەققانىي سۆزلەر بىلەن بايان قىلىپ بەرگەن بولسا ياخشى ئەمەسمۇ .

ـــ ئەگەر مەن بۇ مەكتۇپنى يازسام ، ئۇنى كىم ھۇمايۇنغا يەتـ

كۈزۈپ بېرىدۇ ؟ شاھنىڭ قوبۇل قىلىشغا ئېرىشمەك ئاسان ئەمەس .

— يېزىڭ ، يەتكۈزۈشكە مەن ئۇرۇنۇپ باقاي ، — دېدى شەيخ مۇبارەك .

مېھمانلار شوۋگۈرۈچنى ئىچىپ ئۇزىغاندىن كېيىن ، يالغۇز قالغان سەلىم ئاتا قولىغا قەلەم ئالدى . شۇ چاغ ئۇ ھەمىدە بانۇ ۋە ئۇنىڭ يازغان مەكتۇپىنى ئەسلىدى . ھۇمايۇننىڭ ئەكبەر دېگەن ئوغلىنىڭ چوڭ بولۇپ قالغانلىقىنى ئاڭلىغان سەلىم ئاتا ، مەكتۇپنى مۇبارەكلەشتىن باشلىدى . ئاندىن ھۇمايۇن سەرگەردان بولۇپ يۈرگەن يىللاردا بولۇپ ئۆتكەن ۋەقەلەرنى قىسقىچە بايان قىلدى . شەيخ ئەنسارىنىڭ قىلغان ـ ئەتكەنلىرىگە دەلىل ـ ئىسپات كۆرسىتىپ قەغەزگە پۈتكەندىن كېيىن ، مەكتۇپنى مۇنداق ئاخىرلاشتۇردى :

« ھەزرىتىم ، كۆرۈشمىگىنىمىزگە ئون ئالتە يىل بولۇپ قالدى . بۇ ئارىدا سىزنى ، كۆيلىگەن داۋانلاردىن ئېشىپ ، بۇرۇنقىدىن يۈز چەندان تەجرىبىلىك ۋە دانا بولۇپ قايتىپ كېلىدۇ ، دېگەن ئىشەنچ بىلەن يولىڭىزغا كۆز تىككەنمەن . خەلق ئادا-لەتلىك رەھبەرگە ئىنتايىن تەشنا . مەھدىيلەر ھەرىكىتى ئەنە شۇ تەشنالىقتىن كېلىپ چىققانىدى . ئەگەر سىز بۇ تەشنالىقنى قاندۇرسىڭىز ، ئىل ـ ئۇلۇسىڭىزنى بارچە بالا ـ قازالاردىن ساقلاپ قالىدىغان بالاگەردان بولۇپ قالىسىز . »

ئەتىسى يول تەييارلىقىنى قىلىپ كەلگەن شەيخ مۇبارەك ، مەكتۇپنى تونىنىڭ ئەستىرىگە تىكىپ ، پەنجاپقا قاراپ يولغا چىقتى . لېكىن ئۇ لاھۇرغا يېتىپ كەلمەي تۇرۇپ ، ھۇمايۇننىڭ دېھلى تەرەپكە قوشۇن تارتىپ كېلىۋاتقانلىقى مەلۇم بولدى . شېرخان ئەۋلادى ئىسكەندەر شاھ ئەگرە ئەتراپىدا رەقىبى ئىبراھىم سۇرنى يېڭىپ ، ئۇنىڭ لەشكەرلىرىنىڭ بىر قىسمىنى ئۆزىگە قوشۇۋېلىپ ، لەشكەرلىرىنى ئەللىك مىڭغا يەتكۈزگەنىدى . ئىسكەندەر شاھ بۇ زور قوشۇنى بىلەن سىرھىند ئەتراپىدا ھۇمايۇننىڭ يولىنى توستى .

شەيخ مۇبارەك بىر ـ بىرىگە قاراپ يۇمۇلاپ كېلىۋاتقان زور تاشلارنىڭ ئارىسىدا مىجىلىپ كەتمەسلىك ئۈچۈن ، كەلانۇرغا كېلىپ ،

شۇ يەردە جەڭنىڭ تۇگىشىنى كۈتتى . ئاردىن بىر ئاي ئۆتكەندىن كېيىن ، ئىسكەندەر شاھنىڭ پەنجاپىنىڭ مەخپىۋەرا دېگەن يېرىدە ، ھۇما-يۇننىڭ لەشكەر بېشى بەيرەمخاندىن يېڭىلىپ ، ھمالايا تېغى تەرەپكە قاچقانلىقى ھەققىدە خەۋەر تارقالدى . بۇنىڭدىن ئىنتايىن خۇرسەن بولغان شەيخ مۇبارەك ھۇمايۇننىڭ ھۇزۇرىغا يول ئالدى . ئەما جەمنە دەريا-سىنى بويلاپ سېھلىگە قاراپ كېلىۋاتقان ھۇمايۇننىڭ قارارگاھى يۆتكىلىپ ، بىر جايدا مۇقىم تۇرمايتتى . قەلەندەرلەرچە كىينىگەن شەيخ مۇبارەك ئاخىر ئۇنىڭ ئورمان ياقىسىدا ئووۇ ئووۇلاش ئۈچۈن ئىككى - ئۈچ كۈن توختىغانلىقىدىن پايدىلىنىپ ، مەۋكەب ئورۇنلاشقان قارارگاھقا يېقىنلاشتى ۋە قورۇغچىلار باشلىقىغا :

— ھەزرەت ئالىيلىرىغا خەلق نامىدىن يېزىلغان بىر مەكتۇپنى تاپشۇرماقچىدىم ، — دېدى .

مەملىكەت ھۆكۈمرانىغا ئەرز قىلىپ كەلگۈچىلەر كۆپ بولغاچقا ، ئۈلار ئالدى بىلەن ئىنچىكە تەكشۈرۈلگەندىن كېيىن ، ئوننىڭ بىرى پا-دىشاھنىڭ ھۇزۇرىغا كىرگۈزۈلەتتى . قۇرچىبەگ شەيخ مۇبارەكنى سوئال - سوراق قىلىپ تەكشۈرۈۋاتقاندا ، يوغان ئاق سەللىلىك ئابدۇللا ئەنسارى ئىككى ئۆلىما بىلەن يېنىدىن ئۆتۈپ قالدى . شەيخ مۇبارەك ئۈلارغا يۈزىنى كۆرسەتمەسلىك ئۈچۈن ، ئارقىسىنى قىلىپ تۇردى . لې-كىن قۇرچىبەگ ئۆلىمالاردىن بىرىنى چاقىرىپ :

— تەقسىر ، بۇياقىقا كېلىڭا ، بۇ ئادەم شەيخ ئىكەن ، — دېدى ، — قانداقتۇر مەھدىيلەر دېگەنلەرنىڭ نامىدىن مەكتۇپ ئەكەلگەنمىش . ئوقۇپ بېقىڭا ، ھەزرىتىمگە يەتكۈزگۈدەك گەپلەر بارمىكىن .

ئەنسارىنىڭ ئىشارىتى بىلەن ياشراق ئىمام قۇرچىبەگنىڭ ئالدىغا كەلدى . خۇداغا شۈكۈر ، ئابدۇللا ئەنسارى كەينىنى قىلىپ تۇرغان شەيخ مۇبارەكنى تونۇمىدى . ياش ئىمام كېلىپ شەيخ مۇبارەكنىڭ كۆز-لىرىگە تىكىلدى - دە :

— قېنى ، ھەزرىتىمگە يېزىلغان مەكتۇپنى كۆرۈپ باقايلىچۇ ، — دېدى .

شەيخ مۇبارەكنىڭ ئىچى قورقۇشتىن مۇزلاپ كەتتى . مەكتۇپ-
تىكى ئەنسارىغا نارازىلىق بىلدۈرۈپ يېزىلغان سۆزلەر ئوقۇلسا ، ئۇلار
شەيخ مۇبارەكنى تىنچ قويمايتتى . دىن پېشۋالىرىنىڭ ئۆز قورالى ـ مۇھ-
تەسىلىرى بار ئىدى . ئەنسارى « دەھرىي » دەپ پەتىۋا بەرسىلا ، بۇ
مۇھتەسىلىرى شەيخ مۇبارەكنى ھەپسىگىمۇ ئالالايتتى ، ئۆلتۈرۈپمۇ ئېتە-
لەيتتى . شەيخ مۇبارەك مەكتۇپنى ئالماقچى بولۇپ قويىنىغا قول سالدى ،
بىراق قولى قۇرۇق چىقتى ... قولىدىكى قەلەندەرلەرچە خالتىنى ئاخ-
تۇردى ، ھەتتا ئۇنى قۇرچىبەگكە ئېچىپ كۆرسەتتى . پوتىسىنى يېشىپ ،
ئەسكى تونىنى سىلكىدى ، مەكتۇپ چىقمىدى . ئۇنىڭ تىكىلگەن جايىدا
« جىم » تۇرۇشى ، شەيخ مۇبارەكنىڭ جېنىنى ساقلاپ قالدى :

ــ مەكتۇپنى ئاخشام قونغان يېرىمدە ئۇنتۇپ قالغان ئوخشاي-
مەن . كەچۈرۈڭ ، ئىجازەت بەرسىڭىز ھازىرلا بېرىپ ئېلىپ كېلەي .

قۇرچىبەگ قاتتىق ئاچچىقلاندى :

ــ يوقال ! سەن بولمىساڭمۇ ،پادىشاھنىڭ قوبۇل قىلىشىنى كۈ-
تۈپ تۇرغانلار كۆپمىيىپ قالمايدۇ .

شەيخ مۇبارەك بالا ـ قازادىن قۇتۇلۇپ ، ھۇمايۇننىڭ قارارگاھىغا
ئىككىنچى قەدەم باسمىدى . قايتىپ كېلىپ مەكتۇپنى سەلىم ئاتىنىڭ ئۆ-
زىگە تاپشۇرۇپ بەردى . بولغان ۋەقەلەرنى سۆزلەپ بېرىپ :

ــ پادىشاھلا بىلەن بىزنىڭ ئارىلىقىمىزدا ، ئۆتۈش قىيىن بولغان
ھاڭنىڭ بارلىقى راست ئىكەن ، ــ دېدى ، ــ ئەمدى ، ئامىتىڭىز كېلىپ
ھۇمايۇننى خالىي ئۇچرىتىپ قالسىڭىز ، ھەقىقەتنى ئېيتىپ بېرەرسىز .

دېهلى . زدېەردىن كېيىنكى جۇدالىق

ئەكبەر ئون ئۇچ يېشىدا ـ غەلبە شادلىقى ئىچىدە دېهلىنى تۇنجى قېتىم كۆردى . شېرخان ئەۋلادلىرى پەنجاپتىكى مەغلۇبىيەتتىن كېيىن ، دېهلىنى تاشلاپ قاچتى . شەهەر ئاقساقاللىرى هۇمايۇننى قارشى ئېلىپ چىقىپ ، قەلئە دەرۋازىسىنىڭ ئاچقۇچلىرىنى تاپشۇردى . شۇنىڭدىن كېيىن ، تۆگە مىنگەن جاكارچىلار ، هۇمايۇننىڭ غەلبە مۇناسىۋىتى بىلەن ئوممۇمىي كەچۈرۈم ئېلان قىلغانلىقى توغرىسىدىكى پەرمانىنى ، كوچا ـ كوچىلاردا جار سېلىشتى .

هۇمايۇن شەهەرنىڭ مەشهۇر پۇرەن ① قەلئەسىگە باردىغان مەركىزىي كوچىسىدىن مىڭغا يېقىن ئادىمى بىلەن ، دۇمباق ، كاناي ـ سۇنايلارنىڭ ساداسى ئىچىدە تەنتەنە بىلەن ئۆتتى . كوچىنىڭ ئىككى يېنى ئادەملەر بىلەن توشۇپ كەتكەنىدى . ئۇلارنىڭ ئىچىدە مەغلۇب بولغان ئىسكەندەر شاهنىڭ دېمى ئىچىگە چۈشۈپ كەتكەن ئادەملىرى بولۇشى ، هەم ئۇلار يوشۇرۇن ئوق ئېتىشى مۇمكىن ئىدى . شۇڭا چوڭ قارا پىلنىڭ ئۈستىدىكى ئالتۇن كۆشۈكتەك زىننەتلەنگەن كاجۇۋادا ئولتۇرغان هۇمايۇن ، بېشىغا دۇبۇلغا ، ئۇچىسىغا ئوق ئۆتمەس كىيىم كىيىۋالغانىدى .

خارتۇمىدىن دۇمبىسىگىچە چوغدەك بېزەلگەن ، بوينىغا گۈل تاقىلىرى ئېسىلغان پادىشاه پىلنى ، يۈزلىگەن ئاتلار ئوراپ ، قوغداپ كېتىۋاتاتتى .

ئەكبەر دەل ئەنە شۇ ئاتلارنىڭ ئالدىدىكى قاتاردا ، ئاتىسىنىڭ ئوڭ تەرىپىدە ، هەيران ئىسىملىك چىرايلىق سەمەن ئېتىنى مىنىپ كەلـ

---

① پۇرەن — بۇرۇنقى ، قەدىمكى دېگەن مەنىدە . سەككىز ئەسىردىن بۇرۇن بەرپا قىلىنغان بۇ قەلئە هازىرمۇ بار .

مەكتە . ئۇنىڭ ئارقىسىدا بەيرەمخان ، تۇردىبەگ ، ئەلىقۇلىخان ئۆزبېك ، قىلىچخان ئەنجانى قاتارلىق ئەھلى دۆلەت . . . ئابدۇللا ئەنسارى باشلىق دىن پېشۋالىرى پادىشاھ پىلىنىڭ ئارقىسىدا . ئابدۇللا ئەنسارىنىڭ ئىسلامشاھنىڭ سارىيىدىكىدەك ، ھۇمايۇننىڭ سارىيىدىمۇ دىنىي پېشۋا بولۇۋالغانلىقى راست . لېكىن ھۇمايۇن ئۇنى بىرىنچى كۈنىدىن باشلاپلا ئۆزىگە ئىتائەت قىلدۇرۇشتا چىڭ تۇرۇپ كەلدى . مەۋكەبتە ئەھلى دۆ- لەتتىن كېيىنكى ئىككىنچى ئورۇندا مېڭىشى لازىملىقىنى نازارەتچىلەرگە ئۆزى بېۋاستە تاپشۇردى .

دېھلى كوچىلىرىدىكى خالايىق پادىشاھنىڭ پىلىنى كىمنىڭ مە- نىپ كېلىۋاتقانلىقىغىمۇ دىققەت قىلمىشتى . لەئىل چاند قەندەرھار ۋە كا- بۇلغا بارالماي ھىندىستاندا قالغان ، ھۇمايۇننىڭ لاھۇرغا كەلگەنلىكىنى ئاڭلاپلا ، ئۇنىڭ ھۆزۈرىغا كەلگەن ۋە سىر ھىنددىكى جەڭگە قولىدىن كېلىدىغان يارەمنى ئايماي قاتناشقانىدى . . . ھۇمايۇن كونا بۇرادىر- نىڭ ئۇزۇن يىللاردىن بۇيان قىلىپ كېلىۋاتقان ياخشىلىقلىرىنى قايتۇ- رۇش ئۈچۈن ، دېھلىنىڭ مەركىزىي كوچىلىرىدىن مېڭىپ ئۆتىدىغان شاھانە پىلىنى باشقۇرۇشنى لەئىل چاندقا تاپشۇرغانىدى . يول چېتىدىكى ئادەملەرنىڭ بەزىلىرى دېھلىدە ئۇزۇن يىل ياشىغان لەئىل چاندنى تو- نۇپ ، ئۇنى بىر ـ بىرىگە ئىپتىخارلىق بىلەن كۆرسىتىشەتتى .

بىر ۋاقىتلاردا ھۇمايۇن ئەگرەدە شۇ ئىشنى قىلماقچى بولغىنىدا ، ئۇنداق قىلىشقا يول قويمىغان سەيىدخېلىل ئەمدى يوق . ھازىرقى شەي- خۇلئىسلام ئابدۇللا ئەنسارىنىڭ بولسا ئۇزۇن يىل ئىسلامشاھنىڭ خىزمە- تىنى قىلغانلىقى ئۈچۈن تىلى قىسقا ، شۇڭا ئۇ ، « غەيرىي دىنىدىكى ئا- دەملەرنىڭ پادىشاھنىڭ پىلىنى مىنىشگە بولمايدۇ » دېيەلمەيدۇ . لەئىل چاندتەك ھىندىلارنىڭ قەلەنجەردە شېرخان بىلەن قەھرىمانە جەڭ قى- لىپ ، ئۇنى ھالاكەتكە قانداق دۇچار قىلغانلىقى ھۇمايۇننىڭ ئېسىدىن چىقمايدۇ . ئۇ دىنى باشقا بولسىمۇ ، دىلى ئىنسانىي پەزىلەتكە باي بولغان ماناما مۇشۇ ئۇلۇغ ئەلگە ھۆرمىتىنى بىلدۇرۇش ئۈچۈن ، بۈگۈنكى دېھلى كوچىلىرىدىن ھىندىلار ئىنتايىن قەدىرلەيدىغان جانىۋار ـ پىلغا مىنىپ

ئۆتۈشنى ۋە پىلنى لەئل چاندىنىڭ باشقۇرۇشىنى توغرا تاپقانىدى.

كاناي ـ سۈناي ۋە دۇمباقلارنىڭ ساداسى ئىگىزلەرگە جايلاشقان قىزىل تاش تاملىق پۈرەن قەلئەسى دەرۋازىسى ئالدىغا كەلگەندە تىندى. بۇ يەردە ئالدىن كەلگەن قورۇغچىلار بىلەن خىزمەتكارلار، قەلئەنى يا- ساپ ـ تۈزەپ، يوللارغا پايانداز سېلىپ قويغانىدى. قەلئەنىڭ هويلىسى كەڭ بولۇپ، بۇبېشىدىن ئۇبېشىغىچە مىڭ قەدەمدىن ئاشاتتى.

كەچ كىرىپ قالغان بولسىمۇ، كۈن يەنىلا ئىسسىق ئىدى. هۇما- يۈن كۈن بويى ئوق ئۆتمەس كىيىم كىيىپ يۈرگىنى ئۈچۈن تەرلەپ ـ پىشىپ كەتكەنىدى. ئۇ خاس خانىغا بېرىپ كىيىم ئالماشتۇرۇپ، يېنىك يىپەك كىيىم كىيىۋالدى، ئاندىن سوۋۇتۇلغان لىمون شەربىتىدىن ئىچتى. شۇنداقتىمۇ ئۆينىڭ ئىسسىق، تىنجىق هاۋاسىدىن دىمى سىقىل- غانىدەك بولدى. ئاخىر ئەكبەرنى ئېلىپ هويلىغا چىقتى ـ دە، شامال ئۆتۈشۈپ تۇرىدىغان جاي ئىزدىدى.

قۇياش پاتقانىدى، لېكىن ئاسمانىنىڭ غەرب تەرىپى لاۋۇلداپ تۇرۇۋاتقاندەك كۆرۈنەتتى. تار يوللارغا ياتقۇزۇلغان قىزىل تاشلاردىن كۈندۈزكى ئىسسىقنىڭ تەپتى ئۇرۇلاتتى. قەلئەنىڭ كۈن پېتىش تەرـ پىدىكى ئەڭ ئېگىز جايىغا سېلىنغان شېرخانىنىڭ مەسچىتى ۋە شېرمەندەل دەپ ئاتىلىدىغان تۆپىسى ئوچۇق تاش بىنا ئۆز پېتىچە تۇراتتى. هۇما- يۈن شېرخان سالدۇرغان مەسچىتنىڭ ئورنى ياخشى تاللانغانلىقى، بىنا پەشتەقىنىڭ هەيۋەتلىكلىكى ۋە ئۇنىڭ بېزەكلىرىنىڭ ئۆزىگە ياراشقانلى- قىغا قايىل بولۇپ:

ـــ شېرخان ئۆزىدىن ياخشى خاتىرە قالدۇرۇپ قويۇپتۇ، ـــ دەپ قويدى.

مەسچىتنىڭ ئوڭ تەرىپىدىكى ئېگىز هەم مەنزىرىلىك جايىغا ئىككى قەۋەتلىك چىرايلىق بىنا سېلىنغانىدى. بۇ بىنانىڭ تەرخىنى[1] بىر زا- مانلاردا هۇمايۇننىڭ ئۆزى سىزدۇرغان ۋە ئۇنى كىتابخانا قىلىشنى ئويلا- غانىدى. بىراق تىنچسىز كۈنلەر باشلىنىپ كەتكەنلىكتىن، قۇرۇلۇشلار

---

① تەرخ ـــ كۆرۈنۈشى، لايىهەسى، پىلان.

توختاپ ، بۇ بىناموۇ چالا پېتى قالغاندى . شېرخان ئۇنى ئۆز كۆڭلى بو-
يىچە دىتلاپ سالدۇروپ ، ئۇچىنچى قەۋىتىنى شامال ئۆتۈشۈپ تۇرۇش
ئۈچۈن ئوچۇق قويغاندى . سالقىن شامال سوقۇپ تۇرىدىغان بۇ مەنزە-
رىلىك كۆركەم جاي ، كۆڭۈل ئاچىدىغان ئورۇن قىلىنىپ ، ئۇنىڭغا
مەندەل ①دەپ نام بېرىلگەنىدى .

ھۇمايۇننىڭ ئادەملىرى بۇگۈن بۇ يەرنىمۇ يۇيۇپ - تازىلاپ ،
ئۇستىدىكى شىپاڭغا گىلەم ، كۆرپىلەرنى سېلىپ قويۇشقانىدى .

پەلەمپەي ئالدىدا تۇرغان قورۇغچى يىگىت ، ئاتا - بالىغا يول بې-
رىپ ، ئۆزىنى چەتكە ئالدى . ھۇمايۇن تاراشلانمىغان پۇتۇن ، قوپال
كۇل رەڭ تاشلاردىن ياسالغان پەلەمپەيگە قەدەم بېسىپ يۇقىرىغا قارىدى .
پەلەمپەي تىك ھەم تار بولۇپ ، بىرلا ئادەم سىغاتتى ، ئىچى تەرىپى
قاراڭغۇ ئىدى . بەش - ئالتەقەدەم نېرىدا مۇشۇنىڭغا ئوخشايدىغان يەنە
قاراڭغۇ ئىدى . بەش - ئالتەقەدەم نېرىدا مۇشۇنىڭغا ئوخشايدىغان يەنە
بىر پەلەمپەي بار ئىدى . ئالدىنقىسى چىقىش ئۇچۇن ياسالغان بولسا ،
كېيىنكىسى چۈشۈش ئۇچۇن قىلىنغانمىدۇ ؟ تاش قۇدۇققا ئوخشاپ كې-
تىدىغان ، يۇقىرىغا ئۇشكىدەك بۇرۇلۇپ چىققان ھەر ئىككى پەلەمپەي
ھۇمايۇنغا ياقمىدى .

— ئىككى پەلەمپەينى بىر قىلىپ ، تاشلىرىنى تاراشلىتىپ ياسال-
غان بولسا ، مۇنداق تار بولماس ئىدى ، — دېدى ئۇ ئەكبەرگە .

پەلەمپەينىڭ يېنىدا تۇتۇپ ماڭغۇدەك نەرسىمۇ يوق ئىدى . ھۇ-
مايۇن ئەكبەرنى ئەگەشتۇرۇپ ئىككىنچى قەۋەتكە چىقتى . بۇ يەردىكى
ئۆيلەر كۆركەم ھەم رەتلىك ، كىتاب جاۋەنلىرىنى قويغۇدەك جايمۇ بار
ئىدى . بولۇپمۇ ئۇچىنچى قەۋەتتىكى ئازادە شىپاڭ ۋە سەككىز ئاق مەرمەر
تۆۋرۈككە سايىۋەن قىلىپ جايلاشتۇرۇلغان نەقىشلىق گۈمبەز ئىنتايىن
كۆركەم ئىدى . شىپاڭدا غۇر - غۇر شامال ئۆتۈشۈپ تۇراتتى .

تىك پەلەمپەيلەردىن چىققۇچە ھاسىراپ ، تەرلەپ كەتكەن ھۇما-
يۇن ، كۆرپىگە چىقىپ ئولتۇرۇپ ، ئۆزىنى شامالغا تۇتتى . دېمىنى رۇس-
لىۋالغۇچە بىرئاز ۋاقىت ئۆتتى . ئەكبەر بۇ ئارىلىقتا خۇددى ئالىقىندا

---

① مەندەل — سېھىر - جادۇ ، سېھرىگەرلىك .

تۇرغاندەك ئوچۇق كۆرۈنۈپ تۇرغان ئۇلۇغۋار شەھەر دېھلىنى قىزىقىش بىلەن كۆزەتتى . قەلئە تېمىنىڭ تۆۋىدىن بۇرۇلۇپ ئېقىۋاتقان جەمنە دەريا سىنىڭ قىپقىزىل شەپەق رەڭگىدىن بويىلىپ ، خۇددى يېنىۋاتقاندەك ئېقىشىغا ھەيران قالدى .

— سەن ئىسسىققا چىداملىق ـ تە، — دېدى ھۇمايۇن ئوغلىغا ھەۋەس بىلەن قاراپ ، — تار سەھرا سىدا تۇغۇلغانىدىڭ ، سەھرانىڭ ئىسسىقى قېنىڭدا بار . مەن بۇگۈنكى ئىسسىقتا ناھايىتى بىئارام بولدۇم ، ياشلىقىمدا ئۇنچىلىك ئەمەس ئىدىم .

ھۇمايۇن بۇرۇتى ئەمدىلەتىن خەت تارتقان ، بويى ئۆسۈپ ئاتىسى بىلەن تەڭلىشىپ قالغان ئەكبەرگە سىنچىلاپ قاراپ ، بىردىنلا ھەمدەمنى ئەسلىدى . ئەكبەرنىڭ نوتىدەك ئەۋرىشىم قامىتى ، يۈز - كۆز- لىرىدىكى جەزبىدارلىق ھەمدە بانۇنىڭ چاۋغان ئوينىاپ يۈرگەن ياشلىقىنى ئۇنىڭ كۆز ئالدىغا كەلتۈردى ـ دە ، يۈرىكىنى سېغىنىش تۇيغۇسى تىترىتىپ ئۆتكەندەك بولدى . ئۇنىڭ كابۇلدا قالغان ھەمدەمنى كۆرمەگىنىگە ئالتە ئاي بولۇپ قالغانىدى . يەنە كۆرۈشۈشكە نېسىپ بولارمىكىن ؟! لېكىن ، خۇداغا شۈكۈر كىم ، ئاتا ـ ئانىسىنىڭ سىماسى ۋە پەزىلىتىنى ئۆزىگە مۇجەسسەم قىلغان ئوغلى يېنىدا . ئەۋلادلار تەقدىرىنىڭ بىر - بىرىگە گىرەلىشىپ كېتىدىغانلىقىنى ھۇمايۇن مانا ئەمدى ھېس قىلىۋاتاتتى . ئەكبەرنىڭ تەقدىرى ، ئۇ تۇغۇلماستىن ئاۋۋال ، يەنى ھەمدە بىلەن ھۇمايۇن بىر ـ بىرى بىلەن ئىختىيار قىلىپ ئۇچراشقان ئىللىق نورۇز كۈنلىرىدىن باشلانغان ئەمەسمىدى . ئەگەر ھۇمايۇن گانگ ، كارامناسا دەريالىرىغا چۆكۈپ كەتكەن بولسا ، ئەكبەر دۇنياغا تۆرەلمەس ئىدى ! شۇ چاغدا سۇچى نىزام ، ھۇمايۇن بىلەن بىللە ئۇنىڭ كەلگۈسىدىكى ئوغلى — مانا مۇشۇ ئەكبەرنى قۇتۇلدۇرۇپ ئالغانىكەن ـ دە . ئادەم تەقدىرىنىڭ ئۆزىدىن ئاۋۋال تۇغۇلغانلىقى راست ئوخشايدۇ .

ئەكبەرنىڭ ئون ئايلىق بالا چېغىدا ، قەندەرھاردا تۇتقۇنلۇقتا قالغانلىقى ، ئۇچ يېشىدا كابۇلدا توپ ئوقىغا نىشان قىلىپ قويۇلغانلىقى ، كىچىككىنە تۇرۇپ بېشىدىن كەچۈرگەن ئازاب ـ ئوقۇبەتلىك ئىشلار ،

ئۇنى تېزلا چوڭ قىلىۋەتكەنىدى . ئۇنىڭ ئەقىل ـ پاراسىتى چوڭلارنىڭ كىدىن قېلىشمايتتى . شۇڭا ھۇمايۇن ئۇنىڭغاكۆڭۈلدىكىنى ئېيتتى :

ـــ ئاتاڭ ئۆزىنىڭ قېرىپ قالغانلىقىنى بىلىپ قېلىۋاتىدۇ ، ئوغلۇم !بۇ يىل قىرىق يەتتىگە كىردىم . ئاتام شۇ يېشىدا مەردانىلىق بىلەن ئوزىنىڭ قالغان ئۆمرىنى ماڭا ئاتىۋەتكەنىدى . ئېيتىشلارغا قارىغاندا ، ئەزرائىل ئاتىسىنىڭ يېشىغا يەتكەن ئادەمنى بىر سىلكىپ باقمايدىكەن ، بوشراق كەلسە ئېلىپ كېتىدىكەن .

ئەزرائىلنىڭ جان ئالىدىغانلىقىنى بىلىدىغان ئەكبەر ، خاۋاتىرلىك چىقىپ تۇرغان كۆزلىرى بىلەن ئاتىسىغا قارىدى :

ـــ نېمە ئۈچۈن مۇنداق گەپلەرنى قىلىسىز ، ھەزرىتىم . مەن سىزگە مۇناسىپ ئوغۇل بولۇش ئارزۇسىنى قىلىپ يۈرۈۋاتىمەن . لېكىن بۇ ئارزۇلىرىمنىڭ ئوندىن بىرى رويابقا چىققىنى يوق . تەڭرىمگە ئىلتىجا قىلىمەنكى : بارلىق ئارزۇلىرىمنىڭ رويابقا چىققىنىنى سىز بىلەن بىللە كۆرەي !

ئەكبەر ئەقىلگە توشقان ئون يەتتە ـ ئون سەككىز ياشلاردىكى يىگىتلەردەك گەپ قىلىۋاتاتتى . ھۇمايۇن ئۆزىنىڭ ئون ئۈچ ياش ۋاقتىلىرىدا قىينىچىلىقنىڭ نېمىلىكىنى بىلمەيدىغان ئارزۇلۇق بالا ئىكەنلىكىنى يادىغا ئالدى . ئۇ ئەكبەرنى كابۇل ۋە قەندەرھاردا باشتىن ئۆتكۈزگەن قىسمەتلەر ، تېخى يېقىنقى ۋاقىتلاردا ئۈچرىغان خەتەرلەر قانچە تېز چوڭ قىلىۋەتكەنلىكىنى بۈگۈن يەنىمۇ چوڭقۇرراق ھېس قىلدى . ئوغلىغا يېقىملىققىنا بىر گەپ قىلغۇسى كەلگەن ھۇمايۇن :

ـــ جەمنە بويىدىكى كىيىك ئوۋلاش ئېسىڭدىمۇ ؟ ـــ دەپ سورىدى كۈلۈمسىرەپ .

ئەكبەر بو ئوۋغا ئاتالىقى ①بەيرەمخان بىلەن چىققانىدى . ئىشى ئوڭدىن كېلىپ ، بىر سېمىز قىزىل كىيىكنىڭ ئالدىدىن چىقىپ قالدى ـ ده ، يۈگۈرۈك ئېتى ھەيران بىلەن قوغلاپ ، ئوقيا ئېتىپ يىقىتتى .

ـــ ئوۋىڭىز مۇبارەك بولسۇن ، ـــ دېدى بەيرەمخان ئۇنى تەبـ

① ئاتالىق ـــ پادىشاھ سارىيىدىكى يۇقىرى مەنسەپ ، پادىشاھنىڭ مەسلىھەتچىسى .

رىكلەپ ، ــ ئەمدى بۇنىڭ گۆشىدىن قانداق تائام قىلدۇرۇشنى ئويلاۋا-
تسىز ؟

ــ ھەزرەت ئاتامدىن سوراپ باقاي .

ئەكبەر كىيىكنى ئىككى نۆكىرىگە كۆتۈرگۈزۈپ ، ئاتسىنىڭ ھۇزۇرىغا كەلدى ـ دە ، ئالدىغا قويدى :

ــ ھەزرىتىم ، ئوغلىڭىزنىڭ بىرىنچى ئوۋى سىزگە سوۋغا بولسۇن .

ھۇمايۇن بويى ئۆزى بىلەن تەڭلىشىپ قالغان ئوغلىنى قۇچاقلاپ باغرىغا باستى .

كۈننىڭ ئىسسىقىدا ئەكبەرنىڭ ئوۋ ئوۋلاپ تەرگە پېتىپ كەتكەنلىكىنى بايقىغان ھۇمايۇن ، ئۇنى جەمئەنىڭ سالقىن قىرغىقىدا لەگ-گەر تاشلاپ تۇرغان كېمىگە باشلاپ چىقتى . كاۋاپچىلار كىيىك گۆشى-دىن ئېغىزدا ئېرىپ كەتكۈدەك كاۋاپ پىشۇرۇشتى . ئاتا ـ بالا ۋە بەيرامخان ئۇچى كېمە تالاردا كاۋاپ يېيىشكەندىن كېيىن ، ھۇمايۇن ئاپ-تاۋىچى كەلتۇرگەن سۇدا قولىنى چايقاپ ، قەغەز ـ قەلەم سورىدى . ئۇ داستىخان ئۈستىدە ، تەپەككۇرىدە بۇلاقتەك ئېتىلىپ چىققان مىسرالارنى مەسنەۋىي شەكلىدە تېزلىك بىلەن يېزىپ چىقتى :

خۇدايا ، تۇئىن گەۋھەرى شەھۋار ،
زى ئاسىبى بادگۇ ھەران دۇر دار .
زى دەريائي دانىش با ئۇ ئاب دېھ ،
زى خۇرشىدى بىنىش با ئۇ تاب دېھ .①

تەرجىمىسى :

خۇدايا ، ئۆزۈڭ بۇ شاھ گەۋ ھەرىمنى ،
يامان كۆزلەردىن ساقلاپ ، تېگى پەسلەردىن يىراق تۇت .
ئۇنى بىلىم دەريالىرىنىڭ سۈيىگە قاندۇر ،

---

① دېھ ــ ساپ ، پاك ، قانار ، ئەترەت ، قىشلاق ، يېزا .

ئەقىلنى مېھىر قۇياشى بىلەن كامالەتكە يەتكۈز .

ھۇمايۇن ئوغلىغا بۇ مىسرالارنى ئوقۇپ بېرىپ :

— مانا ، ئالغىن ، مېنىڭ سەندىن كۆتىدىغان تىلىكىم شۇ ! — دېدى .

پارس تىلىنى ياخشى بىلىدىغان ئەكبەر ئورنىدىن تۇرۇپ ، تەزىم بىلەن ئاتىسىنىڭ قولىدىن شېئىرنى ئېلىپ كۆزلىرىگە سۈردى :

— مەن بۇنى جېنىمدەك ئەزىزلەپ ساقلايمەن ، ئاتا .

ئەكبەر شۇ كۈنى كەچتە ، ئۆزىنىڭ دەستارپېچىگە [1]بۇيرۇپ ، ئاتىسى ئىنئام قىلغان تۆت مىسرالىق مەسنەۋىينى تۇمارچە قىلىپ تىكتۈردى ـ دە ، بوينىغا كىيىملىرى ئىچىدىن بىلىنمەيدىغان قىلىپ ئېسۋالدى .

ئۇ ھازىر دېھلىنىڭ ئەڭ ئېگىز يېرىگە سېلىنغان شېھانىدا ئاتىسى بىلەن بىللە تۇرغاندا ، شۇ تۇمارنىڭ ئىسسىقتا تەرلىگەن بەدىنىگە خۇش ياقىدىغان سالقىنلىق بېرىۋاتقىنىدىن سۆيۈندى .

— مېنىڭ شۇكۇرکىم ، كۆزۈمنىڭ تىرىكلىكىدە سېنى دېھلىغا ئېلىپ كەلدىم ، — دېدى ھۇمايۇن ، — مەن بۇ شەھىرى ئەزىمنى ئۇزۇندىن بېرى پايتەخت قىلىشنى نىيەت قىلىپ يۈرگەنىدىم . لېكىن ، مېنى بۇ نىيىتىمگە يەتكۈزىدىغان يولنىڭ يەر ئاستىدىن ئۆتىدىغانلىقىنى بىلمىگەنكەنمەن .

— نېمە . . . يەر ئاستىدىن ؟ — چۈشىنەلمەي سورىدى ئەكبەر .

ھۇمايۇن ئۇنىڭغا قەزۋىنده ئېلىبرۇس تېغى ھەققىدە ئاڭلىغان رىۋايەتنى سۆزلەپ بەردى .

— يەرگە چۆكۈپ كەتكەن شۇ تاغ ، مېنى يەلكەمدىن بېسىپ تۇرغاندەك قىلاتتى . شۇ تاغنى ئون بەش يىل جەريانىدا سىند ، قەندەھار ، قەزۋىن ، كابۇل ئارىلىقلىرىدا كۆتۈرۈپ يۈرۈشكە مەجبۇر بولدۇم . ئۇنىڭ ئېغىرلىقىدىن مۇكچىيىپ ، كۆپ جاپا چەكتىم . خەيرىيەت ، بۇ-

---

① دەستارپېچ — پادىشاھنىڭ كىيىم ـ كېچەكلىرىگە قارايدىغان خىزمەتكارى .

گـۇن شۇ تاغ ،ئاتام قۇرغان بۇ چوڭ دۆلەتتە ، يەنە يەر يۈزىگە كۆتۈرۈ-
لۈپ چىقتى . مەن قۇرۇشقا ئۇلگۈرەلمىگەن ئابىدىلەرنى ، ئەمدى سېنىڭ
قۇرۇپ چىقىشىڭ ئۈچۈن ئىمكانىيەت يارىتىلدى . چۈنكى ، ئوغۇل ئاتا-
سىنىڭ قىسمەتلىرىگە شېرىك ! ئاتامنىڭ ھاياتى مەن ئارقىلىق داۋاملاش-
قان بولسا ، مېنىڭ ھاياتىم سەن ئارقىلىق داۋام قىلىدۇ . بىز خۇددى يۈز
يىللاپ ئۆمۈر كۆرىدىغان چىنارنىڭ شاخ ۋە يىلتىزلىرىدەك ، ئايرىۋەتـ
كىلى بولمايدىغان بىر پۈتۈن ئائىلەمىز .

ھۇمايۇن بۇگۈن ئوغلىغا تۈنجى قېتىم قەلبىدىكى سۆزلەرنى ئاش-
كارا ئېيتىپ ، يۈرەك ـ باغرىنى ئېچىپ بېرىۋاتاتتى . ئەكسىچە ھۇ بۇ
سۆزلەرنى دىلىغا تۈگۈپ ئالماقچى بولغاندەك ، جىددىيىغىنا تۇرۇپ ئاڭ-
لىماقتا ئىدى .

ـــ چىنارنىڭ دەسلەپكى ئەللىك ـ ئاتمىش يىللىق ئۆسۈشىنى ،
بىر ئەۋلادنىڭ ئۆمرىگە تەڭلەشتۇرگىلى بولىدۇ ، ـــ دەپ داۋام قىلدى
ھۇمايۇن ، ـــ ئۇنىڭ كېيىنكى ئەللىك ـ ئاتمىش يىلدىكى ئۆسۈشى
ئىككىنچى ئەۋلادنىڭ ئۆمرىگە باراۋەر كېلىدۇ . چىنار بۇ ئارىلىقتا ئاۋۋال
قىسىدىن ئىككى ھەسسە بوي تارتىدۇ . ئۇچىنچى ئەۋلادنىڭ ئۆمرى چە-
نارنىڭ ئەڭ ئېگىز بوي تارتىپ ، يېتىلگەن بىر دەرەخكە ئايلانغانلىقىغا
ئوخشىشىدۇ . بۇ يېتىلگەن چىنارنىڭ كۆچەت مەزگىلىدە تارتقان يىلتە-
زىلىرىدا ، ئۇنىڭ ئوتتۇرا ياش دەۋرىدە چىقارغان شاخلىرىدا ھەسسىسى
بولامدۇ ـ يوق ؟

ـــ بولىدۇ ، ـــ دېدى ئەكبەر .

ـــ سەن ئەلگۈسىدە ئەڭ يۇقىرى پەللىگە كۆتۈرۈلگەن چې-
غىڭدا ، مېنىڭ بۇ سۆزلىرىمنى ئەسلەپ قويغىن .

ـــ سىزنىڭ ھەممە سۆزلىرىڭىز مېنىڭ قەلبىمگە تاشقا ئويۇلغان
خەتتەك نەقىشلەنمەكتە ، ھەزرەت ئاتىجان . سىز . . . پەقەت . . .
شۇنداق زور غەلبىلەردىن كېيىن . . . نېمە ئۈچۈن كۆڭلىڭىز ئۆكسە-
گەندەك گەپ قىلىسىز ؟

ـــ ئارمىنىم كۆپ ، ئوغلۇم . ياشلىقىمدا تۇزگەن چوڭ پىلانلىرىم

ئەمەلگە ئاشمىدى . ئۇنى قايتىدىن باشلاشقا ئۆمرۇمنىڭ يەتمەيدىغانلىقىنى كۆڭلۈم تۇيۇۋاتىدۇ ، ئىنسانلار جەمئىيىتى تېخى كامالەتكە يەتكىنى يوق . پۈتكۈل جەمئىيەت ئەتراپىمىزنى ئوراپ تۇرغان تەبىئەتتەك تەرتىپلىك ئەمەس . يەرۇ ئاسماندىكى تەرتىپ ۋە مۇۋازىنەت مېنى دائىم ھەيران قالدۇراتتى : قۇياش ۋاقتىدا چىقىدۇ ،ئاي ناھايىتى ئېنىق ۋاقتى – سائىتىدە تولىدۇ ، يۇلتۇزلار ئاجايىپ بىر تەرتىپ بىلەن ئايلىنىدۇ ،باھار- نىڭ كەينىدىن چوقۇم ياز كېلىدۇ . تۆت ئونسۇر – تۇپراق ، ھاۋا ، سۇ ، ئوتنىڭ مۇئەييەن تەرتىپتە بىرىكىشىدىن تەبىئەت يارالغان . خىيالىمدە رەست بولغانلىقىمدىن يەرۇ ئاسماندىكى ئەنە شۇ تەرتىپ ۋە مۇۋازىنەتنى جەمئىيەتكە تەدبىق قىلماقچى بولدۇم . يىلنىڭ ئون ئىككى ئېيى ، مۆ- چەلنىڭ ئون ئىككى يىلى ئاساسىدا ، ساراي ئەھلىنى ئون ئىككى تايىپكە ئايرىپ ، ئۇلارنىڭ ھەر قايسىسىغا ئۆزىگە يارىشا ئىمتىياز بەلگىلىدىم . لې- كىن مەن تەبىئەتتە بولمىغان جاھالەت ۋە خۇراپاتلىقنىڭ ، مۇناپىقلىق ۋە ئەمەلپەرەسلىكنىڭ ، پىتنىخورلۇق ۋە خائىنلىقنىڭ جەمئىيەتنى چىرى- تىۋاتقانلىقىنى ئويلىمىغانىكەنمەن . توغرا ، تەبىئەتتە بولمىغان ئىللىم ۋە سەنئەت ، مەرىپەت ۋە ئەقىل – ئىدراكقا ئىگە پازىل ئادەملەرمۇ بار . بىراق ، جەمئىيىتىمىزدە مۇنداق ئادەملەر بەكمۇ ئاز . شۇنىڭ ئۈچۈن ، مېنىڭ بۇ يولدا قىلغان ھەرىكىتىم – پائالىيەتلىرىم ، شامالنى تۇتۇپ تەر- تىپكە سالماقچى بولغان خىيالپەرەسنىڭ ئىشىدەك بىكارغا كەتتى . ئەمدى ئويلىغۇدەك بولسام ، جەمئىيەتنى تاكامۇللاشتۇرۇش ئۈچۈن ، ئالدى بە- لەن ئۇنى تەبىئەتتىن يىراقلاشتۇرغان سۇنئىيلىكلەرنى يوقىتىش لازىم ئىكەن .

— قانداق سۇنئىيلىكلەر ؟ — سوربدى ئەكبەر چۈشىنەلمەي .

— مەسىلەن ، دىنىي ئاداۋەت ياكى مىللىي نىزالار غەرەزلىك مەقسەت ئۈچۈن ئويلاپ چىقىرىلغان مەشئۇم [1] سۇنئىيلىكلەردۇر . مەن نۇرغۇن مەملىكەتلەرنى كۆردۈم . مەيلى مۇسۇلمان ياكى ھىندى ، شىئە ياكى سۇننىي ، ناسارا ياكى ئاتەشپەرەس بولسۇن ، ھەممىسى ئادەم ئاتا

---

[1] مەشئۇم — بەختسىزلىك ، بەختسىزلىكتىن دېرەك بەرگۈچى ، شۇملۇق .

بىلەن ھەۋۋا ئانىدىن تارقالغان بەندىلەردۇر . لېكىن « بىزنىڭ دىنىمىز سىنىڭ دىنىڭدىن پاك ، بىزنىڭ ئىرقىمىز سىنىڭكىدىن يۇقىرى » دەيدىغان ئوروۇنسىز تالاش ـ تارتىشلار تۇپەيلىدىن ، دائىم قانلىق ئۇروۇشلار يۈز بەردى . مىڭلىغان ، ئونمىڭلىغان بىگۇناھ ئادەملەر قىرىلدى . بولۇپمۇ ھىندىستاندەك تۇرفە ①دىنلىق مەملىكەتتە ، ئىنسانىنى ئۇنىڭ تەبىئىي ئاساسىدىن يىراقلاشتۇرغان دىنىي زىددىيەتلەر ، سۇنئىي كاستىلار ② كۆپلىگەن پاجىئەلىك ئىشلارنىڭ كېلىپ چىقىشىغا سەۋەب بولماقتا . ئاناڭ ئىككىمىز سىنى گۆدەك چېغىڭدىن باشلاپلا ، ئاشۇ ساختىلىقلاردىن يىراق تۇتۇش ئۈچۈن ، تۇرلۇك ئۇلۇستىكى ئانىلار ئىچىدىن ئىنىكئانىلارنىڭ بىر قىسمى نىلارنى تاپتۇق . ساڭا ئاق سۇت بەرگەن ئىنىكئانىلارنىڭ بىر قىسمى تۇركىي ئۇلۇسىدىن بولسا ، بىرى غەيرىي دىنىدىكى ھىندى ئايال ، بىرى ئافغان ، بىرى تاجىك ئىدى . تۇرفەدىنلىق تۇرلۇك مىللەت ۋەكىللىرىدىن بولغان بۇ ئانىلارنىڭ ئاق سۇتى سىنىڭ قېنىڭدا بىرلەشكەن ، تەبىئەتىڭدە بارلىق ئىنسانلارغا پەرزەنت بولغىدەك پەزىلەتلەر بار . كەلگۈسىدە جەمئىيەتتىكى ساختىلىق ـ رەزىللىكلەرنى بىر تەرەپ قىلماقچى بولساڭ ، ئۆزۈڭدىكى ئاشۇ پەزىلەتلەرگە تايىنىشىڭ كېرەك . بولۇپمۇ ھىندى ۋەتەنداشلار ئوتتۇرىسىدىكى دىنىي نىزالارنى يوقىتىش ۋە باشقا تۇرلۇك ـ تۇمەن ئىللەتلەرنىڭ يىلتىزىنى قۇرۇتۇش ئۈچۈن ، زۆرۈر ئىسلاھاتلارنى ئېلىپ بېرىشىمىزلازىم .

ئەكبەرنىڭ ئىسلاھات دېگەننىڭ نېمە ئىكەنلىكىنى شۇ ئاخشىمى ئاتىسىدىن بىرىنچى قېتىم ئاڭلىشى ئىدى . ئاتا ـ بالا سۆھبەتكە بېرىلىپ كېتىپ ، قاراڭغۇ چۈشكەنلىكىنى بىلمەي قېلىشتى . ساراي چىراغۋەنى ئالتۇن شامداندا پىلدىرلاپ يېنىپ تۇرغان قوش شامنى كۆتۈرۈپ چىقتى .

ھۇمايۇن شىپاڭنى ياقتۇزۇپ قالغانلىقى ئۈچۈن ، بىر ئاي ئىچىدە

---

① تۇرفە ـــ ئاجايىپ ، غەلىتە ، كىشىنى ھەيران قالدۇرىدىغان .

② كاستە ـــ ھىندىستان ۋە بەزى شەرق مەملىكەتلىرىدە ، ئادەملەرنىڭ نەسەبى ، ھوقۇقى ، ئۆرپ ـ ئادەت ۋە كەسپىگە قاراپ ئايرىلغان ئىجتىمائىي گۇرۇھ ، تەبىقە ، تايىپە .

ئۇنى قايتا تۇزەپ ۋە جاھازلاپ ، كۇتۇپخانىسىنى شۇ يەرگە كۆچۈردى . ئۇچىنچى قەۋەتكە ئۇستۇرلاپ [1]ئورنىتىپ ، كۇزنىك يۇلتۇزلار چاقناپ كەتكەن تۇنلىرىدە ، يۇلتۇزلارنىڭ ھەربىرىنى كۇزىتىدىغان بولدى . بۇ ئارلىقتا ئەگىرە جەڭسىز ئېلىندى ، ھۇمايۇن ئۇنىڭغا ئىسكەندەرخان ئۆز-بېكنى ھاكىم قىلىپ تەيىنلىدى . تۇردىبەگ دېھلىگە ھاكىم بولدى . سەمبەل ، مېۋەت ۋە ئەجمىر ۋىلايەتلىرىمۇ ھۇمايۇننىڭ ئىلكىگە ئۆتتى . شېرخان ئەۋلادلىرى ھېلىغىچە گانگ بويىدىكى قەلپى ، شىمالدىكى كەلانۇر ئەتراپىنى ئىگىلەپ ياتاتتى . ھۇمايۇن ئەكبەرنى ئاتىلىقى بەيـرەمخان بىلەن بىللە پەنجابقا ھاكىم قىلدى . ئاتا ـ بالا ئايرىلىشتىن بىر كۇن ئاۋۋال ، مەرمەر شىپاڭغا چىقتى . ھۇمايۇن ئاتىسىنىڭ « ۋەقەئىي » ناملىق كىتابىنى ئەڭ ئۇستا خەتتاتلارغا تاپشۇرۇپ ، ئەكبەر ئۇچۇن ئالـتۇن سۇيى بىلەن بېزەلگەن مەخسۇس نۇسخىسىنى كۆچۈرتۇپ قويغا-نىدى . ھۇمايۇن كۇتۇپخانىسىنىڭ كىتابدارى خوجا ئابدۇ سەمەت كەسپىدىشى مىرسەيىد ئەلى بىلەن بىرلىكتە ، « بابۇرنامە » دىكى ۋەقەلىك-لەرگە ئاساسلىنىپ ، بىرنەچچى بولۇپ رەسىم سىزىشقانىدى . ئالدىدا ياشتا چوڭ ئابدۇ سەمەت ، ئارقىسىدا قەددى ـ قامىتى كېلىشكەن ، ئوتتۇز ياشلاردىكى مىرسەيىد ئەلى پەلەمپەيلەردىن كۆتۇرۇلۇپ چىقىپ كەلدى . خوجا ئابـدۇ سەمەت « بابۇرنامە » نىڭ ئەكبەر ئۇچۇن كۆچۈرتۇلگەن يېڭى نۇسخىسىنى ئاۋايلاپ تۇتۇپ تەزىم قىلىپ كىردى . ھۇمايۇن ئەكبەرگە يۇزلىنىپ دېدى :

— ھەزرەت ئاتام :« ئەۋلادلىرىڭمۇ ئوقۇسۇن » دېگەنىدى . مەن شۇ ۋەسىيەتنى بەجا كەلتۇرەلەيدىغان كۇنلەرگە ئېرىشكىنىمدىن خۇشال-مەن . ئەپسۇس ، سېنى پەرغانە ، سەمەرقەندلەرگە ئېلىپ بارالمىدىم . ئەمدى ئاتامنىڭ بۇ كىتابى سېنى خىيالەن قاناتلاندۇرۇپ ماۋەرائۇن-نەھرگە ئېلىپ بارسۇن ! ئەكبەر ، سەنمۇ ماڭا ئوخشاش بۇ كىتابتىن مەدەت ئېلىپ ياشىغىن !

ئەكبەر قولىنى كۆكسىگە قويۇپ :

---

① ئۇستۇرلاپ — يۇلتۇزلارنى كۆزىتىش ئەسۋابى ، مۇنەججىملىك سايمىنى .

ـــ ئۆمرۇمنىڭ ئاخىرىغىچە ۋەسىيىتىڭىزگە سادىق بولىمەن ، ھەزرەت ئاتىجان ، ـــ دېدى .

ـــ ئاتامنىڭ ماڭا قىلغان بىر ئېتىقادىنى ساڭا دېمەكچىمەن . « خىيالپەرەست » دېگەنلەردىن قورقماي ، ئەڭ ئۇلۇغ مەقسەتلەرنى كۆزلەشنى ئۆگەن . ئەمما ، ھەر قانداق بىر ئۇلۇغ مەقسەت ، دەۋرنىڭ ئىستاتىلىق ، كامىل ئادەملىرىسىز ئەمەلگە ئاشمايدۇ . شۇنىڭ ئۈچۈن ئەتراپىڭغا ئىلاجىڭنىڭ بارىچە ئەڭ ئىستىداتلىق ئادەملەرنى يىغ . دۇنيا- دىكى ھەر قانداق بىر بايلىق ـــ گۆھەر- جاۋاھىراتلار ، سەن ئۆزۈڭ يى- غىپ پەرۋىش قىلغان ئەڭ ئۇلۇغ ئىستىداتلىق ئادەملەردەك خۇشاللىق ۋە شۆھرەت كەلتۈرۈپ بېرەلمەيدۇ . ئىستىداتلىق ئادەملەرنىڭ نۇقسان - ئەيبلىرى بولسا ، ئۇنى كەچۈر . سەن ئۇلارنى ئېھتىيات بىلەن كامالەتكە يەتكۈزسەڭ ، سەندىكى ئۇلۇغ كامالەت ئەنە شۇ بولۇپ قالىدۇ . سەن قانچە كۆپ ئادەمگە ياخشىلىق قىلساڭ ، بۇ ياخشىلىقىڭ شۇنچە كۆپە- يىپ ، كۈتۈلمىگەن چاغلاردا ئۆزۈڭگە قايتىدۇ . دۇنيادا ياخشىلىقنى بە- لمىش ۋە ياخشىلىق قىلىشتىن ئارتۇق بەخت يوق . بۇنى ھەردائىم ئېسىڭدە تۇت ، ئوغلۇم !

ھۇمايۇن شۇ سۆزلەرنى قىلىپ ، ئاتىسىنىڭ كىتابىنى ئوغلىغا تەقدىم قىلدى . ئەكبەر كىتابتىن ئىنتايىن خۇرسەن بولغان بولسىمۇ ، ئاتىسىنىڭ خۇددى بۇنىڭدىن كېيىن قايتا كۆرۈشەلمەيدىغانلىقىنى ئالدىن سەزگەندەك قىلغان گەپلىرىدىن ، خېلى ۋاقىتلارغىچە ھەيران بولۇپ يۈردى .

ئەكبەرنى يولغا سالغاندىن كېيىن ، ھۇمايۇن ئۆزىمۇ « مەن ئۆسمۇر ئوغلۇمغا نېمە ئۈچۈن بۇ گەپلەرنى قىلغاندىمەن » دەپ ئەجەب- لەندى . ئاخىر ئۇنىڭ ئىشلىرى ئەمدى ئىزىغا چۈشتىغۇ . قىش ئۆتۈپ ، داۋانلار ئېچىلسا ، ھەمىدە بېگىم كابۇلدىن كېلىدۇ ، ئىككىسى ئەكبەرنى ئۆيلىسە ، نەۋرە كۆرۈشلىرىمۇ مۇمكىن .

ھۇمايۇن بوش ۋاقتى بولسىلا ئادەتتىكىدەك كۈتۈپخانىغا كىرىپ تۇراتتى . تېك ھەم تار پەلەمپەيلەر ئۇنىڭغا قولايسىز بىلىنسىمۇ ، ۋاقتـ

نسك ئۆتۈشى بىلەن ئادەتتىنسىپ قالدى . كېيىنچە پەلەمپەيلەرنىڭ نېمە ئۈچۈن قۇدۇققا ئوخشاش تار ۋە تىك سېلىنغىنىغا ئۆزىچە بىر مەنا بەردى : بۇ يەردە قورۇغچىدىن بىرسىلا تۇرسا بولىدۇ ، يۈز ئادەم ھۇجۇم قىلىپ كېلىپ قالغان تەقدىردىمۇ ، ئۇلار پەلەمپەيدىن بىراقلا يوپۇرۇلۇپ چىقالمايدۇ . بىر ـ بىرلەپ يۇقىرى كۆتۈرۈلگەنلىرىگە ئۇستىدە تۇرغان ئادەم ئاسانلا زەربە بېرەلەيدۇ . بىناغا كىرىدىغان باشقا يول يوق . كەلدى ـ كەتتىلەرنىڭ ئازلىقى ھۇمايۇننىڭ كۈتۈپخانىدا يالغۇز ، تىنچقىنا ئولتۇرۇپ مۇتالىئە قىلىشىغا پايدىلىق . ھۇمايۇن شۇلارنى ئويلاپ ، شېرخان سالدۇرۇپ كەتكەن پەلەمپەيلەرنىڭ تارلىقى ، تىكلىكى ۋە قولايسىزلىقىغا كۆنۈپ كەتتى . دېھلىنىڭ قۇرغاق سالقىن قىشىنىڭ ئاخشاملىرىدا ، ئۇ ئۇستۈنكى قەۋەتتىكى شىپاڭدا تۇرۇپ ، چاقناپ تۇرغان يۇلتۇزلارنى كۆزىتەتتى .

كابۇلدا قىش كىرىپ ، سوغۇق ئەۋجىگە چىقىدىغان دەلۇ ئېيىدا ، دېھلىدا ھاۋا باھاردەك مەيىن بولۇپ ، ئەتراپ يېشىللىققا چۆمەتتى . ھەجىدىن يانغان مۇنەججىم مەۋلانە رازىيۇللا ھۇمايۇنغا سەھەردە سۇخەيل يۇلتۇزىنى كۆرسەتمەكچى بولدى .ئۇ :

ـــ سۇخەيل يۇلتۇزىنى بىر كۆرگەن ئادەم ، بۇ دۇنيا ھەم ئۇ دۇنيادىمۇ بارلىق مۇراد ـ مەقسىتىگە يېتىدۇ ، ـــ دېدى .

ھۇمايۇن بۇ سۆزنىڭ ئادەتتىكى بىر مۇبالىغە ئىكەنلىكىنى بىلەتتى . لېكىن ئۇ ئۇزۇندىن بۇيان سۇخەيل يۇلتۇزىنى كۆرۈشنى ئارزۇ قىلىپ كېلىۋاتاتتى . ئاتىسى بۇ يۇلتۇزنى ئۆمرىدە بىر قېتىم ھىندىقۇش تېغىنىڭ ئېگىز چوققىسىدا تۇرۇپ كۆرگەنلىكىنى « بابۇرنامە » گە يازغانىدى . « ئاتامدەك تەلەيلىك بولسام ، ھاياتىمدا زادى پۇشايمان قىلمىغان بولاتتىم » دېگەن ئېتىقادنى كۆڭلىگە پۈككەن ھۇمايۇن ، سۇخەيل يۇلتۇزىنى كۆرمەكچى بولدى .

ھۇمايۇن ئاتىسىغا ئوخشاش ئۇيقۇسىزلىقتىن قىينىلاتتى . بەزىدە ئەپيۇن قوشۇلغان مەجۇن يەپ ئۇخلاشقا مەجبۇر بولاتتى . بۇگۈن كېچە مەجۇن يەپ تۆت سائەت قاتتىق ئۇخلىدى . ئۇنىڭ ئەسلىدىن ئۇيقۇسى

كەم بولۇپ ، تۆت سائەت ئۇخلىۋالسا ، بىر كۈنگە كۈپايە قىلاتتى ، دائىم سەھەر تۇراتتى . ئۇ بۇگۈنمۇ شۇنداق سەھەرتۇرۇپ يۇز ـ قولىنى يۇدى .

مەۋلانە رازىيۇللا يەنە بىر مۇنەججىم بىلەن كۈتۈپخانا ئىشكى ئالدىدا ئۇنى كۈتۈپ تۇراتتى . ھۇمايۇن ئۇلارنى ئەگەشتۇرۇپ ، ئاشۇ تار ۋە تىك پەلەمپەي ئالدىغا كەلدى . قورۇغچىلار ئۇلارغا يول بەردى . پەلەمپەي قاراڭغۇ بولغاچقا چىراغۇەن ئالدىغا ئۆتتى . شۇ چاغدا مەۋلانە رازىيۇللا بىلەن كەلگەن مۇنەججىم :

ـــ ھەزرىتىم ، ـــ دەپ ھۇمايۇنغا مۇراجىئەت قىلدى ، ـــ پېقىر مەككەتۇللانى تاۋاپ قىلغاندىن كېيىن ، دەمەشىققە بارغانىدىم ، شۇيەردە ئىنىڭىز مىرزا كامراننى كۆردۇم .

بۇ خەۋەردىن سۆيۈنگەن ھۇمايۇن :

ـــ ئامان ـ ئېسەنمىكەن ؟ ـــ دېدى ، ـــ نېمە ئۈچۈن ھازىرغىچە كەلمەپتۇ ؟

ـــ دەمەشىقتە قورو ـ جاي سېتىۋاپتۇ . تەنمەھرەمى چۈچۈك بېگىم يېنىدا ئىكەن . يەنە بىر قانچە ۋاقىتقىچە شۇ يەردە ئىستقامەت قىلىدىغان ئوخشايدۇ . سىزگە سالام ئېيتتى .

ـــ سالامەت بولسۇن ، ـــ دېدى ھۇمايۇن پەلەمپەيگە قەدەم قويۇپ . ئىنىسىنىڭ ھايات ئىكەنلىكى ھەققىدىكى خەۋەر ئۇنى يېنىكلەشتۇرۇپ قويغانىدى ، شۇڭا ئۇچىنچى قەۋەتتىكى شىپاڭغا ئادەتتىكىدىن قېيىنالماي چىقتى .

بۇگۈن ھاۋا ئىنتايىن سۈزۈك ، يۇلتۇزلارمۇ كۆپ ئىدى . شەرق تەرەپ ئەمدىگىنە ئاقىرىپ كېلىۋاتقان چاغدا ، جەنۇبتا ـــ ئۇپۇققا يېقىن بىر جايدا سېرىق ئارىلاش ھېقىقەتەك كۈمۈش رەڭ يۇلتۇز كۆرۈندى .

ـــ سۇخەيـــل ئەنە شۇ ! ـ دېـــدى مەۋلانـــە رازىيۇللا ھاياجان بىلەن .

ھۇمايۇن ئۇستۇرلاپ ئارقىلىق قاراپ ، بۇ يۇلتۇزنىڭ ئۆمرىدە كۆرگەن يۇلتۇزنىڭ ئىچىدە ئەڭ گۈزەل ئىكەنلىكىنى ھېس قىلدى .

شۇ ۋاقىتتا ياندىكى مەسچىتنىڭ ئىمامى پەشتاقتا چىقماقتا ئىدى .

مەۋلانە رازىيۇللا :

ــ ھەزرىتىم ، بامدات نامىزىنىڭ ۋاقتى بولۇپ قالدى ، ــ دېدى .

تاڭ يورۇپ قالغانىدى ، سۇخەيىل ئۇنىڭ نۇرىغا سىڭىپ كەتكەندەك كۆرۈنمەي قالدى .

ھۇمايۇن نامازغا بېرىش ئۈچۈن ، پەلەمپەي تەرەپكە قاراپ قەدەم تاشلىدى . شۇ تاپتا ، تاڭ قاراڭغۇسىغا پاتقان قۇدۇقسمان پەلەمپەيلەر-نىڭ ئاغزى ، ھۇمايۇننىڭ كۆزىگە خۇددى ئون ئالتە ئۆكۈز سۆرەپ يۇ-رىدىغان بەھەيۋەت زەمبىرەكنىڭ (توپنىڭ) ئاغزىدەك قارىيىپ كۆرۈ-نۈپ كەتتى . بۇ زەمبىرەكتىن ھېلىلا ئوق ئېتىلىپ چىقىدىغاندەك تۇ-يۇلدى . ھۇمايۇننىڭ خىيالىدا شېرخاننى ھالاك قىلغان زەمبىرەك ئوقى گەۋدىلىنىپ ، ئۇ شۇنداق شۇركۈنۈپ كەتتىكى ، پۈتۈن بەدىنى مۇزلاپ كەتتى . « بىمەنە خىيال ، ــ دەپ ئىچىدە ئۆزىنى كايىدى ھۇمايۇن ، ــ ماڭا نېمە بولدى ؟ ئاخشام يىگەن مەجۇندە ئەپيۇن كۆپرەكمۇ نېمە ؟ »

ئۇ چىراغۇەنگە قاراپ :

ــ ئالدىغا ئۆتۈڭ ، ــ دېدى .

پەلەمپەيلەرگە چىراغ يورۇقى چۈشۈپ ، ئادەتتىكى تاش باس-قۇچلار كۆرۈنۈشى بىلەن تەڭلا ، ھۇمايۇننىڭ خىيالىدىكى كۆرۈنۈش-لەرمۇ يوقالدى . ئۈچ ـ تۆت قەدەم ئالدىدا چىراغۇەن ، ئوتتۇرىدا ھۇما-يۇن ، مۇنەججىملەر ئۇنىڭدىن ئۈچ ـ تۆت قەدەم كېيىن مېڭىشىپ ، پە-لەمپەي باسقۇچلىرىنى بىر ـ بىرلەپ دەسسەپ تۆۋەنگە چۈشۈشكە باش-لىدى . بايىقى شۇركۈنۈش ئۆتۈپ كەتكەن بولسىمۇ ، ھۇمايۇننىڭ تىز-لىرى سەل ـ پەل تىتىرەيتتى ، پۇتلىرى بۇرۇنقىدىن مادارسىزلىنىپ قال-ىغاندەك بىلىنەتتى . شۇ ئەسنادا مەسچىت تەرەپتىن ئەزان ئاۋازى ئاڭلاندى . ھۇمايۇن نامازغا كېچىكىپ قالماسلىق ئۈچۈن قەدىمىنى تېز-لەتتى .

پەلەمپەيلەرنىڭ بۇرۇلىدىغان يېرىدىكى ئۈچ ـ تۆت باسقۇچنىڭ ئوڭ تەرىپى بەكمۇ تار بولۇپ پۈت سىغمايتتى . ھۇمايۇن ئادەتتىكى

چاغلاردا باسقۇچنىڭ سول تەرىپىدىكى كەڭرەك يېرىنى دەسسەپ چۇ-
شۇپ ـ چىقاتتى . ھازىر ئالدىراشلىقتا شۇنداق قىلىش ئېسىدىن كۆتۈ-
رۈلۈپ ، باسقۇچنىڭ ئەڭ تار ۋە سىلىق ئوڭ تەرىپىگە ، ئارقا ـ ئارقىدىن
ئىككى قەدەم باستى . شۇ چاغدا ، تۇيۇقسىزلا ھەر ئىككى پۇتى تىيىلىپ
كېتىپ ، مۇۋازىنىتىنى ساقلىيالمىدى . ئەتراپىغا قوللىرىنى سوزدى ، ئەمما
تۇتۇۋالغۇدەك ھېچنىمە يوق ئىدى . ئالدىدا كېتىپ بارغان چىراغۋەنمۇ ،
ئارقىدىن چۇشۇاتقان مۇنەججىملەرمۇ ياردەم قىلىشقا ئۇلگۈرەلمىدى .
مۇدۇرۇپ كەتكەن ھۇمايۇن پىشانىسى بىلەن پەلەمپەينىڭ تاش تېمىغا
زەرب بىلەن ئۇرۇلدى . كۆزلىرىدىن قىزىل ، يېشىل ئۇچقۇنلار چاچ-
رىدى . كابۇلدا قالغان ھەمىدە بانۇ ، پەنجاپتا يۈرگەن ئەكبەر ، دەمەشق
تىكى كامران ، ھەتتا يىراق سىر دەريا بويىدا ئاخسى ياردىن يىقىلىپ قازا
بولغان بوۋىسى ئۆمەر شەيخ مىرزا خىيالىدىن چاقماقتەك تېز ئۆتۈپ غا-
يىب بولدى . ھوشىدىن كەتكەن ھۇمايۇن پۈتۈن گەۋدىسىنىڭ ئېغىرلىقى
بىلەن تاش پەلەمپەيلەردىن ئېغىناپ چۇشتى . بۇ ئارىلىقتا بېشى تاش
باسقۇچلارغا يەنە ئۇچ ـ تۆت قېتىم قاتتىق ئۇرۇلۇپ ، جاراھىتى يەنىمۇ
ئېغىرلاشتى .ئۇ ئۇچ كۈن ھوشسىز يېتىپ ، ئاخىر جان ئۈزدى .

بۇ كىتاب تاشكەنت ئۆزبېكستان نەشرىياتىنىڭ 1993- يىل 1- ئاي بىرىنچى نەشرى، 1993- يىل 7- ئاي 1- نەشرى 1- باسمىسىغا ئاساسەن تەرجىمە ۋە نەشر قىلىندى.

本书根据塔什干乌孜别克斯坦出版社 1993 年 1 月第一版，1993 年 7 月第 1 次印刷本翻译出版。

مەسئۇل مۇھەررىرى: مەرىيەم مەتتىمىن
مۇقاۋىسىنى لايىھىلىگۈچى: لىيۇ شېنخەي

ھۇمايۇن
(ھۇمايۇن ۋە ئەكىبەر)
ئاپتورى: پىرىمقۇل قادىروف (سابىق سوۋېت ئىتتىپاقى)
تەرجىمە قىلغۇچى: سۇلتان ھاشىم

*

شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى نەشر قىلدى
(ئۈرۈمچى شەھىرى جەنۇبىي ئازادلىق يولى №348)
شىنجاڭ شىنخۇا كىتابخانىسىدىن تارقىتىلدى
ئۈرۈمچى پاراۋانلىق باسما زاۋۇتىدا بېسىلدى
فورماتى: 850×1168 مىللىمېتر 1/32
باسما تاۋىقى: 12 قىستۇرما ۋاراقى: 2
1999-يىل 1-ئاي 1- نەشرى
1999-يىل 1-ئاي 1- بېسىلىشى
تىراژى: 5000 — 1
ISBN7—228—05004—5/I • 1866
باھاسى: 13.80 يۈەن

责任编辑：玛丽亚木·买买提明
封面设计：刘堪海

霍马勇（维吾尔文）
——霍马勇和艾克拜

（前苏）普里库勒·哈德尔　著
苏里坦·阿西木　译

新疆人民出版社出版
（乌鲁木齐市解放南路348号　邮政编码830001）
新疆新华书店发行
乌鲁木齐福利印刷厂印刷
850×1168毫米 32开本　12印张　2插页
1999年1月第1版　1999年1月第1次印刷
印数：1—5000

ISBN7—228—05004—5/I·1866　定价：13.80元